

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XXII
(October - December)
Research Journal 24
(4/2017)

Volume Editor
Beata Zatwarnicka-Madura

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), ERIH PLUS and Index Copernicus Journal Master List 2016.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Grzegorz OSTASZ

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (The USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Paweł GRATA (Poland), Zuzana HAJDUOVÁ (Slovakia)
Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands), Tamara HOVORUN (Ukraine)
Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain), Nicanor Ursua LEZAUN (Spain)
Aleksandr MEREZHKO (Ukraine), Nellya NYCHKALO (Ukraine)
Krzysztof REJMAN (Poland), Annely ROTHKEGEL (Germany), Josef SABLİK (Slovakia),
Henryk SKOROWSKI (Poland), Mykoła STADNIK (Ukraine),
Anatoliy TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief
Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)
Stanisław GEDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland), Eugeniusz MOCZUK (Poland)
Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland), Grzegorz ZAMOYSKI (Poland)

Editorial assistant
Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor
Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff
Tadeusz OLEJARZ (Poland), Marta POMYKAŁA (Poland)
Hanna SOMMER (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Volume editor
Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors
Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Piotr CYREK (Poland)

Project of the cover
Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327
e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna@prz.edu.pl)
<http://oficyna.prz.edu.pl>
Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 261

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Bogusław Bembenek, Katarzyna Kowalska: Inclusive business model – strategic challenge for agribusiness cluster management	9
Magdalena Bochenek: Nowoczesne systemy rachunku kosztów	29
Monika Bolińska, Anna Kowalczyk: Determinanty przestrzennego zróżnicowania wydajności pracy w województwach podkarpackim i świętokrzyskim	37
Katarzyna Byrska: Fenomen metra paryskiego w roku 1900.....	53
Adriana Kaszuba-Perz: Narzędzia rachunkowości zarządczej a pokonywanie trudności w procesie rozwoju małej firmy	65
Kamil Kowalski: American economic aid plans on the example of the marshall plan and the alliance for progress: similarities and differences.....	77
Adam Kruk: Tendencje w zakresie umacniania roli Przedstawiciela OBWE do Spraw Wolności Mediów w europejskim systemie ochrony praw człowieka	93
Joanna Maj: Relacje indyjsko-radzieckie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku	107
Grzegorz Ostasz: Copowskie fundamenty uczelni technicznej w Rzeszowie.....	125
Иван Рекун: Сущность и составляющие экономической безопасности	135
Joanna Sanecka-Tyczyńska: Relacje polsko-niemieckie a racja stanu. Spór PiS – PO o model polityki zagranicznej wobec Republiki Federalnej Niemiec (2001–2015).....	147
Marta Smykała: Zu neuesten entwicklungstendenzen von bildungsmedien: moderne und alte schulbücher – ein kurzer weg vom <i>lehrbuch</i> zum <i>bildungsmedium</i> ...	163
Mirosław Sołtysiak: Budżet jednostki samorządu terytorialnego a wiedza i aktywność lokalnej społeczności	181
Hanna Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Rozumienie słownictwa z ochrony i kształtowania środowiska człowieka w dokumentach państwowych	195
Kamil Spryszak: Rola standardów o charakterze <i>soft law</i> w zakresie kreowania zobowiązań w państwach członkowskich organizacji międzynarodowych	211

Szczepan Stempiński: Próba rozważań na temat zagrożeń dla bezpieczeństwa w sporcie	225
Jacek Strojny, Małgorzata Baran: Analyzing the task-maturity level. The example of a Polish private University.....	237
Lista recenzentów współpracujących z „Humanities and Social Sciences” w roku 2017	255
Lista artykułów opublikowanych w „Humanities and Social Sciences” w roku 2017....	257
Additional Information	261

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Bogusław Bembenek, Katarzyna Kowalska: Inclusive business model – strategic challenge for agribusiness cluster management	9
Magdalena Bochenek: Modern cost accounting	29
Monika Bolińska, Anna Kowalczyk: Determinants of spatial diversifying the labor productivity in the Podkarpackie and Świętokrzyskie voivodeships	37
Katarzyna Byrska: Phenomenon of the Parisian Metro in 1900.....	53
Adriana Kaszuba-Perz: The role of managerial accounting in overcoming difficulties in the process of small company development	65
Kamil Kowalski: American economic aid plans on the example of the marshall plan and the alliance for progress: similarities and differences.....	77
Adam Kruk: Trends in strengthening the role of the OSCE representative for the freedom of the media in the european system of human rights protection.....	93
Joanna Maj: Indian-Russian relations in 50s nad 60s in XXth century	107
Grzegorz Ostasz: The central industrial district as the foundation of the Rzeszów University of Technology	125
Иван Пекун: Essence and components of economic safety	135
Joanna Sanecka-Tyczyńska: Polish-German relations and the national interest. The PiS-PO dispute about the model of foreign policy towards the Federal Republic of Germany (2001–2015).....	147
Marta Smykała: Modern and traditional course books – a short way from <i>the school book to the educational medium</i> . About the most recent developmental tendencies of educational media	163
Mirosław Sołtysiak: Budget of local government unit and knowledge and activity of the members of the local community.....	181
Hanna Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Understanding of vocabulary used in protection and development of human environment in state documents	195

Kamil Spryszak: The role of the standards of a soft law in area of creating obligations in member states international organizations	211
Szczepan Stempiński: An attempt to analyze the threats to safety in sport.....	225
Jacek Strojny, Małgorzata Baran: Analyzing the task-maturity level. The example of a Polish private University.....	237
The list of reviewers cooperating with Scientific Papers entitled „Humanities and Social Sciences” in 2017	255
The list of articles published in the Journal of „Humanities and Social Sciences” in 2017	257
Additional Information	261

From the Editorial Committee

We are giving you the next 24th (4/2017) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The Editors have also attempted to apply for international databases, currently the quarterly HSS is indexed in **Index Copernicus Journal Master List, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)** and **ERIH PLUS**.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of the humanities and social sciences. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Bogusław BEMBENEK¹
Katarzyna KOWALSKA²

INCLUSIVE BUSINESS MODEL – STRATEGIC CHALLENGE FOR AGRIBUSINESS CLUSTER MANAGEMENT

The aim of the article is to present the key assumptions of the inclusive business model and the justification for its application in agribusiness cluster. Scientific considerations were conducted on the basis of theoretical and empirical research results. The starting point in the accepted range of considerations was a well-known statement that well-managed clusters can shape the competitiveness not only of its members but also the economy and contributing to strengthening economic, social and territorial cohesion.

The article consists of three integral parts, in which the strategic dimension of an agribusiness cluster, the essence, and significance of the inclusive business model and the existing experiences of the AgroBio Cluster in the area of implementation of this model were characterised. The authors show that the concept of agribusiness clusters provides a solid basis for adopting a new way of thinking about creating the competitiveness of food economy entities, taking into account social needs and values. Different types of clusters, in particular, agribusiness clusters, can create inclusive groups when an open membership is ensured in their environment, and the willingness of cluster cooperation is a decisive factor to belong to the cluster. The key factor in the development of clusters is the inclusive ties, which connect people and organisations from different environments. Thus, they determine the quality and intensity of partnership in the cluster, strengthening the involvement of the cluster community. These and other premises presented in the article, referring to the specificity of agribusiness cluster functioning, confirm emphatically that the inclusive business model may prove to be a valuable tool in the process of achieving the cluster goals, especially in less-developed regions. Although the implementation of this model is still a strategic challenge in cluster management, its numerous practical advantages justify the focus of the coordinator and cluster members efforts on shaping the inclusive business and sustainable supply chain within the cluster. In this process, measurable public support is required, both financial and non-financial.

Keywords: cluster, agribusiness, inclusive, management, value, development.

1. INTRODUCTION

Almost from the beginning of the 21st century, the subject literature often shows that vibrant and active agribusiness clusters are of strategic importance for the long-term trans-

¹ Bogusław Bembenek, PhD, Faculty of Management, Rzeszow University of Technology, Poland – Rzeszów, corresponding author, e-mail: bogdanb@prz.edu.pl

² Katarzyna Kowalska, PhD student, World Economy Research Institute, Warsaw School of Economics, Poland – Warsaw, Vice-President of UNIMOS Foundation, e-mail: kkowalska@unimos.global

formation process in the food economy. These structures are mainly co-created by agribusiness entities, traditional agricultural sector, including micro, small and medium enterprises (SMEs), agricultural holdings, R&D sector entities and social organisations related to agriculture and food production. Their coordinators, striving to provide them with favourable conditions for the development and effective use of their resources, often have to assess to what extent the existing cluster business model is inclusive. This is very important, considering the fact that the inclusive business model helps, among others in overcoming limitations in access to resources and ensuring equal opportunities for smallholders and SMEs in achieving their socio-economic goals. The development of an activity model that is adequate to meet the existing and future needs of the cluster is an example of a strategic challenge. The process requires the involvement of the coordinator and cluster members as well as external key stakeholders such as public authorities (local and national government) and investors.

The aim of the article is to present the basic assumptions of the inclusive business model and the justification for its application in agribusiness clusters. As part of such a goal, answers to three research questions were sought:

- what distinguishes activity of agribusiness clusters?
- what is the current significance of an inclusive business model for agribusiness cluster development?
- how does a cluster coordinator (cluster organisation) shape the favourable conditions within a cluster for inclusive business development?

The scientific considerations were based on selected results of theoretical and empirical research. In the research process, a very useful methods applied were a desk research and case study. The source of data in qualitative research was the own experience of the co-author³ of the article in the managing of an AgroBio Cluster. The case study was determined in a significant part by the phenomenological paradigm⁴, due to the holistic view of the studied phenomenon and the generation of knowledge on the basis of participant observation (the observer participates in ongoing activities and records observations). The choice of case study method resulted from the conviction of the authors of the article that the presented case concerning the implementation of the main assumptions of the inclusive business model within agribusiness cluster may be a source of inspiration for various cluster stakeholders.

³ K. Kowalska - cluster manager of AgroBio Cluster, co-founder of Unimos-Global, i.e. European cross-sectoral organisation focused on building trust-based partnerships between business, science, administration and clusters that foster growth and international development. Unimos is an institutional coordinator of AgroBio Cluster.

⁴ Phenomenology is concerned with attending to the way things appear to individuals in experience. It aims at identifying the essential components of phenomena or experiences which make them unique or distinguishable from others. Phenomenology studies try to recognise what essential components make a given phenomenon special (or unique). Therefore, they will thus focus on how people perceive and talk about objects and events, rather than describing phenomena according to a predetermined categorical system, conceptual and scientific criteria. This involves 'bracketing' one's preconceptions and allowing phenomena to speak for themselves. The theoretical orientation which phenomenological analysis relies upon is idiography. The fundamental principle behind the idiographic approach is to explore every single case, before producing any general statements. I. Pietkiewicz, J.A. Smith, *A practical guide to using interpretative phenomenological analysis in qualitative research psychology*, "Psychological Journal" 2012, no. 18 (2), pp. 361–363.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK OF AGRIBUSINESS CLUSTER

Agribusiness cluster is widely discussed in the existing scientific literature because its concept is closely related to development of agro-food economy. The economic literature provides many definitions of what a agribusiness cluster is, for example:

- geographical proximity and concentration of producers and institutions that are engaged in the food and agricultural sector and that inter-connect and build value networks, either formally or informally, when addressing common challenges and pursuing common opportunities⁵;
- organisation that connects key actors including farmers and local entrepreneurs (involved in supplier and channel value chains), businesses indirectly serving agriculture or ecosystem services stemming from food production and also bankers (financial services), entities conducting R&D activity or business development services in the same region⁶;
- concentration of a critical mass of agricultural producers, food industry enterprises and their servicing infrastructure organisations operating in the agro-food and other markets in a comfortable business environment, supported by the authorities, while their relations are in equal measure cooperative and competitive in nature and give rise to synergistic ecological and socio-economic effect, enhancing the competitiveness of the territory⁷;
- formal or informal organisation, comprised of a set of entities from industries farm production (farming business), farm-related industries (supporting industries), and other agribusiness partners⁸.

Agribusiness cluster is characterised by specialisation and different dimension of proximity, e.g. geographical, organisational, social, institutional, technological, and cognitive. Firms in a cluster draw a productive advantage from their geographic concentration⁹. Overall, researchers situate geographic proximity as an antecedent to positive externalities in clusters, and especially to innovation¹⁰. Cluster formation and development is a learning by doing process, where productivity is achieved through co-competition (describing cooperative competition) and innovations. Cluster evolve over time. Its development is a lengthy process, which evolves in different ways across time and space¹¹.

⁵ E. Galvez-Nogales, *Agro-based clusters in developing countries: staying competitive in a globalized economy*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2010, p. 5.

⁶ A. Alhassan, J.S. Bapule, O. Gyasi, G.A. Mills, J. Nketiah, R. Yeboah, *Facilitating agribusiness cluster development at grassroot level*, International Centre for Development Oriented Research in Agriculture, Wageningen 2007, p. 7.

⁷ E. Dorzhieva, E. Dugina, *The formation of agro-food clusters as a competitiveness growth factor*, "International Journal of Economics and Financial Issues" 2015, no. 5, p. 241.

⁸ <https://www.missourieconomy.org/pdfs/agribusiness.pdf> (access: 1.11.2017).

⁹ D. Shabazian, G. Ballard-Rosa, A. Holmqvist, L. Ormiston, *Food and Agriculture cluster assessment*, The Sacramento Area Council of Governments, Sacramento 2016, p. 9.

¹⁰ C. Geldes, Ch. Felzensztein, E. Turkina, A. Durand, *How does proximity affect interfirm marketing cooperation? A study of an agribusiness cluster*, "Journal of Business Research" 2015, no. 68, p. 265.

¹¹ M. Alidou, M. Lem, T. Schrader, F. Zeeuw, *Local entrepreneurship, agribusiness cluster formation and the development of competitive value chains*, Berenschot, Koutiala 2010, p. 20; R. Ramon-Munoz, *The growth of an agribusiness cluster in Catalonia: evidence from the Olive Oil Industry*, "The Low Countries Journal of Social and Economic History" 2016, no. 13 (4), p. 42.

Agribusiness cluster has a nature of eco-cluster, if it is a part of eco-business or green economy in general. Through the eco-innovations and eco-efficiency strategies it creates new environmentally friendly products and services. Eco-clustering is inspired by the cyclic processes in ecosystems¹².

Practitioners and scholars argue that clustering in the agricultural sector presents many benefits, such as creating an enabling environment for cooperation between smallholder households and SMEs, facilitating the diffusion of innovations, and acting as a means to efficiently channel public support to increase competitiveness in the agricultural sector. Active agribusiness cluster focus on lower transaction costs, better meeting consumer demands, and increasing productivity¹³. Efficient linkages and integration within the commodity value chains agribusiness cluster in increases incomes of farmers and local entrepreneurs, allows for multiplier effects, economic growth, and development new agro-environmental technologies¹⁴. A well-developed concentration of related agribusiness spurs three important activities: increased productivity (specialised inputs, access to information, synergies, public goods), more rapid innovation (cooperative activities in R&D and competitive striving), and new business formation through filling in niches and expanding the boundaries of the cluster map¹⁵. Dynamic agribusiness cluster is critical factor for a successful development of agriculture and food economy. Thus, it seeks to realise similar goals, but at multiple value chain stage¹⁶. Smallholder households represent one often overlooked actor in agribusiness value chains, and yet there are many reasons why smallholders might be important value chain actors¹⁷:

- firstly, they tend to have lower labour costs and higher productivity for mixed-cropping systems with higher levels of crop diversity,
- secondly, they are the main food producers in developing countries, increased smallholder agricultural production means more food enters the marketplace, leading to lower food prices and better diets,
- thirdly, gross domestic food and nutrient providers have therefore a special role to play in the global efforts to improve food and nutrition security.

Before the industrial revolution, smallholder farmers were the key actors in the food chain. After that, when agro producers started to produce bulk commodities for the processing sector, farmers became more and more connected with and dependent from other actors within agribusiness value chains¹⁸.

¹² A. Sobol, *The perspectives for eco-clusters development in Poland*, "Central and Eastern European Journal of Management and Economics" 2016, vol. 4, no. 1, p. 68.

¹³ E. Galvez-Nogales, *Agro-based clusters ...*, *op. cit.*, p. 1.

¹⁴ A. Alhassan, J.S. Bapule, O. Gyasi, G.A. Mills, J. Nketiah, R. Yeboah, *Facilitating agribusiness cluster ...*, *op. cit.*, p. 7.

¹⁵ F. Theus, D. Zeng, *Agricultural clusters*, [in:] *Agricultural innovation systems*, The World Bank, Washington 2012, p. 399.

¹⁶ Ch. Clark, J. Rudder, K. Javid, A. Lawrence, M. Neidhart, P. Biscaye, K. Panhorst-Harris, T. Reynolds, C.L. Anderson, *Agribusiness development clusters*, Evans School of Public Affairs, University of Washington, Evans School Policy analysis and Research, Seattle 2015, p. 5.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 5-6; B.M. Dioula, H. Deret, J. Morel, E. Vachat, V. Kiaya, *Enhancing the role of smallholder farmers in achieving sustainable food and nutrition security*, International Conference on Nutrition - better nutrition better lives, Paris 2013, p. 6.

¹⁸ M. Molema, Y. Segers, E. Karel, *Introduction: Agribusiness clusters in Europe, 19th and 20th Centuries*, "The Low Countries Journal of Social and Economic History" 2016, no. 13 (4), p. 10.

3. MEANING AND SIGNIFICANCE OF INCLUSIVE BUSINESS MODEL

The idea inclusive business emerged in the 1990s like the M. Porter's cluster theory. It is often analysed in different contexts of business ethics, sustainable development, corporate citizenship, and social economy. The study of inclusive business related to inclusive markets¹⁹, inclusive growth²⁰ and shared value²¹, represent most vibrant topics in current economic literature. Inclusive business aims to address development challenges and enhance the socio-economic wellbeing through focus on corporate social responsibility and value chain management²². In parallel, inclusive business is becoming an area of focus for governments, politicians, finance institutions, non-government organisations (NGOs), R&D sector and cluster coordinators (cluster organisations). Its strategic challenge is dynamic spreading around the world²³.

The inclusive business approach frequently refers to additional measures in relation to value of social entrepreneurship or social economy, which can be described as wider government policies and strategies²⁴. According to S. Kelly, N. Vergara and H. Bammann, the supporting business models at the local level, where usually value chain linkages are at their weakest, can strengthen the overall competitiveness of a global value chain. Moreover, the inclusive element addresses the market development small actors (e.g. smallholder groups or organisations, small traders, retailers and agroprocessors) by stimulating local strategic partnerships. Against this background, a business model is inclusive when it integrates smallholders into markets with the underlying principle that there are mutual

¹⁹ Inclusive market include different marginalised groups (e.g. women, youth, working-age disabled people and smallholders) on the demand side as clients/customers and on the supply side as employees, producers and business owners at various points along value chains. Ch. Gradl, C. Knobloch, *Inclusive markets development. Brokering inclusive business models*, United Nations Development Programme, New York 2010, p. 18.

²⁰ The OECD refers to inclusive growth as an economic growth that creates opportunity for all segments of the population and distributes the dividends of increased prosperity, both in monetary and non-monetary terms, fairly across society. The relevant dimensions of inclusive growth may vary across countries depending on their level of development, social preferences, specific conditions and circumstances. OECD, *Making inclusive growth happen*, Ford Foundation, OECD, Paris 2014, pp. 80–82.

²¹ According to M. Porter's and M. Kramer's creating shared value theory is a corporate policies and practices that enhance the competitiveness of a company while simultaneously advancing social and economic conditions in the communities in which the company sells and operates. Profit involving shared value enables society to advance and companies to grow faster. Key characteristics of this theory are: designing new products and services that meet social and environmental needs while simultaneously delivering a financial return; access to new markets; reconfiguring and securing the value chain by tapping new or better resources and partners to improve productivity; creating local clusters to strengthen and capture economic and social benefits at the community level. M. Porter, M. Kramer, *Creating shared value*, "Harvard Business Review" 2011, no. 1-2, pp. 62-77; C. Moore, *Corporate social responsibility and creating shared value: what's the difference?*, Global Alliances and Strategic Initiatives, Atlanta 2014, pp. 3–5.

²² E. Likoko, J. Kini, *Inclusive business – a business approach to development*, "Current Opinion in Environmental Sustainability" 2017, vol. 24, p. 84.

²³ T. Golja, S. Pozega, *Inclusive business – what it is all about? Managing inclusive companies*, "International Review of Management and Marketing" 2012, no. 1, vol. 2, p. 41.

²⁴ M. Heinrich-Fernandes, *How to create an enabling environment for inclusive business?*, The Donor Committee for Enterprise Development, Cambridge 2016, p. 1.

benefits for poor farmers and the business community²⁵. It is often emphasised that inclusive business model has the potential to create win-win solutions for profit-driven as well as social interests. Therefore, it can offer sustainable solutions to socio-economic and ecological challenges, independently of public resources²⁶. It is particular as it strives to achieve both financial and social aims²⁷. Sometimes, it must compensate for gaps in the market environment (e.g. a lack of market information, ineffective regional ecosystem, inadequate physical infrastructure, limited knowledge and skills, limited access to financial services), or work around them²⁸. That makes, the model a highly significant concept for development cooperation in general, and cluster development in particular (tab. 1).

Inclusive business model take place at the intersection of business and development work²⁹. Its definition which was used within research and learning initiative PPPLab Food&Water (commissioned by the Dutch Ministry of Foreign Affairs), include the core elements of all-inclusive business³⁰:

- firstly, there is an explicit effort to incorporate low-income population segments in the business initiative in various possible roles along the value chain,
- secondly, the initiative is integrated into core business strategy and processes, rather than being relegated to a niche domain of corporate social responsibility,
- thirdly, there is a business proposition that generates explicit value both for the company and the low-income segment involved.

Most scholars and practitioners claim that a business model is usually inclusive if it is credible, durable, equitable, effective, adaptable to the social needs, creates employment and has long-term financial and ecological sustainability. It is characterised by the willingness and extent to which businesses are willing to reduce their profit margin vertically and ensure systematic integration of the poor in a positive manner as providers of resources and services, and consumers of products³¹. Experts of International Finance Corporation World Bank Group argue, that inclusive business models are not limited to a type or size of business. Small and medium-size enterprises (SMEs), domestic companies of all sizes and even multinational corporations operating in developing countries can have inclusive business models³².

²⁵ S. Kelly, N. Vergara, H. Bammann, *Inclusive business models. Guidelines for improving linkages between producer groups and buyers of agricultural produce*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2015, pp. 1–3.

²⁶ U. Rösler, D. Hollmann, J. Naguib, A. Oppermann, Ch. Rosendahl, *Inclusive business models*, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, Berlin 2013, pp. 11–33.

²⁷ M. Halme, S. Lindeman, P. Linna, *Innovation for inclusive business: intrapreneurial bricolage in multinational corporations*, “Journal of Management Studies” 2012, no. 49 (4), p. 746.

²⁸ Ch. Gradl, B. Jenkins, *Tackling barriers to scale: from inclusive business models to inclusive business ecosystems*, CSR Initiative at the Harvard Kennedy School, Cambridge 2011, p. 8.

²⁹ Ch. Gradl, C. Knobloch, *Inclusive markets development ...*, *op. cit.*, p. 7.

³⁰ http://www.snv.org/public/cms/sites/default/files/explore/download/partnerships_for_inclusive_business_development.pdf (access: 1.11.2017).

³¹ E. Likoko, J. Kini, *Inclusive business ...*, *op. cit.*, pp. 85–68.

³² International Finance Corporation, *Policy note on the business environment for inclusive business models*, World Bank Group, Washington 2012, p. 3.

Table 1. The value of inclusive business model – selected aspects

Inclusive business model:
<ul style="list-style-type: none"> • creating sustainable livelihoods for the businesses and the local communities while integrating businesses, consumers and civil society • facilitating the integration of smallholders into value chains • chance of a competitive and inclusive value chain • ensuring that the smallholders and SMEs are in a position to address their basic needs in economically, socially and environmentally sustainable ways • generating sustainable and decent opportunities for groups with low or no job market mobility • low-income populations can provide markets, workforce and that small-scale producers can strengthen the supply chain for businesses • engaging the poor as producers, distributors, suppliers, or consumers can trigger the realization of socio-economic value and to strengthen livelihood opportunities for communities in commercially viable ways • integrates smallholders into markets with mutual benefits for the poor and the business community while enabling the poor to move out of poverty • support small enterprises and allows for long term diversified income streams • support to smallholder-based business models results in poverty reduction, improved food security and more competitive agricultural value chains • creating of opportunities by removing economic, social, ecological, and geographical barriers • introducing innovation to business models, processes, products and services, such that they become more affordable and/or better tailored to the needs of the smallholders and small firms • improving the quality and safety of products for local food markets • provides a better way for social innovations and social entrepreneurship • can be integrated in biodiversity offset policies • inclusive development and moving smallholders out of poverty • a key concept within the overtly pro-poor inclusive development approach

Source: prepared based on: E. Likoko, J. Kini, *Inclusive business ...*, op. cit., pp. 84-85; M. Virah-Sawmy, *Growing inclusive business models in the extractive industries: Demonstrating a smart concept to scale up positive social impacts*, "The Extractive Industries and Society" 2015, vol. 2, no. 4, p. 676; T. Golja, S. Pozega, *Inclusive business ...* op. cit., p. 25; D. Teneta-Skwiercz, *The essence and meaning of inclusive business models*, "Research Papers of Wrocław University of Economics" 2016, no. 444, pp. 503-505.

Inclusive business within an agribusiness cluster means doing the business in a new way through recognition and implementation of inclusive business models, which are adequate to the cluster needs³³. According to A. Rappoldt, M. Sopov and J. Guijt the inclusive agribusiness models can target all aspects and levels of the agri-food sector because inclusive agribusiness means deliberately shaping core business processes in the sector so that they address the needs of low-income disempowered parties, such as smallholder farmers and seasonal workers and create value for these groups as well as the SMEs³⁴. Inclusive approaches within the agribusiness cluster is very important for cooperation in agricultural

³³ T. Golja, S. Pozega, *Inclusive business ...* op. cit., p. 41.

³⁴ A. Rappoldt, M. Sopov, J. Guijt, *Inclusive business models in agriculture*, http://seasofchange.net/wp/wp-content/uploads/2017/04/2Theme_IBModels_corr2.pdf (access: 1.12.2017).

value chains and achieving socio-economic goals of cluster members. The basic steps for implementing a inclusive business model approach are to³⁵:

- appraise the current business model - compare the separate business models of the farmer organisation and buyer,
- conducting a causal chain analysis to determine how the outputs of a business model are intended to link to desired outcomes,
- bringing together private, public and nongovernmental partners to foster value chain development,
- integrating cluster communities in the work of awareness creation, education and service delivery,
- overcoming development barriers through cluster cooperation,
- enhancing access to finance and other resources,
- facilitating and moderating partnerships between companies interested in inclusive business and potential partners,
- creating capacities and space for innovation & research,
- adjustment of cluster activity to local/regional contexts, stakeholder needs, market structures and consumption trends,
- integrating the cluster members in the design and development (co-creation) of the valuable products and services,
- identify common upgrading priorities - prioritise upgrading needs that are common to both seller and buyer,
- design an upgraded business model - design interventions that respond to the common upgrading priorities identified,
- measure progress - set indicators to be measured on a continual basis (e.g. volumes traded between smallholders and target buyers, smallholder return on investment from business model and net margin increase, number of smallholders supplying produce through target groups, number of informal and formal contracts),
- maximising the commercial and social value of business models through effective advocacy and communications.

Cluster theory highlights opportunities for coordination and mutual improvement in areas of common partners concern³⁶. Cluster coordinator/broker play an essential role in developing inclusive business models because he can support the cluster development at all stages, starting from market assessment and feasibility studies, via the development of a suitable business model, to implementation and evaluation. Moreover, he can help to identify suitable partners, support cluster members in acquiring resources, and bridging the different mindsets and facilitating the partnering process³⁷.

The implementation of an inclusive business model within a cluster largely depends on strategic thinking and cluster management. This kind of model is based on innovation,

³⁵ S. Kelly, N. Vergara, H. Bammann, *Inclusive business models...*, *op. cit.*, pp. 19–24; E. Wach, *Measuring the inclusivity of inclusive business*, “IDS Practice Paper” 2012, no. 9, p. 13; T. Golja, S. Pozega, *Inclusive business...*, *op. cit.*, pp. 28–29; International Finance Corporation, *Policy note...*, *op. cit.*, pp. 1–2.

³⁶ U. Bronisz, W. Heijman, *Competitiveness of Polish regional agro-clusters*, “Applied Studies in Agribusiness and Commerce” 2008, no. 2 (1-2), p. 39.

³⁷ Ch. Gradl, C. Knobloch, *Inclusive markets development ...*, *op. cit.*, pp. 7, 44.

which makes innovation policy a relevant policy area for their support³⁸. However, the success of inclusive business innovation does not depend only on innovators-clusterpreneurs³⁹ or their ideas alone, but requires interplay between cluster ecosystem, clusterpreneurs and cluster members. An effective inclusive business model requires business partners to operate within legal frameworks that clearly stipulate the ownership of resources and sharing of risks and rewards⁴⁰. Doing the business in an inclusive way is based on the multidimensional social responsibility and sustainable development. Without being responsible, the cluster members can not follow the inclusive business model⁴¹.

In the ecosystem of agribusiness cluster including large and SMEs, buyers, processors, food manufacturers and financial institutions, implement a range of inclusive solutions (e.g. working with farmers in groups, rather than individually, to reduce costs and simplify logistics, providing training and learning opportunities to improve quantity and quality of production, making it possible for farmers to access credit to cover operating costs and make investments) to overcome key barriers and procure from farmers in commercially viable ways⁴². An inclusive business model within a cluster leads to the continuous creation of employment opportunities for low-income communities—either directly or through cluster value chain as suppliers, distributors, retailers and service providers⁴³. It stimulates cluster members into dynamic consumer markets and diverse new sources of supply. A close link between farmers and consumers can help to transfer information to farmers

³⁸ U. Rösler, D. Hollmann, J. Naguib, A. Oppermann, Ch. Rosendahl, *Inclusive business ...*, *op. cit.*, p. 28.

³⁹ The clusterpreneur is a key actor in the emergence of clusters. He can be seen as a constellation of four types of cluster members, e.g. universities and university-related institutions as a key institutions in both the knowledge-generating and the knowledge-diffusing systems, local government as a policy-makers, private firms and industry associations, business services and venture capital organisations. Active clusterpreneurs are relatively more important in less favoured regions, and that different clusterpreneurs may act effectively in different institutional settings and in different phases of cluster evolution. An important function of clusterpreneurs is thus to knit regional organisations together, not only in a physical sense by creating networks, but equally importantly by creating social capital. The role of active clusterpreneurs may vary over time, and will generally diminish when the cluster grows and develops its own dynamic development processes and networks. Therefore, clusterpreneurs are seen through the prism of proactively forming cluster processes and in doing so incorporating supporting organisations. J.L. Christensen, D. Stoerring, *Facilitating cluster evolution in peripheral regions: the role of clusterpreneurs*, [in:] *Interactive learning for innovation. A key driver within clusters and innovation systems*, B.T. Asheim, M.D. Parrilli (ed.), Palgrave Macmillan, London 2012, pp. 138–142. A clusterpreneur, typically needs to encourage synergies and build consensus, maintain the balance of achieving short vs. long-term benefits and focus on concrete action plans for specific cluster. T. Andersson, S. Schwaag-Serger, J. Sörvik, E. Wise, *Cluster policies whitebook*, International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development, Lund 2004, p. 101. Individual clusterpreneur often takes role of cluster manager or cluster leader. In turn, institutional clusterpreneur is a cluster coordinator (cluster organisation).

⁴⁰ E. Sulle, R. Hall, G. Paradza, *Inclusive business models in agriculture?*, “Policy Brief” 2014, no. 66, p. 3.

⁴¹ T. Golja, S. Pozega, *Inclusive business ...*, *op. cit.*, p. 23.

⁴² K. Gaertner, E. Ishikawa, *Shared prosperity through inclusive business*, International Finance Corporation World Bank Group, Washington 2014, p. 7.

⁴³ V. Bonnell, F. Veglio, *Inclusive business for sustainable livelihoods*, “Fields Actions Science Reports” 2011, vol. 5, p. 2.

on new market needs, trends in world agricultural production, and consumer preferences. Cooperation within agribusiness cluster value chain gives more opportunities for leading to improvements in both smallholders livelihoods, and the competitiveness of cluster value chain. Small cluster members are tied to input and output markets through a series of forward and backward business linkages within cluster cooperation. Inclusive business holds great promise but is still limited and there is an urgent need to find ways to replicate, scale, and encourage other companies to take action⁴⁴. Experts of International Finance Corporation World Bank Group argue, that to support inclusive agribusinesses, governments can implement regulations that make agricultural markets more efficient⁴⁵. National and local governments can also help small farmers organise into associations, cooperatives and clusters, enabling them to strengthen their market positions, brand, access inputs, training or financing, and work better with larger agribusinesses at home and abroad.

4. CASE APPLICATION OF THE INCLUSIVE BUSINESS APPROACH WITHIN AGROBIO CLUSTER

An inclusive business approach within an AgroBio Cluster shapes core business processes in the cluster organisation and cluster value chain so that they address the needs of low-income cluster members, such as smallholder farmers or local SMEs, and create value for all groups of cluster members through the sustainable development of cluster. It focuses on increasing productivity of smallholder farming, development of cluster value chain, and providing farmers with better market access or more stable and equitable trading conditions. A cluster can adopt key assumptions of the inclusive business model, allowing it to succeed in both benefiting the cluster members and socio-economic development of rural communities.

AgroBio Cluster is oriented to development of agri-food industry and bioeconomy. The cluster brings together local companies, local government administration, research and scientific institutes, as well as business support organisations, especially from South Mazovia (Polish region) and stimulates long-term international, interregional and inter-cluster cooperation.

AgroBio Cluster established in the period 2014-2015 within the cluster initiative that was financed from EU funds obtained for the project ORCHESTRA. The project was implemented in close cooperation with Spain and aimed at developing territorial partnerships, clusters and cross-sectoral collaboration. The main objective of the project was to boost development, animation and coordination of inter-sectoral cooperation and participation between the public sector, clusters and business to increase the competitiveness and adaptability of the companies and the south part of Mazovia region (Radom subregion). The specific goals of the projects were to:

- increase knowledge of local government institutions, clusters and business in terms of effective collaboration, partnerships and methodology for economic transformation based on Spanish solutions and experiences,
- improve the capacity of the public administration in the field of leading regional innovation policies and territorial strategies that boost regional competitiveness and socio-economic development processes,

⁴⁴ *Ibidem*, p. 5.

⁴⁵ International Finance Corporation, *Policy note ...*, *op. cit.*, p. 6.

- transfer Spanish experiences in field of territorial strategy-making, governance, clusters and cooperation network using participatory methodologies, cross-sectoral engagement and cogeneration of knowledge,
- implement pilot actions in local governments using Spanish solutions adapted to local economic and social reality and organising dissemination activities for public, private and scientific institutions that widen participation and co-responsibility of territorial development.

The target group of the ORCHESTRA project were representatives of local and regional governments (110) together with representatives of business, chamber of commerce, academic staff of the universities, clusters and innovation network and NGOs. In order to ensure generation of technological, economic, social and marketing synergy effects, the project was open to representatives of public, private and NGOs involved in development of Radom region that include the following counties: Radom city, Przysucha, Zwoleń, Białobrzegi, Szydłowiec, Lipsko, Kozienice.

The ORCHESTRA project consisted in several activities related to the promotion of cooperation mechanisms, clustering, participation and intersectoral partnerships through:

- organisation of opening conference with 60 participants from public, private, scientific and NGOs,
- preparation of five thematic reports tailored to the needs of the Radom region and based on Spanish experiences and Polish needs in terms of effective cooperation and competitiveness,
- organisation of three participative workshops where more than 150 representatives of public administration worked together on identification of local needs, expectation, existing potential and possible development paths,
- advisory and e-mentoring of Spanish partners during 20 pilot implementations,
- participation in the closing conference and dissemination of project activities.

During the implementation of project actions, agri-food potential was clearly identified as a one of the strategic and most promising sectors for cluster development.

The cluster strategy was developed as a project pilot implementation together with Spanish e-mentoring and advisory. It is based on six complementary axis:

- integration of private, public and scientific institutions aimed at joining join the inter-sectoral potential of local entities, creating unique relationships that foster the creation of innovations, R&D and new interlinks development,
- innovation in terms of new products, processes and marketing that support the development and implementation of value-added novelties that build competitive advantage of cluster members,
- internationalisation and international expansion (including export promotion) that help to access international markets, creating cooperative partnerships at international level for cluster members,
- new areas of cooperation for a joint action or a joint resolution of common problems that help cluster partners to solve common problems or to collaborate in a particular area,
- new UE projects for individual and group development where cluster management helps to identify national and international funding to finance common activities,

- using the new tools of marketing and effective cooperation that encourage creative use of traditional tools of communication and multimedia to enhance the corporate image of cluster members on internal and external market.

The key aim of the cluster is to strengthen the capacity of the industry in an interdisciplinary way and accelerate the development of agriculture bio-economy through:

- identification of shared competences and cooperation areas of the cluster members,
- initiating the creation of products with added value resulting from the joint capacities and its commercialisation on domestic and foreign markets,
- transfer of knowledge, technology and international exchange of experience,
- building links between sectoral and cross-sectoral clusters and their members and establishing synergies with clusters and networks with related industries (chemicals, cosmetics, life science, renewable energy, IT),
- initiating joint ventures and projects co-financed from EU funds, both on domestic and international field,
- organisation of promotional, education, training and information activities,
- internationalisation activity of the cluster and its members.

AgroBio Cluster gathers 47 members including 33 SMEs, 1 large firm, 3 entities from R&D sector, 4 representatives of local government units and 6 business support organisations that share common values and are located especially in the Mazovia region. The general view of cluster enterprises is shown in chart 1.

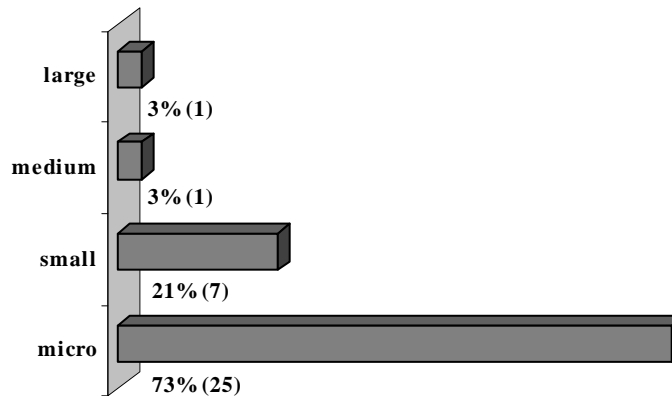

Chart 1. Structure of business within AgroBio Cluster by enterprises size (1.12.2017)

Source: Own elaboration.

The largest group of cluster members represent 34 companies related to fruit and vegetable production, especially apples, peppers, cherries, eggplants, rhubarb and soft fruits. Cluster is also composed by fresh fruit and vegetable distributors, buying agents, agribusiness agencies and catering companies, as well as agricultural machinery and sorting equipment manufacturers and food safety technology providers. In terms of R&D, science and education, cluster cooperates with research institute of horticulture, private university specialises in public health and vocational school in the fields of food & beverage management

and hospitality. AgroBio Cluster also collaborates with local public administration and several service providers in the fields of technology scouting, export promotion and foresight studies. In order to boost cross-sectoral synergies, AgroBio Cluster organised several interrelated activities involving cluster managers, coordinators, public and scientific institutions and SMEs. Examples of those actions are the following:

- establishment of close cooperation with the Mazovian Chemical Cluster and establishment of areas cooperation between agro-food, chemical and cosmetic sectors,
- organisation of a series of participatory workshops in Warsaw, Cedzyna and Paprotnia that allowed for analysis of agri-food industry development,
- organisation of the study visit from the province Podkarpackie region in the Radom region within EU-funded project related to business-science cooperation,
- participation in the European Cluster Conference 2014 and international promotion of cluster and its members (Brussels, 21-22 October 2014),
- participation in working groups within the regional smart specialisation (RIS3) related to food safety.

In order to assure the quality of cluster management, AgroBio Cluster was benchmarked on February 2015 according to a benchmarking approach developed and performed by the "European Secretariat for Cluster Analysis" of VDI/VDE Innovation + Technik GmbH. ESCA is the European Secretariat for Cluster Analysis and supports in particular cluster managers and policy makers with advice on cluster development. ESCA experts have developed a methodology for cluster benchmarking that is acknowledged by both cluster managers and policy makers throughout Europe. Since 2008 more than 700 cluster management organisations have been benchmarked according to this methodology⁴⁶. The objective of the benchmarking exercise was to provide cluster organisations with a better understanding of how to improve the quality and effectiveness of the work done by cluster organisations as well as how to facilitate international collaboration between clusters.

Benchmarking results are based on information provided by the cluster manager to an external benchmarking expert. The interview covered 36 indicators with regard to the structure of the cluster, the cluster management and the governance of the cluster, financing of the cluster management, services provided by the cluster management, contacts and interaction within the cluster and achievements, and recognition of the cluster. By participating in this benchmarking AgroBio Cluster has expressed its interest in striving for cluster excellence and was awarded with the European Cluster Management Excellence label in bronze. Coordinator of AgroBio Cluster also received a pack of recommendations that included:

- to establish relations with mature cluster organisations (transfer of experiences),
- to organise the cluster or the cluster organisation within a legal framework,
- suggestions in terms of definition of the cluster manager activity (role, tasks and functions) and implementation of a governing body like a steering committee, advisory board, etc., as well as degree of involvement of the participants of the cluster in the decision making,
- to develop and implement a cluster strategy in order to operate in a sustainable and successful way,
- to find new financial sources should be combined with an internal strategy process,

⁴⁶ <https://www.cluster-analysis.org/> (access: 1.11.2017).

- to develop new services for cluster members related to funding, collaborative technology development, international matchmaking and networking with external partners in Poland and abroad.

For AgroBio Cluster and its members the benefits from the certificate included: international promotion of the cluster and its members, as well as increased visibility of the Radom region; credibility, prestige and ease of establishing partnerships and consortia for EU projects (including the Horizon 2020); easier access to new foreign markets for agri-food entrepreneurs and acquiring new partners for cooperation.

During 2015-2017 AgroBio Cluster participated in several national and international events, training seminars and conferences related to cross-cluster cooperation, internationalisation and value proposition development, such as:

- 4th Cluster-to-Cluster Conference held in Warsaw aimed at providing a cluster-to-cluster forum for developing ideas for international collaboration and organisation matchmaking sessions for 250 participants representing 150 different clusters from 30 European countries,
- R&D techBrainers Summit 2016 with the moderation of Future Food expert group aimed at identifying challenges related to food safety, health and creation of new products in synergy with connected sectors, such as packaging, IT and chemical,
- participation in working groups related to Regional Smart Specialisations (RIS3) organised by Mazovian regional government and aimed at co-creating R&D agenda and implement smart specialisation strategies,
- participation at Mazovia Development Forum as official partner of the biggest event organised by Mazovian regional government, where AgroBio Cluster was responsible for organisation and animation of Smart Business Zone: Innovations, Internationalisation and Cluster Development,
- network partner EIT Food (European Institute of Innovation and Technology) project FoodConnects - a consortium of 50 partners from leading businesses, research centres and universities across 13 countries aimed at transforming European food system, driving consumer confidence and improved global health.

In 2016 two projects aimed at developing AgroBio Cluster were implemented. The first one "INNO⁺ - partnership, cooperation and innovation for AgroBio Cluster development" was aimed at developing a partnership between cluster members, stimulating cooperation networks and activating co-operation between science and business. Special emphasis was put on initiating product, marketing and process innovations with added value resulting from shared capacities, cross sectoral links and interdisciplinary strengthening of R&D. The main objectives of the project were:

- to boost cooperation between cluster members by combining existing capabilities, building mutual trust and unique interrelations needed to create new business,
- to stimulate partnerships aimed at creating value-added products that help building competitive advantage for cluster members and partners (innovation),
- to activate co-operation between science and business, supporting technology and knowledge transfer from R&D institutes to industry.

The second project called "INTER⁺ - partnership, cooperation and internationalisation for AgroBio Cluster development" was aimed at building an international cooperation network, preparing cluster members for the internationalisation process, joint export promotion and participation in international research and development project consortia.

The project was also focused on sectoral and cross sectoral links between the cluster and its members at international and interregional level.

Currently, the cluster is in the development phase focusing on building a full value chain and networking with related industries (i.e. chemistry, cosmetics, packaging & design, life science, prototyping, biotechnology, manufacturing, etc.) to pursue strategic goals and added-value resulting from cross-sectoral synergies. Good practices from international partners identified by past projects within supporting the business models of smallholder groups and small buyers surely help to extend the value chain and overcome shortcomings within development of inclusive business model in the cluster.

5. CONCLUSIONS

Agribusiness is a very important sector of the economy of many countries, including Poland. Entities of this sector whose activity is focused on a given territory through mutual connections with their partners in value chains (e.g. formal and informal, vertical and horizontal) may be co-created by agribusiness clusters. Functioning in the structure of these clusters means that individual members, including agricultural producers, can more effectively identify potential opportunities and threats posed by a turbulent environment and make more rational decisions that allow them to obtain optimal benefits.

One of the drivers of changes, oriented to the socio-economic development of agribusiness cluster is the inclusive business model. Realising the ambitious assumptions of this model is nowadays treated as a strategic challenge. It requires effective management of the cluster, strategic thinking, involvement of the coordinator and cluster members as well as real support from external stakeholders, such as public authorities (local and national government) and investors. The foundation of the inclusive business model in the cluster is primarily related concepts such as corporate social responsibility, sustainable development, shared value and value chain management.

The results of theoretical and empirical research presented in the article justify the need to implement inclusive business within agribusiness cluster, especially in less developed regions. At the same time, they allow formulating a number of conclusions in this regard, such as:

- inclusive bonds, connecting different people and organisations in the cluster has an impact on the quality and intensity of cluster cooperation,
- cluster as an inclusive group is open to new partners, which means that the cluster willingness to belong to it is decisive,
- cluster as an inclusive system is a value in itself, as it fosters the creation of an entrepreneurial ecosystem based on social capital,
- a more inclusive approach in cluster management enables a complete use of the cluster strategic potential and at the same time reduces the problem of social exclusion in the cluster rooting,
- implementation of the inclusive business model in clusters can stimulate the development of an inclusive economy, including strengthening economic, social and territorial cohesion,
- the correlation of income growth and social goals in the cluster favours the successful implementation of the inclusive business model and the creation of an inclusive business ecosystem,

- involvement of the poorer part of the society living in the territory of rooting the cluster in its activities in various ways may be a source of cluster resources and contribute to the elimination of the problem of exclusion from the labour market,
- inclusive business model should be adequate to the needs and possibilities of the cluster and its territory of rooting,
- often in Polish clusters, activities bearing the characteristics of the inclusive business model are undertaken, although their members and coordinators do not use this term.

The inclusive business model within the agribusiness cluster is still a new area of research, poorly grounded in Polish scientific literature. Thus, the article attempts to provide a synthetic illustration of the results obtained. However, all issues related to the analysed research problem have not been exhausted. Many of the issues presented require further detailed research and analysis. The existing gaps in knowledge in this area may inspire researchers to learn more about these issues in different fields of science. Certainly, it can be said that this research topic can develop dynamically in the near and distant future. Possible directions for further empirical research include taking into account different practices and experiences (positive and negative) in the scope of cluster inclusion and identification of key barriers to the implementation of the inclusive business idea in their environment in domestic and foreign space. Due to the fact that the presented research results and conclusions refer mainly to the specifics of agribusiness clusters, the more important step is the identification of which cluster industry is most conducive to the development of inclusive business, and which is the least.

REFERENCES

- [1] Alhassan A., Bapule J.S., Gyasi O., Mills G.A., Nketiah J., Yeboah R., *Facilitating agribusiness cluster development at grassroot level*, International Centre for Development Oriented Research in Agriculture, Wageningen 2007.
- [2] Alidou M., Lem M., Schrader T., Zeeuw F., *Local entrepreneurship, agribusiness cluster formation and the development of competitive value chains*, Berenschot, Koutiala 2010.
- [3] Andersson T., Schwaag-Serger S., Sörvik J., Wise E., *Cluster policies whitebook*, International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development, Lund 2004.
- [4] Bonnell V., Veglio F., *Inclusive business for sustainable livelihoods*, "Fields Actions Science Reports" 2011, vol. 5, pp. 1–5.
- [5] Bronisz U., Heijman W., *Competitiveness of Polish regional agro-clusters*, "Applied Studies in Agribusiness and Commerce" 2008, no. 2 (1-2), pp. 35–40.
- [6] Christensen J.L., Stoerring D., *Facilitating cluster evolution in peripheral regions: the role of clusterpreneurs*, [in:] *Interactive learning for innovation. A key driver within clusters and innovation systems*, B.T. Asheim, M.D. Parrilli (ed.), Palgrave Macmillan, London 2012.
- [7] Clark Ch., Rudder J., Javid K., Lawrence A., Neidhart M., Biscaye P., Panhorst-Harris K., Reynolds T., Anderson C.L., *Agribusiness development clusters*, Evans School of Public Affairs, University of Washington, Evans School Policy analysis and Research, Seattle 2015.
- [8] Dioula B.M., Deret H., Morel J., Vachat E., Kiaya V., *Enhancing the role of smallholder farmers in achieving sustainable food and nutrition security*, International Conference on Nutrition - better nutrition better lives, Paris 2013.

- [9] Dorzhieva E., Dugina E., *The formation of agro-food clusters as a competitiveness growth factor*, "International Journal of Economics and Financial Issues" 2015, no. 5, pp. 238–247.
- [10] Gaertner K., Ishikawa E., *Shared prosperity through inclusive business*, International Finance Corporation World Bank Group, Washington 2014.
- [11] Galvez-Nogales E., *Agro-based clusters in developing countries: staying competitive in a globalized economy*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2010.
- [12] Geldes C., Felzensztein Ch., Turkina E., Durand A., *How does proximity affect interfirm marketing cooperation? A study of an agribusiness cluster*, "Journal of Business Research" 2015, no. 68, pp. 263-272.
- [13] Golja T., Pozega S., *Inclusive business – what it is all about? Managing inclusive companies*, "International Review of Management and Marketing" 2012, no. 1, vol. 2, pp. 22-42.
- [14] Gradl Ch., Jenkins B., *Tackling barriers to scale: from inclusive business models to inclusive business ecosystems*, CSR Initiative at the Harvard Kennedy School, Cambridge 2011.
- [15] Gradl Ch., Knobloch C., *Inclusive markets development. Brokering inclusive business models*, United Nations Development Programme, New York 2010.
- [16] Halme M., Lindeman S., Linna P., *Innovation for inclusive business: intrapreneurial bricolage in multinational corporations*, "Journal of Management Studies" 2012, no. 49 (4), pp. 743–784.
- [17] Heinrich-Fernandes M., *How to create an enabling environment for inclusive business?*, The Donor Committee for Enterprise Development, Cambridge 2016.
- [18] http://www.snv.org/public/cms/sites/default/files/explore/download/partnerships_for_inclusive_business_development.pdf (access: 1.11.2017).
- [19] <https://www.cluster-analysis.org/> (access: 1.11.2017).
- [20] <https://www.missourieconomy.org/pdfs/agribusiness.pdf> (access: 1.11.2017).
- [21] International Finance Corporation, *Policy note on the business environment for inclusive business models*, World Bank Group, Washington 2012.
- [22] Kelly S., Vergara N., Bammann H., *Inclusive business models. Guidelines for improving linkages between producer groups and buyers of agricultural produce*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2015.
- [23] Likoko E., Kini J., *Inclusive business – a business approach to development*, "Current Opinion in Environmental Sustainability" 2017, vol. 24, pp. 84–88.
- [24] Molema M., Segers Y., Karel E., *Introduction: Agribusiness clusters in Europe, 19th and 20th Centuries*, "The Low Countries Journal of Social and Economic History" 2016, no. 13 (4), pp. 1–16.
- [25] Moore C., *Corporate social responsibility and creating shared value: what's the difference?*, Global Alliances and Strategic Initiatives, Atlanta 2014.
- [26] OECD, *Making inclusive growth happen*, Ford Foundation, OECD, Paris 2014.
- [27] Pietkiewicz I., Smith J.A., *A practical guide to using interpretative phenomenological analysis in qualitative research psychology*, "Psychological Journal" 2012, no. 18 (2), pp. 361–369.
- [28] Porter M., Kramer M., *Creating shared value*, "Harvard Business Review" 2011, no. 1-2, pp. 62–77.

- [29] Ramon-Munoz R., *The growth of an agribusiness cluster in Catalonia: evidence from the Olive Oil Industry*, "The Low Countries Journal of Social and Economic History" 2016, no. 13 (4), pp. 41–66.
- [30] Rappoldt A., Sopov M., Guijt J., *Inclusive business models in agriculture*, http://seasofchange.net/wp/wp-content/uploads/2017/04/2Theme_IBModels_corr2.pdf (access: 1.12.2017).
- [31] Rösler U., Hollmann D., Naguib J., Oppermann A., Rosendahl Ch., *Inclusive business models*, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, Berlin 2013.
- [32] Shabazian D., Ballard-Rosa G., Holmqvist A., Ormiston L., *Food and Agriculture cluster assessment*, The Sacramento Area Council of Governments, Sacramento 2016.
- [33] Sobol A., *The perspectives for eco-clusters development in Poland*, "Central and Eastern European Journal of Management and Economics" 2016, vol. 4, no. 1, pp. 63–80.
- [34] Sulle E., Hall R., Paradza G., *Inclusive business models in agriculture?*, "Policy Brief" 2014, no. 66.
- [35] Teneta-Skwiercz D., *The essence and meaning of inclusive business models*, "Research Papers of Wrocław University of Economics" 2016, no. 444, pp. 500–511.
- [36] Theus F., Zeng D., *Agricultural clusters [in:] Agricultural innovation systems*, The World Bank, Washington 2012.
- [37] Virah-Sawmy M., *Growing inclusive business models in the extractive industries: Demonstrating a smart concept to scale up positive social impacts*, "The Extractive Industries and Society" 2015, vol. 2, no. 4, pp. 676–679.
- [38] Wach E., *Measuring the inclusivity of inclusive business*, "IDS Practice Paper" 2012, no. 9.

INKLUZYWNY MODEL BIZNESU – WYZWANIE STRATEGICZNE W ZARZĄDZANIU KLASTREM AGROBIZNESU

Celem artykułu jest przedstawienie kluczowych założeń inkluzywnego modelu biznesu oraz uzasadnienie jego zastosowania w klastrze agrobiznesu. Rozważania naukowe prowadzono na podstawie wyników badań teoretycznych i empirycznych. Punktem wyjścia w przyjętym zakresie rozważań było powszechnie znane stwierdzenie, że klastry sprawnie zarządzane mogą kształtować konkurencyjność nie tylko swoich członków, ale także gospodarki oraz przyczyniać się do wzmocnienia spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. Artykuł składa się z trzech integralnych części, w których scharakteryzowano strategiczny wymiar klastra agrobiznesu, istotę i znaczenie inkluzywnego modelu biznesu oraz dotychczasowe doświadczenia klastra Agro-Bio w obszarze implementacji tego modelu. Autorzy wykazują, że koncepcja klastra agrobiznesu dostarcza solidnych podstaw do przyjęcia nowego sposobu myślenia o kreowaniu konkurencyjności podmiotów gospodarki żywnościowej z uwzględnieniem potrzeb i wartości społecznych. Różne rodzaje klastrów, a w szczególności klastry agrobiznesu mogą tworzyć grupy inkluzywne z chwilą, gdy zapewnione jest w ich środowisku otwarte członkostwo, a o przynależności do klastra decyduje chęć współpracy klastrowej. Kluczowym czynnikiem rozwoju klastrów są więzi inkluzywne, które łączą ludzi i organizacje z różnych środowisk. Tym samym determinują jakość i intensywność partnerstwa w klastrze, wzmacniając zaangażowanie społeczności klastrowej. Te i inne przesłanki zaprezentowane w artykule, odnoszące się do specyfiki funkcjonowania klastra agrobiznesu, potwierdzają dobitnie, że inkluzywny model biznesu może okazać się wartościowym narzędziem w procesie realizacji celów klastra, szczególnie w regionach słabiej rozwiniętych (peryferyjnych). Pomimo, że implementacja tego modelu stanowi wciąż strategiczne wyzwanie w zarządzaniu klastrami, to liczne jego praktyczne walory

uzasadniają słuszność koncentrowania wysiłku koordynatora i członków klastra na rzecz kształtowania inkluzywnego biznesu i zrównoważonego łańcucha wartości klastra. W procesie tym niezbędne jest wymierne wsparcie publiczne, zarówno o charakterze finansowym, jak i pozafinansowym.

Słowa kluczowe: klastr, agrobiznes, inkluzywny, zarządzanie, wartość, rozwój.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.63

Przesłano do redakcji: czerwiec 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Magdalena BOCHENEK¹

NOWOCZESNE SYSTEMY RACHUNKU KOSZTÓW

Rachunek kosztów zawsze odgrywał istotną rolę w przedsiębiorstwie. Powszechnie używany jest do sporządzania rocznego sprawozdania finansowego. Jednak na przestrzeni lat zaczął pełnić również inne funkcje. Tradycyjne rachunki kosztów dostarczały za mało informacji potrzebnych w procesie zarządzania. Było to związane ze zmianami w preferencjach klientów, rozwojem technologii i globalizacją. Pojawiły się nowoczesne rachunki kosztów, które stały się niezbędnymi narzędziami wykorzystywanymi w zarządzaniu jednostką gospodarczą. Kadra zarządzająca może wykorzystać takie nowoczesne rachunki kosztów jak: rachunek kosztów działań, rachunek kosztów cyklu życia produktu, rachunek kosztów docelowych, rachunek kosztów jakości, rachunek kosztów ciągłego doskonalenia i wiele innych. Każda z tych metod musi być dostosowana do indywidualnych cech przedsiębiorstwa. Systemy te pozwalają kontrolować redukcję kosztów w jednostce i wspomagają dostosowanie produktu do potrzeb klienta. W nowoczesnych rachunkach kosztów bardzo ważne jest podejście do przedsiębiorstwa jako całości. W projekt muszą być zaangażowani wszyscy pracownicy. Zarządzający powinni wdrażać odpowiednie systemy motywacyjne dla pracowników niższego szczebla. Celem artykułu jest wskazanie znaczenia rachunku kosztów w organizacji. Wyjaśniono w nim istotę zarządzania kosztami w przedsiębiorstwie. Wymieniono również cechy nowoczesnych rachunków kosztów i dokładniej opisano trzy z nich: rachunek kosztów działań, rachunek kosztów docelowych oraz rachunek kosztów ciągłego doskonalenia. W pracy dokonano ich charakterystyki, ukazano istotę, a także wskazano ich zalety oraz wady.

Słowa kluczowe: rachunek kosztów, przedsiębiorstwo, zarządzanie.

1. WPROWADZENIE

Rachunki kosztów pełnią w przedsiębiorstwach bardzo ważną rolę ponieważ pozwalają między innymi na podejmowanie podstawowych decyzji związanych z działalnością jednostki i zajmują kluczowe miejsce w jej kontrolowaniu na niemal wszystkich szczeblach zarządzania. Rachunki kosztów od lat dostarczają kadrze zarządzającej informacji niezbędnych do efektywnego funkcjonowania przedsiębiorstwa, jednak dopiero pod koniec dwudziestego wieku powstała potrzeba stworzenia nowych, bardziej nowoczesnych rachunków kosztów. Było to związane między innymi ze wzrostem złożoności procesów produkcyjnych, coraz większą różnorodnością asortymentową i zwiększeniem udziału kosztów pośrednich w kosztach produkcji. W tych warunkach przedsiębiorcy zaczęli szukać takich rozwiązań, które zorientowane byłyby na realizowane procesy gospodarcze.

¹ Mgr Magdalena Bochenek, Zakład Finansów, Bankowości i Rachunkowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, Al. Powstańców 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: m.bochenek@prz.edu.pl.

Informacje o kosztach przedstawiane są różnie w zależności od zastosowanego modelu rachunku kosztów dostosowanego do indywidualnych potrzeb odbiorców informacji. Wymogi coraz lepszego spełniania zadań przez rachunek kosztów sprawiło, że wykształciły się rozmaite modele rachunku kosztów. Powstawanie nowych oraz rozwijanie już istniejących rachunków kosztów postępuje wraz ze zmianą celów rachunku kosztów. Pierwotnie celem rachunku kosztów był pomiar kosztów głównie na potrzeby sprawozdawcze w dzisiejszych czasach przeważa orientacja na podejmowanie decyzji ekonomicznych oraz kontroli kosztów².

Celem artykułu jest wskazanie znaczenia rachunku kosztów w organizacji, ze szczególnym uwzględnieniem tych rachunków kosztów, które stanowią odpowiedź na potrzeby zarządzających na efektywniejsze rachunki kosztów: docelowych, *kaizen costing* oraz działań.

2. ISTOTA ZARZĄDZANIA KOSZTAMI

Rachunki kosztów są ukierunkowane na pomiar kosztów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej. Głównym zadaniem rachunku kosztów jest dostarczanie informacji odnoszących się do kosztów wyróżnionych obiektów odniesienia kosztów. Do prawidłowego gromadzenia danych o kosztach działalności wykorzystywane są określone procedury rachunkowości, pozwalają one na systematyczne i stałe zbieranie informacji o kosztach w systemie rachunku kosztów. Tak przygotowane informacje wykorzystywane są następnie do kontroli ponoszonych kosztów i dzięki temu pozwalają zapanować nad ich poziomem. Zarządzanie kosztami ma prowadzić do osiągnięcia celu, jakim jest reedukacja kosztów działalności przedsiębiorstwa. Dotyczy działań, które są podejmowane przez kadre zarządzającą na podstawie informacji pochodzących z systemu rachunkowości i innych źródeł. Istotą zarządzania kosztami jest wykonywanie czynności zmierzających do doskonalenia procesów gospodarczych, w szczególności do zwiększenia efektywności wykorzystania zasobów przedsiębiorstwa³.

W zależności od odbiorców informacji rachunek kosztów pełni dwa główne zadania, dostarcza informacji niezbędnych do sporządzenia sprawozdania finansowego oraz do planowania, kontroli i podejmowania decyzji w przedsiębiorstwie. W pierwszym przypadku można mówić o systematycznym rachunku kosztów, ponieważ sprawozdania finansowe przygotowywane są w stałych odstępach czasowych, a więc informacje o kosztach muszą być dostarczane regularnie. W dzisiejszych czasach dużo ważniejsze z punktu widzenia zarządzania jest druga z funkcji rachunku kosztów. Rachunek kosztów jako narzędzie zarządzania powinien dostarczyć informacji umożliwiających⁴:

- a) właściwy pomiar rentowności klientów oraz rentowności produktów,
- b) kontrolę i planowanie kosztów,
- c) poznanie przyczyn powstawania kosztów,
- d) sprawne zarządzanie potencjałem przedsiębiorstwa.

W miarę zmian dotyczących kierunków wykorzystania informacji o kosztach, a także rozwoju rachunku kosztów, wykształciły się różne modele rachunku kosztów. Model rachunku kosztów to zespół procedur i zasad, zgodnie z którymi dokonuje się pomiaru kosztów

² E. Nowak, *Rachunkowość zarządcza w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2012, s. 39–43.

³ *Strategiczne zarządzanie kosztami*, red. E. Nowak, Kraków 2006, s. 15.

⁴ *Controlling kosztów i rachunkowość zarządcza*, red. G.K. Świdorska, Warszawa 2010, s. 25–29.

tów, a informacje o kosztach są przystosowywane do specyficznych potrzeb ich użytkowników. Modele rachunku kosztów mogą mieć pewne odmiany, warianty danego modelu, które uwzględniają różne zasady przygotowania informacji o kosztach działalności⁵.

Rozwój nowoczesnych rachunków kosztów w Polsce następuje w znacznie wolniejszym tempie i węższym zakresie niż w praktyce państw zachodnich. Związane jest to z występowaniem gospodarki centralnie planowanej w Polsce przez długi okres czasu, przez co pojawiły się następujące czynniki spowalniające procesy implementacji nowych rachunków kosztów⁶:

- a) mniejsze doświadczenie polskich managerów w zakresie zarządzania przedsiębiorstwami w porównaniu z praktyką managerów zachodnich,
- b) sztywne struktury funkcjonalne organizacji późno sprywatyzowanych,
- c) ograniczone zasoby finansowe przedsiębiorstw.

Występują również czynniki sprzyjające przyspieszeniu tempa popularności i implementacji nowoczesnych rachunków kosztów w Polsce. Są to między innymi: silna motywacja polskich managerów do podnoszenia konkurencyjności swoich przedsiębiorstw oraz stałe poszerzanie przez nich wiedzy.

3. CHARAKTERYSTYKA POSZCZEGÓLNYCH NOWOCZESNYCH RACHUNKÓW KOSZTÓW

Nowoczesne rachunki kosztów w dzisiejszych czasach mają coraz większe znaczenie dla zarządzania przedsiębiorstwem. Dzięki ich implementacji managerowie otrzymują informacje nowego typu, inne i bardziej dokładne niż do tej pory. Wdrażanie tego rodzaju rachunków kosztów może w przyszłości pozwolić na umocnienie pozycji przedsiębiorstwa na rynku i uzyskania przez nie przewagi konkurencyjnej. Takie rachunki kosztów wykorzystywane są głównie na potrzeby wewnętrzne jednostki, dlatego nie są ograniczone przez przepisy prawa i mogą być dostosowywane do panujących na rynku warunków, a także specyficznych cech jednostki.

3.1. Rachunek kosztów działań (ABC)

Rachunek kosztów działań jest metodą, która zapoczątkowana została z powodu krytyki tradycyjnego rachunku kosztów. Szukano nowych rozwiązań, które przydzielałyby koszty na produkty w sposób bardziej rzeczywisty niż dotychczas. Model ABC różni się przede wszystkim podziałem kosztów pośrednich na poszczególne produkty. Według jego zasad mogą zaistnieć warunki, w których niezbędna jest większa dokładność w estymacji kosztów (bierze pod uwagę inne czynniki kosztotwórcze niż wielkość produkcji) i w rozliczaniu kosztów na produkty (zgodnie ze zużyciem zasobów)⁷.

W modelu ABC zakłada się, że przyczyną powstawania kosztów są działania, dlatego kluczowe jest ich odpowiednie zidentyfikowanie. Wykonywanie działań wymaga zaangażowania zasobów, a ich zużycie związane jest z ponoszeniem kosztów. W rachunku kosztów działań niezbędne do produkcji oraz sprzedaży wyrobów są działania. Obserwuje się

⁵ E. Nowak, R. Piechota, M. Wierziński, *Rachunek kosztów w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, Warszawa 2004, s. 19.

⁶ *Rachunkowość zarządcza i rachunek kosztów w systemie informacyjnym przedsiębiorstwa*, red. A. Karmańska, Warszawa 2006, s. 76.

⁷ A. Piosik, *Zasady rachunkowości zarządczej*, Warszawa 2006, s. 279–280.

trend spadkowy udziału kosztów bezpośrednich w kosztach całkowitych wytwarzania produktu, a więc stale rośnie znaczenie kosztów pośrednich produkcji. Tendencja ta wiąże się ze zmianami zachodzącymi w procesach gospodarczych jednostki, np. wprowadzenie elastycznych systemów produkcyjnych, automatyzacja procesów produkcyjnych. Głównym przedmiotem zainteresowania rachunku kosztów działań, jest odpowiednie przypisanie kosztów pośrednich do produktów⁸.

Nie każde przedsiębiorstwo będzie osiągać dobre wyniki po wdrożeniu rachunku kosztów działań. Należy przeprowadzić wnikliwą analizę, przeszkolić pracowników i dostosować rachunek kosztów do specyficznych uwarunkowań jednostki. Wdrożenie modelu ABC sprawdzi się najlepiej w przedsiębiorstwach, w których:

- a) występuje skomplikowana i złożona z wielu asortymentów produkcja,
- b) decyzje kadry zarządzającej podejmowane są bez uwzględnienia informacji kosztowych,
- c) wyroby gotowe narażone są na mocną konkurencję cenową,
- d) udział kosztów pośrednich w produkcji jest duży i ciągle rośnie.

Implementacja rachunku kosztów działań musi być poprzedzona odpowiednim przygotowaniem. Szczególnie ważne jest szkolenie pracowników, ponieważ do wprowadzenia tego modelu potrzeba zaangażowania całego personelu (nie tylko kierownictwa) i odpowiedniej wiedzy. Etapy kalkulacji kosztów w systemie ABC są następujące⁹:

- a) wybór istotnych działań,
- b) ustalenie kosztów poszczególnych działań,
- c) określenie ośrodków poszczególnych działań,
- d) rozliczenie kosztów każdego działania na produkty.

Etap pierwszy jest najważniejszy i najtrudniejszy ze wszystkich etapów kalkulacji. Poprawne zidentyfikowanie działań może zdecydować o powodzeniu całego procesu wdrożeniowego modelu ABC. Jeżeli zostanie wyróżnionych zbyt dużo działań przydatność decyzyjna tego rachunku kosztów może się zmniejszyć, a także będzie trudniej go zaimplementować. W literaturze można spotkać się z optymalną ilością działań w liczbie od dziesięciu do dwudziestu. Te liczby są jednak przykładowe, mogą się wahać w zależności od uznania ich przydatności przez zespół wdrożeniowy.

W drugim etapie następuje określenie kosztów dla danego działania. W tradycyjnym rachunku kosztów ośrodki kosztów wydziałowych stosowano głównie do przetrzymania kosztów pośrednich i ogólnych, do czasu aż nie zostaną rozdzielone do ośrodków kosztów na poziomie produkcji. W koncepcji ABC utrzymywanie kosztów pośrednich wiąże się ze zorganizowaniem ośrodków kosztów działań, są w nich gromadzone odpowiednie koszty, aż do momentu przypisania ich do produktów. W rachunku kosztów działań koszty można przypisywać do działań w sposób pośredni lub bezpośredni. Zaleca się w miarę możliwości stosowanie metody bezpośredniego obciążania ośrodków kosztów działań kosztami różnego rodzaju np. kosztami płac pracowników¹⁰.

Etap trzeci obejmuje określenie nośników kosztów dla działań. Nośnik kosztów można zdefiniować jako ilościowy wskaźnik głównego obciążenia roboczego poszczególnych działań. W modelu ABC nośniki kosztów powinny być stosunkowo niedrogie i proste, a także możliwe do określenia dla zamówień klientów, konkretnego produktu lub grupy

⁸ E. Nowak, *Zaawansowana rachunkowość zarządcza*, Warszawa 2009, s. 224.

⁹ J.J. Glynn, J. Perrin, M.P. Murphy, *Rachunkowość dla menedżerów*, Warszawa 2003, s. 320–323.

¹⁰ *Ibidem*, s. 532.

produktów. Przykładowo dla działania „zakup materiałów” nośnikiem może być liczba zamówień, otrzymanych faktur lub dostaw. Wielkość, która zostaje przyjęta jako nośnik dla danego działania powinna¹¹:

- a) być zrozumiała i łatwo mierzalna,
- b) odzwierciedlać przyczyny powstawania kosztów,
- c) wyrażać zapotrzebowanie określonego produktu, w odniesieniu do pozostałych wyrobów, na poszczególne działania.

Ostatnim etapem kalkulacji jest przypisanie kosztów działań na poszczególne działania. Można to zrobić na różne sposoby. Aby ustalić jednostkowy koszt produktów trzeba obliczyć kilka wartości, mogą one być określone wzorami.

Rachunek kosztów działań musi być nieustannie uaktualniany, a jego wdrożenie jest kosztowne i wymaga zaangażowania całego przedsiębiorstwa. Mimo to może przynieść jednostce wiele korzyści i posiada wiele zalet, są to:

- a) dostarczanie przydatnych mierników działalności,
- b) staranne i adekwatne wykazanie kosztów produktów
- c) nacisk na duże zróżnicowanie nowoczesnej produkcji,
- d) realistycznie ujęty łańcuch kosztów,
- e) innowacyjność w badaniu planowania, budżetowania oraz dynamiki kosztów poprzez analizę czynników kosztotwórczych,
- f) dokładne wykazanie działań oraz zwrócenie uwagi na realne pochodzenie kosztów,
- g) przydzielenie kosztów na różne obiekty kalkulacji tj. obszary odpowiedzialności, procesy, produkty, klientów,
- h) szczegółowa analiza przyczyn występowania kosztów stałych.

3.2. Model *target costing* oraz *kaizen costing*

Rachunek kosztów docelowych (*target costing*) i rachunek kosztów ciągłego doskonalenia dla osiągnięcia lepszych wyników często stosowane są razem. Koncepcje te wywodzą się z kultury japońskiej, z tego powodu w Europie ich implementacja nie jest łatwa.

Rachunek kosztów docelowych usprawnia zarządzanie kosztami usług i wyrobów gotowych w fazie ich projektowania. Uważa się, że jest to efektywne narzędzie rachunkowości zarządczej, ponieważ około 80-90% kosztów danego produktu przesądzone jest już na etapie jego planowania i projektowania. Metoda *target costing* może być wykorzystywana zarówno przy tworzeniu strategii wejścia na rynek całkowicie nowego produktu, a także produktu już istniejącego. Ten rachunek kosztów służy głównie wczesnemu kształtowaniu się struktury i poziomu kosztów produkcji wyrobów gotowych jeszcze przed uruchomieniem produkcji. Już w tym początkowym etapie obejmuje analizę kształtowania się kosztów produktu w trakcie jego całego cyklu życia z jednoczesnym zapewnieniem realizacji oczekiwań klientów¹².

W rachunku kosztów docelowych można wyodrębnić cztery główne etapy¹³:

- a) wyznaczenie docelowej ceny,
- b) ustalenie docelowego zysku,
- c) wyznaczenie dopuszczalnego kosztu,
- d) ustalenie docelowego kosztu.

¹¹ D. Dobija, M. Kucharczyk, *Rachunkowość zarządcza*, Warszawa 2009, s. 252.

¹² B. Zyznarska-Dworczak, *Jak zarządzać kosztami w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2012, s. 76.

¹³ P. Szczypa, *Rachunkowość zarządcza – klucz do sukcesu*, Warszawa 2014, s. 106.

W etapie pierwszym następuje ustalenie docelowej ceny, która jest ceną sprzedaży danego produktu możliwą do uzyskania na rynku. Powinna być ona ustalana przez kierownictwo na podstawie badań rynku i przy uwzględnieniu między innymi: klientów, stopnia rozwoju rynku, przewidywanego popytu i potencjalnej konkurencji.

Jednostkowy docelowy zysk przedsiębiorstwo może ustalić na podstawie docelowej ceny i przewidywanej wielkości sprzedaży. Zysk docelowy powinien pozwolić na osiągnięcie założonej rentowności sprzedaży.

Na podstawie wielkości wyznaczonych w etapie pierwszym i drugim ustalana jest wartość kosztu dopuszczalnego, który ma zagwarantować wygenerowanie założonego zysku jednostkowego. Koszt dopuszczalny to najwyższy poziom kosztu jednostkowego wyrobu gotowego.

Ostatni etap obejmuje wyznaczenie kosztu docelowego. Koszt docelowy nie może mieć wyższej wartości niż koszt dopuszczalny. Przy wyznaczaniu tej wielkości należy wziąć pod uwagę wszystkie uwarunkowania dotyczące wytwarzania danego produktu. Należy więc wyznaczyć bieżący koszt wytworzenia. W przypadku, gdy koszt bieżący będzie mniejszy od kosztu dopuszczalnego można podjąć decyzję o wprowadzeniu produktu na rynek. Natomiast, gdy koszt bieżący będzie przewyższał poziom kosztu dopuszczalnego przedsiębiorstwo powinno zrezygnować z produkcji danego wyrobu lub zaakceptować niższy poziom stopy zysku.

Idea metody *target costing* przenika wszystkie fazy występujące w łańcuchu tworzenia wartości: od finalnego producenta do przedsiębiorstwa występującego na ostatnim miejscu w łańcuchu dostaw. Ukształtowanie produktów w sposób prawidłowy pod względem jakościowym i funkcjonalnym wymaga zaangażowania dostawców w proces ich projektowania. Najczęściej odbywa się to poprzez zaangażowanie technologów, inżynierów oraz innych specjalistów w prace wykonywane u producenta finalnego. Bardziej ściśle relacje producenta z dostawcami służą lepszemu zaspokajaniu potrzeb odbiorców końcowych¹⁴.

W połączeniu z metodą *target costing*, często używa się rachunku kosztów ciągłego doskonalenia (*kaizen costing*). *Kaizen costing* to koncepcja mająca na celu nieustanne usprawnianie, udoskonalanie związane z organizacją pracy i procesami technologicznymi. W tym rachunku kosztów ważne jest osiągnięcie większej efektywności procesów wytwarzania usług i produkcji wyrobów gotowych. Całe przedsiębiorstwo (kierownictwo oraz pracownicy) stara się znaleźć sposoby na redukcję kosztów związanych z wytwarzaniem i dostarczaniem produktów. W tym rachunku kosztów ważne jest założenie sobie realnych celów i systematyczne dążenie do ich zrealizowania. Kluczowy jest również system motywacyjny pracowników, który przeprowadzony odpowiednio ma tworzyć nie tylko dobrą atmosferę, ale przede wszystkim zwiększyć zaangażowanie pracowników w wykonywane zadania¹⁵.

4. ZAKOŃCZENIE

Odpowiednie zarządzanie przedsiębiorstwem, przy obecnym poziomie konkurencji na rynku, jest kluczowe w osiągnięciu sukcesu. Kierownictwo posiada wiele możliwości i narzędzi zarządzania, których powstaje coraz więcej. Nowoczesne rachunki kosztów to metody, które mogą usprawnić działanie organizacji i pozwolić na redukcję kosztów, a tym

¹⁴ E. Nowak, R. Piechota, M. Wierziński, *Rachunek...*, *op. cit.*, s. 148–149.

¹⁵ J. Świdorski, *Rachunek kosztów*, Warszawa 2011, s. 91.

samym generowanie większych zysków. Aby tak się stało zarządzający muszą zdobyć wiedzę na ich temat i wybrać dla przedsiębiorstwa taki rachunek kosztów, który pozwoli na uzyskanie najlepszych efektów.

Wykorzystanie nowoczesnych rachunków kosztów nie tylko pozwala na redukcję kosztów w jednostce, ale również wychodzi naprzeciw oczekiwaniom klientów. W nowoczesnym przedsiębiorstwie to klient jest najważniejszy, ponieważ dzięki niemu generowane są przychody. Inne jest także spojrzenie na przedsiębiorstwo, ponieważ w tych metodach pracownicy niższego szczebla są równie ważni jak kierownictwo. Koncepcje te integrują wszystkich pracowników i motywują ich do zaangażowania w projekty.

Przedsiębiorstwa są odmienne pod wieloma względami, a główna różnica dotyczy ludzi wewnątrz, a więc pracowników. Z tego powodu każda jednostka powinna podejść do zarządzania indywidualnie. Nowoczesne rachunki kosztów nie są tak sformalizowane jak tradycyjne, dzięki czemu mogą być dostosowywane do panujących warunków i modyfikowane w dowolny, wygodny dla kierownictwa sposób.

LITERATURA

- [1] *Controlling kosztów i rachunkowość zarządcza*, red. G.K. Świdorska, Difin, Warszawa 2010.
- [2] Dobija D., Kucharczyk M., *Rachunkowość zarządcza*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- [3] Glynn J.J., Perrin J., Murphy M.P., *Rachunkowość dla menedżerów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- [4] Nowak E., *Rachunkowość zarządcza w przedsiębiorstwie*, CeDeWu, Warszawa 2012.
- [5] Nowak E., *Zaawansowana rachunkowość zarządcza*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2009.
- [6] Nowak E., Piechota R., Wierziński M., *Rachunek kosztów w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2004.
- [7] Piosik A., *Zasady rachunkowości zarządczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- [8] *Rachunkowość zarządcza i rachunek kosztów w systemie informacyjnym przedsiębiorstwa*, red. A. Karmańska, Difin, Warszawa 2006.
- [9] *Strategiczne zarządzanie kosztami*, red. E. Nowak, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2006.
- [10] Szczypa P., *Rachunkowość zarządcza – klucz do sukcesu*, CeDeWu, Warszawa 2014.
- [11] Świdorski J., *Rachunek kosztów*, Oficyna Wydawnicza WSEiZ w Warszawie, Warszawa 2011.
- [12] Zyznarska-Dworczak B., *Jak zarządzać kosztami w przedsiębiorstwie*, Difin, Warszawa 2012.

MODERN COST ACCOUNTING

Cost accounting had always been important for an enterprise. It is commonly used for preparing annual financial statements. Over the years, it began to perform other functions. Traditional cost accounts provided insufficient information needed in the management process. It was related with changes in consumer's preferences, development of technology and globalization. Modern cost accounts have emerged and have become indispensable in managing an enterprise. Management can use such cost accounts as activity based costing, life cycle cost

analysis, target costing, quality costs calculation, kaizen costing and many others. Each of these methods must be tailored to the individual characteristics of the business. These systems support cost control and help to match the product to the needs of the customer. In modern cost accounts it is important to approach the company as a whole. All employees must be involved in the project. Managers should implement appropriate incentive programs for employees. The thesis is concerned with the importance of cost accounting in a business enterprise. In addition, it explains the essence of cost management in the enterprise. It also shows the features of modern cost accounting and describes in detail three of them: activity based costing, target costing and kaizen costing. The paper deals with essence of these methods and points out their advantages and disadvantages.

Keywords: cost accounting, enterprise, management.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.64

Przesłano do redakcji: luty 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Monika BOLIŃSKA¹
Anna KOWALCZYK²

DETERMINANTY PRZESTRZENNEGO ZRÓŻNICOWANIA WYDAJNOŚCI PRACY W WOJEWÓDZTWACH PODKARPACKIM I ŚWIĘTOKRZYSKIM

Celem artykułu jest określenie statystycznych determinant wydajności pracy oraz technicznego uzbrojenia pracy w dwóch województwach tj. podkarpackim oraz świętokrzyskim. Analizę przestrzennego zróżnicowania powyższych zmiennych w powiatach województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego przeprowadzono w oparciu o dane panelowe zaczerpnięte z Głównego Urzędu Statystycznego za lata 2003-2014.

Za podstawę analizy determinant wydajności pracy posłużyła neoklasyczna funkcja produkcji typu Cobba-Douglasa. Przeprowadzone analizy wykazały, że wydajność pracy determinowana była głównie przez techniczne uzbrojenie pracy, łączną produktywność czynników produkcji oraz stopę postępu technicznego. Analizy ekonometryczne pozwoliły wysnuć wniosek, iż oszacowania parametrów równań przyjętych w opracowaniu okazały się istotne statystycznie. Powiaty województwa podkarpackiego charakteryzowały się wyższą elastycznością wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy niż powiaty województwa świętokrzyskiego. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku oszacowanej stopy postępu technicznego. Powiaty województwa podkarpackiego charakteryzowały się ponad pięciokrotnie wyższą stopą postępu technicznego niż powiaty województwa świętokrzyskiego.

Uprzemysłowione powiaty omawianych województw, tj. mielecki, dębicki, ostrowiecki, staszowski oraz stalowowolski charakteryzowały się najwyższym poziomem wydajności pracy jak również technicznego uzbrojenia pracy. Kielce oraz Rzeszów jako centra rozwoju zarówno lokalnego jak i regionalnego odznaczały się wysokim poziomem technicznego uzbrojenia pracy oraz wydajności pracy. Powiaty o charakterze rolniczym wśród wszystkich powiatów województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego charakteryzowały się niskim poziomem zarówno wydajności pracy jak i technicznego uzbrojenia pracy.

Słowa kluczowe: techniczne uzbrojenie pracy, produkcja sprzedana przemysłu, środki trwałe brutto w przedsiębiorstwach, stopa postępu technicznego, produktywność czynników produkcji.

¹ Mgr Monika Bolińska (autor korespondencyjny), Katedra Ekonomii Matematycznej, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński, ul. Prof. Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków, e-mail: monika.bolinska@doctoral.uj.edu.pl.

² Mgr Anna Kowalczyk, Katedra Ekonomii Matematycznej, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Jagielloński, ul. Prof. Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków, e-mail: anna.kowalczyk7873@gmail.com.

1. WPROWADZENIE

W artykule autorzy podejmują próbę określenia głównych determinant przestrzennego zróżnicowania wydajności pracy (rozumianej jako stosunek produkcji sprzedanej przemysłu do liczby pracujących) w powiatach dwóch sąsiadujących ze sobą województw, podkarpackiego oraz świętokrzyskiego w latach 2003–2014³. Struktura opracowania przedstawia się następująco. W drugim punkcie przedstawiono przestrzenne zróżnicowanie oraz dynamikę wydajności pracy oraz technicznego uzbrojenia pracy w powiatach omawianych województw. Natomiast w trzecim punkcie dokonano estymacji parametrów równań, w których zmienną objaśnianą stanowi wydajność pracy, zaś zmiennymi objaśniającymi są techniczne uzbrojenie pracy oraz stopa postępu technicznego. Za podstawę teoretyczną przyjętych równań posłużyła neoklasyczna funkcja produkcji typu Cobba-Douglasa, która dzięki linearyzacji pozwoliła uzależnić wydajność pracy od technicznego uzbrojenia pracy oraz od stopy postępu technicznego. Artykuł kończy punkt czwarty, który zawiera podsumowanie oraz ważniejsze wnioski.

2. PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE TECHNICZNEGO UZBROJENIA PRACY I WYDAJNOŚCI PRACY W POWIATACH WOJEWÓDZTW PODKARPACKIEGO I ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

Przestrzenne zróżnicowanie technicznego uzbrojenia pracy oraz wydajności pracy w powiatach województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego w latach 2003–2014 zostało wyrażone w tysiącach złotych oraz cenach stałych z 2009 roku. Dodatkowo powiaty obu województw (w sumie 39) zostały podzielone na pięć grup kwintylowych, z których powiaty należące do grupy pierwszej charakteryzowały się najwyższą wartością owej zmiennej, w drugiej wysoką, trzeciej średnią, czwartej niską, zaś piąta najniższą wartością omawianej zmiennej.

2.1. Przestrzenne zróżnicowanie technicznego uzbrojenia pracy w powiatach województw podkarpackiego i świętokrzyskiego

Na mapie 1 zilustrowano przestrzenne zróżnicowanie technicznego uzbrojenia pracy w powiatach województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego w latach 2003–2014. Z mapy tej wynika iż:

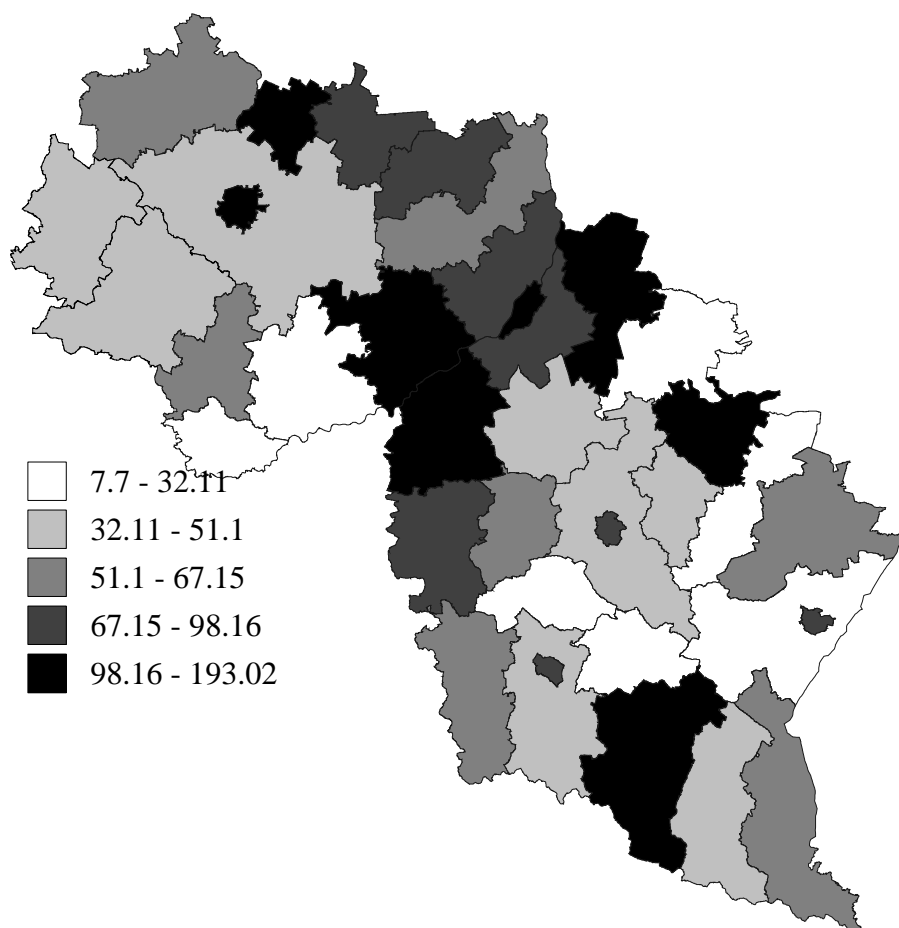
- W pierwszej grupie kwintylowej, a więc w tej o największym poziomie technicznego uzbrojenia pracy, znajdowały się powiaty: staszowski (193,01 tys. zł), sanocki (182,20 tys. zł), mielecki (133,97 tys. zł) stalowowolski (130,01 tys. zł), Kielce (116,25 tys. zł), skarżyski (110,71 tys. zł), leżajski (101,39 tys. zł) i Tarnobrzeg (98,16 tys. zł).
- Wysokim poziomem relacji środków trwałych do liczby pracujących charakteryzowały się, w latach 2003–2014, powiaty: Rzeszów (96,98 tys. zł), ostrowiecki (89,34 tys. zł), tarnobrzeski (88,85 tys. zł), Krosno (85,96 tys. zł), dębicki (81,62 tys. zł).

³ Z uwagi na brak dostępnych danych statystycznych na stronie Głównego Urzędu Statystycznego www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.) dotyczących kształtowania się PKB w powiatach omawianych województw autorzy przyjęli wydajność pracy jako stosunek produkcji sprzedanej przemysłu do liczby pracujących oraz okres analizy w latach 2003–2014.

zł), Przemyśl (80,37 tys. zł), starachowicki (70,77 tys. zł) oraz sandomierski (67,15 tys. zł).

- Powiaty konecki (64,29 tys. zł), jasielski (63,61 tys. zł), pińczowski (60,24 tys. zł), bieszczadzki (52,54 tys. zł), jarosławski (52,40 tys. zł), ropczycko-sędziszowski (52,12 tys. zł) oraz opatowski (51,19 tys. zł) cechowały się przeciętnym (jak na warunki omawianych województw) poziomem technicznego uzbrojenia pracy.
- W grupie o niskim poziomie technicznego uzbrojenia pracy znalazły się powiaty: włoszczowski (48,99 tys. zł), łańcucki (48,59 tys. zł), jędrzejowski (47,40 tys. zł), rzeszowski (45,06 tys. zł), kielecki (44,23 tys. zł), krośnieński (43,69 tys. zł), leski (42,42 tys. zł) i kolbuszowski (32,11 tys. zł).

Mapa 1. Przestrzenne zróżnicowanie technicznego uzbrojenia pracy w powiatach województw podkarpackiego i świętokrzyskiego w latach 2003-2014 (w tys. zł, ceny stałe 2009)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.).

- Najniższym technicznym uzbrojeniem pracy, w latach 2003-2014, charakteryzowały się powiaty: przeworski (30,86 tys. zł), buski (28,86 tys. zł), niżański (25,70 tys. zł), lubaczowski (21,68 tys. zł), brzozowski (19,32 tys. zł), strzyżowski (14,69 tys. zł), przemyski (9,34 tys. zł) oraz kazimierski (7,70 tys. zł).

Tablica 1. Przynależność powiatów województwa świętokrzyskiego do grup kwintylowych ze względu na techniczne uzbrojenie pracy w latach 2003–2014

powiat	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
buski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	4
jędrzejowski	4	4	4	4	4	4	4	3	3	4	3	3
kazimierski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Kielce	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
kielecki	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
konecki	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	3
opatowski	2	2	2	2	3	3	3	5	5	2	5	5
ostrowiecki	3	3	3	3	3	2	2	2	1	1	1	1
pińczowski	3	3	3	3	3	4	3	3	3	3	3	3
sandomierski	3	3	3	3	2	3	3	2	3	3	2	2
skarżyski	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
starachowicki	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
staszowski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
włoszczowski	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3	3

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.).

Ponadto w tablicy 1 oraz 2 przedstawiona została dynamika przynależności poszczególnych powiatów do grup kwintylowych w latach 2003–2014. Dokonując analizy owych tablic można wyciągnąć następujące wnioski. Największym poziomem technicznego uzbrojenia pracy, w latach 2003–2014, charakteryzowały się powiaty mielecki stalowowolski staszowski, sanocki, oraz Kielce, które to w całym badanym okresie znajdowały się w pierwszej grupie kwintylowej. Powiat skarżyski tylko raz nie znalazł się w tej grupie, ponadto dziewięciokrotnie w grupie tej znalazł się także Tarnobrzeg. Do roku 2009 do pierwszej grupy kwintylowej należał powiat leżajski, natomiast od roku 2011 do grupy tej dołączył również powiat ostrowiecki. Rzeszów zaś znalazł się w tej grupie cztery razy oraz od roku 2012 do grupy tej należał także powiat tarnobrzeski. W drugiej grupie kwintylowej, w całym analizowanym okresie, znajdowały się powiaty: starachowicki, dębicki i Krosno. Tarnobrzeg znajdował się w tej grupie przez prawie cały okres (11 razy) z wyjątkiem roku 2012. Do roku 2011 w grupie tej znajdował się Przemyśl, ośmiokrotnie w skład tej grupy wchodził Rzeszów, przez siedem lat powiat jasielski, pięciokrotnie powiat opatowski. Powiaty sandomierski oraz konecki w grupie tej znalazły się cztery razy, zaś trzykrotnie Tarnobrzeg oraz powiat ostrowiecki. W grupie, o średnim poziomie środków trwałych na pracującego, 11 razy był powiat pińczowski, ośmiokrotnie – sandomierski i konecki, w grupie tej siedem razy znajdowały się także powiaty – jarosławski oraz bieszczadzki, sześciokrotnie ropczycko-sędziszowski. Ponadto powiaty ostrowiecki łańcucki włoszczowski w grupie

tej były pięć razy, czterokrotnie powiat jędrzejowski, trzy razy – powiaty: opatowski, jasielski, rzeszowski i Przemyśl, oraz dwukrotnie powiaty krośnieński oraz leski. Powiat kielecki należał do przedostatniej grupy kwintylowej w całym badanym okresie, dziesięciokrotnie w grupie tej były powiaty – krośnieński oraz leski. Przez dziewięć lat w grupie tej znajdował się również powiat rzeszowski, a ośmiokrotnie jędrzejowski. Powiaty łańcucki, włoszczowski, przeworski w czwartej grupie kwintylowej znalazły się siedmiokrotnie, ropczycko-sędziszowski pojawił się w czwartej grupie sześć razy, a powiat kolbuszowski do grupy tej należał pięciokrotnie. Ponadto w czwartej grupie kwintylowej czterokrotnie znalazły się powiaty – bieszczadzki i jarosławski, dwa razy buski oraz jasielski, oraz przez jeden rok w grupie tej były powiaty-pińczowski i nizański. Grupę o najniższym poziomie technicznego uzbrojenia pracy w latach 2003–2014 tworzyły powiaty kazimierski, brzozowski, lubaczowski, przemyski, strzyżowski.

Tablica 2. Przynależność powiatów województwa podkarpackiego do grup kwintylowych ze względu na techniczne uzbrojenie pracy w latach 2003–2014

Powiat	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
bieszczadzki	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	3	2
brzozowski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
dębicki	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
jarosławski	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4
jasielski	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3	4	4
kolbuszowski	5	4	5	5	5	5	5	5	4	4	4	4
Krosno	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
krośnieński	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
leski	4	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4	4
leżajski	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2
lubaczowski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
łańcucki	4	4	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4
mielecki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
nizański	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5	5	5
przemyski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Przemyśl	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3
przeworski	4	5	4	4	5	4	4	4	4	5	5	5
ropczycko-sędziszowski	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3
rzeszowski	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3
Rzeszów	2	2	2	2	2	2	1	1	2	2	1	1
sanocki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
stalowowolski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
strzyżowski	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Tarnobrzeg	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2
tarnobrzeczki	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.).

Powiat nizański tylko w roku 2007 należał do innej grupy kwintylowej, niewiele mniej bo dziesięciokrotnie znalazł się w niej powiat buski. Ponadto siedmiokrotnie w piątej grupie kwintylowej był powiat kolbuszowski, pięć razy – przeworski oraz czterokrotnie opatowski.

2.2. Przestrzenne zróżnicowanie wydajności pracy w powiatach województw podkarpackiego i świętokrzyskiego

Mapa 2 przedstawia przestrzenne zróżnicowanie wydajności pracy w powiatach województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego w latach 2003–2014, z mapy tej wynika iż:

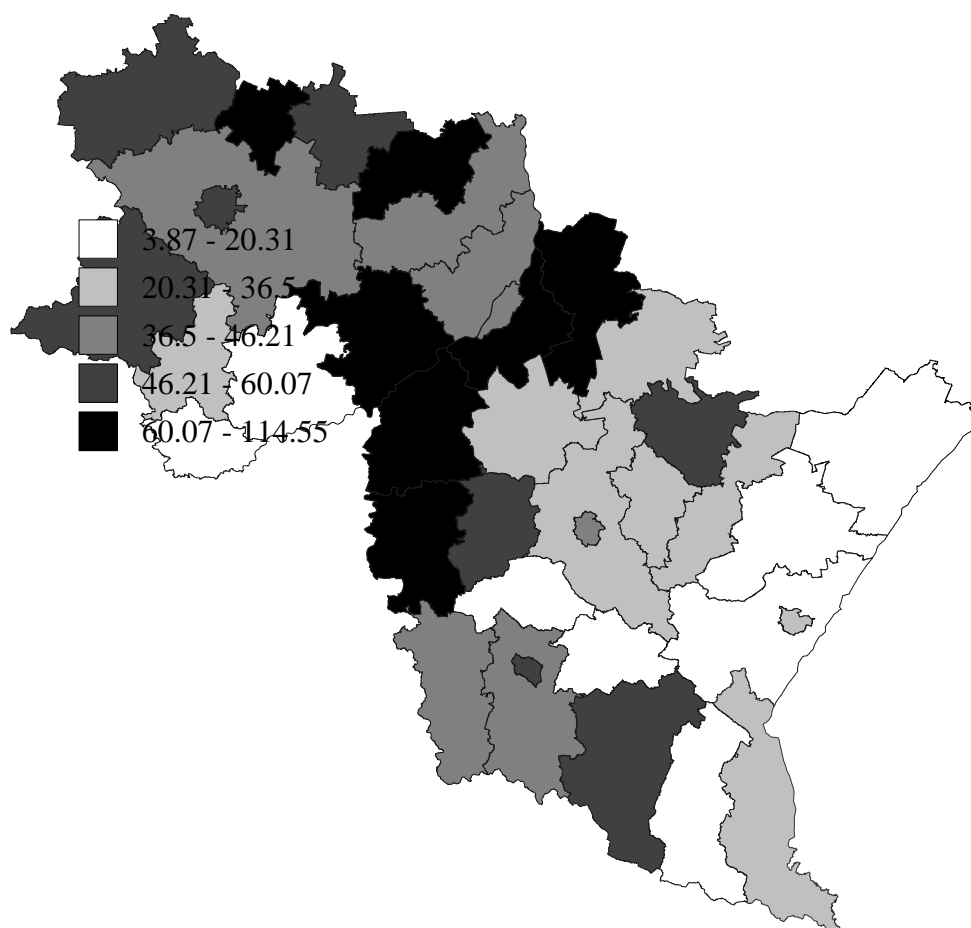
- Powiaty: ostrowiecki (114,54 tys. zł), mielecki (108,67 tys. zł), stalowowolski (107,07 tys. zł), staszowski (94,56 tys. zł), dębicki (85,66 tys. zł), tarnobrzeski (73,72 tys. zł), skarżyski (70,92 tys. zł) i włoszczowski (63,69 tys. zł) charakteryzowały się najwyższym, jak na warunki województwa świętokrzyskiego oraz podkarpackiego, poziomem wydajności pracy.
- Wysoki poziom wydajności pracy w latach 2003-2014 występował w powiatach: leżajskim (60,06 tys. zł), ropczycko-sędziszowskim (57,91 tys. zł), koneckim (56,92 tys. zł), Krośnie (52,36 tys. zł), jędrzejowskim (51,82 tys. zł), starachowickim (51,14 tys. zł), sanockim (50,27 tys. zł) oraz w Kielcach (47,42 tys. zł).
- Średnim poziomem wydajności pracy charakteryzowały się powiaty: sandomierski (46,20 tys. zł), Rzeszów (43,75 tys. zł), jasielski (43,32 tys. zł), kielecki (38,24 tys. zł), krośnieński (37,86 tys. zł), Tarnobrzeg (37,28 tys. zł) oraz opatowski (36,50 tys. zł).
- W powiatach: łańcuckim (34,82 tys. zł), rzeszowskim (31,46 tys. zł), bieszczadzkim (27,29 tys. zł), przeworskim (26,43 tys. zł), kolbuszowskim (25,56 tys. zł), pińczowskim (22,57 tys. zł), nizańskim (20,80 tys. zł), oraz Przemyślu (20,31 tys. zł) występował niski poziom wydajności pracy.
- Najniższa wydajność pracy (jak na warunki województw świętokrzyskiego oraz podkarpackiego) występowała w powiatach: brzozowskim (17,36 tys. zł), jarosławskim (17,18 tys. zł), strzyżowskim (12,45 tys. zł), leskim (11,29 tys. zł), kazimierskim (7,53 tys. zł), buskim (6,32 tys. zł), lubaczowskim (4,72 tys. zł) oraz przemyskim (3,87 tys. zł).

Ponadto w tablicach 3 oraz 4 przedstawione zostały składy poszczególnych grup kwintalowych w latach 2003–2014. Na podstawie powyższych tabel można wyciągnąć następujące wnioski. W województwach świętokrzyskim oraz podkarpackim najwyższym poziomem wydajności pracy charakteryzowały się powiaty: staszowski, ostrowiecki, tarnobrzeski, mielecki, dębicki, stalowowolski oraz tarnobrzeski. Wymienione powiaty należały do pierwszej grupy kwintylowej w prawie całym badanym okresie.

Do grupy o najwyższym poziomie wydajności pracy w całym badanym okresie należały powiaty: mielecki oraz dębicki, 11 razy w grupie tej znalazły się powiaty: ostrowiecki, staszowski, tarnobrzeski i stalowowolski. Ponadto siedmiokrotnie w grupie tej znalazł się powiat skarżyski, sześć razy włoszczowski, pięć razy konecki, trzykrotnie starachowicki i leżajski oraz w jednym roku w grupie tej znalazły się powiaty: jędrzejowski, jasielski oraz Krosno. W drugiej grupie kwintylowej w całym badanym czasie znalazł się powiat ropczycko-sędziszowski, przez jedenaście lat w pierwszej grupie kwintylowej był powiat sanocki, dziesięć razy Krosno, siedmiokrotnie w grupie tej pojawiły się Kielce. Ponadto

sześciokrotnie w drugiej grupie kwintylowej znalazły się powiaty włoszczowski i sandomierski, pięć razy starachowicki, przez cztery lata konecki i skarżyski. Powiaty krośnieński i jasielski w grupie tej znalazły się trzykrotnie. Ponadto dwa razy w drugiej grupie kwintylowej pojawił się Tarnobrzeg i jednokrotnie powiaty – ostrowiecki, stalowowolski, opatowski, tarnobrzeski i bieszczadzki. Do grupy charakteryzującej się średnią wydajnością pracy przez jedenaście lat należał Rzeszów, powiat kielecki, zaś powiat łańcucki w grupie tej znalazł się dziewięć razy. Ośmiokrotnie grupę tę tworzył powiat opatowski, przez siedem lat powiat jasielski, sześć razy Tarnobrzeg, ponadto pięciokrotnie do grupy tej należały Kielce. Powiaty jędrzejowski, sandomierski, starachowicki czterokrotnie należały do tej grupy, trzy razy w grupę tę tworzyły powiaty konecki, i krośnieński, dwukrotnie powiat rzeszowski, zaś raz w grupie tej znalazły się powiaty skarżyski, sanocki, niżański oraz Krosno.

Mapa 2. Przestrzenne zróżnicowanie wydajności pracy w latach 2003-2014 (w tys. zł, ceny stałe 2009)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.).

Tablica 4 (cd.). Przynależność powiatów województwa podkarpackiego do grup kwintylowych ze względu na wydajność pracy w latach 2003–2014

powiat	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ropczycko-sędziszowski	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
rzeszowski	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	2	3
Rzeszów	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	3
sanocki	2	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2
stalowowolski	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
strzyżowski	5	5	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5
Tarnobrzeg	4	4	4	4	3	3	3	3	2	3	2	3
tarnobrzegi	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z www.stat.gov.pl (dostęp: 1 grudnia 2016 r.).

Grupę o niskiej wartości wydajności pracy w całym analizowanym okresie tworzyły powiaty kolbuszowski oraz przeworski. Jedenaście razy należał do niej Przemyśl oraz powiat bieszczadzki. Dziesięciokrotnie niżański i rzeszowski, powiat krośnieński do grupy tej należał sześć razy, przez pięć lat w czwartej grupie kwintylowej był powiat pińczowski. Tarnobrzeg pojawił się w omawianej grupie cztery razy, powiaty brzozowski i jarosławski raz, zaś łańcucki należał do tej grupy trzykrotnie. Ponadto dwa razy w czwartej grupie kwintylowej był powiat sandomierski, oraz jednokrotnie znalazły się powiaty: opatowski, kielecki, jasielski, leski strzyżowski. Powiaty buski, kazimierski, lubaczowski, przemyski należały do grupy o najniższej wartości wydajności pracy w całym badanym okresie. Powiaty leski, oraz strzyżowski nie należały do grupy tej tylko w jednym roku, dziesięciokrotnie w grupie tej pojawił się powiat brzozowski, a osiem razy jarosławski. Ponadto cztery razy znalazł się w piątej grupie powiat pińczowski, dwukrotnie opatowski i niżański, a raz Przemyśl.

W omawianym okresie zmiany w poziomie wydajności pracy były niewielkie o czym świadczy, że 15 na 39 badanych powiatów nie zmieniło swojej grupy kwintylowej. W latach 2003–2014 zmiany składów grup kwintylowych były niewielkie, na ogół o jedną grupę. Wyjątek stanowią powiaty: krośnieński (spadek o dwie grupy), opatowski (spadek o dwie grupy), sandomierski najpierw spadek potem wzrost o dwie grupy oraz bieszczadzki najpierw wzrost potem spadek o dwie grupy. W okresie objętym analizą zmiany między grupami kwintylowymi ze względu na techniczne uzbrojenie pracy nie były znaczne (15 na 39 powiatów nie zmieniło grupy kwintylowej) przesunięcia między grupami były niewielkie najczęściej o jedną grupę kwintylową.

3. DETERMINANTY PRZESTRZENNEGO ZRÓŻNICOWANIA WYDAJNOŚCI PRACY – ASPEKT TEORETYCZNY

W celu określenia determinant zróżnicowania wydajności pracy autorzy posłużyli się następującym rozumowaniem, biorącym za podstawę neoklasyczną potęgową funkcję

produkcji. W tym celu posłużono się potęgową funkcją produkcji typu Cobba-Douglasa [1928] daną wzorem⁴:

$$Y = f(K, L) = Ae^{gt} K^\alpha L^{1-\alpha} \quad (1)$$

Przy czym Y to wielkość wytworzonego w gospodarce produktu, zaś K oraz L to (odpowiednio) nakłady kapitału oraz pracy. Parametr g to stopa wzrostu postępu technicznego w sensie Hicksa, czyli stopę wzrostu produktu uzyskaną ze stałych nakładach czynników produkcji. Stopa ta utożsamiana jest również jako stopa wzrostu łącznej produktywności czynników produkcji. Natomiast A to łączna produktywność nakładów kapitału i pracy w okresie zerowym⁵. Parametry α oraz $1 - \alpha$ to elastyczności produktu Y względem (odpowiednio) kapitału K oraz pracy L ⁶.

Z uwagi, iż funkcja produkcji jest różnowartościowa (zarówno względem nakładów kapitału K jak i pracy L) oraz w swojej dziedzinie przyjmuje tylko wartości dodatnie, można związek (1) zlogarytmować stronami otrzymując równanie postaci:

$$\ln(Y) = \ln(A) + gt + \alpha \ln(K) + (1 - \alpha) \ln(L) \quad (2)$$

Powyższa transformacja pozwoliła przejść z zależności potęgowej (równanie 1) do postaci quasiliniowej (równanie 2). Następnie odejmując obustronnie w równaniu (2) wyrażenie $\ln(L_i)$ można dojść do zależności postaci:

$$\ln\left(\frac{Y}{L}\right) = \ln(A) + gt + \alpha \ln\left(\frac{K}{L}\right) \quad (3)$$

⁴ Por. P. Dykas, T. Tokarski, *Podażowe czynniki wzrostu gospodarczego-podstawowe modele teoretyczne* [w:] W. Welfe, I. Świczewska, *Systemy modeli gospodarki narodowej opartej na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 10–13; P. Dykas, T. Misiak, *Zróżnicowanie wydajności pracy w Polsce na poziomie powiatów*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica”, nr 281/2013, s. 266; P. Dykas, T. Misiak, *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002-2011*, „Gospodarka Narodowa” 2014, listopad–grudzień, s. 44–45.

⁵ Parametr $A > 0$ to łączna produktywność czynników produkcji w okresie $t = 0$ wynika to stąd, iż łączna produktywność czynników produkcji definiowana jest jako produkt, wytworzony przy jednostkowych nakładach kapitału oraz pracy w okresie $t = 0$, zatem $Y = f(1,1) = Ae^0 = A$.

⁶ Wychodząc z definicji elastyczności dowolnej różniczkowalnej funkcji dwóch zmiennych

$$f(x_1, x_2): \frac{\partial f(x_1, x_2)}{\partial x_i} \cdot \frac{x_i}{f(x_1, x_2)}, \quad i = 1, 2.$$

$$\text{Otrzymujemy: } \frac{\partial f(K, L)}{\partial K} \cdot \frac{K}{f(L, K)} = \alpha Ae^{gt} K^{\alpha-1} L^{\alpha-1} \cdot \frac{K}{Ae^{gt} K^\alpha L^{\alpha-1}} = \alpha$$

$$\left(\frac{\partial f(K, L)}{\partial L} \cdot \frac{L}{f(L, K)} = (1 - \alpha) Ae^{gt} K^\alpha L^{\alpha-2} \cdot \frac{L}{Ae^{gt} K^\alpha L^{\alpha-1}} = 1 - \alpha \right).$$

Relacja produktu do liczby pracujących $\left(\frac{Y}{L}\right)$ oraz kapitału do liczby pracujących $\left(\frac{K}{L}\right)$

to (odpowiednio) wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy. Z równania (3) wynika, że wydajność pracy determinowana jest przez stopę postępu technicznego, łączną produktywność czynników produkcji oraz techniczne uzbrojenie pracy. Ponadto logarytm naturalny z wydajności pracy jest rosnącą funkcją ze względu na stopę postępu technicznego, łączną produktywność czynników produkcji i techniczne uzbrojenie pracy, co więcej wykorzystując twierdzenie o pochodnej funkcji złożonej można pokazać, że wydajność pracy jest rosnącą funkcją ze względu na w/w zmienne.

3.1. Determinanty przestrzennego zróżnicowania wydajności pracy-wyniki analiz statystycznych

Na podstawie równania (3) oraz z powyższych zależności oszacowano parametry następującego równania dla danych powiatowych z województw podkarpackiego oraz świętokrzyskiego:

$$\ln\left(\frac{Y_{it}}{L_{it}}\right) = \alpha_0 + \alpha_1 t + \alpha_2 \ln\left(\frac{K_{it}}{L_{it}}\right) \quad (4)$$

gdzie:

Y_{it} – to produkcja sprzedana przemysłu w i -tym powiecie ($i = 1, 2, \dots, 14$ dla świętokrzyskiego oraz $i = 1, 2, \dots, 25$ dla podkarpackiego) w roku t ($t = 2003, 2004 \dots 2014$);

K_{it} – to środki trwałe w przedsiębiorstwach w i -tym powiecie ($i = 1, 2, \dots, 14$ dla świętokrzyskiego oraz $i = 1, 2, \dots, 25$ dla podkarpackiego) w roku t ($t = 2003, 2004 \dots 2014$);

L_{it} – to pracujący w i -tym powiecie ($i = 1, 2, \dots, 14$ dla świętokrzyskiego oraz $i = 1, 2, \dots, 25$ dla podkarpackiego) w roku t ($t = 2003, 2004 \dots 2014$);

α_0 – to zlogarytmowana z łączna produktywność czynników produkcji w roku $t = 0$;

α_1 – to parametr określający wpływ stopy wzrostu postępu technicznego na wydajność pracy;

α_2 – elastyczność wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy.

Z postaci równania (4) wynika, że determinuje ono taki sam poziom łącznej produktywności czynników produkcji we wszystkich powiatach omawianych województw. Ze względu na przestrzenne zróżnicowanie analizowanych zmiennych (punkt 2) założenie to wydaje się zbyt oderwane od rzeczywistości. Z tego względu równanie (4) rozszerzono o procedurę dywersyfikacji stałej (tzw. metodę *fixed effect*)⁷. Z tego względu równanie (4) przekształcono do następującej postaci:

$$\ln\left(\frac{Y_{it}}{L_{it}}\right) = \alpha_0 + \sum_{j=2}^l \theta_j d_j + \alpha_1 t + \alpha_2 \ln\left(\frac{K_{it}}{L_{it}}\right) \quad (5)$$

⁷ Szerzej na temat procedury uzmienniania stałej (*fixed effect*) patrz np. R.S. Pindyck, D.L. Rubinfeld, *Economic Models and Economic Forecast*, McGraw-Hills, New York 1991; S. Dykas, T. Misiak, T. Tokarski, *Czynniki kształtujące regionalne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w latach 2002–2010*, „Humanities and Social Sciences” 2013, 20(1).

gdzie:

d_j – to zmienna zerojedynkowa dla każdego j-tego powiatu niebazowego;

l – to liczba powiatów ($l = 25$ dla województwa podkarpackiego, $l = 14$ dla województwa świętokrzyskiego);

α_0 – to zlogarytmowana łączna produktywność czynników produkcji w roku $t = 0$ dla powiatu bazowego;

$\alpha_0 + \theta_j$ – zlogarytmowana łączna produktywność czynników produkcji w roku $t = 0$ w j-tym powiecie niebazowym.

Parametry równań (4) oraz (5) estymowano Uogólnioną Metodą Najmniejszych Kwadratów (*Generalized Least Squares*). Wyniki oszacowań parametrów równania (5) zestawiono w tabelicy 5.

Z danych zawartych w tabelicy 5 można wyciągnąć następujące wnioski:

- Elastyczności wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy w powiatach województwa podkarpackiego były wyższe od analogicznych elastyczności uzyskanych dla powiatów województwa świętokrzyskiego. Oszacowane parametry okazały się istotne statystycznie i w przypadku województwa podkarpackiego wynosiły 0,24, zaś dla powiatów województwa świętokrzyskiego ok. 0,15.

Tabela 5. Wyniki oszacowań parametrów równania (5)

Zmienna objaśniająca	województwo podkarpackie	województwo świętokrzyskie
stała	-21,2957 (0,0044)	-7,16340 (0,5791)
t	0,0158 (0,0001)	0,0028 (0,0371)
$\ln\left(\frac{K_{it}}{L_{it}}\right)$	0,2425 (0,0014)	0,1537 (0,0000)
powiat bazowy	Rzeszów	Kielce
R^2	0,9809	0,9021
skorygowany R^2	0,9791	0,8924
liczba obserwacji	300	168
F-statistic	540,714 (0,0000)	93,383 (0,0000)

- Powiaty województwa podkarpackiego charakteryzowały się ponad pięciokrotnie wyższą stopą postępu technicznego niż powiaty województwa świętokrzyskiego. Uzyskane w wyniku estymacji stopy postępu wyniosły 1,6% dla powiatów województwa podkarpackiego i 0,3% w przypadku powiatów województwa świętokrzyskiego. Oszacowane stopy postępu technicznego w powiatach województw podkarpackiego są zbieżne ze stopami postępu technicznego dla Polski na poziomie regionalnym (1,7–2,0%)⁸.

⁸ Por. T. Tokarski, *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne” 2008, nr 10.

- Skorygowany współczynnik determinacji mieścił się w przedziale 89,2–97,9%. Oznacza to, że w powiatach analizowanych województw techniczne uzbrojenie pracy oraz stopa postępu technicznego objaśniały wydajność pracy w 89,2–97,9%.

4. PODSUMOWANIE

Z przeprowadzonych w pracy rozważań można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Zdecydowanie najwyższy poziom zarówno wydajności pracy, jak i technicznego uzbrojenia pracy występował w uprzemysłowionych powiatach województwa podkarpackiego i świętokrzyskiego. Do grupy tej zaliczyć można powiaty: dębicki, mielecki, ostrowiecki, staszowski oraz stalowowolski. Charakter tych powiatów wynika przede wszystkim z faktu, iż w okresie międzywojennym, wchodziły w skład Centralnego Okręgu Przemysłowego. Ponadto wysoki poziom wydajności pracy i technicznego uzbrojenia pracy notowany był w stolicach omawianych województw Kielcach i Rzeszowie, które stanowią regionalne oraz lokalne centra rozwoju. Ponadto Kielce oraz Rzeszów skupiają wokół siebie sektor usług rynkowych, który począwszy od lat 90. XX wieku jest motorem rozwoju gospodarczego polskiej gospodarki⁹.
2. Niski poziom wydajności pracy i technicznego uzbrojenia w omawianych województwach występował w powiatach o charakterze rolniczym: brzozowskim, buskim, jarosławskim, leskim, przemyskim oraz strzyżowskim. Powiaty o niskim poziomie wydajności pracy oraz technicznym uzbrojeniu pracy w województwie podkarpackim charakteryzują się jednym z najniższych poziomów rozwoju ekonomicznego w Polsce¹⁰. Wynika to głównie z faktu, iż na tych terenach funkcjonowały Państwowe Gospodarstwa Rolne, które w okresie transformacji systemowej uległy likwidacji. Stało się to przyczyną wystąpienia na tych terenach wysokiego długookresowego bezrobocia strukturalnego. Natomiast najniższe wartości owych zmiennych występowały w powiatach o charakterze rolniczym.
3. Wydajność pracy determinowana jest głównie przez techniczne uzbrojenie pracy, łączną produktywność czynników produkcji oraz stopę postępu technicznego. Z oszacowanych parametrów analizowanych równań wynika, że powiaty województwa podkarpackiego charakteryzują się zarówno wyższą elastycznością wydajności pracy względem technicznego uzbrojenia pracy, jak i wyższą stopą postępu technicznego. Wyższe wartości owych parametrów w powiatach województwa podkarpackiego wynikają przede wszystkim z większego przestrzennego zróżnicowania wydajności pracy i technicznego uzbrojenia pracy oraz ze zróżnicowania struktury gospodarczej powiatów tego województwa. Wynika to stąd, że w województwie podkarpackim powiaty leżące w południowo-zachodniej części charakteryzują się dobrze rozwiniętym sektorem przemysłowym i wysokim poziomem rozwoju ekonomicznego. Powiaty leżące w południowej części województwa cechuje niski

⁹ S. Dykas, M. Szewczyk *Zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów Polski Wschodniej*, *Miscellanea Oeconomicae* 2015, nr 4, t. 1, s. 37–55.

¹⁰ M. Bolińska, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów województwa podkarpackiego*, *Przegląd Nauk Ekonomicznych*, 2017, nr 25, s. 236–240.

poziom rozwoju ekonomicznego oraz wysokie bezrobocie długookresowe¹¹. Natomiast powiaty leżące w centralnej części województwa to powiaty o charakterze rolniczym, które cechuje przeciętny poziom rozwoju ekonomicznego.

LITERATURA

- [1] Bolińska M., *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów województwa podkarpackiego*, Przegląd Nauk Ekonomicznych, 2017, nr 25.
- [2] Bolińska M., *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, Przegląd Nauk Ekonomicznych, 2017, nr 25.
- [3] Cobb C.W., Douglas P.H., *A Theory of Production*, „American Economic Review” 1928, No. 18.
- [4] Dykas P., Misiak T., *Zróżnicowanie wydajności pracy w Polsce na poziomie powiatów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica”, nr 281/2013.
- [5] Dykas P., Misiak T., Tokarski T., *Czynniki kształtujące regionalne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w latach 2002-2010*, „Humanities and Social Sciences” 2013, 20(1).
- [6] Dykas P., Misiak T., *Determinanty podstawowych zmiennych rynku pracy w polskich powiatach w latach 2002-2011*, „Gospodarka Narodowa” 2014, listopad-grudzień.
- [7] Dykas S., Szewczyk M., *Zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego powiatów Polski Wschodniej*, Miscellanea Oeconomicae 2015, nr 4, t. 1,
- [8] Dykas P., Tokarski T., *Podażowe czynniki wzrostu gospodarczego-podstawowe modele teoretyczne* [w:] W. Welfe, I. Świeczewska, *Systemy modeli gospodarki narodowej opartej na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- [9] Pindyck R.S., Rubinfeld D.L., *Economic Models and Economic Forecast*, McGraw-Hills, New York 1991.
- [10] Solow R.M., *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, „Quarterly Journal of Economics” 1956, February.
- [11] Tokarski T., *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne” 2008, nr 10.
- [12] Tokarski T. (2009) *Matematyczne modele wzrostu gospodarczego (ujęcie neoklasyczne)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- [13] Tokarski T., *Ekonomia matematyczna. Modele makroekonomiczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2011.
- [14] Żółtowska E., *Funkcja produkcji. Teoria, estymacja, zastosowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.

¹¹ M. Bolińska, *Wpływ Specjalnych Stref Ekonomicznych na przestrzenne zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w powiatach województwa podkarpackiego*, Przegląd Nauk Ekonomicznych, 2017, nr 25, s. 247–255.

**DETERMINANTS OF SPATIAL DIVERSIFYING
THE LABOR PRODUCTIVITY IN THE PODKARPACKIE
AND ŚWIĘTOKRZYSKIE VOIVODESHIPS**

The aim of the article is to define statistical determinants of labour efficiency and work technical equipment in the Podkarpackie and Świętokrzyskie voivodeships. The analysis of spatial diversity of the above variables in the poviats of the Podkarpackie and Świętokrzyskie was based on panel data taken from the Central Statistical Office for the period 2003-2014.

The neoclassical Cobb-Douglas production function served as the basis for the analysis of labour efficiency determinants. Conducted analyses showed that the labour efficiency had been determined by work technical equipment, the total productivity of production factors and the rate of technological progress. Econometric analysis allowed the conclusion that the estimation of the parameters of the equations adopted in the study turned out to be statistically significant. In the Podkarpackie Voivodeship were characterized by a higher flexibility of the labour efficiency with regard to work technical equipment than in the Świętokrzyskie Voivodeship. A similar situation took place in the case of the estimated technical progress rate. The of the Podkarpackie Voivodeship were characterized by more than five times higher technical progress than in the Świętokrzyskie Voivodeship.

The industrialized: Mielecki, Dębica, Ostrowiec, Staszów, Stalowa Wola were characterized by the highest level of labor productivity and work technical equipment. Kielce and Rzeszów as centers of local and regional development were characterized by a high level of work technical equipment and labour efficiency. Agricultural among all of the Podkarpackie and Świętokrzyskie Voivodeship were characterized by a low level of labour efficiency and work technical equipment

Keywords: work technical equipment, sold production of industry, gross fixed capital formation in enterprises, rate of technical progress, productivity of production factors.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.65

*Przesłano do redakcji: luty 2017 r.
Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.*

Katarzyna BYRSKA¹

FENOMEN METRA PARYSKIEGO W ROKU 1900

W roku 1900 w Paryżu mieszka już 2600 mln osób oraz blisko 100 tys. koni. Miasto przygotowuje się do Światowej Wystawy, na której zaprezentuje najnowsze zdobycze techniki i sztuki, nabytki z prosperujących egzotycznych kolonii i lokalne specjały. Wszędzie panuje niezwykle chaos komunikacyjny wielkiego miasta, którego mieszkańcy usiłują poruszać się po nim piechotą, docierać do miejsca pracy lub rozrywki dorożką i koleją. Potrzeba odważnej decyzji władz miasta oraz połączonego geniuszu dwóch ludzi, inżyniera Fulgence Bienvenüe i architekta Hectora Guimard'a, które dają Paryżowi metro. Z rozmachem zaplanowana inwestycja przewiduje od razu sześć linii podziemnej kolei elektrycznej; w pierwszej kolejności ma zostać zbudowana linia łącząca najważniejsze punkty miasta. Paryż przez kilka kolejnych lat stanie się znowu placem budowy, ale ta inwestycja uratuje miasto, da mieszkańcom niezwykle nowatorską drogę transportu. Co więcej, zbudowana w niezwykle trwałą, funkcjonalny i estetyczny sposób, będąca kwintesencją secesji, będzie służyć miastu nieprzerwanie przez następne stulecie. Artykuł przedstawia pokrótce proces decyzyjny, budowę i w końcu estetyzację struktur technicznych, które to składają się na fenomen paryskiego metra, niezwykłego wytworu techniki i sztuki społeczeństwa XIX wieku.

Słowa kluczowe: metropolia, osiągnięcia techniczne, architektura secesyjna, transport ludzi.

Wynalazek napędu parowego i maszyny parowej, był ogromnie istotną zmianą, impulsem do dalszych przeobrażeń społecznych. Można wręcz powiedzieć, że to para wprowadziła w ruch społeczeństwo XIX wieku. Z pewnością zastosowanie pary jako napędu było pierwszym z serii wszechstronnych zastosowań zjawisk naturalnych z korzyścią dla techniki. Idące za tym kolejne liczne wynalazki zapoczątkowały przemiany świata i nowoczesnego społeczeństwa. Wykorzystanie zjawiska elektryczności oraz dalsze odkrycia kolejnych nowych technologii, umożliwiło przeprowadzenie niezwyklej pracy inżynierskiej, jaką była budowa metra (już elektrycznego) w Paryżu. Z kolei ta nowa droga komunikacyjna przyspieszyła przepływ ludzi na terytorium ogromnego miasta. Co więcej, społeczność miejska, która zaledwie kilka lat wcześniej uciekała z przerażeniem z pokazu filmu o wjeżdżającym pociągu na stację La Ciotat², niezwykle szybko zaakceptowała nowy środek transportu. Metro paryskie to fenomen, niezwykle wytwór techniki i sztuki końca XIX wieku.

Paryż przed rokiem 1900 był już ogromną metropolią, przyzwyczajoną do nieustannych zmian i przebudów. Dwóch prefektów departamentu Sekwany, w którym leży Paryż, Claude Philibert Bartholète Rambuteau (prefektura w latach 1833–1848) oraz baron Georges Eugène Haussmann (prefektura w latach 1853–1870) dokonało rewolucyjnych

¹ Mgr Katarzyna Byrska, doktorantka na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego UPJP2, e-mail: kasia.jagoda.byrska@gmail.com

² A. i L. Lumière, *Wjazd pociągu na stację La Ciotat*, pierwszy pokaz w 1896 r.

zmian w strukturze miejskiej³. Zmiany te były wymuszone koniecznością, przede wszystkim ze względów higieniczno-sanitarnych⁴ i praktycznych. Wynaleziono nowe, trwalsze materiały budowlane, typu cement zbrojony i beton, zaczęto stosować w masowej skali stal w konstrukcjach, jak również coraz częściej stosowano szkło, ceramikę i metal w budowlach wielkiej skali. Pociągnęło to za sobą zmiany w prawie budowlanym obowiązującym we Francji⁵. Budynki z zastosowaniem nowych materiałów mogły od tej pory być wyższe, stabilniejsze, z lepszą wentylacją oraz wyposażone w windy i inne udogodnienia (oświetlenie elektryczne, łazienki i toalety z bieżącą wodą na każdym piętrze etc.)⁶, natomiast ulice szersze, transport łatwiejszy. Podczas rewolucji urbanistycznej za czasów prefektury barona Haussmanna wyburzono blisko 65% starych struktur (głównie budynków mieszkalnych będących w katastrofalnym stanie)⁷. Przeprowadzono prace mające na celu sanizację miasta, wybudowano kanalizację i wodociąg miejski, wytyczono nowe szerokie ulice i arterie komunikacyjne, z których większość wybrukowano, stworzono parki i skwery, fontanny, wprowadzono oświetlenie ulic (najpierw gazowe, później elektryczne), wybudowano szereg nowych budynków użyteczności publicznej: sądów, szkół, teatrów, opery Garnier, kościołów, więzienia, merostwa (Hôtel de ville), dworców kolejowych. Żadna z funkcji miasta nie została wówczas zaniedbana⁸. Powstały również tak oryginalne budowle jak Wieża Eiffla (rok budowy 1889), czy Dworzec Orsay (rok budowy 1900), całkowicie korzystające ze zdobyczy nowych technologii.

W związku z tak dużą skalą prowadzonych w mieście robót budowlanych, przeprowadzanych przez dłuższy okres czasu, następuje ogromny napływ siły roboczej. Na przestrzeni kilku lat liczba mieszkańców drastycznie się zwiększa, co jest również związane z włączeniem siedmiu kolejnych gmin do terytorium miasta⁹. Zgodnie ze spisem ludności przeprowadzonym w roku 1896 w Paryżu mieszkało 2 536 834 mieszkańców¹⁰. Dla porównania w Krakowie (bez Podgórze) wg. statystyk z 1900 r. mieszkało 91 300 mieszkańców (wraz ze stacjonującym wojskiem)¹¹. Ta ogromna liczba ludności paryskiej poruszała się

³ Między rokiem 1848 a rokiem 1853 trzech kolejnych prefektów obejmowało Departament Sekwany: Ariste Jacques Trouvé-Chauvel (lipiec 1848 r. – październik 1848 r.), Adrien Recurt (październik 1848 r. – grudzień 1848 r.) i Jean-Jacques Berger (grudzień 1848 r. – czerwiec 1853 r.). Ten ostatni kontynuował prace porządkowe zapoczątkowane przez prefekta Rambuteau, ale zrezygnował z funkcji z obawy przed problemami finansowymi miasta, L. Hautecoeur, *Paris de 1715 à nos jours*, t.2, ed. Fernand Nathan, Paris 1972, s. 502.

⁴ M.in. z uwagi na epidemie cholery w 1832 r. oraz 1840, F. Loyer, *Paris XIXème siècle. L'immeuble et la rue*, ed. Hazan 1987, s. 108.

⁵ J.-M. Larbodière, *Façades de Paris*, ed. Massin, Paris 2011., s. 80–85.

⁶ Przekształciło to również hierarchię mieszkańców w kamienicach. Dzięki windom i wentylacji klasy bogatsze mogły przenieść się na wyższe, reprezentacyjne piętra, z balkonem i widokiem, dodatkowo podkreślone dekoracją architektoniczną fasady. Dotychczas na wyższych piętrach, bez windy, toalet, wentylacji i balkonów mieszkali wyłącznie klasy niższe i służba, L. Hautecoeur, *Paris...* s. 505–508.

⁷ L. Hautecoeur, *ibidem*, ss. 503–505.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 524.

¹⁰ Dane statystyczne m. in. ze strony Demographia.com <<http://www.demographia.com/dm-par90.htm>; dostęp: 10.04.2015 r.> oraz ze strony INSEE <<http://www.insee.fr/fr/services/>; dostęp: 10.04.2015 r.>

¹¹ J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t.3, *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków 1994, *Liczba ludności Krakowa wraz z wojskiem*, s. 315.

koleją, która jednak dojeżdżała tylko do obrzeży miasta, a na terytorium miasta za pomocą transportu konnego (dorożki, konny omnibus od 1828 r., tramwaje konne funkcjonujące od 1855 r.¹²) i oczywiście również pieszo.

Paryż, będący w XIX wieku centrum światowej kultury i symbolem postępu, jest też miastem organizującym wielkie Światowe Wystawy¹³. Kolejne wystawy w Paryżu miały miejsce w latach 1855, 1867, 1878, 1881 (wystawa w roku 1881 w zasadzie nie jest zaliczana do Światowych Wystaw, ponieważ była poświęcona całkowicie tylko jednemu tematowi – elektryczności) i w 1889 r.¹⁴ Kolejna wystawa odbyła się właśnie w roku 1900. Zatytułowana *Bilan d'un siècle* (Podsumowanie wieku), miała na celu przedstawienie największych osiągnięć współczesnej techniki i sztuki. W ciągu siedmiu miesięcy (od kwietnia do listopada 1900 r.) odwiedziło ją ponad 50 milionów zwiedzających¹⁵. Pokazano między innymi *Roue de Paris* – diabelski młyn z kołem o średnicy 10 metrów, *Globe Celeste* – planetarium, czyli salę w której wyświetlano obraz nieba, Pałac Optyczny, a w nim największą dotychczas skonstruowaną lunetę, umożliwiającą obserwację księżyca. Odbywały się również pokazy filmów braci Lumière oraz pierwszych filmów z towarzyszącym im zapisem dźwiękowym (dźwięk zapisany na fonografie i odtwarzany synchronicznie podczas projekcji), m.in. autorstwa Clément'a Maurice¹⁶. Z tej okazji Paryż wzbogacił się o nowe budowle, w tym między innymi dworce kolejowe Orsay, Invalides, Lioński, a także pawilony wystawowe, zachowane do dzisiaj Mały i Wielki Pałac (*Petit Palais, Grand Palais*). Część terenów wystawowych zlokalizowanych niedaleko Wieży Eiffla, symbolu Wystawy Światowej urządzonej w stulecie Rewolucji Francuskiej w 1889 r., można było zwiedzać za pomocą projektu nazwanego Ulicą Przyszłości (*Rue de l'Avenir*), czyli pierwszego na świecie ruchomego chodnika¹⁷. Dwupoziomowy chodnik napędzany elektrycznie poruszał się z prędkością 4 m/h na niższym poziomie oraz 8 m/h na wyższym poziomie. Ten innowacyjny środek komunikacji wzbudził niezwykłą ciekawość i popularność wśród zwiedzających, przewożąc jednego dnia nawet 70 tys. pieszych¹⁸.

W tym samym roku, ale na przeciwnym, wschodnim krańcu miasta, zaplanowano również Igrzyska Olimpijskie. Nosiły wówczas nazwę Międzynarodowego Konkursu Sportowego, wzięło w nim udział 58 731 uczestników, w tym również kobiety¹⁹. Zawody odbywały się w wielu dyscyplinach, m.in. tenis, lekkoatletyka, strzelectwo, łucznictwo, krykiet,

¹² J.-M. Larbodière, *op.cit.* s. 80–85. W 1833 r. prefekt Rambuteau przejął miasto już wtedy liczące 800 000 ludzi i 50 000 koni.

¹³ Obecnie skrótowo nazywane Expo, od *Exposition Universelle*. Pierwsza Wielka Wystawa Światowa miała miejsce w Londynie, w 1851 r.

¹⁴ Bureau international des Expositions, *Brève histoire des Expos* < <http://www.bie-paris.org/site/en/expos/about-expos/expo-categories/world-expos>; data dostępu: 10 IV 2015r.>

¹⁵ Expositions Universelles, *Exposition de l'an 1900* <<http://www.expositions-universelles.fr/1900-exposition-universelle-Paris.html>; dostęp: 08.04.2015 r.>

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Funkcjonowanie chodnika, a także poziom jego popularności można obejrzeć na zachowanym filmie Thomasa A. Edisona *Panorama of the Moving Boardwalk*, 9.08.1900 r. <<https://www.youtube.com/watch?v=xZL37elaxcQ>; dostęp: 07.04.2015 r.>

¹⁸ *Revue Scientifique* <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k215133g.image.swf>; data dostępu 06 IV 2015r.> Tego typu chodniki są dziś powszechnie stosowane na lotniskach i dworcach, np. na paryskiej stacji Auber-Opéra.

¹⁹ *Jeux Olympiques de 1900, Paris 1900* < <http://www.olympic.org/fr/paris-1900-olympiques-ete>; dostęp: 07.04.2015 r.>

polo, pływanie, regaty żeglarskie na Sekwanie²⁰, a nawet wyścig samochodowy Paryż-Tuluza-Paryż, podczas którego pobito rekord prędkości 65 km/h. Na tę okazję wybudowano również w Lasku Vincennes ogromny welodrom, czyli kryty tor kolarski, na którym odbywały się wyścigi rowerowe²¹. W tym samym miejscu odbywała się również druga część Wystawy Światowej, poświęcona rolnictwu i hodowli²².

W związku ze wszystkimi opisanymi pokrótce powyżej okolicznościami stworzenie nowego środka transportu, odpowiadającego skali miasta i jego populacji, jak również liczbie spodziewanych turystów odwiedzających Wystawę oraz Igrzyska, stało się palącą koniecznością. Dotychczas Paryż korzystał z kolei żelaznej, uruchomionej już w 1837 r., jednak przewidzianej głównie do transportu towarów, na cele komercyjne i niemającej torów przeprowadzonych z wystarczającą liczbą stacji pasażerskich na terenie miasta. Tymczasem inne wielkie miasta miały już funkcjonującą kolej podziemną, obsługującą ruch pasażerski w mieście. W Londynie metro podziemne, ale obsługiwane przez lokomotywę parową, uruchomiono już w 1863 r. (!), zamienione na trakcję elektryczną w 1890 r. W Nowym Jorku metro funkcjonowało od 1868 r., w Glasgow od 1896 r., w Budapeszcie otwarto podziemną elektryczną kolej w 1896 r.²³ W Paryżu trwały długie dyskusje na temat rozwiązania kwestii transportu pasażerskiego. Początkowo chciano przedłużyć kolej naziemną, łącząc istniejące już dworce. Innym pomysłem było poprowadzenie kolei miejskiej parowej na wysokich wiaduktach lub kolei podziemnej funkcjonującej na zasadzie przeciwwagi²⁴. Rozważano również budowę podziemnej trakcji napędzanej parowo, jednak wymagałoby to dodatkowych rozwiązań wentylacyjnych i zabezpieczeń pożarowych, co, jak pokazywał przykład Londynu, nie było łatwe. Ostatecznie jednak, uchwałą Rady Miejskiej z 30 marca 1898 r. zdecydowano o budowie pierwszej sieci trakcji elektrycznej, która w projekcie miała za pomocą sześciu niezależnych podziemnych linii o długości w sumie 65 km pokryć terytorium miasta²⁵. W planach od razu zakładano rozbudowę sieci o trzy kolejne linie.

Zgodnie z tym projektem koszty infrastruktury, tj. tunele, wiadukty, stacje i perony, miały zostać sfinansowane przez miasto (z pożyczki bankowej). Koszty pozostałych struktur, tj. m.in. wejścia, korytarze, torowiska, wagony, miały zostać sfinansowane przez przedsiębiorstwo – konsorcjum kolejowe *Compagnie de chemin de fer métropolitaine de Paris*²⁶ – Kompania miejskiej kolei żelaznej w Paryżu²⁷. To właśnie słowo *métropolitaine*, skrócone do prostszego *métro* przyjęło się jako nazwa nowo powstającej sieci kolei podziemnej. Ze względów militarnych, ale także aby zachować całkowitą kontrolę konsorcjum nad siecią metra nowo budowane torowiska miały szerokość 1,44 m, co unie-

²⁰ Regaty odbywały się na rzece Sekwanie, ale w miejscowości Meulan, 20 km od Paryża, oraz w Le Havre, u ujścia Sekwany. *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*

²² *Bureau international des Expositions, Brève histoire...*

²³ R. Gerard, *Les stations de métro*, Bonneton, Paris 2003, s. 29–30.

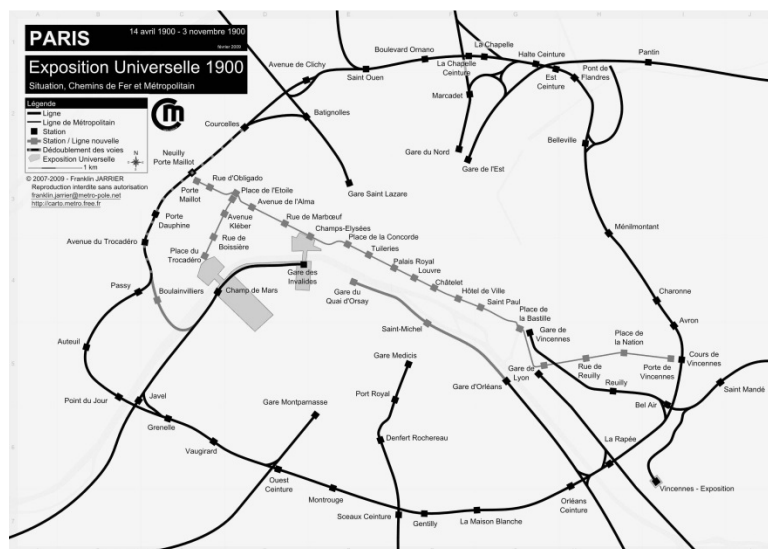
²⁴ Kolejki funkcjonujące na zasadzie przeciwwagi (tzw. funikulary) są do tej pory stosowane, wykorzystując spadek terenu, np. na paryskim Montmartrze, lub w resortach narciarskich (np. Góra Parkowa w Krynicy Górskiej czy Chopok-Jasna na Słowacji).

²⁵ R. Gerard, *op. cit.*, s. 32.

²⁶ Później przekształcone w RATP – *Régie autonome des transports parisiens*, działające pod tą nazwą do dzisiaj.

²⁷ R. Gerard, *op. cit.*, s. 34.

możliwiało poruszanie się po nich normalnej kolei o szerszym rozstawie kół 1,50 m²⁸. Poruszały się po nich wagony o szerokości 2,40 m z zachowaniem ruchu prawostronnego. Początkowo pociągi miały po dwa lub trzy wagony, szybko jednak okazało się, że na większości linii należy zwiększyć ich liczbę do sześciu. Zaprojektowano stacje o długości 90–120 m, średnia odległość między stacjami wynosiła 693 m.²⁹

Rys. 1. Schemat pierwszej linii metra paryskiego w 1900 r.

Źródło: Cartes historiques, *Carte des Transports de l'Exposition Universelle de 1900 à Paris*, <<http://www.carto.metro.free.fr/histoire>>

Budowa pierwszej linii metra, łączącej najważniejsze punkty miasta, które przypadkowo znajdują się na prawie prostej linii (rys. 1), trwała zaledwie 18 miesięcy³⁰. Było to spowodowane kilkoma ważnymi czynnikami. Przede wszystkim linia A (obecnie kursująca jako linia nr 1), miała być najważniejszą linią komunikacyjną dla miasta, w którym miały się równocześnie odbywać Igrzyska Olimpijskie (m.in. w okolicach Łasku Vincennes, na wschodnim krańcu Paryża) oraz Wystawa Światowa (w okolicach Wieży Eiffla i placu Concorde, zachodnia strona miasta). Szybkie ukończenie budowy wynikało zatem z konieczności jej ukończenia przed rozpoczęciem obu powyższych wydarzeń o spodziewanym masowym udziale widzów. Innym powodem było opanowanie technologii budowania konstrukcji w oparciu o nowe materiały budowlane, beton zbrojony, stal i wysokotrwałe metale, dzięki czemu można było nawet przeprowadzić tak skomplikowane

²⁸ J. Tricore, *Un siècle de metro en 14 lignes (De Bienvenue à Météor)*, Ed. La vie du rail, Paris 2000, s. 24–25.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ R. Gerard, *op. cit.* s. 15.

konstrukcje, jak przekraczanie Sekwany³¹ czy węzeł trzech linii w rejonie Kanału Św. Marcina³². Ponadto Paryż na przestrzeni kilkudziesięciu dekad był nieustającym placem budowy, od czasów rewolucji urbanistycznej prefekta Rambuteau i prefekta Haussmanna stale przekształcano kolejne części miasta. Budowa tak ważnej dla przetłoczonej metropolii inwestycji spotkała się z przyzwoleniem społecznym, wręcz oczekiwano z niecierpliwością na jej zakończenie.

Dyrektorem ds. budowy ze strony władz miasta został Edmont Huet (1827–1906), jednak za ojca metra paryskiego uważa się inżyniera Fulguence Bienvenüe (1852–1936), który został od początku projektu mianowany kierownikiem robót budowlanych i przez 35 lat nadzorował konstrukcję kolejnych linii. Jego imię nosi jedna ze stacji na skrzyżowaniu tras obecnych linii 4, 12 i 13. Zanim podjął się budowy metra inżynier Bienvenüe nadzorował najpierw budowę linii kolejowych Paryż – Strassburg, został mianowany głównym inżynierem ds. mostów i dróg, a za swoje osiągnięcia, zasługi dla miasta Paryża oraz doskonale funkcjonujące rozwiązania konstrukcyjne otrzymał wiele najwyższych odznaczeń państwowych³³.

Pierwsza linia metra została uruchomiona 19 lipca 1900 r.³⁴ i była nieco spóźniona względem Wystawy Światowej, którą otwarto już w kwietniu tego roku. Metro cieszyło się zadziwiającą popularnością, nieustającą od chwili otwarcia, co z pewnością było powodowane z jednej strony ciekawością, a z drugiej koniecznością szybkiego i wygodnego transportu miejskiego pasażerów. Pierwszego dnia sprzedano 30 000 biletów, a w ciągu pierwszych pięciu miesięcy eksploatacji pierwszej linii metra sprzedano 17 milionów biletów³⁵. Obowiązywały dwie klasy komfortu podróży, bilet pierwszej klasy kosztował 0,25 franka, bilet drugiej klasy 0,15 franka³⁶. Pociągi startowały o godz. 5.30, ostatni pociąg wyjeżdżał ze stacji początkowej o godz. 0.30, kursując z regularnością co trzy minuty w godzinach szczytu i co sześć minut poza godzinami szczytu³⁷. Z wyjątkiem cen za przejazd nieomal wszystkie powyższe parametry zostały utrzymane do dnia dzisiejszego³⁸.

Metro stało się środkiem komunikacji miejskiej tak nieodzownym i potrzebnym, że do roku 1913 ukończono już pięć linii całkowicie oraz trzy częściowo. W roku 1933 funkcjonowało już 12 linii, a do roku 2000, a więc w stulecie powstania pierwszej linii sieć miała już 14 linii o łącznej długości 212 km, z czego dwie całkowicie zautomatyzowane, bez obsługowe, a liczbę pasażerów szacuje się na 4 mln podróżujących dziennie³⁹.

Przejdźmy teraz od kwestii technicznych do kwestii artystycznych. Z rozmachem zaplanowana sieć metra wymagała również wielu funkcjonalnych rozwiązań praktycznych.

³¹ Obecnie cała sieć metra paryskiego przekracza Sekwanę aż w dziesięciu miejscach, J. Tricore, *op. cit.*

³² Kanał wodny Św. Marcina jest prowadzony częściowo podziemnie, w okolicach stacji Bastylia krzyżują się tam trzy linie podziemnej kolei, nr 1, 5 i 8, J. Tricore, *op. cit.*

³³ M.in. Wielki Złoty Medal Miasta Paryża oraz Wielki Krzyż Francuskiej Legii Honorowej, Mairie du 15eme, *L'idée bienvenue de Fulguence Bienvenüe – le métro* <http://www.mairie15.paris.fr/mairie15/jsp/site/Portal.jsp?document_id=16814&portlet_id=545; dostęp: 06.04.2015 r.>

³⁴ R. Gerard, *op. cit.* s. 12.

³⁵ R. Gerard, *op. cit.* s. 45.

³⁶ J. Pepinster, *Le métro de Paris*, ed. La vie du rail, Paris 2010, s. 86.

³⁷ J. Pepinster, *ibidem*.

³⁸ Obecnie w piątki i soboty metro kursuje do godz. 1.30 (ostatni wyjazd na trasę ze stacji początkowej), por. rozkłady jazdy RATP <<https://www.ratp.fr>; dostęp: 11.04.2015>.

³⁹ J. Tricore, *op. cit.*

W projekcie wnętrza stacji, korytarzy, przejść między peronami, wyjść i wejść miały być jednorodne, a zarazem stanowić wizytówkę miasta wobec tysięcy zwiedzających. Miasto rozpisało konkurs na projekt wnętrz, jednak żadna z przedstawionych propozycji nie została wykorzystana i zrealizowana⁴⁰. Zwrócono się wówczas do młodego architekta, reprezentującego nowy styl *Art Nouveau*, Hectora Guimard'a (1867–1942). Dał się on już poznać jako twórca kilku kamienic w stylu secesyjnym, w których wykorzystywał najnowsze zdobycze technologiczne (zastosowanie konstrukcji stalowych i szklanych, ceramiki użytkowej, zdobnictwo emalią i odlewami metalowymi). Jedną z najbardziej znanych jego budowli jest paryska kamienica *Castel Béranger*, mieszcząca się pod nr 14, rue de la Fontaine. Fasada tej kamienicy wygrała w roku 1898 nagrodę w konkursie na najpiękniejszą fasadę, rozpisującym corocznie przez władze miasta⁴¹.

Przy projektowaniu wejść do stacji metra Guimard zastosował również odlewy metalowe oraz panele szklane. Projekt zakładał możliwość dowolnego łączenia przygotowanych segmentów do tworzenia większej całości, w zależności od potrzeb i przestrzeni przeznaczonych na wejście do stacji [fot. 1 i fot. 2]. Nad wejściem znajdował się panel z nazwą *Métropolitaine* oraz nazwą stacji. W tym samym stylu zaprojektowano również panele informacyjne z przebiegiem trasy oraz z mapą sieci. W sumie powstało 141 wejść

Fot. 1. Wejście do metra autorstwa Hectora Guimard'a, stacja St. Michel z widocznym kioskiem z prasą w tym samym stylu – stan obecny (fot. K.B.)

⁴⁰ J. Pepinster, *op. cit.*

⁴¹ Inskrypcja umieszczona na ścianie budynku głosi: "Immeuble primé concours de façades de la ville de Paris, Hector Guimard architecte 1897–1898" (Budynek ten został nagrodzony w konkursie fasad miasta Paryża, architekt Hector Guimard, 1897–1898). Por. M. Eleb, A. Debarne, *L'invention de l'habitation moderne. Paris 1880–1914*, ed. Hazan et Archives d'architecture moderne, Paris 1995.

Fot. 2. Wejście do metra autorstwa Hectora Guimard'a, stacja Porte Dauphine – stan obecny (fot. K.B.)

w stylu Guimard'a. Jednak z powodu silnej krytyki opinii publicznej wobec jego nowatorskiego stylu obrażony architekt zaprzestał konstrukcji kolejnych wejść i linie metra powstałe po 1904 r. mają już zupełnie inne wejścia i wnętrza, zdecydowanie prostsze i pozbawione charakterystycznego secesyjnego wdzięku. Pomimo późniejszych przebudów i wprowadzanych sukcesywnie zmian w innych stylach, w wielu miejscach Paryża nadal jednak znajdują się zachowane historyczne wejścia autorstwa Guimarda.⁴²

Architekt miał zdecydowanie więcej problemów z koncepcją wnętrza korytarzy i stacji. Po radę i inspirację udał się do swojego przyjaciela i mistrza, znanego secesyjnego architekta belgijskiego, Viktora Horty. To właśnie podczas obiadu w jadalni jego brukselskiego apartamentu Guimard znalazł pomysł do projektu wykorzystanego przy konstruowaniu i dekoracji korytarzy metra, kopiując wręcz dosłownie dekorację jadalni przyjaciela⁴³. Wnętrza stacji i korytarze metra paryskiego zostały wyłożone niewielkimi, prostokątnymi białymi kafelkami, z fazywanym brzegiem, sprowadzonym z fabryki fajansu w Gien⁴⁴ (ok. 150 km na południe od Paryża). Takie rozwiązanie miało wszechstronne zastosowanie: kafle spełniały wymogi higieniczne, były łatwo zmywalne, sterylne białe, a ich połyskliwa powierzchnia i ukośnie wyszlifowane brzegi (fazywanie) pozwalały na maksymalne odbijanie światła, które w początkach metra dość słabo oświetlało podróżujących [fot. 3]. W ten sposób wnętrza korytarzy stały się manifestem nowoczesnych idei higienicznych, a jednocześnie przejawem współczesnej sztuki dekoracyjnej. Również i te pierwotne rozwiązania

⁴² Obecnie w Paryżu istnieje 87 wejść w stylu Guimard'a, część z nich została zrekonstruowana z okazji stulecia metra paryskiego w roku 2000, J. Tricore, *op. cit.*

⁴³ H. Barton, *Paris Art Nouveau*, ed. Ereme, Paris 2008, s. 4.

⁴⁴ *Ibidem.*

zostały w latach późniejszych przebudowane i zaaranżowane w innym stylu (tzw. styl Mouton-Duvernet w latach sześćdziesiątych XX wieku; styl Andreu-Motte w latach siedemdziesiątych; styl Ouí-Dire w latach osiemdziesiątych)⁴⁵. Wiele stacji zostało jednak zachowanych w wystroju oryginalnym, lub zrekonstruowanych współcześnie zgodnie z oryginalnym projektem. Niektóre stacje zostały dodatkowo wzbogacone o symbolikę miejsca, w pobliżu którego zostały umiejscowione⁴⁶. Obecnie na ścianach stacji Bastylia znajdują się pół-reliefy nawiązujące do wydarzeń Rewolucji Francuskiej; na stacji Hôtel de Ville znajduje się mozaika z emblematem miasta; na stacji Louvre-Rivoli oraz Palais Royale-Musée du Louvre znajdują się kolumny i odlewy gipsowe rzeźb, nawiązujące do muzealnej funkcji Luvru, etc.

Fot. 3. Wnętrze stacji Mongallet, wyłożonej białymi fazowanymi kaflami, widoczne stylizowane panele na reklamy wielkogabarytowe – stan obecny (fot. K.B.)

Co ciekawe, niemal natychmiast na stacjach metra pojawiły się specjalnie zaprojektowane w tym samym stylu panele przeznaczone na reklamy wielkogabarytowe,⁴⁷ a także dystrybutory słodczy. Na peronie znajdowała się również początkowo budka zawiadowcy stacji, w późniejszych latach została jednak przeniesiona poza peron, celem zwiększenia przestrzeni dla pasażerów. Stacje zostały wyposażone w niewielką liczbę ławek lub krzeseł. Na ścianach znajdowały się również emaliowane panele z nazwą stacji, tradycyjnie w granatowym kolorze oraz rozkłady jazdy. Po pożarze w 1903 r. na stacjach i w korytarzach zaczęto również umieszczać oświetlane panele wskazujące wyjścia⁴⁸.

Metro w Paryżu zostało wybudowane w momencie, kiedy miasto przeżywało dramatyczny kryzys komunikacyjny. Ogromna, dwu i pół milionowa metropolia gwałtownie

⁴⁵ J. Tricore, *op. cit.*

⁴⁶ P. Gane, D. Michaud, *Histoire illustrée des stations*, ed. De Lodi, Pantin 2005.

⁴⁷ D. Bernstein, *Billboard! Reklama otwartej przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 13.

⁴⁸ R. Gerard, *op. cit.*

potrzebowała rozwiązania dla transportu osobowego, szczególnie w perspektywie mających nastąpić w 1900 r. światowych wydarzeń na skalę masową. Liczby podróźnych już w pierwszych miesiącach działania metra pokazują, jak ważnym i koniecznym przedsięwzięciem była konstrukcja metra. Metro niewątpliwie uratowało Paryż od paraliżu komunikacyjnego. Mimo że zazwyczaj nowości techniczne przyjmowały się powoli, społeczeństwo Paryża tak bardzo potrzebowało środka komunikacji odpowiadającego jego skali, że wydało przyzwolenie na wprowadzenie tych nowoczesnych struktur w przestrzeń miejską, a co więcej bardzo szybko je zaakceptowało. Wydaje się, że ogromną popularność nowego środka transportu można tłumaczyć głęboką potrzebą, koniecznością przemieszczania się mas ludzkich. Należy przypomnieć, że liczba ludności Paryża od połowy XIX w. stale zwiększała się, również z uwagi na prowadzone prace budowlane. Mieszkańcy coraz odleglejszych dzielnic musieli przemieszczać się, m.in. aby dotrzeć do miejsc pracy. Metro dysponowało pierwszą oraz drugą klasą, jednak większość podróźnych stanowiła, przynajmniej początkowo, warstwa pracująca. Francuskie porzekadło wymienia sekwencję „*Métro, boulot, dodo*” („metro, praca, spanko”) jako symbol mieszkania we francuskiej stolicy. Metro paryskie jest polem zainteresowań i badań wielu dziedzin nauki, zarówno technicznych jak i społecznych. „Metro paryskie jest jednocześnie wyjątkowym obiektem technicznym, jak również niezwykłym lustrem społeczeństwa i faktem kulturowym samym w sobie. Nikt nie pozostaje obojętnym wobec paryskiego metra.”⁴⁹

Fenomenem metra paryskiego jest nie tylko jego funkcjonalność techniczna, ale również zastosowanie najnowszych trendów sztuki współczesnej. Zaprojektowane przez Guimard'a secesyjne wejścia do metra stały się emblematycznym wizerunkiem miasta, równie znanym jak Wieża Eiffla czy Katedra Notre Dame. Całość projektu jest kwintesencją ideologii stylu *Art Nouveau*, który miał być stylem nowym, ale harmonijnym i zarazem funkcjonalnym, tworzącym dzieła sztuki totalnej, który pozwoli na połączenie struktury i zdobnictwa, sztuki i życia codziennego⁵⁰. Zaprojektowane ponad sto lat temu metro do tej pory funkcjonuje, zachowując wiele oryginalnych parametrów technicznych (oczywiście odpowiednio zmodernizowanych i uwspółcześionych), włącznie z rozkładem jazdy, wnętrzami i wizytówkowymi wejściami z metalowych odlewów. Metro w Paryżu jest nie tylko funkcjonalne, ale jest zarazem dziełem techniki i sztuki użytkowej przeznaczonej na unikatową masową skalę.

LITERATURA

- [1] Augé M., *Un ethnologue dans le métro*, Hachette littératures, Paris 2008.
- [2] Augé M., *Le métro revisité*, Editions du Seuil, Paris 2008.
- [3] Barton H., *Paris Art Nouveau*, ed. Ereme, Paris 2008.
- [4] Bernstein D., *Billboard! Reklama otwartej przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- [5] Carminati J-P., *Dictionnaire imaginaire des stations de métro*, ed. Le Castor Astral, Paris 1999.
- [6] Eleb M., Debarne A., *L'invention de l'habitation moderne. Paris 1880 – 1914*, ed. Hazan et Archives d'architecture moderne, Paris 1995.
- [7] Game P., Michaud D., *Histoire illustrée des stations*, ed. De Lodi, Pantin 2005.

⁴⁹ J. Pepinster, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁰ H. Barton, *op. cit.* s. 5.

- [8] Gerard R., *Les stations de métro*, ed. Bonneton, Paris 2003.
- [9] Hauteceur L., *Paris de 1715 à nos jours*, t. 2, ed. Fernand Nathan, Paris 1972.
- [10] Jacobs G., *Le métro de Paris. Un siècle de matériel roulant*, ed. La vie du rail, Paris 2001.
- [11] Larbodière J-M., *Façades de Paris*, ed. Massin, Paris 2011.
- [12] Loyer F., *Paris XIXème siècle. L'immeuble et la rue*, ed. Hazan 1987.
- [13] Pepinster J., *Le métro de Paris*, ed. La vie du rail, Paris 2010.
- [14] Tricore J., *Un siècle de metro en 14 lignes (De Bienvenüe à Météor)*, Ed. La vie du rail, Paris 2000.

NETOGRAFIA

- [1] Bureau international des Expositions, *Brève histoire des Expos* <<http://www.bie-paris.org/site/en/expos/about-expos/expo-categories/world-expos>>.
- [2] Cartes historiques, *Carte des Transports de l'Exposition Universelle de 1900 à Paris*, <<http://www.carto.metro.free.fr/histoire>>.
- [3] Expositions Universelles, *Exposition de l'an 1900* <<http://expositions-universelles.fr/1900-exposition-universelle-Paris.html>>.
- [4] Jeux Olympiques de 1900, *Paris 1900* <<http://www.olympic.org/fr/paris-1900-olympiques-ete>>.
- [5] Mairie du 15ème, *L'idée bienvenue de Fulgence Bienvenüe - le métro* <http://www.mairie15paris.fr/mairie15/jsp/site/Portal.jsp?document_id=16814&portlet_id=545>.
- [6] Métro parisien, *Historique du métro parisien* <<http://www.histoire-en-ligne.com>>.

PHENOMENON OF THE PARISIAN METRO IN 1900

In the year 1900 in Paris 2600 million people lived and almost 100 thousand horses. The city is preparing for the Universal Exposition during which the newest technical and artistic achievements, as well as the acquisitions from the prospering exotic colonies and local specialties will be presented. A great communication chaos of a big city is dominating, while its inhabitants try to move on foot, commute to work or leisure places by horse-drawn carriages or by train. A brave decision of the city authorities is needed and a joint genius of two peoples, engineer Fulgence Bienvenüe and architect Hector Guimard, which will give Paris its subway. The investment planned on a large scale, anticipates simultaneously six lines of an underground electric railway; in the first place a line joining the most important points in the city should be constructed. Paris for few next years will become again a construction site, but this investment will save the city and will give its inhabitants a highly innovative way of transport. Moreover, build in a very persistent, functional and esthetical way, being a quintessence of the *Art Nouveau* style, it will serve the city consecutively for the next century. The paper will present briefly the decision process, the construction and finally anethetisation of technical structures, which consist on the phenomenon of the Parisian subway, an outstanding creation of technology and art of the 19th century' society.

Keywords: metropolis, technical achievements, *Art Nouveau* architecture, transport of people.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.66

Przesłano do redakcji: sierpień 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Adriana KASZUBA-PERZ¹

NARZĘDZIA RACHUNKOWOŚCI ZARZĄDCZEJ A POKONYWANIE TRUDNOŚCI W PROCESIE ROZWOJU MAŁEJ FIRMY

Małe i średnie przedsiębiorstwa odgrywają znaczącą rolę w rozwoju gospodarczym. Ta grupa przedsiębiorstw odróżnia się od innych podmiotów specyficznymi cechami, m.in. sposobem zarządzania. Wiedza właścicieli – przedsiębiorców z zakresu kierowania przedsiębiorstwem w przypadku zwłaszcza małych przedsiębiorstw, jest często niewystarczająca, a decyzje są niejednokrotnie podejmowane intuicyjnie. Ważnym problemem są przeszkody tkwiące w działaniach właścicieli firm, związane z ich postawą. Przyjmowane przez nich rozwiązania dla zapewnienia doraźnego sukcesu lub w dłuższej perspektywie stabilności firmy – podejmowane są spontanicznie – na zasadzie wykorzystania pojawiających się szans. Należy jednak pamiętać, że rodzaj, wielkość i zakres trudności w funkcjonowaniu małych i średnich przedsiębiorstw – są uzależnione od wielu czynników, w tym również od wieku przedsiębiorstwa. Charakterystyczny dla funkcjonowania tych firm, jest proces wzrostu, przechodzenia w kolejne fazy rozwojowe, poprzedzone kryzysami. W poszczególnych etapach życia małego przedsiębiorstwa pojawiają się nowe wyzwania, które wymagają trafnych decyzji, podjęcia ryzyka i pokonywania trudności. Stąd ważne wydaje się właściwe dobranie instrumentów, które będą pomagały w ich pokonaniu. W artykule, na tle popularnych modeli wzrostu przedsiębiorstwa, analizie poddano bariery występujące w przełomowych momentach funkcjonowania małej i średniej firmy i podjęto próbę ich usystematyzowania. Na tak zarysowanym tle przedstawiono wybrane narzędzia rachunkowości zarządczej, które mogą wspierać przedsiębiorców w niwelowaniu negatywnych skutków kryzysów, występujących pomiędzy kolejnymi fazami wzrostu przedsiębiorstwa.

Słowa kluczowe: małe i średnie przedsiębiorstwo, rachunkowość zarządcza, procesy rozwoju MSP, bariery rozwoju MSP.

1. WPROWADZENIE

Rola i znaczenie małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce wydają się niezaprzeczalne. Ta grupa przedsiębiorstw wydaje się również interesująca ze względu na specyficzne cechy i sposoby zarządzania, a także szczególny sposób wzrostu od małej – początkującej do dojrzałej organizacji. Na drodze rozwoju pojawiają się trudności, które mogą być sklasyfikowane jako te dotyczące bieżącej działalności lub momentów przełomowych wywołanych kryzysami. Celem niniejszego opracowania jest próba wskazania narzędzi rachunkowości zarządczej, które mogłyby wspierać pokonanie tychże barier przez małe

¹ Dr inż. Adriana Kaszuba-Perz, adiunkt w Zakładzie Finansów, Bankowości i Rachunkowości, Wydział Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej im. I. Łukasiewicza, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: aperz@prz.edu.pl.

przedsiębiorstwa². W artykule na tle popularnych modeli wzrostu przedsiębiorstwa, analizie poddano bariery występujące w przełomowych momentach funkcjonowania małej i średniej firmy i podjęto próbę ich usystematyzowania. W tym kontekście przedstawiono wybrane narzędzia rachunkowości zarządczej, które mogłyby przyczynić się do niwelowania negatywnych skutków kryzysów, występujących pomiędzy kolejnymi fazami wzrostu przedsiębiorstwa.

2. ROLA MAŁYCH I ŚREDNICH PRZEDSIĘBIORSTW I SPECYFIKA ICH ZARZĄDZANIA

Małe (lub jak częściej określa się w literaturze większą grupę: małe i średnie) przedsiębiorstwa zostały wyodrębnione spośród innych sektorów gospodarki ze względu na ich szczególny charakter, zarówno jeśli chodzi o rolę, jaką odgrywają w gospodarce, jak również ze względu na odmienność działania. Pozytywny wpływ sektora MSP na procesy rozwojowe gospodarki jest niezaprzeczalny. Wynika to z faktu, iż sektor ten wykazuje większą odporność na kryzysy, dzięki elastyczności w dostosowywaniu się do zmiennych warunków działania. Koszty technicznego uzbrojenia pracy, są zazwyczaj znacznie niższe w tym sektorze niż przeciętne w gospodarce. Małe i średnie przedsiębiorstwa wykorzystują często miejscowe surowce i zasoby pracy ludzkiej, rozpoczynają działalność w tych dziedzinach gdzie jest duży popyt lub istnieje relatywnie mniejsza konkurencja – często są to dziedziny niszowe. Dzięki temu wzrastają szanse ich rozwoju także w okresach niekorzystnej koniunktury. Ponadto należy podkreślić, iż drobni przedsiębiorcy pochodzą zazwyczaj ze środowiska lokalnego i rozwój ich przedsiębiorczości może stanowić ważny czynnik aktywizacji w regionie. Powyższe przesłanki wskazują na dużą rolę małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce. Zagadnienia te porusza wielu naukowców³.

Według koncepcji K. Poznańskiej i M. Schulte-Zurchausen, kryteria klasyfikacji małych i średnich przedsiębiorstw i ich odmienność w porównaniu z działalnością dużych firm można charakteryzować w następujących zakresach: system zarządzania, organizacja, produkcja, badania i rozwój, gospodarka materiałowa i zaopatrzenie, finanse oraz kadry.

Różnice pomiędzy firmami należącymi do MSP i firmami dużymi w zakresie systemu zarządzania dotyczą m.in. funkcji kierowniczych. Funkcje te w przedsiębiorstwach dużych pełnią powołani przez właścicieli menadżerowie, natomiast w tych mniejszych – właściciel występujący zazwyczaj w roli przedsiębiorcy i menedżera jednocześnie. Wiedza z zakresu kierowania przedsiębiorstwem w przypadku właściciela-menedżera jest często niewystarczająca, a decyzje są niejednokrotnie podejmowane intuicyjnie. W dużych zaś podmiotach cały system informacyjny jest głęboko rozbudowany i sformalizowany. Istotną rolę w zarządzaniu dużymi przedsiębiorstwami pełni planowanie, w przeciwieństwie do małych firm gdzie decyzje często podejmowane są spontanicznie – na zasadzie wykorzystania

² Z uwagi na wielowątkowość i obszerność podjętej problematyki, w artykule przedstawiono tylko część zagadnień, które są jednocześnie przedmiotem aktualnie prowadzonych głębszych badań.

³ Zob. m.in. P. Bober, S. Chęciński, *Kryzys gospodarczy a rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 690; Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 51/2012; M. Kochamńska, *Bariery rozwoju przedsiębiorczości małych i średnich firm*, Zeszyty Naukowe 1, Sosnowiec 2007; A. Kaszuba-Perz, *Warunki przezwyciężania barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce południowo-wschodniej*, rozprawa doktorska – UEK, Kraków 2001, materiał niepublikowany.

pojawiających się szans. Takie podejście nie zawsze sprawdza się w dłuższej perspektywie. Kolejną ważną cechą małych przedsiębiorstw jest autokratyczny system zarządzania, praktycznie nie występuje przekazywanie uprawnień kierowniczych. Z kolei pod względem organizacji małe i duże podmioty różnią się rodzajem struktury organizacyjnej, bowiem w przypadku tych pierwszych ma ona charakter funkcjonalny. Takie rozwiązanie ma swoje zalety: krótki i bezpośredni przepływ informacji, niski stopień sformalizowania oraz duża elastyczność.

3. TRUDNOŚCI, BARIERY I KRYZYSY W PROCESIE WZROSTU MAŁEJ FIRMY

Pod pojęciem trudności i barier rozwoju będą rozumiane siły, które uniemożliwiają wzrost organizacji lub jej ekspansję. Mogą one być rozpatrywane w sposób ogólny z punktu widzenia bieżącej działalności przedsiębiorstwa. Drugie zaś podejście jest powiązane z faktem zaistnienia tychże trudności w przełomowych momentach funkcjonowania przedsiębiorstwa. Stąd też poniżej zaprezentowano w pierwszej kolejności klasyfikację barier występujących na drodze rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw. Następnie przedstawiono dwa wybrane modele wzrostu przedsiębiorstwa, uwzględniające tzw. kryzysy – wywołujące zmiany⁴. Na podstawie analizy modeli wzrostu przedsiębiorstwa podjęto próbę określenia barier występujących w momentach przełomu.

M. Matejun zaproponował klasyfikację barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw dzieląc je na dwie zasadnicze grupy: bariery wewnętrzne oraz bariery zewnętrzne⁵. Na bariery zewnętrzne składają się głównie: bariery rynkowe, informacji, w tym edukacyjne, infrastrukturalne, lecz również te, które mają charakter polityczny i prawny. Autor opisując bariery wewnętrzne podkreśla te, które dotyczą niedostatków w zakresie zarządzania, produkcji oraz wynikające z niewielkich rozmiarów działalności.

Dla sklasyfikowania barier rozwoju przedsiębiorstw można również przyjąć bardziej szczegółowe podejście, dzieląc je na: makroekonomiczne – w sferze regulacyjnej i realnej oraz mikroekonomiczne – w sferze regulacyjnej i realnej⁶. Wśród barier makroekonomicznych sfery regulacyjnej można wymienić m.in. niesprawności systemu podatkowego oraz polityki handlowej, zaś sfery realnej np. nierozwinięte mechanizmy transferu technologii. Do najważniejszych barier mikroekonomicznych w sferze regulacyjnej zalicza się: koszty pracy (w tym zwłaszcza, w kontekście nakładów na ubezpieczenia społeczne), ograniczone możliwości planowania wynikające głównie z chwiejności politycznej, natomiast w sferze realnej: głównie bariery finansowe, bariery inwestycyjne i bariery popytu, których źródłem jest duża konkurencja.

Inni badacze wymieniają wśród barier, które bywają przyczynami niepowodzeń firm m.in.: kłopoty finansowe, brak współpracy z otoczeniem przy jednoczesnych problemach

⁴ Typologia przyjęta w niniejszym opracowaniu na trudności bieżącej działalności oraz trudności występujące w sytuacjach kryzysowych -została dostosowana do postawionych celów. Pozwala bowiem w przejrzysty sposób zaprezentować propozycję wybranych narzędzi rachunkowości zarządczej możliwych do zastosowania w procesie pokonywania trudności.

⁵ M. Matejun, *Bariery rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw (na podstawie badań w aglomeracji łódzkiej)* [w:] *Przedsiębiorczość szansą na sukces rządu, gospodarki, przedsiębiorstw, społeczeństwa*, red. K. Piech, M. Kulikowski, Warszawa 2003.

⁶ A. Kaszuba-Perz, *Warunki przezwyciężania barier rozwoju...*

z komunikacją wewnętrzną i zewnętrzną, w tym również niechęć do korzystania z doradztwa zewnętrznego oraz przyjmowania krytycznych uwag⁷.

Kumulacja przeróżnych trudności powoduje zagrożenie funkcjonowania przedsiębiorstwa, które określa się mianem kryzysu, przy czym może on stać się przełomem pomiędzy dwoma fazami cyklu życia organizacji. Taką definicję podaje m.in. B. Wawrzyniak. Jak pisze dalej, zakres, czas trwania i zjawiska występujące w takim momencie mogą się różnić, a ich następstwem są mniej lub bardziej poważne skutki, przejawiające się np. rozwojem nowej sytuacji⁸. Proces wzrostu zaproponowany w przez klasyków, tj. N.C. Churchil'a oraz V.L. Levis'a⁹ – uwzględnia przełomy wywołane przez kryzysy. To właśnie te trudne momenty w życiu przedsiębiorstwa są zwrotnymi punktami, które powodują przejście w kolejny etap.

Niewątpliwie czynniki makroekonomiczne i mikroekonomiczne występujące w sferach regulacyjnej i realnej mocno wpływają na przebieg procesu wzrostu przedsiębiorstwa. Pierwsze trudności lub kryzys – przychodzący po powstaniu firmy może powodować wzmocnienie dążenia przedsiębiorcy do ustabilizowania sytuacji na rynku, co staje się głównym czynnikiem kształtującym strategię małego przedsiębiorstwa. Po etapie przetrwania, następuje kolejny punkt zwrotny, w którym przedsiębiorca-właściciel dąży najczęściej do osiągnięcia znaczących wyników (finansowych, rynkowych, innych) podejmując przy tym ryzykowne decyzje. Wyniki te mogłyby przyczynić się do zapewnienia przedsiębiorstwu rozpoznawalności lokalnej lub szerszej (w zależności od przyjętej skali działania i strategii). Kolejny przełom po trzecim etapie – sukcesu, często umożliwia zmiany struktury przedsiębiorstwa oraz potrzebę i chęć rozbudowywania (w tym również systemów informacyjnych przedsiębiorstwa). Wzrost firmy w czwartej fazie wzrostu przedsiębiorstwa to okres poszukiwań nowych rozwiązań zarówno w technologii, dystrybucji, nowych produktów, lecz również, obrębie zarządzania. Przełom występujący po etapie rozwoju a przed okresem dojrzałości – jest momentem w którym następuje swego rodzaju przesilenie. Po procesie dynamicznych zmian i wzrostu istnieje bowiem ryzyko stagnacji. Często kryzys ten jest powiązany z problemem sukcesji w przypadku firm rodzinnych, lub poszukiwaniem nowych możliwości działania poprzez debiut na rynkach kapitałowych (w przypadki małych i średnich przedsiębiorstw – New Conect). Istotnym zatem – zwłaszcza z punktu widzenia utrzymania długofalowego wzrostu przedsiębiorstwa -jest zbudowanie stabilności finansowej i wizerunkowej firmy.

Przydatnego, z punktu widzenia prowadzonych w niniejszym opracowaniu rozważań, przeglądu literatury (wraz z analizą definicji) dotyczącej zjawiska kryzysu w przedsiębiorstwie dokonały w swojej pracy M. Gorzelany-Dziadkowiec i E. Kozień¹⁰. Autorki podsumowując tenże przegląd zwróciły uwagę na fakt, iż kryzys stanowi pewną niestabilną sytuację mogącą wywołać zagrożenie osiągnięcia postawionych celów, stan niepewności, zakłócenia – mogące przesądzić o dalszym funkcjonowaniu przedsiębiorstwa.

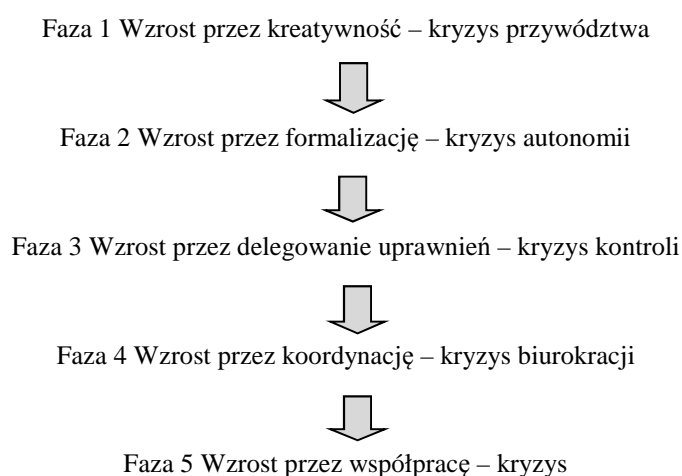
⁷ R. Lisowska, J. Ropęga, *Przyczyny upadku małych firm na terenach zmarginalizowanych* [w:] *Problemy ekonomii, polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, red. J. Sokołowski, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, t. 1, nr 39/2009.

⁸ B. Wawrzyniak B., *Odnowienie przedsiębiorstwa. Na spotkanie XXI wieku*, Warszawa 1999, s. 58.

⁹ N.C. Churchil, V.L. Levis, *The five stages of small business growth*, *Harvard Business Review*, May-June 1983.

¹⁰ M. Gorzelany-Dziadkowiec, E. Kozień, *Wpływ kryzysu na rozwój małego przedsiębiorstwa*, *Zeszyty Naukowe UEK*, 2013/908.

Ważnym modelem wzrostu organizacji jest model zaproponowany przez L.E. Greinera¹¹. Został on w uproszczonej formie zaprezentowany na rys. 1. Proces rozwoju podmiotu został określony przez Greinera za pomocą wyodrębnienia wewnętrznych i zewnętrznych czynników wpływających na przedsiębiorstwo. Suma wybranych spośród nich, może stać się determinantą pojawiających się kryzysów, te zaś przyczyniają się do wejścia w kolejne etapy wzrostu przedsiębiorstwa. Kryzys bowiem może mieć wydźwięk negatywny jak i pozytywny. W przypadku tego drugiego staje się szansą implementacji nowatorskich rozwiązań, bądź podjęcia ryzykownych decyzji, co skutkuje poważną przemianą w „historii” życia organizacji.

Rys. 1. Kryzysy wywołujące wzrost organizacji według L.E. Greinera

Źródło: L.E. Greiner, *Evolution and Revolution as Organizations Grow*, „Harvard Business Review”, July–August 1972, s. 37–46.

Greiner, wśród czynników zewnętrznych, wymienia m.in. dynamikę rynku, czy strukturę sektora. Wśród badaczy tego zagadnienia pojawiają się również inne, m.in. ograniczenia polityczne i prawne, podatkowe itd.¹² Poszukiwanie i zastosowanie rozwiązań (często innowacyjnych i/lub wysoce ryzykownych), pozwala przedsiębiorstwu na przekroczenie granicy, po której przechodzi ono w kolejną fazę rozwoju. Warto także zaznaczyć, iż nie zawsze kryzys zażegnany zostaje z pozytywnymi skutkami. Przy niesprzyjających warunkach lub źle zdiagnozowanej sytuacji i błędach w decyzjach, efektem takiego przełomowego momentu, może okazać się upadek firmy.

¹¹ L.E. Greiner, *Evolution and Revolution as Organizations Grow*, „Harvard Business Review”, July–August 1972.

¹² Zob. m.in. K.H. Vesper, *Entrepreneurship and National Policy*, Carnegie-Mellon University, The Graduate School of Industrial Administration, Pittsburgh 1983.

Wskazane powyżej bariery o charakterze ogólnym oraz trudności wynikające z kryzysów pojawiających się pomiędzy kolejnymi fazami wzrostu przedsiębiorstwa, implikują potrzebę wsparcia procesów decyzyjnych w szczególnych momentach życia organizacji oraz w bieżącej jej działalności.

4. ROLA WYBRANYCH NARZĘDZI RACHUNKOWOŚCI ZARZĄDCZEJ W POKONYWANIU TRUDNOŚCI PRZEDSIĘBIORSTWA

Niewątpliwie istotnymi elementami w pokonywaniu wszelkich trudności w przedsiębiorstwie są: prawidłowa diagnoza sytuacji, bank sprawdzonych informacji oraz umiejętność analizy tychże, wraz z wyciąganiem trafnych wniosków. Jak próbowano wskazać powyżej, jedną ze specyficznych cech małych przedsiębiorstw, jest częste podejmowanie decyzji jednoosobowo, przez przedsiębiorcę – menadżera. Takie sytuacje zdarzają się często zwłaszcza w pierwszych fazach funkcjonowania organizacji. Właściciel pełniący funkcję menadżera popełnia często błędy w etapie uruchomienia firmy, z czasem one nawarstwiają się. Przekonanie o nieomyślności oraz determinacja w realizacji wyznaczonych celów przy jednoczesnych niedostatkach wiedzy z zakresu zarządzania i finansów, bywa często przyczyną niepowodzeń i trudności. Zwłaszcza w pierwszych etapach funkcjonowania przedsiębiorstwa (kiedy zaliczana jest ona do grupy mikro lub małych), wewnętrzne i zewnętrzne czynniki wpływające na przyszłość lub bieżącą sytuację, a tym samym i kształt strategii, są często niedostrzegane lub niedoceniane przez przedsiębiorców. Zatem właściwa identyfikacja tych czynników, budowanie bazy informacyjnej – może być uważane wówczas za jedną z kluczowych aktywności, przyczyniających się do prawidłowego zarządzania firmą. W świetle przyjętego celu niniejszego opracowania i analizy przeprowadzonej w pkt 2, dla barier rozwoju małego i średniego przedsiębiorstwa przyjęto następującą ich typologię: makroekonomiczne – zewnętrzne oraz mikroekonomiczne – wewnętrzne (zob. tabela 1). Taki podział przeszkód wzrostu przedsiębiorstwa jest pomocny w zidentyfikowaniu możliwych do wykorzystania narzędzi rachunkowości zarządczej przydatnych w pokonywaniu tychże trudności i barier. Zastosowany podział jest próbą uporządkowania różnorodnych klasyfikacji stosowanych przez wielu ekonomistów zajmujących się analizą czynników i barier rozwoju przedsiębiorstw. Tak skonstruowany podział jest wynikiem analiz prowadzonych w ramach prac badawczych, na temat warunków przezwyciężania barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw¹³.

¹³ Badania naukowe przeprowadzone przez autorkę nt: Warunków przezwyciężania barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce Południowo-Wschodniej, (rozprawa doktorska: AE Kraków, 2001) były podstawą dokonania typologii barier na: makroekonomiczne i mikroekonomiczne, w sferze regulacyjnej i realnej. Dla zidentyfikowania tych barier przeprowadzono badania jakościowe wśród przedstawicieli MSP. W niniejszym opracowaniu – ze względu na obszerność i wielowątkowość podjętej tematyki, dokonano uproszczenia w postaci podziału barier wzrostu przedsiębiorstw jedynie na dwie grupy. Zaś biorąc pod uwagę zmienność otoczenia i warunków funkcjonowania MSP dzisiaj, badania są obecnie kontynuowane i rozszerzone o nowe zagadnienia. Niniejszy artykuł jest jedynie próbą sprecyzowania jednego z obszarów prowadzonego aktualnie procesu badawczego.

Tabela 1. Wybrane narzędzia rachunkowości zarządczej wspomagające pokonanie barier w rozwoju małego i średniego przedsiębiorstwa

Grupa barier	Identyfikacja trudności lub/i potrzeby informacyjne	Wybrane narzędzia rachunkowości zarządczej
<i>Bieżąca działalność przedsiębiorstwa</i>		
Bariery makroekonomiczne/ zewnętrzne	Braki w dokładnej analizie otoczenia i identyfikacji ryzyk w nim występujących; nie stosowanie technik analizy strategicznej (dot. małych przedsiębiorstw). W średnich przedsiębiorstwach zaś chętnie wykorzystywane są metody jakościowe do takiej analizy, niestety techniki ilościowe są niezwykle rzadko stosowane.	Proste metody identyfikacji zagrożeń i wariantowe przygotowanie planów działania (pesymistyczny, optymistyczny, najbardziej prawdopodobny). Taka prosta analiza jest możliwa również w przypadku najmniejszych przedsiębiorstw.
Bariery mikroekonomiczne/wewnętrzne	Niedostrzeżenie potrzeb analizy wewnętrznej przedsiębiorstwa, wykorzystywania narzędzi wspomagających zarządzanie, brak wiedzy na temat takich narzędzi	Wykorzystanie najprostszych rachunków ekonomicznych do oceny efektywności gospodarowania, np. proste metody kalkulacji cen, analiza prognozy rentowności, analiza kosztów w oparciu o prowadzoną ewidencję i rachunek kosztów. W przypadku średnich przedsiębiorstw możliwe jest stosowanie decyzyjnych rachunków kosztów, budżetowania, czy rachunku odpowiedzialności. Z technik finansowych – również te które wykorzystują wartość pieniądza w czasie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie studiów literatury: m.in. M. Bednarczyk, *Otoczenie i przedsiębiorczość w zarządzaniu strategicznym organizacją gospodarczą*. Zeszyty Naukowe. Monografie nr 128, Kraków 1996; N.C. Churchill, V.L. Levis, *The five stages of small business growth*, *Harvard Business Review*, May-June 1983; A. Kaszuba-Perz, *Warunki przezwyciężania barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce południowo-wschodniej*, rozprawa doktorska –UEK, Kraków 2001, materiał niepublikowany; M. Kochmańska, *Bariery rozwoju przedsiębiorczości małych i średnich firm*, Zeszyty Naukowe 1, Sosnowiec 2007; M. Matejun, *Bariery rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw (na podstawie badań w aglomeracji łódzkiej)* [w:] *Przedsiębiorczość szansą na sukces rządu, gospodarki, przedsiębiorstw, społeczeństwa*, red. K. Piech, M. Kulikowski, Warszawa 2003; R. Lisowska, *Analiza warunków ograniczających rozwój małych i średnich przedsiębiorstw funkcjonujących w regionach zmarginalizowanych* [w:] *Wyzwania i perspektywy zarządzania w małych i średnich przedsiębiorstwach*, red. M. Matejun, Warszawa 2010.

Różnorodność czynników wpływających na sposoby i modele zarządzania w kolejnych fazach wzrostu przedsiębiorstwa skłania do rozważań o tym, które spośród instrumentów wspomagających procesy decyzyjne, w tym zwłaszcza narzędzi rachunkowości zarządczej, mogłyby być przydatne w przełamywaniu trudności pojawiających się w okresach przełomowych w cyklu życia małej i średniej firmy (zob. tab.2). W kolejnych fazach życia przedsiębiorstwa – nastawienie samego przedsiębiorcy, jego skłonność do poszukiwania nowych metod działania (również w obszarze zarządzania firmą), a przede wszystkim jego rola w organizacji - ulegają zmianom. Są to tylko nieliczne czynniki wpływające na zmiany

w strukturze organizacyjnej i sposobach zarządzania. Średnie przedsiębiorstwa z kolei – często uważane za doświadczone, a nawet dojrzałe, wykazują permanentne zainteresowanie nowatorskimi narzędziami wspomagającymi procesy decyzyjne¹⁴.

Tabela 2. Proponowane narzędzia rachunkowości zarządczej wspomagające pokonanie kryzysów i barier w procesie wzrostu małego i średniego przedsiębiorstwa

Kryzys/przełomy pojawiające się pomiędzy kolejnymi etapami wzrostu przedsiębiorstwa	Identyfikacja trudności lub/i potrzeby informacyjne	Wybrane narzędzia rachunkowości zarządczej	Pozostałe uwagi i postulaty
Kryzys po fazie powstania	<p>Etap rozpoczęcia działalności wydaje się najtrudniejszy, stąd duża różnorodność zagrożeń, są nimi m.in.:</p> <ul style="list-style-type: none"> – niedostrzeganie ryzyk i trudności wynikających z dużej konkurencyjności na rynku (w sektorze, branży); – zbyt niskie zaangażowanie kapitałowe/ lub zbyt duże zadłużenie; – często zbyt optymistyczne podejście i skłonność do wysokiego ryzyka. 	Wykorzystanie najprostszych rachunków ekonomicznych do oceny efektywności gospodarowania, np. proste metody kalkulacji cen, analiza prognozy rentowności, przygotowanie biznes-planu.	Analiza otoczenia dla lepszego zidentyfikowania szans i zagrożeń dla dalszego funkcjonowania i rozwoju formy.
Kryzys po fazie przetrwania	<p>Bariera do pokonania to najczęściej:</p> <ul style="list-style-type: none"> – dostosowanie oferty do realnych potrzeb rynku – na podstawie doświadczeń fazy wcześniejszej; w tym wprowadzenie różnorodności asortymentowej; – błędy w zakresie marketingu i promocji; – niedostateczne kwalifikacje pracowników dla podjęcia nowych wyzwań stojących przed przedsiębiorstwem; – niedostosowanie mocy produkcyjnych do wynikających z doświadczenia i popytu – potrzeb 	<ul style="list-style-type: none"> – Wykorzystanie rachunków ekonomicznych do oceny działalności i podejmowanych aktywności prowadzących do sukcesu. – Wykorzystanie analizy kosztów utraconych korzyści 	Poprzez zmiany w strukturze organizacyjnej, możliwe jest zastosowanie nowych sposobów i metod działania, zwłaszcza że po etapie przetrwania zmienia się sposób zarządzania na pośredni, więc pojawia się średni szczebel.

¹⁴ Szerzej zob. A. Kaszuba-Perz, *Wzrost małych i średnich przedsiębiorstw w kontekście stosowanych narzędzi rachunkowości zarządczej i controllingu*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, z. 20, red. nauk. M.G. Woźniak, Rzeszów 2011; A. Kaszuba-Perz, *Wybrane uwarunkowania kształtujące skłonność przedsiębiorstw do stosowania narzędzi rachunkowości zarządczej w kolejnych etapach ich rozwoju*, Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, „Modern Management Review” 2/2014.

<p>Kryzys po fazie sukcesu przez wydzielanie/ Kryzys po fazie sukcesu przez wzrost</p>	<p>Trudności mogą wystąpić m.in.:</p> <ul style="list-style-type: none"> – w obszarze zarządzania zaopatrzeniem i produkcją, na skutek zmiany rozmiarów działalności; – w obszarze zarządzania kadrami, wynikające ze zmian w strukturze organizacyjnej i większej niż dotychczas formalizacji przepływu informacji; – w obszarze sprzedaży, na skutek dużej różnorodności w ofercie, a w ślad za tym trudności w analizowaniu rentowności poszczególnych asortymentów 	<ul style="list-style-type: none"> – Zastosowanie zwłaszcza decyzyjnych rachunków kosztów dla trafniejszej kalkulacji kosztów na potrzeby podejmowania decyzji cenowych. – Zastosowanie narzędzi badających rentowność poszczególnych asortymentów. 	<ul style="list-style-type: none"> – Zastosowanie narzędzi zarządzania kadrami, dla poprawy sprawności przepływu informacji. – Zastosowanie nowoczesnych metod zarządzania produkcją i zapasami (np. Lean, Just In time itd.)
<p>Kryzys po fazie rozwoju</p>	<ul style="list-style-type: none"> – braki w wykwalifikowanej kadrze; – niechęć pracowników we wprowadzaniu nowych rozwiązań – złe zarządzanie kapitałem 	<p>Zwłaszcza w momencie tego przełomu niezbędne jest wsparcie decyzji profesjonalnymi narzędziami:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Mogą to być zintegrowane informatyczne systemy wspomagające zarządzanie (w przypadku posiadanych zasobów finansowych na ich wdrożenie) – Mogą to być również metody badania efektywności podejmowanych aktywności inwestycyjnych 	<p>Przyjmując jako główną strategię – ustawiczny, zrównoważony wzrost, należy wdrażać innowacyjne rozwiązania w każdej dziedzinie funkcjonowania podmiotu: poczynawszy od zarządzania kadrami, poprzez badania nad nowymi produktami, skończywszy na narzędziach finansowo-controllingowych.</p>
<p>Faza dojrzałości – możliwe do wystąpienia kryzysy</p>	<p>W tej fazie najczęściej pojawiającą się barierą jest niechęć do zmian. Świadomość osób zarządzających firmą, często ogranicza się do utrzymania stabilizacji w poczuciu osiągniętych dotychczas sukcesów. Zmniejsza się skłonność do podejmowania aktywności ryzykownych. W przypadku firm rodzinnych na tym etapie pojawia się często problem sukcesji.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Instrumenty analizy wartości firmy. – Innowacyjne narzędzia zarządzania zasobami ludzkimi, przy pomocy np. zrównoważonej karty wyników. – Wybrane nowoczesne rachunki kosztów np. Target Costing, Kaizen Costing i inne – Wykorzystanie koncepcji rachunkowości behawioralnej 	<p>Dla podtrzymania rozwoju, należy przede wszystkim wprowadzać instrumenty wspierające zarządzanie kapitałem intelektualnym. Sprawne zarządzanie kadrami, z naciskiem na ustawiczny rozwój może przyczynić się do przełamania trudności w tym etapie życia przedsiębiorstwa.</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie studiów literatury: m.in. M. Bednarczyk, *Otoczenie i przedsiębiorczość...*; N.C. Churchil, V.L. Levis, *The five stages...*; A. Kaszuba-Perz, *Warunki przezwyciężania barier...*; M. Kochmańska, *Bariera rozwoju...*; M. Matejun, *Bariera rozwoju małych i średnich...*; R. Lisowska, *Analiza warunków...*

Biorąc pod uwagę tylko niektóre determinanty kształtujące tempo, zakres i rodzaj zmian zachodzących w rozwijających się przedsiębiorstwach, należy podkreślić dużą różnorodność przebiegu procesów wzrostu (tzn. indywidualny ich charakter) wynikającą ze specyfiki przedsiębiorstwa, branży oraz indywidualnych cech przedsiębiorcy i jego współpracowników. Oczywiście tego rodzaju odmienności wpływających na indywidualny rozwój przedsiębiorstwa jest wiele, w opracowaniu zostały wymienione tylko wybrane, zwłaszcza te które implikują zastosowanie ilościowych metod wspomagających zarządzanie. Należy zatem podkreślić fakt, iż narzędzia rachunkowości zarządczej wraz z rachunkiem ekonomicznym, a także analiza finansowa, mogą być wykorzystywane w pokonywaniu barier i kryzysów, zgodnie z indywidualnymi cechami i przedsiębiorstwa.

Warto również podkreślić, iż zastosowanie najprostszych narzędzi analizy i diagnozy sytuacji przedsiębiorstwa, chociażby niektórych spośród wskazanych w tab. 1, nie zawsze wymaga ponoszenia wysokich nakładów finansowych, lecz jedynie wiedzy i zaangażowania samego przedsiębiorcy. Dotyczy to zwłaszcza rachunków kosztów.

5. PODSUMOWANIE

Proces likwidacji barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw wymaga wysiłku instytucji i władz w ich otoczeniu, lecz przede wszystkim zaangażowania i aktywności samych przedsiębiorców. Ważnym problemem są jednak przeszkody tkwiące w działaniach właścicieli firm, związane z ich postawą. Rodzaj, wielkość i zakres trudności – są uzależnione od wielu czynników, w tym również od wieku przedsiębiorstwa. Stąd ważne wydaje się właściwe dobranie instrumentów, które będą pomagały w ich pokonaniu. Jak piszą D. Dobija i M. Kucharczyk, dla właściwego zarządzania wartością firmy (a jej budowanie jest przecież celem każdego przedsiębiorcy), duże znaczenie mają nowoczesne narzędzia ograniczające ryzyko działalności i wspierające efektywny wzrost organizacji¹⁵. Wydaje się, że w przypadku grupy małych i średnich przedsiębiorstw, dużego znaczenia nabiera nawet najprostszy rachunek ekonomiczny, bazujący na analizie, kontroli, prognozie i kalkulacji kosztów. Rachunek taki nie musi posiadać znamion zintegrowanych systemów jakimi dysponują duże przedsiębiorstwa, a jego wdrożenie może bazować przede wszystkim na wiedzy i zaangażowaniu przedsiębiorcy i jego współpracowników. Tym samym zastosowanie prostych narzędzi rachunkowości zarządczej w ramach takiego rachunku ekonomicznego, nie będzie wymagać ponoszenia tak wysokich nakładów inwestycyjnych, jak w przypadku zintegrowanych systemów wspomagających zarządzanie.

LITERATURA

- [1] Bednarczyk M., *Otoczenie i przedsiębiorczość w zarządzaniu strategicznym organizacją gospodarczą*. Zeszyty Naukowe. Monografie nr 128, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 1996.
- [2] Bober P., Chęciński S., *Kryzys gospodarczy a rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 690; Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 51/2012.
- [3] Borowiecki R., Siuta-Tokarska B., *Problemy funkcjonowania małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Difin, Warszawa 2008.

¹⁵ D. Dobija, M. Kucharczyk (red.), *Rachunkowość zarządcza. Analiza i interpretacja*, Warszawa 2014.

- [4] Dobija D., Kucharczyk M. (red.), *Rachunkowość zarządcza. Analiza i interpretacja*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2014.
- [5] Churchil N.C., Levis V.L., *The five stages of small business growth*, *Harvard Business Review*, May-June 1983.
- [6] Gorzelany-Dziadkowiec M., Kozień E., *Wpływ kryzysu na rozwój małego przedsiębiorstwa*, w: *Zeszyty Naukowe UEK*, 2013/ 908.
- [7] Greiner L.E., *Evolution and Revolution as Organizations Grow*, „*Harvard Business Review*”, July–August 1972.
- [8] Kaszuba-Perz A., *Warunki przezwycięzania barier rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce południowo-wschodniej*, rozprawa doktorska – UEK, Kraków 2001, materiał niepublikowany.
- [9] Kaszuba-Perz A., *Wzrost małych i średnich przedsiębiorstw w kontekście stosowanych narzędzi rachunkowości zarządczej i controllingu*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, z. 20, red. nauk. M.G. Woźniak, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2011.
- [10] Kaszuba-Perz A., *Wybrane uwarunkowania kształtujące skłonność przedsiębiorstw do stosowania narzędzi rachunkowości zarządczej w kolejnych etapach ich rozwoju*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej*, „*Modern Management Review*” 2/2014.
- [11] Kochańska M., *Bariera rozwoju przedsiębiorczości małych i średnich firm*, *Zeszyty Naukowe 1*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanitas, Sosnowiec 2007.
- [12] Lisowska R., *Analiza warunków ograniczających rozwój małych i średnich przedsiębiorstw funkcjonujących w regionach zmarginalizowanych* [w:] *Wyzwania i perspektywy zarządzania w małych i średnich przedsiębiorstwach*, red. M. Matejun, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- [13] Lisowska R., Ropega J., *Przyczyny upadku małych firm na terenach zmarginalizowanych* [w:] *Problemy ekonomii, polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, red. J. Sokołowski, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, t. 1, nr 39/2009.
- [14] Matejun M., *Bariera rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw (na podstawie badań w aglomeracji łódzkiej)* [w:] *Przedsiębiorczość szansą na sukces rządu, gospodarki, przedsiębiorstw, społeczeństwa*, red. K. Piech, M. Kulikowski, Instytut Wiedzy SGH, Warszawa 2003.
- [15] Wawrzyniak B., *Odnowienie przedsiębiorstwa. Na spotkanie XXI wieku*, Poltext, Warszawa 1999 .
- [16] Vesper K.H., *Entrepreneurship and National Policy*, Carnegie-Mellon University, The Graduate School of Industrial Administration, Pittsburgh 1983.

THE ROLE OF MANAGERIAL ACCOUNTING IN OVERCOMING DIFFICULTIES IN THE PROCESS OF SMALL COMPANY DEVELOPMENT

Small and medium-sized enterprises play a significant role in economic development. This group of enterprises differs from other entities by specific features, including way of management. Knowledge of owners – entrepreneurs in the field of business management in the case of especially small enterprises, is often insufficient, and decisions are often taken intuitively. An important problem is the obstacles inherent in the activities of business owners related to their attitude. The solutions they adopt to ensure ad hoc success or in the long-term stability of the company – are taken spontaneously – based on the use of emerging opportunities. However, it should be remembered that the type, size and range of difficulties in the functioning

of small and medium enterprises - depend on many factors, including the age of the enterprise. Their functioning is characterized by a growth process, which usually takes place by passing through successive phases of development preceded by crises. At individual stages of company life, new challenges arise that require accurate decisions, taking risks and overcoming difficulties. Hence, it seems important to choose the right instruments that will help in overcoming them. In the article, taking into account the popular models of enterprise growth, the barriers occurring at the crucial moments of the functioning of small and medium-sized companies were analyzed and an attempt was made to systematize them. On such a background – selected management accounting tools are presented that can support entrepreneurs in mitigating the negative effects of crises occurring between successive stages of enterprise growth.

Keywords: small and medium-sized enterprise, managerial accounting, development of SMEs.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.67

Przesłano do redakcji: czerwiec 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Kamil KOWALSKI¹

AMERICAN ECONOMIC AID PLANS ON THE EXAMPLE OF THE MARSHALL PLAN AND THE ALLIANCE FOR PROGRESS: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Two American economic aid plans: European Recovery Program and Alliance for Progress are compared in the article. The author focuses on economic and political conditions which resulted in both initiatives. The text demonstrates the reasons for the formulation of the two aid proposals, and especially the premises that determined that the program for Europe was launched three years after the war, while the program for Latin America as late as in the 1960s. In the second part the author focuses on the objectives of both programs. To present the objectives preliminary assumptions indicated during the speeches of George C. Marshall of June 5, 1947, and of J. F. Kennedy of March 13, 1961 are quoted. Detailed objectives are discussed based on the Foreign Assistance Act of 1948 and the provisions of the Charter of Punta del Este. The most important issues addressed in the third part are to compare programs' effects, stress successes and failures of these two initiatives and attempt to identify their causes. In addition, the amount of economic assistance is presented, its scope and the types of benefits.

Keywords: Marshall Plan, Alliance for Progress, cold war, communism.

The chapter will compare two American economic aid plans: (European Recovery Program, (ERP) and (Alliance for Progress, (AFP). First, we will focus on economic and political conditions which resulted in the announcement of initiatives by representatives of the US administration. Both plans were in the Cold War context - although the conflict itself was in different stages: in the initial stage (but decisive for subsequent years²) for the period of the conception of the Marshall Plan and under the conditions of the permanent two-bloc division for years of the Alliance, with its peak during the Cuban missile crisis. We will demonstrate the reasons for the formulation of the two aid proposals, and especially the premises that determined that the program for Europe was launched three years after the war, while the program for Latin America as late as in the 1960s. In the second part we will focus on the objectives of both programs. To present the objectives we will quote preliminary assumptions indicated during the speeches of George C. Marshall of June 5, 1947, and of J.F. Kennedy of March 13, 1961. Detailed objectives will be discussed based on the Foreign Assistance Act of 1948 and the provisions of the Charter of Punta del Este. The most important issues addressed in the third part will be to compare programs' effects, stress successes and failures of these two initiatives and attempt to identify their causes. In

¹ Dr Kamil Kowalski, Faculty of Economics and Sociology, University of Lodz, POW 3/5 Street, 90-255 Lodz, kamil.kowalski@uni.lodz.pl.

² D. Reynolds, *The European Response*, 'Foreign Affairs' 76 (1997), 3, p. 184.

addition, the amount of economic assistance will be presented, its scope and the types of benefits.

1. POLITICAL AND ECONOMIC CONTEXT

An announcement of the Marshall Plan was a consequence of the shift in the concept of US foreign policy. The shift was decided by several factors, two of which were the most important events. Fundamental was the change in the perception of Soviet foreign policy in Washington. The departure from the conciliatory line of Franklin D. Roosevelt took quite a long time, in spite of the signals sent by Joseph Stalin (e.g., election speech of February 1946³) and by certain officials of the Harry Truman administration (George F. Kennan's Long Telegram, also from February 1946)⁴. The shift in the approach of the US administration was motivated by Moscow's increasing expansionist tendencies, aimed at political penetration of other countries (Greece, Turkey, France, Italy, and Belgium). The Soviet Union successfully used the post-war economic difficulties of European countries, especially the decline in living standards and citizens' sensitivity to communist propaganda, spreading news about alleged successful Soviet economic model. This resulted in an increase in support for far-left parties: French Communist Party could expect the support of the order of 26% – 28%, and remained the largest party in parliament; Italian Communists, in turn, won 19% in the elections of 1946.

The Marshall Plan was, therefore, a consequence of a shift in the Washington's attitude and its more active posture in relations with Moscow. The conceptual shift was a result of the failure of the Moscow Conference of Foreign Ministers (March 10, - April 24, 1947), during which no agreement was reached regarding the future of the German state (states). Negotiations dragged on and the stalemate of talks awakened in Americans the belief that this state of affairs, especially in the context of the difficult situation in Europe, suits the expectations of the USSR. In other words, the US passivity is leading to economic "bleeding out" of the Old Continent, the growth of support for the communists ready to promise anything and - as a result - expansion of the Soviet sphere of influence⁵.

The second factor, which played a major role in formulating the Plan, was a negative assessment of the pace of reconstruction of the Old Continent. From the Washington's point of view it was slower than expected. At the end of the first quarter of 1947, the prewar level of industrial production (1937) was reached (or exceeded) only in Bulgaria, Denmark, Ireland, Norway, and Sweden. In the case of Germany, Austria, and Italy, this ratio was from 28% (the British zone in Germany) to 50% (Austria)⁶. Grain harvest was on average 80% compared to pre-war levels. At the same time in the years 1937-1947, the number of people in Europe increased by 8%⁷. In 1945-1946, the level of daily consumption *per capita* was far from the pre-war levels and was 60% in Austria and Germany, 68% in Italy, Belgium,

³ R. Sakwa, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, London 1999, pp. 280–282.

⁴ Kennan to Byrnes, *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1946*, vol. VI, pp. 696–709.

⁵ See: 'Zimna wojna' [The Cold War] - an editorial discussion between professors Włodzimierz Borodziej, Czesław Madajczyk, and Lubomir Zyblikiewicz, 'Dzieje Najnowsze' XXIX (1997), 2, pp. 117 et seq.

⁶ *Salient Features of the World Economic Situation, 1945–47*, New York 1948, p. 131–132.

⁷ H.B. Price, *The Marshall Plan and its Meaning. An Independent and Unbiased Appraisal of the Entire Record*, New York 1955, p. 30.

France, Holland, Finland, and Czechoslovakia approx. 75%⁸. Redistribution and rationing of food were often used to regulate the food situation in the country.

After the end of hostilities exports of many European countries were on the symbolic level, reaching in 1947 the level of only 59% compared to 1938⁹. Two years earlier, the value of exports was on average 20% of the pre-war level for all European countries except for the UK, Switzerland, Denmark, Norway, and Sweden. The first country which managed to reach pre-war level of exports of goods (in June 1946) was Switzerland.¹⁰ At that time, the United Kingdom and Sweden reached the level of 90%, while Denmark and Norway approx. 50%. Austria and Hungary fared much worse - approx. 15% and the Netherlands – 25%. At the end of 1946 the United Kingdom and Sweden reached the pre-war export levels. Exports in Belgium, France, Czechoslovakia, Denmark, and Norway stood at 60-70% of pre-war level. Netherlands doubled volume of exports, reaching 50%. Bulgaria, Finland, Hungary, and Poland did not reach this ceiling by the end of 1946. In December 1946 Austria still exported five times less than before the war, by mid-1947 reaching the level of 33%. At that time exports of Polish and Finnish goods increased, and stood at 40% and 50% respectively compared to pre-war indices. There was no growth in exports in Bulgaria and Hungary¹¹. This was mainly the result of a “dollar hunger”: European countries did not have the means to finance the desired volume of exports.

Before the implementation of the ERP in the years 1945-1947, the US supported the reconstruction of Western Europe in the amount of \$9 billion¹². This was the amount seven times greater than that all the countries of Latin America received during the entire presidency of Truman (1945-1952). As noted by Peter H. Smith “between 1945 and 1952 this region received economic aid in the volume lower than that achieved by Belgium and Luxembourg”¹³. The region was not regarded by the US as a strategic economic zone of the post-war global system¹⁴. It remained, however, as undeniable, it seemed, the zone of economic interests of Washington¹⁵. The countries of Latin America, deluded by Marshall at a conference in Petropolis (August-September 1947), about a possible bailout plan, received a final, negative response at the founding meeting of the Organization of American States

⁸ *Salient...*, pp. 154–155.

⁹ M. Hogan, *America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge 1987, p. 30.

¹⁰ The convertibility of Swiss currency was an additional advantage of Switzerland. In terms of countries which reached the pre-war level of exports Sweden was second only to Switzerland. In 1946, Belgium, France, the Netherlands, and Denmark exported to Switzerland and Sweden two times more goods than in 1937; Poland, Czechoslovakia, and Hungary exported even 3-4 times more than in 1937 (*Salient Features...*, p. 176).

¹¹ *Salient...*, p. 176.

¹² H.S. Truman, *Memoirs by...*, vol. II 1946–1952, *Years of Trial and Hope*, New York 1965, p. 134; M. Hogan, *op. cit.*, p. 30.

¹³ P.H. Smith, *Talons of the Eagle. Latin America, the United States, and the World*, Oxford 1999, p. 149.

¹⁴ A. Bógdał-Brzezińska, *Globalizacja polityki Stanów Zjednoczonych 1945–1949 [Globalization of US policy 1945-1949]*, Warsaw 2001, p. 311.

¹⁵ Argentina occupied a unique position, with a dominant (although decreasing) share of trade with Britain: The US share of Argentine exports amounted to 10% in 1948 with 28% share of the UK. For imports these shares accounted respectively for 37% and 13% (T. Knothe, *Ameryka Łacińska w polityce USA 1945–1975 [Latin America in US policy from 1945 to 1975]*, Wrocław 1976, p. 38).

(April 1948), where the US Secretary of State said that: 'Financing of the enormous development needs (of the region – K.K.) goes beyond the capacity of the US government. The necessary capital should come from private sources: both domestic and foreign. The American example shows that progress can be achieved best through individual effort and the use of private resources.'¹⁶ A year later, in September 1949, during an address before the Pan American Society of the United States, Marshall's successor, Dean Acheson recalled that 'This country has been built by private initiative, and it remains a land of private initiative.' 'Loans of public funds, however, can only be supplementary to the efforts of private capital, both local and foreign.'... 'progress will come most rapidly in countries that help themselves vigorously'¹⁷. This political line was maintained at least until 1958. In the years 1948 - 1958 Latin America received only 2.4% of the pool of American foreign economic aid. It was a region regarded as fairly stable and not so much threatened by Soviet invasion. This was confirmed by the NSC-16 document of 1948, which was the first report of National Security Council, devoted exclusively to Latin America. There was a record, that 'communism in the Americas is a potential threat, but apart from a few exceptions, it is not at present a serious threat'¹⁸. This attitude changed in the 1950s and was confirmed for example by the invasion of Guatemala inspired by Washington, and overthrow of Jacobo Arbenz Guzman (1954).

For Washington, it has become important to obtain support for its anti-communist policy, while for Latin American countries the priority was determined not by ideological issues, but economic and social issues¹⁹. The practical manifestation of American policy was to support, or at least maintain good relations with the 'proper' dictators. These activities were not only morally questionable, but were also bringing often counterproductive effects: The opponents of right-wing dictators were not always communists, but - as aptly noted by Krzysztof Michałek - 'under US pressure of accusations of communism were cut off from economic or military aid from the US, and eventually steered toward the Soviet Union, becoming with time its customers'²⁰. USA also lost prestige, as it was found by Vice President Richard M. Nixon during his goodwill trip to Latin American countries (April-May 1958). Planned as a propaganda success, a journey through eight countries in the region ended with a spectacular defeat in Venezuela, where an angry mob stopped the presidential cavalcade and the security of Nixon was seriously threatened²¹. After the events in Caracas Brazilian President Juscelino Kubitschek in a letter to Eisenhower called for 'a renewal

¹⁶ *The Papers of George Catlett Marshall*, vol. VI: *The Whole World Hangs in the Balance, January 8, 1947–September 30, 1949*, eds L.I. Bland, M.A. Stoler, S.R. Stevens, D.D. Holt, Baltimore 2013, p. 431.

¹⁷ *U.S. Department of State, Waging Peace in the Americas, Address by Secretary Acheson*, Sept. 19, 1949, Bulletin, vol. XXI, p. 462–466.

¹⁸ S.G. Rabe, *Dulles, Latin America, and Cold War Anticommunism*, [in:], *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*, ed. R. H. Immerman Princeton 1992, p. 173.

¹⁹ A. Oberda-Monkiewicz, *Polityka USA wobec Ameryki Łacińskiej po zimnej wojnie [US policy towards Latin America after the Cold War]*, Warsaw 2009, p. 42.

²⁰ K. Michałek, *Amerykańskie stulecie. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1900–2001 [American century. History of the United States of America 1900–2001]*, Warsaw 2004, p. 340.

²¹ Anti-American sentiment in Venezuela was largely the result of Washington's support for the dictatorship of Marcos Pérez Jiménez. Four months earlier the overthrown dictator found refuge in the United States where he was granted political asylum. Therefore the streets of Caracas had a justified suspicion of collaboration between the US and the hated despot.

of the relationship between the United States and Western Hemisphere countries', especially as 'the ideal of Pan American unity has suffered serious impairment'²². This correspondence (Eisenhower gave sympathetic response and suggested further talks) was not only an incident of an epistolary nature, but resulted in the submission by Kubitschek of the concept of the so-called 'Operation Pan America,' (Brazilian *aide memoire* of August 9, 1958). The document compiled eight fairly vague objectives (demands) of the Operation, among which the most important were: The recognition that underdevelopment is a problem of all members of the Inter-American movement, taking actions to increase productivity, inclusion of regional institutions into initiatives which were to reduce the backwardness of the region²³. Washington tried to tone down the Brazilian president's ambitious plans, particularly in view of the amounts appearing on the occasion of the presentation of the concept (40 billion dollars)²⁴. Still in April 1959, the act on establishing the Inter-American Development Bank was signed (the Bank started to operate on December 30, 1959). The Latin American countries have strongly lobbied to create the Bank at least since the end of World War II. The very operation was to some extent institutionalized through the establishment by the Council of the OAS of the so-called 'Committee of 21', consisting of all member states of the Organization.

A key event which determined the relations between Washington and Latin America was the victory of the Cuban Revolution (seizure of Havana by Fidel Castro - January 1, 1959). Despite initial hopes for establishment of the pro-American system on the island, but already without the ousted dictator Fulgencio Batista (*batistanimo sin Batista*), at the end of 1959 it was already clear that the change of power in Cuba could pose a threat to US interests and cohesion of Western Hemisphere²⁵. In the period of 'relative normalization' (1959) of relations between Washington and Havana, Castro took a visit to the USA (April) and attended a meeting of the Committee of 21 in Buenos Aires (April-May). In a long speech on 2 May, Cuban Prime Minister encouraged the US to submit a Marshall Plan for Latin America, proposing \$30 billion distributed over 10 years²⁶. He also proposed creation of a common Latin American market. However, as noted by Wiesław Dobrzycki 'it soon became clear that it was one of the last Cuban constructive speeches on the Inter-American forum'²⁷.

The US concerns regarding the possibility of export of the Cuban revolution to other countries in the region has resulted in increased activity in Washington in the last year of Eisenhower's second term. In June of 1960 the Trust Fund for Social Progress was established (it began to work a year later), its funds were to reduce poverty and disease in the

²² D. Eisenhower: 'Exchange of Letters Between the President and President Kubitschek of Brazil', June 10, 1958. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project. www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=11089.

²³ *Council of the Organization of American States, Special Committee to Study the Formulation of New Measures for Economic Cooperation*, vol. L: *Report and Documents, First Meeting*, Washington 1959, p. 29-31.

²⁴ P.H. Smith, *op. cit.*, p. 149.

²⁵ A. Oberda-Monkiewicz, *Polityka USA wobec Ameryki Łacińskiej po zimnej wojnie [US policy towards Latin America after the Cold War]*, Warsaw 2009, p. 46.

²⁶ T.C. Wright, *Latin America in the Era of the Cuban Revolution*, London 2001, p. 66.

²⁷ W. Dobrzycki, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej. Historia i współczesność [International Relations in Latin America. History and the Present]*, Warsaw 2000, p. 171.

Latin America²⁸. Earlier, on the third (and last) meeting of the Committee of 21 in Bogota (September 1959), the so-called Act of Bogota was adopted in which the signatories confirmed that the development of democratic institutions was conditioned by economic and social progress. The document listed the number of proposals that were to lead to a better functioning of the economies of the region (better access to agricultural loans, the development of affordable housing, structuring ownership)²⁹. This peculiar new opening of the relations between Washington and Latin America on the economic and social plane was accompanied by certain reevaluation of political relations, involving the cooling relations with dictators (breaking relations with the Dominican Trujillo regime in August 1960) and supporting democrats (e.g., Romulo Betancourt in Venezuela). The comprehensive concept of synergy of economic and political instruments was presented only by Eisenhower's successor.

2. OBJECTIVES

The basic expectations of a recovery plan for Europe were indicated in Marshall's speech at Harvard University (5 June 1947). Definitely, he brought economic issues to the forefront. The US Secretary of State spoke of the collapse of the system of division of labor: due to lack of raw materials and fuels industry did not produce adequate goods to exchange with the food-producing farmers. As farmers could not spend money on desirable goods, ceased to cultivate the land, and turned the fields into pastures. National governments were forced to deplete their foreign currency reserves or take loans for foreign goods which were previously available on the domestic market. This led to a deterioration of the economic situation both in urban and rural areas. National governments were in a state of constant shortage of foreign currency which could have been used for economic reconstruction, 'we are dealing with a very serious processes whose continuation does not bode well.'³⁰ According to the Secretary of State, among others, it meant that within three to four years Europe will totally lose ability to pay and will be on the brink of economic, political, and social crisis.

After completing the part of the speech which could be described as a diagnosis of the state of Europe's economy, Marshall proceeded to present the concept of 'healing' the Old Continent. The remedy to bring the situation under control was to restore the functioning of the division of labor based on the appearance of confidence in the growth prospects of residents of European countries as to the economic future of their countries and of Europe as a whole. The United States should play the main role in the process of 'healing'. Political stability and ensuring peace were achievable only in conditions of economic equilibrium. Only then, after the recovery of the economy and in new political and social conditions, could different institutions operate unfettered. The proposed assistance 'should provide a cure rather than a mere palliative'. Therefore the assistance would not be offered every time as various crises develop. Noting that 'our policy is not directed against any country or doctrine, but against hunger, poverty, desperation, and chaos,'³¹ Marshall also pointed

²⁸ More on the Fund see, D. Tussi, *The Inter-American Development Bank*, vol. IV, Colorado, 1995, p. 41.

²⁹ *Act of Bogotá: measures for social improvement and economic development within the framework of Operation Pan America*, Pan American Union 1961, pp. 1–14.

³⁰ *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1947, vol. III, pp. 237–239.

³¹ *Ibid.*

out that 'governments, political parties or groups which seek to perpetuate human misery in order to profit therefrom politically or otherwise will encounter the opposition of the United States.' The same would apply to any government which maneuvers to block the recovery of other countries. It was the only part of the speech, which was a little more confrontational, though still quite veiled.

The implementation of the US aid was conditioned by prior agreement of future beneficiaries, as to the type and scale of expectations. The initiative should come from Europe ('if not all, European countries'),³² whereas the role of the United States, should consist of friendly aid in the drafting of a program and to provide support to the extent possible in the context of its implementation. Through this brilliant wording Marshall refuted the argument of the opponents of the Plan that European governments are slow performers of recommendations of American imperialists. To condemn Washington's initiative would mean to sabotage the economic reconstruction of the Old Continent.

According to the relationship of one of the participants in these events, published after years in 'The Harvard Crimson Review', after the speech, 'the applause was tremendous, guests surrounded the Secretary'³³. On the other hand, Richard Pipes, a historian who was also there wrote: 'I carefully followed his speech and I was disappointed that I did not hear anything except the obvious. Others probably shared his impression, including the heads of European governments - until the State Department turned their attention to those parts of speech, in which the General invited Europeans to submit a coordinated plan for post-war economic reconstruction. Thus the Marshall Plan was born, and the speech of June 1947 may be now considered as one of the most important public speeches of the twentieth century. But it did not impress when it was delivered'³⁴.

Due to political tactic the speech was very subdued. Washington expected to include at least some countries of Central and Eastern Europe (especially Czechoslovakia and Poland) into the planned recovery program. For this reason, there could be no question about the any trace of 'militant anti-communism'. Marshall also did not say explicitly that the economic recovery in Europe should weaken the lure of far-left ideology; he only indicated economic premises of the initiative. It is beyond doubt; however, that the effectiveness of the Plan should be examined precisely by assessing trends in support for Communist groups in countries that in the end participated in the program.

General formulations, concerning the economic sphere were more precisely formulated, among others, in the Foreign Assistance Act, signed by Truman on 3 April 1948. The Act listed four objectives: increase in production, development of foreign trade, the establishment and maintenance of internal financial balance, and the development of economic cooperation, which was to include the stabilization of exchange rates and the gradual elimination of trade barriers³⁵. The greatest importance was attached to the first objective. During

³² It was not until June 12; when at a press conference Marshall made it clear that his proposal also takes into account the Soviet Union and Great Britain. Through the concept of Europe he understood 'all these areas which are located west of Asia.' Quoted after: M. Mazur, *Europejskie organizacje gospodarcze [European economic organizations]*, Rzeszow 2001, p. 322.

³³ 'The Harvard Crimson Review', May 4, 1962.

³⁴ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego [I have lived. Memories of an independent]*, Warsaw 2003, p. 68.

³⁵ *Foreign Assistance Act of 1948 of 3 April 1948, (United States Statutes at Large 1948, vol. 62, Washington 1949, p. 137).*

the Senate hearings, before he was appointed the head of the Economic Cooperation Administration (the most important institution managing ERP), Paul Hoffman said: 'My main task will be to ensure the implementation of one fundamental issue: to increase production'³⁶. This task was specified in the interim report of the OEEC countries in December 1948, according to which the total increase in industrial production was to reach at least 30% in relation to the volume of 1948 and 15% for agricultural production in the same reference period³⁷.

The nebulous demand, concerning the development of economic cooperation, has also interestingly evolved. An Act to Amend the Economic Cooperation Act of 1948, of 19 April 1949, contains a provision that 'It is further declared to be the policy of the people of the United States to encourage the unification of Europe'³⁸. The Act did not define precisely, whether it was to be economic or political unification and, therefore, an attempt was made to make this passage more specific³⁹. This issue has returned alongside the adoption of another foreign assistance act. In 1950 the bills were rejected which proposed the continuation of aid dependent upon the progress of economic and political unification of Europe. It was only the Mutual Security Act of 1951, that contained a provision specifying the objectives of the subsequent American program. It was, 'the economic unification and political federalization of Europe'. This more specific formulation resulted from the conviction of the dependence between European cooperation and the growth of Europe's defense capabilities. The commander of the combined armed forces of NATO in Europe, Dwight Eisenhower, during a press conference in January 1952, said that 'Europe will not be strong or stable, if it is made up of many independent economies.' And he added that he could not imagine an 'effective economic union without political union at the same time'⁴⁰. It was an extremely ambitious concept.

The essential purpose of economic aid plan for Latin America was formulated for the first time in President Kennedy's inaugural speech (January 20, 1961)⁴¹. The new president said that 'in a new alliance for progress, to assist free men and free governments in casting off the chains of poverty.' At the same time he pointed out that the US will oppose aggression or subversion activities run by the 'hostile powers': 'And let every other power know that this hemisphere intends to remain the master of its own house'⁴². This compendious concept was outlined broadly as early as on 13 March, during a meeting with diplomats from Latin American countries. The crux of the address were the words 'economic progress

³⁶ First, it was about an increase in production of OEEC countries. Quoted after: Wexler, *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective*, Greenwood 1983, *op. cit.*, p. 57.

³⁷ *Interim Report on European Recovery Programme*, vol. I, Paris 1948, p. 128.

³⁸ *An Act to Amend the Economic Cooperation Act of 1948* of 19 April 1949 (*United States Statutes at Large* 1949, vol. 63, Washington 1950, p. 50).

³⁹ Brief summary of the arguments in the discussion is included in Under Secretary of State James Webb's dispatch to Dean Acheson (FRUS 1950, vol. III, p. 654).

⁴⁰ Quoted after: I. Wexler, *op. cit.*, p. 224.

⁴¹ Motto 'alliance for progress' appeared officially for the first time in Kennedy's election speech in Tampa on October 18, 1960. The term 'alliance for progress' was coined by Richard N. Goodwin (A.M. Schlesinger Jr., *A Thousand days. John F. Kennedy in the White House*, New York 2002, p. 194).

⁴² John F. Kennedy: 'Inaugural Address', January 20, 1961. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=8032>.

and social justice can best be achieved by free men working within a framework of democratic institutions⁴³. The plan was calculated for 10 years - the 1960s were to be a decade of development for Latin America. As a result, the living standards of every American family were to increase, the accessibility of education was to improve, and the problem of hunger was to be eliminated. Most countries should be on the path of economic growth (irrespective of external aid). The US were to act as a supplier of resources that were appropriate in type and scale so that it would be possible to repeat the process of reconstruction of Western Europe. The task of each state was to formulate long-term recovery program, taking into account, among others, the need for currency stability and support for private capital. Integration in the form of a common market, or at least a free trade zone was to be a way to overcome fragmentation of economies, which resulted in poor competitiveness in the region.

The Alliance was to facilitate the completion of the revolution which began in Philadelphia (1776) and Caracas (1811) but this could only take place in a conducive political environment. A motto 'progress yes, tyranny no!' was the confirmation of this postulate. Therefore it was clear that the states ruled by dictatorial regimes could not count on participating in the program. Kennedy mentioned two such countries: Cuba and the Dominican Republic.

To confirm the credibility of the offer, Kennedy asked Congress to appropriate \$500 million to combat illiteracy, improve health care, and provide educational opportunities. Also the United States requested to convene a meeting of the Inter-American Economic and Social Council, the forum which was to develop principles of cooperation within the AFP. It resulted in the Charter of Punta del Este (August 17, 1961), adopted by 20 countries⁴⁴. The document introduced a number of details in relation to the general concept presented by Kennedy seven months earlier. The expected rate of economic growth was to be not less than 2.5 per cent per capita per year⁴⁵. Priority was to be given to less developed countries to reduce differences in economic growth. In addition to economic growth the development of the countries was to be measured with indices of child mortality rate (to reduce the mortality rate of children less than 5 years of age by at least one-half), illiteracy (in relatively rich Brazil and Venezuela percentage of illiterates reached 35-40%), and per capita daily caloric intake. Moreover, emphasis was placed on a more even distribution of national income and the elimination of poverty. Other objectives included independence from the export of single groups of goods (diversification and restructuring of exports), rational industrialization, and implementation of agricultural reform,⁴⁶ which would eliminate latifundia (large land-holdings) and dwarf holdings, increase of life expectancy by five years, and access to 6 years of primary education. The states undertook to pursue a policy of maintaining stable prices and exchange rates.

⁴³ *Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy*, Washington 1961, pp. 170–81.

⁴⁴ Cuban delegation, as a member of the OAS, represented by Ernesto Che Guevara, took part in the deliberations, but played a rather destructive role, and left Punta del Este before signing the final documents.

⁴⁵ The indicated 2.5% growth rate was considered a conservative estimate and unnecessarily underestimated. American administration officials privately believed that growth might reach 5% (J.N. Giglio, Stephen G. Rabe, *Debating the Kennedy Presidency*, Oxford 2003, p. 46).

⁴⁶ In Colombia 1% of landowners held in control half of the land in the country (*Ibid.*)

The US undertook in turn to provide assistance of at least of 20 billion dollars over 10 years. These were to be both public funds (mostly), as well as private funds. The Charter allowed for aid in the form of loans and grants. In the first year of the program, the US were to deliver the funds in the amount of 1 billion dollars. In addition, Washington promised to assist by providing experts. It was also stressed that external assistance was to be complementary. To guarantee the success of the Alliance participating countries were to mobilize their own resources in the region and release economic activity.

In total, these targets were largely different from those designated at the creation of the Marshall Plan. The latter was to rebuild a war-devastated Europe. The Alliance, in turn, assumed the change in the economic structure of countries (reconstruction of production structure) and the need for ownership reforms, indicating the dysfunctional nature of the distribution of land (predominance of *estancieros*, large landowners). For the developers of ERP it was important to achieve the desired ceilings for coal mining, steel production, and animal husbandry. The individual stages to achieve the pre-war levels were assigned for quarters. Meanwhile the message of the Charter of Punta del Este was to distribute more equitably what America already produced and had. More importance was placed on the social consequences of the desired changes. Simplifying, the division of the pie was more important than its size.

3. ACHIEVEMENTS AND FAILURES

The Marshall Plan cost the US a total of \$13.3 billion. The amounts of annual transfers declined in subsequent tranches years of assistance. It was accordingly almost \$6 billion in the first year, \$3.5 billion in the second, \$2.4 billion in the third, and \$1.5 billion for the period July 1951 - June 1952. The main beneficiaries of the program in terms of the absolute size of the aid were the United Kingdom (\$3.1 billion), France (\$2.7 billion), and Germany (\$1.3 billion). Per capita aid shows that statistically the biggest beneficiaries of the Plan were the Netherlands (\$104 per person), Austria (\$98), and Greece (\$91). The vast majority (90%), was the aid in the form of grants. Loans accounted for only \$1.3 billion. The share of the latter was the highest in the case of neutral countries (91% for Ireland).⁴⁷ Manufactured goods (46%), and food (41%), dominated among the goods sent to Europe. Along with the improving food situation in the Old Continent the share of food was declining in subsequent years, and the importance of agricultural equipment, vehicles, etc. was growing. Other areas of expenditure - transport, recapitalization of the European Payments Union, and transport services cost a total of approx. \$1.6 billion⁴⁸.

If we were to determine whether the Plan was a success or failure solely through the prism of achieving the objectives adopted in 1948, we would rate the effects of the implementation of Marshall's no higher than a satisfactory. Industrial production index in Western Europe exceeded the target ceiling, but failed in the case of agriculture⁴⁹. The volume

⁴⁷ *The Mutual Security Program for a Strong and Free World, Second Report to Congress, June 30, 1952*, pp. 8–9; P. B. Spahn, *The Marshall Plan: Searching for a 'Creative Peace' Then and Now*, [in:] *The Marshall Plan Today: Model and Metaphor*, eds. J. A. Agnew, J. N. Entrikin Routledge 2004, p. 196.; *Monthly Report of Mutual Security Agency to the Public Advisory Board, Data as of June 30, 1952*, p. 23.

⁴⁸ *The Mutual Security Program...*, p. 8.

⁴⁹ For detailed calculations, see : B. Eichengreen, M. Uzan *The Marshall Plan: Economic Effects and Implications for Eastern Europe and the Former USSR*, 'Economic Policy', 7, (1992), 14, p. 20.;

of trade between the beneficiaries of the Plan exceeded the 1938 level already in 1950 by 24% and by 36% a year later. The consecutive steps to facilitate trade agreements were successfully implemented (agreements on payments and European compensations), reductions of quantitative restrictions and establishment of the European Payments Union. Proposals to set up a customs union ended in failure. Stable levels of budget deficits were successfully maintained, but do not always the countries of the Organization for European Economic Co-operation, (OEEC) succeeded to keep inflation within acceptable bounds. The OEEC itself did not become an institutional base for the integration of its members. It was no more than a discussion forum, which was reflected by the creation of the European Coal and Steel Community (ECSC) outside the institutional structure of the Plan.

Contrary to the expectations of the West none of the countries of Central and Eastern Europe participated in the reconstruction of the continent. The implementation of such a scenario perpetuated the division of Europe, but because it was the Soviet Union which stopped the negotiations and left the Paris Conference (supported by its allies), then it was Moscow to blame for drawing a clear dividing line of the Old Continent. ERP perpetuated the emerging two-block division of Europe, as evidenced by successive competitive institutional structures (NATO and the Warsaw Pact, OEEC and Comecon). This resulted in, secondary to the political consequences, the economic consequences in the form of a decline of trade exchange between two blocks, and restrictions on exports of technology. In a metaphorical sense the Plan closed the 'Iron Curtain', though it is doubtful whether without the Marshall Plan the situation would have taken fundamentally different course.

Contrary to the intentions, the Marshall Plan did not contribute to a decline in the number of votes among extreme left voters⁵⁰. Until elections in 1956 the French Communists could count on the continued support of approx. 25%. The Italian Communist Party even in the 1950s obtained more than 20% of votes. Although the representatives of both parties did not sit in the government benches after 1947, but it was not due to bad election result but rather due to a policy of marginalization of these groups by the victorious Christian Democrats (Italy) or various coalitions (France). The improvement of the economic situation has not caused the expulsion of the communists' influence in Greece. They were repressed after the Civil War and initially were denied the right to political representation; they achieved fairly good results in the consecutive elections: 10.6% in 1951 9.6% in 1952 and as much as 24.4% in 1958. In the elections, the Communists in Austria also obtained a steady 5% of the vote. Analysis of the subsequent parliamentary elections results does not confirm the relationship between economic recovery and the progressive marginalization of the Communists. It turned out that a higher standard of living in Europe (commonly perceived as the result of the Marshall Plan) did not affect the popularity of communist ideology. It continued to be an attractive alternative for voters from Western Europe.

Similarly to the ERP for Western Europe, the Alliance for Progress was the most versatile and most ambitious project for the modernization of Latin America. According to

The Mutual Security Program for a Strong and Free World, First Report to Congress, December 31, 1951, p. 75; The Mutual Security Program for a Strong and Free World, Second Report to Congress, June 30, 1952, p. 24.; Bank for International Settlements, Twenty Second Annual Report, 1st April 1951 – 31st March 1952, Basel 1952, s. 43.

⁵⁰ Another view on this subject, see: C. Tarnoff, *The Marshall Plan: Design, Accomplishments and Relevance to the Present*, [in] *The Marshall Plan From Those Who Made It Succeed*, ed. C. Menges New York 1999, pp. 349–380.

Marcin Fatalski 'in the sixties Latin America received 18 billion dollars, both from state and private sources, including 10 billion from North American public agencies'⁵¹. This meant that the region received on the average \$10 per capita annually. Unlike the Marshall Plan, most funds were loans (70%). It should be noted that both the sponsor and the beneficiaries of the program failed to comply with its commitments as to the amount of expenditure for AFP. For every dollar coming from the US, only 10 cents came from countries in the region, and according to the original principles the share of Latin America was to reach 25%⁵². Previously agreed principles were not honored either by Washington, which until 1965 gave only \$2 billion for the implementation the AFP objectives. Despite that, the scale of the increase in US aid to Latin America was spectacular, it tripled, alone in the years 1960-1961. In total, during the Kennedy and Johnson presidencies Latin Americans received 18% of US foreign economic aid, while under Eisenhower it was 9% and under Truman just 3%⁵³. Still during the program period, but after Nixon took office the amount of aid decreased significantly (\$760 million in 1969, and \$439 million in 1970)⁵⁴.

The increase in national income *per capita* was the simplest, but most symptomatic measure of the effectiveness of the Alliance. The average indicator for the whole region was 2.4%, reaching the expected level (2.5%) in seven countries (Panama was developing the fastest - 4.6% and Nicaragua - 3.9%). Only Uruguay and Haiti ended a decade with decline at the level of, respectively -0.1% and -0.7%⁵⁵. The average increase of 2.4% can be considered as satisfactory especially that Latin America has noted the highest birthrate among all continents. In the 1950s it developed at a rate of 2.1%. On the other hand, the difference of 0.4% was negligible, given the scale of the resources used, propaganda, and hopes for the initiative. The region still remained an area of poverty: over half the population had to survive on less than \$10 a month.⁵⁶

Illiteracy among adults could not be eliminated. Quite good results have been achieved in terms of access to education, the number of students in some countries increased two- and threefold. The percentage of children without access to education fell from 52% to 43%. Mortality rates among the youngest children declined in all countries except Guatemala, but never reached the expected double decline compared to 1960 (Venezuela and Honduras obtained the best results). The worst defeat was the failure of agrarian reforms which were to undermine the position of large landowners and at the same time satisfy the hunger for land. Just less than a million of the 15 million families living off the land, experienced the changes in the structure of land ownership⁵⁷. By the end of the decade the progress was recorded only in Chile, Mexico, and Venezuela⁵⁸.

⁵¹ M. Fatalski, *Widmo rewolucji. Polityka USA wobec Ameryki Południowej 1961–1968 [The spectre of revolution. US Policy towards South America 1961–1968]*, Cracow 2011, p. 125.

⁵² J.S. Tulchin, *The United States and Latin America in the 1960s*, 'Journal of Interamerican Studies and World Affairs' 30 (1988), 1, p. 20.

⁵³ P.H. Smith, *op. cit.*, p. 152.

⁵⁴ L.R. Scheman, *The Alliance for Progress: Concept and Creativity*, New York 1988, p. 15.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ R.M. Smetherman, B.B. Smetherman, *The Alliance for Progress: Promises Unfulfilled*, 'American Journal of Economics and Sociology' 31 (1972), 1, p. 81.

⁵⁷ L.R. Scheman, *op. cit.*, p. 28.

⁵⁸ K. Derwich, *Instrumenty polityki zagranicznej USA wobec państw Ameryki Łacińskiej 1945–2000 [Instruments of US foreign policy towards the countries of Latin America 1945-2000]*, Cracow 2010, p. 140.

This poor result was due to the misconception that it was the middle class (as in the US) which was to be the driving force of the revolution under the AFP sign. Meanwhile, this group did not intend to change its position, preferring the petrification of existing social relations.

The Alliance was defeated in the field of promotion and dissemination of representative democracy in the region. This would require the US to abandon the policy of friendly relations with dictators, conditioned so far merely by their anti-Communism. Democratic revolution was supposed to be the alternative to socialist revolution. The policy of favoring democratic governments was implemented only during the Kennedy presidency (rupture of relations with Peru after the coup), but even then there were exceptions to this rule (cool relations with Janio Quadros's Brazil, just because it was a country with ambitions to conduct policy independent of Washington, manifested in the refusal to break diplomatic relations with Cuba). After President Lyndon B. Johnson took office, Kennedy's idealism was abandoned and the US returned to the policy of the primacy of safety issues, military prevention, and support for anti-communism regimes, ignoring the form of their internal policies. According to the Mann doctrine of March, 1964, USA allowed the possibility of cooperation with unconstitutional governments and continuation of economic aid, pointing out that conducting another policy would be an expression of interference in the internal affairs of other states. This position was further developed in the Johnson's doctrine announced on May 2, 1965, by making a distinction between the Communist dictatorships which should be fought by all countries of the region and the rest of dictatorships, which must be approached individually⁵⁹. Washington's unilateral policy was expressed by the Dominican operation (April 1965), motivated by the need to combat the expansion of communism. By intervening in the Dominican Republic, the US violated the prohibition on intervention adopted in the 1930s, and confirmed by the Charter of the OAS. Thus the US abandoned the remnants of the 'neighborhood policy' tradition, returning to the 'gunboat diplomacy.'

The climate imposed by the Johnson's doctrine and the tacit approval of rightist coups resulted in major changes on the continent. In 1968, only five countries in the region kept constitutional form of government⁶⁰. Most, in spite of the rule of despots, could count on American aid, as Brazil (military junta since 1964), which in the years 1964-1968 received almost \$1.6 billion, remained the largest (25% share) beneficiary of the dying Alliance. This bleak picture became even more aggravated with the shift in the US foreign policy in the direction of Asia, leaving Latin America with its problems⁶¹. 'Decade of development' turned out to be an unfinished decade.

The Alliance, therefore, did not repeat the success, as it was seen, of the Marshall Plan. Western European countries were indeed severely damaged by hostilities, but had high-

⁵⁹ A. Oberda, *Latynoamerykańska polityka Stanów Zjednoczonych [Latin American policy of the United States]*, [in:] M.F. Gawrycki, *Ameryka Łacińska we współczesnym świecie [Latin America in the contemporary world]*, ed. M.F. Gawrycki Warsaw 2006, p. 55.

⁶⁰ Coups took place also before formulation of new doctrines in relations with Latin Americans, under President Kennedy. In the years 1962-1963 coups took place in Argentina, Peru, Guatemala, Ecuador, the Dominican Republic, and Honduras.

⁶¹ In this context one should compare the US expenditure - less than \$20 billion on AFP, and \$172 billion on the war in Vietnam (PH Smith, *op. cit.*, p. 221).

quality political class, and sustained democratic institutions. They also had advanced technologies, representing a high level of social development. Kennedy was right, therefore, comparing the two programs, ‘then we helped to rebuild a shattered economy whose human and social foundations remained. Today we are trying to create a basic new foundation, capable of reshaping the centuries-old societies and economies of half a hemisphere’⁶². In the case of Western Europe, the aid which flowed (literally) in 1948, found its way to the economies in the process of economic reconstruction. The latter - even without the American help and not without additional costs - would eventually take place. The ERP was, as Charles S. Maier, put it ‘‘like the lubricant in an engine - not the fuel’⁶³. In Latin America the repetition of this scenario was doomed to fail. The ‘take off’ expected by Walt W. Rostow did not take place⁶⁴.

REFERENCES

- [1] *Act of Bogotá: measures for social improvement and economic development within the framework of Operation Pan America*, Pan American Union 1961.
- [2] Bógdał-Brzezińska A., *Globalizacja polityki Stanów Zjednoczonych 1945–1949 [Globalization of US policy 1945-1949]*, Warszawa 2001.
- [3] *Council of the Organization of American States, Special Committee to Study the Formulation of New Measures for Economic Cooperation*, vol. L: *Report and Documents, First Meeting*, Washington 1959.
- [4] Derwich K., *Instrumenty polityki zagranicznej USA wobec państw Ameryki Łacińskiej 1945–2000 [Instruments of US foreign policy towards the countries of Latin America 1945-2000]*, Kraków 2010.
- [5] Dobrzycki W., *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej. Historia i współczesność [International Relations in Latin America. History and the Present]*, Warsaw 2000.
- [6] Eichengreen B., Uzan M., *The Marshall Plan: Economic Effects and Implications for Eastern Europe and the Former USSR*, ‘*Economic Policy*’, 7, (1992), 14.
- [7] Fatalski M., *Widmo rewolucji. Polityka USA wobec Ameryki Południowej 1961–1968 [The spectre of revolution. US Policy towards South America 1961–1968]*, Kraków 2011.
- [8] *Foreign Assistance Act of 1948 of 3 April 1948*, (*United States Statutes at Large 1948*, vol. 62), Washington 1949.
- [9] *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1946*, vol. VI.
- [10] Gawrycki M.F., *Ameryka Łacińska we współczesnym świecie [Latin America in the contemporary world]*, ed. M.F. Gawrycki, Warsaw 2006.
- [11] Giglio J.N., Stephen G. Rabe, *Debating the Kennedy Presidency*, Oxford 2003.
- [12] Hogan M., *America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge 1987.

⁶² S.G. Rabe, *Controlling Revolutions: Latin America, the Alliance for Progress, and Cold War Anti-Communism*, [in:] *Kennedy’s Quest for Victory: American Foreign Policy, 1961-1963: American Foreign Policy 1961–1963*, ed. T.G. Paterson, Oxford 1989, p. 112.

⁶³ C.S. Maier, *The Two Postwar Eras and the Conditions for Stability in Twentieth-Century Western Europe*, ‘*American Historical Review*’, 86 (1981), 2, p. 341.

⁶⁴ More on Rostow Memorandum for President Kennedy on March 2, 1961 see: M.E. Latham, *Ideology, Social Science, and Destiny: Modernization and the Kennedy-Era Alliance for Progress*, ‘*Diplomatic History*’, 22 (1998), 2, p. 99.

- [13] *Interim Report on European Recovery Programme*, vol. I, Paris 1948.
- [14] Knothe T., *Ameryka Łacińska w polityce USA 1945–1975 [Latin America in US policy from 1945 to 1975]*, Wrocław 1976.
- [15] Latham M.E., *Ideology, Social Science, and Destiny: Modernization and the Kennedy-Era Alliance for Progress*, 'Diplomatic History', 22 (1998), 2.
- [16] Maier C.S., *The Two Postwar Eras and the Conditions for Stability in Twentieth-Century Western Europe*, 'American Historical Review', 86 (1981), 2.
- [17] Mazur M., *Europejskie organizacje gospodarcze [European economic organizations]*, Rzeszów 2001.
- [18] Michałek K., *Amerykańskie stulecie. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1900–2001 [American century. History of the United States of America 1900-2001]*, Warszawa 2004.
- [19] Oberda-Monkiewicz A., *Polityka USA wobec Ameryki Łacińskiej po zimnej wojnie [US policy towards Latin America after the Cold War]*, Warszawa 2009.
- [20] Pipes R., *Żyłem. Wspomnienia niezależnego [I have lived. Memories of an independent]*, Warszawa 2003.
- [21] Price H.B., *The Marshall Plan and its Meaning. An Independent and Unbiased Appraisal of the Entire Record*, New York 1955.
- [22] *Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy*, Washington 1961.
- [23] Rabe S.G., *Dulles, Latin America, and Cold War Anticommunism*, [in:], *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*, ed. R. H. Immerman Princeton 1992.
- [24] Reynolds D., *The European Response*, 'Foreign Affairs' 76 (1997), 3.
- [25] Sakwa R., *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, London 1999.
- [26] *Salient Features of the World Economic Situation, 1945–47*, New York 1948.
- [27] Scheman L.R., *The Alliance for Progress: Concept and Creativity*, New York 1988.
- [28] Schlesinger A.M. Jr., *A Thousand days. John F. Kennedy in the White House*, New York 2002.
- [29] Smetherman R.M., Smetherman B.B., *The Alliance for Progress: Promises Unfulfilled*, 'American Journal of Economics and Sociology' 31 (1972).
- [30] Smith P.H., *Talons of the Eagle. Latin America, the United States, and the World*, Oxford 1999.
- [31] Spahn P. B., *The Marshall Plan: Searching for a 'Creative Peace' Then and Now* [in:] *The Marshall Plan Today: Model and Metaphor*, eds. J.A. Agnew, J.N. Entrikin Routledge 2004.
- [32] Tarnoff C., *The Marshall Plan: Design, Accomplishments and Relevance to the Present*, [in] *The Marshall Plan From Those Who Made It Succeed*, ed. C. Menges New York 1999.
- [33] *The Mutual Security Program for a Strong and Free World, Second Report to Congress, June 30, 1952*.
- [34] *The Papers of George Catlett Marshall*, vol. VI: *The Whole World Hangs in the Balance, January 8, 1947–September 30, 1949*, eds L.I. Bland, M.A. Stoler, S.R. Stevens, D.D. Holt, Baltimore 2013.
- [35] Tulchin J. S., *The United States and Latin America in the 1960s*, 'Journal of Interamerican Studies and World Affairs' 30 (1988).
- [36] Tussi D., *The Inter-American Development Bank*, vol. IV, Colorado, 1995.
- [37] *U.S. Department of State, Waging Peace in the Americas, Address by Secretary Acheson*, Sept. 19, 1949, Bulletin, vol. XXI.

- [38] Wexler I., *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective*, Greenwood 1983.
- [39] Wright T.C., *Latin America in the Era of the Cuban Revolution*, London 2001.
- [40] 'Zimna wojna' [The Cold War] - an editorial discussion between professors Włodzimierz Borodziej, Czesław Madajczyk, and Lubomir Zyblikiewicz, 'Dzieje Najnowsze' XXIX (1997), 2.

AMERYKAŃSKIE PLANY POMOCY GOSPODARCZEJ NA PRZYKŁADZIE PLANU MARSHALLA A SOJUSZ NA RZECZ POSTĘPU: PODOBIENSTWA I RÓŻNICE

W artykule porównano dwa amerykańskie plany pomocy gospodarczej: Europejski Program Odbudowy oraz Sojusz dla Postępu. Przedmiotem zainteresowania były w pierwszej kolejności uwarunkowania gospodarczo-polityczne, które skutkowały ogłoszeniem inicjatyw przez przedstawicieli administracji USA. Wskazane zostały powody sformułowania obu propozycji pomocowych, a zwłaszcza przesłanki, które zadecydowały o tym, że program dla Europy uruchomiono trzy lata po wojnie, natomiast dla Ameryki Łacińskiej dopiero w latach 60. W drugiej części uwaga została skoncentrowana na celach obu programów. Ich prezentacji służyć miało przytoczenie wstępnych założeń wskazanych podczas przemówień: George'a C. Marshalla z 5 czerwca 1947 r. oraz J. F. Kennedy'ego z 13 marca 1961 r. Cele szczegółowe zostały omówione na podstawie ustawy o pomocy zagranicznej z 1948 r. oraz zapisów Karty z Punta del Este. Najważniejszą kwestią poruszaną w części trzeciej było zestawienie efektów programów, wypunktowanie sukcesów i niepowodzeń obu inicjatyw oraz próba wskazania ich przyczyn.

Słowa kluczowe: plan Marshalla, Sojusz dla Postępu, zimna wojna, komunizm.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.68

Przesłano do redakcji: styczeń 2016 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Adam KRUK¹

TENDENCJE W ZAKRESIE UMACNIANIA ROLI PRZEDSTAWICIELA OBWE DO SPRAW WOLNOŚCI MEDIÓW W EUROPEJSKIM SYSTEMIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Główną funkcją Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów jest obserwowanie istotnych wydarzeń w mediach w państwach uczestniczących w OBWE. Ponadto bardzo ważną funkcją jest wspieranie państw uczestniczących poprzez propagowanie i promowanie pełnej zgodności z zasadami i zobowiązaniami OBWE dotyczącymi wolności słowa i wolnych mediów. Otrzymuje on informacje o sytuacji mediów z różnych źródeł jako uczestniczące państwa OBWE, organizacje medialne i organizacje pozarządowe. Przedstawiciel ściśle współpracuje ze Stałą Radą, uczestniczącymi państwami, Biurem Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka, Wysokim Komisarzem ds. Mniejszości Narodowych oraz, w stosownych przypadkach, innymi organami OBWE, a także z krajowymi i międzynarodowymi stowarzyszeniami medialnymi.

Przedstawiciel ds. Wolności Mediów podejmował i podejmuje różne działania i uczestniczy w projektach związanych z wolnością wypowiedzi i wolnymi mediami. Bierze udział w wykładach lub przemówieniach poruszających takie tematy, jak wolność prasy, radia, telewizji i Internetu. Przedstawiciel zajmuje się tematami związanymi z bezpieczeństwem dziennikarzy, swobodą wypowiedzi i podstawowymi prawami człowieka. Zabiera również głos w rozwoju krajów prawa, w których sytuacja wymagała jego interwencji.

Słowa kluczowe: mass media, prawa człowieka, wolność mediów.

Współczesne medioznawstwo², nauki polityczne i nauki prawne³ poświęcają wiele uwagi rozwojowi mediów masowych⁴ oraz miejscu i roli mediów w systemach demokratycznych⁵, a także modelom i praktycznym formom komunikowania politycznego⁶ i demokracji komunikacyjnej⁷. Niewątpliwie występuje związek przyczynowy pomiędzy me-

¹ Dr Adam Kruk, Wydział Zarządzania i Administracji, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach; e-mail: Adam.Kruk@tvp.pl

² Zob. A. Kruk, *Aksjologia wolności Mediów w świetle prac Przedstawiciela OBWE do spraw Wolności Mediów*, „Humanities and Social Sciences” 2015, Vol. XX, s. 25.

³ Zob. P. Keller, *European and International Media Law : Liberal Democracy and the New Media*, Oxford 2011, s. 34.

⁴ Zob. M. Scott, *Media and Development*, London 2014, s. 36.

⁵ *Media power and plurality: from hyperlocal to high-level policy*, red. S. Barnett, J. Townend, Basingstoke 2015.

⁶ Zob. B. MacNair, *An Introduction to Political Communication*, London 2011, s. 54.

⁷ Zob. A. Jaskiernia, *Media masowe w demokratycznych procesach wyborczych. Standardy europejskie i uwarunkowania ich realizacji*, Warszawa 2008, s. 21–28.

diami, polityką i demokracją⁸. Badane są występujące tu wzajemne uwarunkowania, zarówno o pozytywnym⁹, jak i o negatywnym charakterze¹⁰. Formułowane są przesłanki, których realizacja ma zapewnić oczekiwaną rolę mediów w procesie demokratycznym¹¹. Chodzi w szczególności o rolę edukacyjną mediów w przekształceniach demokratycznych¹². Istotne miejsce zajmują badania systemów regulacyjnych mediów¹³. Analizuje się systemy zarządzania mediami, a zwłaszcza rolę agencji regulacyjnych w kontekście zasady wolności mediów¹⁴. W polu zainteresowania pozostaje problem własności mediów, a zwłaszcza zjawisko koncentracji, oddziałujące niewątpliwie na treść przekazu medialnego¹⁵. Bada się, jak prawo konkurencji w zakresie mediów oddziałuje na kształtowanie się demokracji¹⁶. Stawiane jest pytanie, jak demokratyczne media oddziałują na przebieg wyborów¹⁷ i legitymizację systemów politycznych¹⁸. Analizowany jest problem wpływu mediów na transparentność systemów politycznych¹⁹ i zwalczanie korupcji²⁰. Wskazuje się, że dokonująca się w mediach rewolucja technologiczna ma niewątpliwy wpływ na kształt procesów demokratycznych²¹. Chodzi o tzw. nowe media²² oraz o oddziaływanie portali społecznościowych²³, a zwłaszcza Facebooka²⁴. Formułowane są odmienne poglądy na ich

⁸ Zob. J. Street, *Mass Media, Politics and Democracy*, 2nd ed., Basingstoke 2011, s. 36.

⁹ Zob. A. Michnik, J. Rosen, *The Media and Democracy: A Dialogue*, „Journal of Democracy” 1997, No. 4, s. 91.

¹⁰ Zob. D. Brock, *The Republican Noise Machine: Right-Wing Media and how it Corrupts Democracy*, New York 2004, s. 299.

¹¹ Zob. M. Różycka, *Spoleczeństwo obywatelskie a media*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2013, nr 3, s. 6–29.

¹² Zob. R. Howels, *Media, Education and Democracy*, „European Review” 2001, No. 2, s. 161.

¹³ Zob. P. Lunt, S. Livingstone, *Media regulation: Governance and the Interests of Citizens and Consumers*, London 2013, s. 29.

¹⁴ Por. *The Independence of the Media and its Regulatory Agencies: Shedding New Light on Formal and Actual Independence against the National Context*, red. W. Schulz, P. Valcke, K. Irion, Bristol 2013, s.12.

¹⁵ Zob. S. Saeed, *Negotiating Power: Community Media, Democracy, and the Public Sphere*, „Development in Practice” 2009, No. 4–5, s. 271.

¹⁶ Zob. J. Dextl, *Competition law in media markets and its contribution to democracy*, „World Competition: Law and Economics Review” 2015, No. 3, s. 367

¹⁷ Zob. M. Esipisu, I.E. Khaguli, *Eyes of Democracy: the Media and Elections*, London 2009, s. 14.

¹⁸ C. Nițoiu, *The EU Foreign Policy Analysis: Democratic Legitimacy, Media, and Climate Change*, Basingstoke 2015, s. 78.

¹⁹ Por. *Transparency in Politics and the Media: Accountability and Open Government*, red. N. Bowles, J.T. Hamilton, D.A.L. Levy, I.B. Tauris, London 2015.

²⁰ Zob. R. Hodler, *Media Freedom and Democracy in the Fight Against Corruption*, European Journal of Political Economy, 2015, Vol. 39, s. 14.

²¹ Zob. M.F. Plattner, *Media and Democracy: The Long View*, „Journal of Democracy” 2012, No. 4, s. 65.

²² Zob. V. Tudor, L.B. Becker, *New Media and Democracy. Introductory Remarks*, „Revista Română de Comunicare și Relații Publice” 2013, No. 2, s. 11.

²³ Zob. G. Hana, *Does Social Media Technology Promote Democracy?*, „The New Presence” 2011, No. 2, s. 29.

²⁴ Zob. G.A. Auger, *Fostering Democracy through Social Media: Evaluating Diametrically Opposed Nonprofit Advocacy Organizations' Use of Facebook*, „Public Relations Review” 2013, No. 4, s. 272.

znaczenie dla pobudzenia procesów demokratycznych²⁵. Wskazuje się bowiem, że nowe media mogą być zarówno istotnym czynnikiem promowania demokracji, ale też – w systemach niedemokratycznych instrumentem kontroli obywateli ze strony państwa²⁶. Jest to rozpatrywane w kontekście etyki mediów²⁷.

Szczególne zainteresowanie wzbudza sytuacja mediów masowych²⁸ oraz wpływ mediów na proces konsolidacji politycznej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej²⁹, m.in. w państwach bałkańskich³⁰. Odnotowano bowiem wiele czynników komplikujących rozwój systemów demokratycznych mediów we współczesnych realiach ustrojowych³¹, co ogranicza ich zakładaną misję, a nawet prowadzi do tezy o spadku ich znaczenia jako promotorów przekształceń demokratycznych³². Sprzyja to badaniom polityki medialnej w poszczególnych państwach³³. Monitorowana jest zawartość mediów i jej oddziaływanie na przebieg procesów wyborczych i agendę ugrupowań politycznych³⁴.

Rozwinięte media są podstawą demokratycznych społeczeństw³⁵. Wartość ta eksponowana jest m.in. przez europejskie regionalne organizacje międzynarodowe: Radę Europy (RE)³⁶, Unię Europejską (UE)³⁷ i Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Swoboda informacji i wolność mediów mają przy tym szczególne znaczenie w systemie ochrony praw człowieka³⁸.

OBWE monitoruje rozwój mediów w państwach uczestniczących. Monitoring mediów odgrywa istotną rolę, obejmuje przegląd prawodawstwa dotyczącego mediów a także przypadki, w których dziennikarze są ścigani za ich działalność zawodową lub są ofiarami molestowania. Rodzi się, więc pytanie, w jakim zakresie i za pomocą, jakich narzędzi OBWE

²⁵ Zob. S. Coleman, *Can the New Media Invigorate Democracy?*, *The Political Quarterly* 1999, No. 1, s. 18; M. Petrjánošová, *The Role of Alternative and Activist New Media for Democracy*, "Human Affairs" 2015, No. 1, s. 123.

²⁶ Zob. K. Kyriakopoulou, *Authoritarian States and Internet Social Media: Instruments of Democratization or Instruments of Control?*, "Human Affairs" 2011, No. 1, s. 21.

²⁷ Zob. S.J.A. Ward, *Ethics and the Media: An Introduction*, Cambridge 2011, s. 267.

²⁸ Zob. E. Abrudan, *Eastern European Media. An Overview*, "Journal for the Study of Religions and Ideologies" 2010, No. 26, s. 251.

²⁹ Zob. A. Bondariu, *Review of an Interdisciplinary Approach to the Relationship between Mass-Media and Democracy in Post-Communist Romania*, "Revista de Economie Social" 2011, No. 1, s. 232.

³⁰ Zob. Z. Peruško, *Rediscovering the Mediterranean Characteristics of the Croatian Media System*, "EEPS-East European Politics and Societies" 2013, No. 4, s. 709.

³¹ Por. *Media Policies Revisited: the Challenge for Media Freedom and Independence*, red. E. Psychogiopoulou, Basingstoke 2014.

³² Zob. H. Hopia, *Decline of the media? Decline of democracy?*, "European View" 2013, No. 1, s. 43.

³³ Por. *Understanding Media Policies: a European Perspective*, red. E. Psychogiopoulou, Basingstoke 2012, s. 31.

³⁴ Zob. J. Trappel, H. Nieminen, L. Nord, *The Media for Democracy Monitor: a Cross National Study of Leading News Media*, Göteborg 2011, s. 39.

³⁵ Zob. S. Livinstone, P. Lunt, *The Mass Media, Democracy and the Public Sphere*, London 1993, s. 53.

³⁶ Zob. A. Jaskiernia, *Rada Europy a problem mediów masowych*, Warszawa 2002, s. 21.

³⁷ Por. *Media policies revisited: the challenge for media freedom and independence*, red. E. Psychogiopoulou, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, s. 38.

³⁸ Zob. T. Hammarberg, *Human Rights and a Changing Media Landscape*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2011, s. 11.

formuluje standardy dotyczące wolności mediów i w jaki sposób oddziałuje na państwa członkowskie.

Wolność mediów, wolność wypowiedzi, jak i swobody przekazywania informacji stanowią jeden z kluczowych elementów systemu aksjologicznego OBWE. Wymienione obszary należą niewątpliwie do tych, które wymagają monitorowania oraz wsparcia w wielu krajach. Jednocześnie należy podkreślić, iż ich zaniedbanie rodzi konsekwencje braku możliwości należytego rozwoju społeczeństw w dzisiejszym świecie, gdyż przekaz wiedzy, zagadnień kulturowych oraz powszechnej informacji stanowi nieodłączną jego część³⁹.

W ramach OBWE funkcjonuje wiele instytucji zorientowanych na podejmowanie różnych problematyk. Na szczególną uwagę zasługuje, z interesującego tu nas punktu widzenia, utworzona w 1997 r. instytucja Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów (*Representative on Freedom of the Media*). Instytucja ta jest odpowiedzią na obserwowane w wielu państwach narastające dążenia do ograniczenia swobody, a także niezależności mediów. Główny sens jego działań opiera się na przekonaniu, iż media pełnią istotną rolę w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego, kontrolując poczynania władz, w tym w sferze praw człowieka. Przedstawiciel pełni rolę tzw. *watchdoga*, czyli organu monitorującego media.

Warto zwrócić uwagę, iż już podczas zimnej wojny kraje półkuli północnej uznały kluczowe znaczenie swobodnego przepływu informacji w zmniejszaniu napięć oraz dla utrzymania pokoju i stabilności. W 1975 roku postanowili w Akcie Końcowym z Helsinek, aby działać zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka⁴⁰ a w szczególności budować współpracę w zakresie prawa dostępu do informacji oraz warunków pracy dziennikarzy⁴¹.

Wolność wypowiedzi oraz wolność opinii i poglądów została zagwarantowana w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która w art. 19 stanowi, że każdy człowiek ma prawo wolności opinii i jej wyrażania. Deklaracja wskazuje, że powyższe prawo obejmuje swobodę posiadania niezależnej opinii, poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów wszelkimi środkami, bez względu na granice⁴².

Odkąd Akt Końcowy OBWE z Helsinek poświęcił wiele uwagi sposobom i środkom wzmocnienia swobodnego przepływu informacji w obszarze OBWE, państwa uczestniczące zobowiązały się do przestrzegania licznych zobowiązań i zasad mających na celu poprawę stanu mediów i bezpieczeństwa dziennikarzy⁴³.

W 1996 r. Niemcy, jako pierwsze wystąpiły z propozycją utworzenia przedstawiciela, który zajmowałby się środkami masowego przekazu w państwach członkowskich OBWE⁴⁴. W dniu 3 października 1996 roku niemiecki minister spraw zagranicznych Klaus Kinkel

³⁹ Por. *Media in Europe Today*, red. J. Trappel, Bristol 2011, s. 34..

⁴⁰ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ, nr 217 A (III) z 10 grudnia 1948 r.

⁴¹ Zob. F. Duve, *Introduction* [w:] *Freedom and Responsibility. Yearbook 1999/2000*, OSCE/Representative on Freedom of the Media, Vienna 2000, s. 9.

⁴² Szerzej: J. Jaskólska, *Treść Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Człowiek w Kulturze” 1998, t. 11, s. 49–97.

⁴³ Zob. The OSCE Representative on Freedom of the Media, *Why Free Media Matters*, OSCE, 3 April 2012, s. 2.

⁴⁴ Zob. B. Geremek, *Preface* [w:] *Freedom and Responsibility. Yearbook 1998/99*, OSCE/Representative on Freedom of the Media, Vienna 1999, s. 6.

przedstawił Stałej Radzie OBWE oficjalny wniosek o opracowanie mandatu dla przedstawiciela OBWE w sprawie wolności mediów⁴⁵.

Zapoczątkowało to debatę na temat powstania takiej instytucji i było przedmiotem dyskusji podczas Szczytu w Lizbonie w dniu 3 grudnia 1996 roku. Inicjatywa ta jawiła się jako najbardziej ambitny element wymiaru ludzkiego OBWE w ramach zobowiązań państw od czasu ustanowienia Wysokiego Komisarza do Spraw Mniejszości Narodowych w 1992 roku. Wniosek o ustanowienie przedstawiciela OBWE w sprawie wolności mediów był intensywnie negocjowany w państwach członkowskich⁴⁶. Impulsem w kierunku akceptacji pomysłu stworzenia nowej instytucji OBWE były wydarzenia związane z ograniczeniem wolności mediów mające miejsce podczas wojny jugosłowiańskiej a następnie w Serbii oraz Bośni i Hercegowinie. Wezwanie do opracowania mandatu zostało, zatem zainspirowane chęcią wzmocnienia zdolności OBWE do zapewnienia wolności mediów i bezpieczeństwa dziennikarzy.

Proces negocjacyjny trwał prawie osiem miesięcy od marca do listopada 1997 roku. Rdzeń grupy negocjacyjnej miał miejsce w Wiedniu i składał się z państw członkowskich Unii Europejskiej, państw bałtyckich, Malty i Turcji – były to kraje najbardziej zainteresowane w negocjacjach. Grupa ta stanowiła około pięćdziesiąt procent głosów w OBWE. Miała jednak miejsce „huśtawka opinii” wśród państw stowarzyszonych. Do zmiany poglądów doszło prawdopodobnie, gdy kraje zdały sobie sprawę z faktu, iż byłoby to na ich korzyść w zakresie ich stosunków z Unią Europejską w szczególności oraz z światem Zachodnim w ogóle, by wyjść na rzecz utworzenia mandatu propagującego wolność słowa i wolność mediów⁴⁷.

Wprawdzie kraje dalej na wschód, takie jak Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Armenia, Azerbejdżan i państwa Azji Środkowej milczały. Choć każdy z nich miał wyjątkowe miejsce w ramach OBWE twierdziły, że ich porządek krajowy miał więcej pilnych spraw do załatwienia. Były one jednak regularnie informowane i nie wyrażały sprzeciwu wobec utworzenia mandatu. Kwestia mandatu pozostała jednak tak długo otwarta jak długo dwóch kluczowych graczy: Federacja Rosyjska i Stany Zjednoczone, nie angażowały się znacznie w negocjacje⁴⁸.

W efekcie, na specjalnym szczycie Rady Stałej OBWE utworzono w dniu 5 listopada 1997 r. instytucję Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów (*Representative on Freedom of the Media*)⁴⁹.

W Decyzji nr 193 dot. mandatu Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów podkreślono, iż państwa uczestniczące potrzebują organu, który będzie miał na celu wzmocnienie wdrażania odpowiednich zasad i zobowiązań OBWE dot. wolności mediów, jak również poprawę skuteczności wspólnych działań państw uczestniczących w tym obszarze w oparciu o wspólne wartości⁵⁰.

⁴⁵ Zob. A.R. Herkes, *The OSCE Representative on Freedom of the Media*, „Helsinki Monitor” 1998, Vol. 2, s. 2.

⁴⁶ Zob. D.J. Galbreath, *The Organization for Security and Co-operation in Europe*, Abington 2007, s. 53.

⁴⁷ Tamże, s. 3.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ *Mandate of the OSCE Representation on Freedom of the Media*, Permanent Council Decision No. 193, Organization for Security and Co-operation in Europe, 5 November 1997, 137th Plenary Meeting, PC Journal No. 137, Agenda item 1.

⁵⁰ Tamże, s. 1.

Dziś Przedstawiciel analizuje zachowania państw członkowskich zwłaszcza w wypełnianiu określonych standardów. Dlatego odpowiednie formułowanie tych standardów odgrywa i będzie odgrywać w przyszłości istotną rolę w działalności Przedstawiciela. Bowiem gdy OBWE, RE i UE przygotowały *Wytyczne w sprawie analizy mediów w okresie wyborczych misji obserwacyjnych*, to towarzyszyła im charakterystyczna uwaga: „Nie zawierają one metodologii, która musi być stosowana, raczej oferują one syntezę doświadczeń, praktyki i lekcji otrzymanych przez Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE i inne organizacje międzynarodowe uczestniczące w międzynarodowym obserwowaniu wyborów”⁵¹. To zastrzeżenie jest znamienne w odniesieniu do dokumentu, w którym nie wszystkie zaprezentowane standardy mają charakter prawnie wiążący. Obok bowiem standardów wynikających np. z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, mających charakter prawnie wiążący, są tam również standardy z obszaru „miękkiego prawa”, zawarte zarówno w dokumentach OBWE, jak też RE i UE, a także po prostu zwykłe wskazówki dotyczące racjonalnego działania, a płynące z doświadczeń międzynarodowych. Wszystkie jednak stanowią wyraz międzynarodowej opinii publicznej. Zróżnicowany charakter prawny nie pozbawia ich, więc roli wzorców postępowania w rodzinie demokratycznych państw europejskich. Służą one, bowiem budowie „społeczeństwa obywatelskiego”⁵² i pogłębieniu procesów demokratycznych.

Nie można też pominąć standardów międzynarodowych o charakterze samoregulacji. Należy tu zaliczyć w szczególności *Deklarację Zasad Międzynarodowej Federacji Dziennikarzy* przyjętą przez II Światowy Kongres Międzynarodowej Federacji Dziennikarzy (1954 r.), wraz z poprawkami przyjętymi przez XVIII Kongres (1989 r.)⁵³. W dokumencie tym sprecyzowano standardy dotyczące m.in. poszanowania prawdy, zasad gromadzenia informacji oraz ochrony źródeł informacji.

Monitoring prowadzony przez Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów wykazał, iż doświadczenia państw, zwłaszcza tych, które znajdują się dopiero w fazie konsolidacji politycznej, dowodzą, że standardy międzynarodowe są użyteczne przy budowaniu demokratycznych systemów mediów i określaniu zasad ich udziału w procesach wyborczych. Na przykład przekształcenia demokratyczne w Słowacji pokazały, że istotne znaczenie mają zarówno zawarte w konwencjach standardy demokratyczne dotyczące mediów, jak też ich interpretacja dokonywana w dokumentach RE, m.in. w *Deklaracji o Wolności Wypowiedzi i Informacji* (1982)⁵⁴.

Istotną motywacją stosowania tych standardów jest to, że w fazie tworzenia przez państwo demokratycznych fundamentów mogą być one przedmiotem monitorowania przez Przedstawiciela ds. Wolności Mediów. Dotyczy to zarówno przebiegu procesów wybor-

⁵¹ Zob. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Guidelines on Media Analysis During Election Observation Missions. Prepared in co-operation between the OSCE's Office for Democratic Institutions and Human Rights, the Council of Europe's Venice Commission and Directorate General of Human Rights, and the European Commission*. Adopted by the Council for Democratic Elections at its 14th meeting (Venice, 21–22 October 2005), Strasbourg – 27 October 2005, s. 2.

⁵² Zob. K. Kocurek, *Istota i kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego*, „Zeszyty Naukowe/Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 2009, nr 806, s. 15–31.

⁵³ Zob. www.sdp2.home.pl/sdp.pl/sites/.../DEKLARACJA%20ZASAD%20FIJ.doc (dostęp: 25.11.2016 r.).

⁵⁴ Zob. V. Holina, *Słowackie media a wpływy władzy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1996, nr 1–2, s. 103.

czych jak i zachowań w ich trakcie mediów czy ogólnie zachowania wolności mediów i bezpieczeństwa dziennikarzy. Tak, więc analiza prowadzona przez Przedstawiciela może stanowić jedną z przesłanek rzutujących na ocenę całego systemu medialnego.

W dalszym ciągu jedną z funkcji Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów, która powinna ulegać ciągłej profesjonalizacji powinno być takie działanie, które pomoże odpowiedzieć na pytanie, co należy zrobić, aby w pożądanym sposób ukształtować system mediów, jak i dlaczego należy to zrobić oraz jakimi metodami: jakie typy zachowań można i trzeba w tym celu podejmować, a jakich nie⁵⁵.

Prawdziwym wyzwaniem Przedstawiciela ds. Wolności Mediów jest niewątpliwie sytuacja, gdy zapewnienie wolności i niezależności mediów jest utrudnione w związku z działaniem władz państwowych, które mogą mieć interes w takim oddziaływaniu na media, by nie publikowały one przekazu zgodnego ze stanem faktycznym, np. ze względu na interes bezpieczeństwa narodowego.

Pole konfrontacji stanowi zwłaszcza kwestia zasad dostępu do mediów sił rządzących i sił opozycyjnych. Niejednokrotne wizyty do państw członkowskich prowadzone przez Przedstawiciela wykazały, iż te ostatnie mogą zabiegać o swoje prawa za pomocą instrumentów zarówno wewnętrznych, jak i międzynarodowych⁵⁶. Dostęp opozycji do mediów jest, bowiem jednym ze standardowych przedmiotów zainteresowania w trakcie międzynarodowego monitorowania wyborów. Znaczącą rolę poświęca się jednak temu zagadnieniu również w procesie wewnętrznego monitorowania procesów wyborczych, o czym świadczą publikacje opracowane przez Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka, z których korzysta Przedstawiciel⁵⁷.

Pomimo tego iż dorobek europejskich organizacji międzynarodowych spowodował, że istnieje dobre rozeznanie w kwestii zagrożeń i środków zaradczych w zapewnieniu pluralizmu mediów⁵⁸, czy też bezpieczeństwa dziennikarzy⁵⁹ to nadal rola takich instytucji jak Przedstawiciel będzie kluczowa dopóki te zagrożenia będą istniały. W dobie nowych mediów i postępującej globalizacji niewątpliwie te zagrożenia będą przyjmowały nową postać. Musi to rzutować na sposób realizacji funkcji przez Przedstawiciela. Te same, bowiem, jak w momencie utworzenia tej instytucji, zadania przybierają nowy wymiar w sytuacji występowania nowych wyzwań, jakie niesie postęp technologiczny w dziedzinie mediów masowych.

To właśnie instytucja Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów posiada znaczny dorobek świadczący o jego zaangażowaniu w działania na rzecz zapewnienia pomocy

⁵⁵ Zob. K. Jakubowicz, *Polityka i strategia medialna: wprowadzenie do problematyki* [w:] *Media masowe w praktyce społecznej*, red. D. Waniek, J.W. Adamowski, Warszawa 2007, s. 105.

⁵⁶ Zob. *From Traditional to Online Media: Best Practices and Perspectives*, 14th Central Asia Media Conference Ashgabat, Turkmenistan 5-6 July 2012, The Representative on Freedom of the Media, Vienna 2013, s. 14.

⁵⁷ Zob. P. Jawad, *Conflict Resolution through Democracy Promotion? The Role of the OSCE in Georgia*, "Democratization" 2008, Vol. 15, s. 15–27.

⁵⁸ Szerzej: The Representative on Freedom of Media, *Pluralism and Internet Governance*, 13th Central Asia Media Conference Dushanbe, Tajikistan 29-30 November 2011, Organization for Security and Co-operation in Europe 2012.

⁵⁹ Zob. *Przedstawiciel ds. Wolności Mediów: Ataki na dziennikarzy w Hiszpanii są nie do przyjęcia*, <http://www.osce.org/fom/116993> (dostęp: 25.11.2016 r.).

i wsparcia wolnym, niezależnym i pluralistycznym mediom⁶⁰. Nadany mu mandat upoważnia go do obserwowania wydarzeń w świecie mediów oraz działania na rzecz zgodności zasad ich funkcjonowania ze zobowiązaniami OBWE w obszarze wolności słowa i wolności mediów, a także z innymi standardami europejskimi⁶¹. Dlatego szczególnie istotne powinno być rozpowszechnianie wiedzy na temat jego działalności.

Działalność Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów należy analizować w kontekście całego europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Instytucja ta ma swą specyfikę i unikatowy charakter. Musi być jednak postrzegana w ramach kompleksu rozwiązań instytucjonalnych, wypracowanych przez organizacje międzynarodowe. Należy zatem uwzględnić instrumenty dostępne w ramach współpracy z innymi instytucjami OBWE, Rady Europy oraz Unii Europejskiej. Chodzi o osiągnięcie większej synergii działań Przedstawiciela i tych organów pozostałych organizacji międzynarodowych, które aktywne są w zakresie ochrony praw człowieka w obszarze wolności mediów. Można tu postulować potrzebę uporządkowania kompetencji w tym obszarze pomiędzy poszczególnymi instytucjami, gdyby doszło do – postulowanego w europejskiej opinii publicznej – ukształtowania „nowej architektury europejskiej” w odniesieniu do kompetencji aktywnych w Europie organizacji międzynarodowych

Zakres uprawnień Przedstawiciela został zatem ukształtowany z myślą o potrzebie zwiększenia skuteczności realizacji zobowiązań państw członkowskich w dziedzinie mediów, tak, by realizacja tych zobowiązań stanowiła cel a nie tylko przymus. Niewątpliwie kompetencje Przedstawiciela ukształtowane zostały w sposób bardzo ostrożny. Nawet jednak w ramach tak stosunkowo skromnie zakreślonych zadań, kolejni Przedstawiciele, ze względu na posiadany autorytet, potrafili uczynić z tej instytucji podmiot liczący się w europejskiej opinii publicznej. Dowodem na to jest fakt, że po obserwacji Przedstawiciela sięgają nie tylko usytuowane w systemie OBWE (np. Biuro Instytucji Demokratycznych Praw Człowieka), ale też instytucje Rady Europy (np. Komisarz Praw Człowieka) czy w Unii Europejskiej (np. Rzecznik Praw Obywatelskich, Agencja Praw Podstawowych). Świadczy to o tym, że w odniesieniu do bezpieczeństwa dziennikarzy Przedstawiciel traktowany jest jako instytucja, której ustalenia wykorzystywane są nie tylko w ramach OBWE, ale w szerszym, paneuropejskim wymiarze⁶².

Praktyka wskazuje, że Przedstawiciel ds. Wolności Mediów, jako jedną z ważniejszych instytucji OBWE, poszukuje tych obszarów, które pomimo zainteresowania innych organizacji międzynarodowych, tj. Rady Europy czy Unii Europejskiej, nadal wymagają wsparcia ze jego strony. Zakres kompetencji i metody oraz formy jego pracy pozwalają stwierdzić, że prowadzone działania są potrzebne i widoczne⁶³. To analizowanie działalności mediów, zachęcanie do przestrzegania przyjętych standardów, prowadzenie doradztwa, łagodzenie napięć czy też pomaganie w budowaniu wolnych mediów uaktywnia zainteresowanie strony, a Przedstawiciel pozwala na bardziej bezpośrednie podejście do drażliwych tematów. Dzięki tym działaniom OBWE dużo lepiej orientuje się, które obszary w sferze wolności mediów są dla zainteresowanych stron ważne, które mogą być przyczyną konfliktu

⁶⁰ Zob. E. Komorek, *Media Pluralism and European Law*, Alphen aan der Rijn 2013, s. 112.

⁶¹ Zob. R. Fawn, *International Organizations and Internal Conditionality: Making Norms Matter*, New York 2013, s. 188.

⁶² Zob. D. Crane, N. Kawashima, *Global Culture: Media, Arts, Policy, and Globalization*, New York 2002, s. 26.

⁶³ Zob. E. Fox, S.R. Waisbord, *Latin Politics, Global Media*, Austin 2002, s. 36.

i wymagają szybkiej interwencji z zewnątrz, a w konsekwencji podejmuje adekwatne działania⁶⁴. Tworzy to również pole do współpracy z instytucjami innych organizacji zwłaszcza na polu wymiany doświadczeń jak to ma miejsce z Komisarzem Praw Człowieka Rady Europy czy Rzecznikiem Praw Obywatelskich Unii Europejskiej.

Dostęp do informacji jest jednym z najważniejszych uprawnień dotyczących działalności dziennikarskiej⁶⁵. Bez możliwości dostępu do informacji dziennikarz nie może odpowiednio wykonywać swej misji ustrojowej i w prawidłowy sposób ponosić odpowiedzialność za swoje działania. Przedstawiciel OBWE do spraw Wolności Mediów powinien identyfikować zagrożenia w tym obszarze i skuteczniej oddziaływać na państwa uczestniczące w OBWE w kierunku ich eliminacji, zarówno w obszarze rozwiązań legislacyjnych, jak i praktyki ustrojowej. Dopóki będą miały miejsce przypadki naruszania zobowiązań OBWE w państwach członkowskich w odniesieniu do wolności mediów, dopóty monitoring Przedstawiciela ds. Wolności Mediów będzie odgrywał fundamentalną rolę. Niewątpliwie standardy wypracowane przez tę organizację mają istotne znaczenie dla postępu w zakresie zapewnienia wolności mediów. W procesie monitorowania roli mediów w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, które dopiero po 1989 roku weszły na drogę demokratycznego rozwoju, działalność Przedstawiciela ma niewątpliwie kluczowe znaczenie.

Autonomiczne i pluralistyczne media mają bowiem zasadnicze znaczenie dla wolnego i otwartego społeczeństwa oraz umożliwienia kontroli tych, którzy sprawują władzę⁶⁶. Niezależne i wolne media są szczególnie ważne dla ochrony praw człowieka i podstawowych wolności. Wdrożenie zobowiązań OBWE w dziedzinie wolności mediów powinno prowadzić do osiągnięcia wolnego i demokratycznego systemu w państwach uczestniczących w OBWE. Wolność słowa, włączając w to prawo do komunikowania i prawo mediów do zbierania, przekazywania i rozpowszechniania informacji i opinii, jest fundamentalnym prawem człowieka. Dlatego wszelkie ograniczenia prawa do wolności słowa powinny następować w zgodzie z międzynarodowymi standardami, m.in. sformułowanymi w art. 10 Europejskiej Konwencji Praw człowieka.

Sformułowanie to można odnieść również do innych obszarów zainteresowania Przedstawiciela i stwierdzić, iż interwencja jego będzie potrzebna tak długo, jak prawa w tych obszarach będą łamane. Historia i praktyka potwierdzają jednak, iż tak samo jak przybywa nowych form zagrożeń związanych z wolnością słowa, jak np. terroryzm, tendencja do koncentracji własności na rynku medialnym, tak samo przybywa zagrożeń w innych obszarach demokracji i ochrony praw człowieka⁶⁷. Dlatego można prognozować, że aktywność Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów będzie koncentrowała się nie tylko na przeciwdziałaniu negatywnym zjawiskom w sferze mediów znanych w momencie utworzenia tej instytucji, ale także będzie reakcją na nowe wyzwania, które się w tym obszarze pojawiły. Przedstawiciel OBWE ds. Wolności Mediów, tak jak każda instytucja w systemie

⁶⁴ Zob. B. Winston, *Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*, Routledge, London–New York 1998, s. 67.

⁶⁵ Zob. D. Geradin, *Access to Content by New Media Platforms: a Review of the Competition Law*, „European Law Review” 2005, No. 1, s. 69.

⁶⁶ Zob. I. Oleksiuk, *Wolności osobiste i polityczne w Internecie. Polityka prawna USA i Kanady*, „Studia Medioznawcze” 2002, nr 4, s. 67 i 71.

⁶⁷ Zob. The Representative on Freedom of the Media, *Ten Years for Media Freedom an OSCE Anniversary. Current and Forthcoming Challenges*, Organization for Security and Co-operation in Europe 2008, s. 47–51.

instytucjonalnym Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, nie działa bowiem w próżni społecznej, a – wręcz przeciwnie – a musi reagować na nowe zjawiska, jakie przynosi rozwój cywilizacyjny⁶⁸.

Instytucja Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów stanowi zatem istotny element europejskiego systemu ochrony praw człowieka w odniesieniu do wolności mediów. Daje o sobie znać komplementarność tego systemu, bo działania Przedstawiciela nie kolidują ani z funkcjami Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (w systemie OBWE), ani z zadaniami Komisarza Praw Człowieka (w systemie Rady Europy), ani z kompetencjami Rzecznika Praw Obywatelskich i Agencji Praw Podstawowych (w systemie Unii Europejskiej). Charakterystyczne jest to, że orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej wykorzystywane jest w działalności Przedstawiciela, jak źródło wiedzy o standardach europejskich, a z kolei trybunały te sięgają po dorobek Przedstawiciela, gdy analizują, rozpatrując skargi, sytuację mediów masowych w poszczególnych krajach. Instytucja Komisarza wkomponowała się więc w sposób funkcjonalny w międzynarodowy system ochrony praw człowieka i jest istotnym ogniwem międzynarodowych zabiegów o zapewnienie wolności mediów. Należy zarazem dostrzegać, że praktyka ustrojowa w tym zakresie w niektórych krajach daleka jest jednak od doskonałości. Stawia to przed Przedstawicielem, jak innymi podmiotami zaangażowanymi w dążenie do zapewnienia wolności mediów, nowe zadania.

LITERATURA

- [1] Abrudan E., *Eastern European Media. An Overview*, "Journal for the Study of Religions and Ideologies" 2010, No. 26.
- [2] Auger G.A., *Fostering Democracy through Social Media: Evaluating Diametrically Opposed Nonprofit Advocacy Organizations' Use of Facebook*, "Public Relations Review" 2013, No. 4.
- [3] Bondariu A., *Review of an Interdisciplinary Approach to the Relationship between Mass-Media and Democracy in Post-Communist Romania*, "Revista de Economie Social" 2011, No. 1.
- [4] Brock D., *The Republican Noise Machine: Right-Wing Media and how it Corrupts Democracy*, New York 2004.
- [5] Coleman S., *Can the New Media Invigorate Democracy?*, The Political Quarterly 1999, No. 1.
- [6] Crane D., Kawashima N., *Global Culture: Media, Arts, Policy, and Globalization*, New York 2002.
- [7] Dexl J., *Competition law in media markets and its contribution to democracy*, "World Competition: Law and Economics Review" 2015, No. 3.
- [8] Duve F., *Introduction [w:] Freedom and Responsibility. Yearbook 1999/2000*, OSCE/Representative on Freedom of the Media, Vienna 2000.
- [9] Esipisu M., Khaguli I.E., *Eyes of Democracy: the Media and Elections*, London 2009.
- [10] Fawn R., *International Organizations and Internal Conditionality: Making Norms Matter*, New York 2013.

⁶⁸ Zob. M. Haraszti, *Mandate of the OSCE Representative on Freedom of the Media [w:] Freedom and Responsibility. Representative on Freedom of the Media*, "Yearbook" 2004, OSCE, Vienna 2005, s. 147–149.

- [11] Fox E., Waisbord S.R., *Latin Politics, Global Media*, Austin 2002.
- [12] *From Traditional to Online Media: Best Practices and Perspectives*, 14th Central Asia Media Conference Ashgabat, Turkmenistan 5–6 July 2012, The Representative on Freedom of the Media, Vienna 2013.
- [13] Galbreath D.J., *The Organization for Security and Co-operation in Europe*, Abington 2007.
- [14] Geradin D., *Access to Content by New Media Platforms: a Review of the Competition Law*, "European Law Review" 2005, No. 1.
- [15] Geremek B., *Preface [w:] Freedom and Responsibility. Yearbook 1998/99*, OSCE/Representative on Freedom of the Media, Vienna 1999.
- [16] Hammarberg T., *Human Rights and a Changing Media Landscape*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2011.
- [17] Hana G., *Does Social Media Technology Promote Democracy?*, "The New Presence" 2011, No. 2.
- [18] Haraszti M., *Mandate of the OSCE Representative on Freedom of the Media [w:] Freedom and Responsibility. Representative on Freedom of the Media*, "Yearbook" 2004, OSCE, Vienna 2005.
- [19] Herkes A.R., *The OSCE Representative on Freedom of the Media*, "Helsinki Monitor" 1998, Vol. 2.
- [20] Hodler R., *Media Freedom and Democracy in the Fight Against Corruption*, European Journal of Political Economy, 2015, Vol. 39.
- [21] Holina V., *Słowackie media a wpływy władzy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1996, nr 1–2.
- [22] Hopia H., *Decline of the media? Decline of democracy?*, "European View" 2013, No. 1.
- [23] Howels R., *Media, Education and Democracy*, "European Review" 2001, No. 2.
- [24] Jakubowicz K., *Polityka i strategia medialna: wprowadzenie do problematyki [w:] Media masowe w praktyce społecznej*, red. D. Waniek, J.W. Adamowski, Warszawa 2007.
- [25] Jaskiernia A., *Rada Europy a problem mediów masowych*, Warszawa 2002.
- [26] Jaskiernia A., *Media masowe w demokratycznych procesach wyborczych. Standardy europejskie i uwarunkowania ich realizacji*, Warszawa 2008.
- [27] Jaskólska J., *Treść Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Człowiek w Kulturze” 1998, t. 11.
- [28] Jawad P., *Conflict Resolution through Democracy Promotion? The Role of the OSCE in Georgia*, "Democratization" 2008, Vol. 15.
- [29] Keller P., *European and International Media Law: Liberal Democracy and the New Media*, Oxford 2011.
- [30] Kocurek K., *Istota i kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego*, „Zeszyty Naukowe/Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 2009, nr 806.
- [31] Komorek E., *Media Pluralism and European Law*, Alphen aan der Rijn 2013.
- [32] Kruk A., *Aksjologia wolności Mediów w świetle prac Przedstawiciela OBWE do spraw Wolności Mediów*, „Humanities and Social Sciences” 2015, Vol. XX.
- [33] Kyriakopoulou K., *Authoritarian States and Internet Social Media: Instruments of Democratization or Instruments of Control?*, "Human Affairs" 2011, No. 1.
- [34] Livingstone S., Lunt P., *The Mass Media, Democracy and the Public Sphere*, London 1993.
- [35] Lunt P., Livingstone S., *Media regulation: Governance and the Interests of Citizens and Consumers*, London 2013.
- [36] MacNair B., *An Introduction to Political Communication*, London 2011

- [37] *Mandate of the OSCE Representation on Freedom of the Media*, Permanent Council Decision No. 193, Organization for Security and Co-operation in Europe, 5 November 1997, 137th Plenary Meeting, PC Journal No. 137, Agenda item 1.
- [38] *Media in Europe Today*, red. J. Trappel, Bristol 2011.
- [39] *Media Policies Revisited: the Challenge for Media Freedom and Independence*, red. E. Psychogiopoulou, Basingstoke 2014.
- [40] *Media power and plurality: from hyperlocal to high-level policy*, red. S. Barnett, J. Townend, Basingstoke 2015.
- [41] Michnik A., Rosen J., *The Media and Democracy: A Dialogue*, „Journal of Democracy” 1997, No. 4.
- [42] Nițoiu C., *The EU Foreign Policy Analysis: Democratic Legitimacy, Media, and Climate Change*, Basingstoke 2015.
- [43] Oleksiuk I., *Wolności osobiste i polityczne w Internecie. Polityka prawna USA i Kanady*, „Studia Medioznawcze” 2002, nr 4.
- [44] Peruško Z., *Rediscovering the Mediterranean Characteristics of the Croatian Media System*, “EEPS-East European Politics and Societies” 2013, No. 4.
- [45] Petrjánošová M., *The Role of Alternative and Activist New Media for Democracy*, “Human Affairs” 2015, No. 1.
- [46] Plattner M.F., *Media and Democracy: The Long View*, “Journal of Democracy” 2012, No. 4.
- [47] *Przedstawiciel ds. Wolności Mediów: Ataki na dziennikarzy w Hiszpanii są nie do przyjęcia*, <http://www.osce.org/fom/116993> (dostęp: 25.11.2016 r.).
- [48] Różycka M., *Spółeczeństwo obywatelskie a media*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2013, nr 3.
- [49] Saeed S., *Negotiating Power: Community Media, Democracy, and the Public Sphere*, “Development in Practice” 2009, No. 4–5.
- [50] Scott M., *Media and Development*, London 2014.
- [51] Street J., *Mass Media, Politics and Democracy*, 2nd ed., Basingstoke 2011.
- [52] *The Independence of the Media and its Regulatory Agencies: Shedding New Light on Formal and Actual Independence against the National Context*, red. W. Schulz, P. Valcke, K. Irion, Bristol 2013.
- [53] The OSCE Representative on Freedom of the Media, *Why Free Media Matters*, OSCE, 3 April 2012.
- [54] The Representative on Freedom of Media, *Pluralism and Internet Governance, 13th Central Asia Media Conference Duzanbe, Tajikistan 29–30 November 2011*, Organization for Security and Co-operation in Europe 2012.
- [55] The Representative on Freedom of the Media, *Ten Years for Media Freedom an OSCE Anniversary. Current and Forthcoming Challenges*, Organization for Security and Co-operation in Europe 2008.
- [56] *Transparency in Politics and the Media: Accountability and Open Government*, red. N. Bowles, J.T. Hamilton, D.A.L. Levy, I.B. Tauris, London 2015.
- [57] Trappel J., Nieminen H., Nord L., *The Media for Democracy Monitor: a Cross National Study of Leading News Media*, Göteborg 2011.
- [58] Tudor V., Becker L.B., *New Media and Democracy. Introductory Remarks*, “Revista Română de Comunicare și Relații Publice” 2013, No. 2.

- [59] *Understanding Media Policies: a European Perspective*, red. E. Psychogiopoulou, Basingstoke 2012.
- [60] Ward S.J.A., *Ethics and the Media : An Introduction*, Cambridge 2011.
- [61] Winston B., *Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*, Routledge, London–New York 1998.

TRENDS IN STRENGTHENING THE ROLE OF THE OSCE REPRESENTATIVE FOR THE FREEDOM OF THE MEDIA IN THE EUROPEAN SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

The main function of the OSCE Representative on Freedom of the Media is to observe relevant media developments in OSCE participating States. Moreover very important function is to assist participating States by advocating and promoting full compliance with OSCE principles and commitments regarding freedom of expression and free media. He receives information on situation of the media from a variety of sources as participating OSCE States, media organizations and non – governmental organizations.

The Representative co-operates closely with the Permanent Council, the Participating States, the Office for Democratic Institutions and Human Rights, the High Commissioner on National Minorities, and, where appropriate, other OSCE bodies, as well as with national and international media associations.

The Representative on Freedom of the Media undertook various activities and participates in projects which are connected with freedom of expression and free media. He takes part in lectures or speeches that move topics such as freedom of the press, radio, television and the Internet. The Representative deals with topics related to the safety of journalists, freedom of expression and basic human rights.

The Representative on Freedom of the Media also takes voice in development of the law countries where situation called for his intervention.

Keywords: mass media, human rights, media freedom.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.69

Przesłano do redakcji: grudzień 2016 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Joanna MAJ¹

RELACJE INDYJSKO-RADZIECKIE W LATACH PIĘĆDZIESIĄTYCH I SZEŚĆDZIESIĄTYCH XX WIEKU

Ekspansywna polityka sąsiadów – Pakistanu i ChRL – determinowała przywódcę Indii J. Nehru do zawarcia sojuszu, który zapewniłby gwarancje bezpieczeństwa jego krajowi. Pomimo aktywnej – przyjaznej Indiom – polityki Waszyngtonu, realniejszy wydawał się sojusz z Moskwą. Sowieci akcentowali znaczenie przywództwa Indii w Ruchu Państw Niezaangażowanych. Oprócz założeń politycznych – o intensyfikacji kontaktów z Krajem Rad zdecydował również aspekt ekonomiczny. Głównym celem polityki wewnętrznej było wydobycie kraju z zapaści cywilizacyjnej. Nie byłoby to możliwe bez zapewnienia źródeł finansowania i inwestycji zagranicznych. Jednocześnie Indie musiały pozostać państwem niezależnym politycznie, dlatego pomoc gospodarcza miała ograniczać się tylko do aspektu ekonomicznego. Po przeanalizowaniu wielu czynników, będący u steru polityki zagranicznej dyplomaci przyjęli ostatecznie propozycję złożoną Indiom przez ZSRR. Zakładała ona wybudowanie - dzięki pomocy finansowej i przy wsparciu myśli technologicznej ZSRR – zakładów przemysłu ciężkiego, rafinerii, przedsiębiorstw farmaceutycznych oraz instytucji naukowo-badawczych. W rezultacie pakistańskiego porozumienia z Zachodem, Moskwa zaczęła jednoznacznie wspierać indyjskie pretensje do Kaszmiru. Neutralizm indyjski poddany został poważnej próbie w przeddzień konfrontacji zbrojnej z armią chińską. Indie nie mogły liczyć nawet na moralne wsparcie Moskwy, która w przyszłym konflikcie z Indiami zdecydowana była poprzeć ChRL. Prestiżowa porażka Indii w konfrontacji z Chinami zaowocowała jednak reorganizacją i doinwestowaniem – dzięki wsparciu USA i ZSRR – indyjskich sił zbrojnych. Dzięki tym posunięciom, nieuchronnie zbliżająca się konfrontacja z Pakistanem miała duże szanse zakończyć się dla Indii sukcesem.

Słowa kluczowe: Jawaharlal Nehru, Indie, Związek Radziecki, Nikita Chruszczow, Ruch Państw Niezaangażowanych.

Na scenie teatru zimnowojennych zmagania, oprócz wrogich supermocarstw – aktorów pierwszoplanowych ról – nie brakowało także niedocenianych statystów. Historia zna jednak wyjątki od tej reguły. W wielu kluczowych momentach to liderzy państw Trzeciego Świata – wydawać by się mogło statyści w rozgrywkach politycznych imperiów – przejmowali rolę reżyserów ingerujących w ustalony zawczasu scenariusz geopolitycznych rozgrywek. Rolę taką – na scenie konfrontacji politycznej bipolarnego świata – bez wątpienia odgrywały w tym czasie Indie.

Rozpatrując problematykę relacji indyjsko-radzieckich, warto wyodrębnić w niej dwa zasadnicze etapy: rządy premiera Jawaharlala Nehru (1947–1964) oraz okres sprawowania władzy przez jego następców: Gulzarilala Nanda (1964), Lala Bahadury Shastri'ego

¹ Dr Joanna Maj, Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii, maj_joanna@wp.pl.

(1964–1966) i Indiry Gandhi (1966–1977; 1980–1984). Ze względu na złożoność problematyki na szczególną uwagę zasługuje pierwsze stadium zdominowane politycznie doktryną nehruwianizmu². Zapoczątkowano wówczas współpracę indyjsko-radziecką w wymiarze zarówno politycznym, jak też gospodarczym i kulturalnym. Po śmierci premiera Nehru główne wyznaczniki indyjskiej polityki zagranicznej, w tym również względem ZSRR, nie zostały zaniechane i znalazły swoją kontynuację.

Celem określenia czynników, które wpływały na kształtowanie się powyższych relacji bilateralnych w założonym na wstępie przedziale chronologicznym, należy przeanalizować kilka zasadniczych aspektów:

1. Klimat zimnowojennej rywalizacji dwóch supermocarstw i związana z nim indyjska postawa niezaangażowania.
2. Aktywizacja polityki amerykańskiej w Azji i sojusz militarno-polityczny Waszyngtonu z wrogim Indiom Pakistanem (spór w sprawie przynależności Kaszmiru).
3. Charakter relacji na linii Moskwa – Pekin wpływający na intensyfikację stosunków indyjsko-radzieckich. Istotnym w tych okolicznościach aspektem było pozytywne nastawienie wielu polityków i inteligencji indyjskiej do idei socjalizmu.

Proklamowanie 15 sierpnia 1947 r. niepodległości Indii, determinowało rząd Jawaharlala Nehru do sformułowania głównych wyznaczników polityki zagranicznej nowego państwa. Uznano, że w obliczu zimnej wojny i rywalizujących dwóch supermocarstw jedynym realnym wyborem dla odrodzonego państwa będzie polityka niezaangażowania. Owo niezaangażowanie w istocie oznaczało wyrzeczenie się siły, jako metody prowadzenia polityki międzynarodowej i stanowiło nawiązanie do hinduskiej tradycji wypracowanej w ciągu tysiącleci, a rozpowszechnionej w XX w. przez Mahatmę Gandhiego. Gandhyzm – neutralizm stanowił odtąd ideologiczną podbudowę suwerennego państwa indyjskiego³. Koncepcję tę pojmowano jako rozwiązanie alternatywne wobec tragicznej wizji

² Nehruwianizm opiera się na poglądzie, że Indie są w stanie i w przyszłości będą dążyć do pokojowego współistnienia ze wszystkimi sąsiadami. K. Bajpai, *Indian Strategic Culture*, [w:] M. Chambers (red.), *South Asia In 2020: Future Strategic Balances and Alliances*, November 2002, s. 259, https://www.globalsecurity.org/military/library/report/2002/ssi_chambers.pdf (dostęp: 17 lutego 2017).

³ Mohandas Karamczand Gandhi przez świat zapamiętany jako Mahatma – Wielkoduszny – był postacią niewątpliwie unikatową. Działał na wielu płaszczyznach życia publicznego: politycznej, społecznej oraz moralnej. Nauczał aby podporządkować ideałom etycznym wszystkie dziedziny działalności ludzkiej. Już za życia stał się niewzruszonym autorytetem dla setek tysięcy ludzi. Nauki Gandhiego pod względem etycznym są głęboko zakorzenione w kulturze indyjskiej jako nauki *dżainizmu*, opierające się na trzech fundamentach: właściwej percepcji (*samjagdarsana*), właściwej wiedzy (*samjagdžnana*) oraz właściwym postępowaniu (*samjagczaritra*). Wymienione reguły weszły w skład kodeksu Gandhiego, który do historii przeszedł jako *satyagraha*. W naukach Gandhiego można wyodrębnić trzy postulaty i zagadnienia etyczne: egalitaryzm, ascetyzm, ahimsa. Wprawdzie w jego postulatach nie sposób odnaleźć innowacyjności na płaszczyźnie filozoficznej to jednak przeszedł on do historii dzięki wykorzystaniu dawnych *dżainskich* wzorców. Kluczowym był fakt przeniesienia zasad moralnych do działalności politycznej. Trzeci obok egalitaryzmu i ascezy a zarazem najtrudniejszy w realizacji postulat dżainistów, który Gandhi chciał przenieść do działalności politycznej to *ahimsa*. Implikowała ona w sobie trzy zasady: przeciwdziałaniu złu, życzliwość dla przeciwnika, walki bez przemocy. Termin *ahimsa* jest komplikacją słów sanskrytu: *Himsa* oznaczająca zło oraz przedrostka *a*. Stąd literaturze przedmiotu *ahimsę*, a w konsekwencji całą *satyagrahmę* określa się ruchem biernego oporu. Sam

wyniszczającego ludzkość konfliktu globalnego. Idea Gandhiego umożliwiała więc odcięcie się od tradycyjnej polityki mocarstwowej prowadzącej do osłabienia gospodarczego, zaś jej etyczne przesłanie pozwalało dyplomacji indyjskiej na akcentowanie swej niezależności i pragmatyzmu.

Koncepcja niezaangażowania nie ograniczała się jedynie do kształtowania ideologicznych i moralnych wzorców światopoglądowych. W Indiach rozumiano ją jako narzędzie w realizacji partykularnych celów i skupienia wszystkich wysiłków na rzecz utrzymania pokoju, wspierania antykolonializmu i walki z rasizmem⁴. Jej twórcy ufali, że przeciwwagę dla rywalizujących mocarstw mogły stanowić jedynie państwa postkolonialne z Azji i Afryki. Poprzez ścisłą współpracę miałyby szansę stworzyć tak zwana trzecią siłę na arenie międzynarodowej, indyferentną wobec konfliktu zimnowojennego. Siłą tą chciały kierować Indie – lider państw Trzeciego Świata. Na ten przykład Nehru – wyznając zasadę równych odległości z rywalizującymi supermocarstwami – oskarżał zarówno USA i ZSRR za utrzymywanie stanu zimnej wojny, określając dwa supermocarstwa mianem „pełnych grzechu i zła”⁵. Jednak – co warto podkreślić – w swej ocenie nie był do końca konsekwentny. W odróżnieniu od polityków z Waszyngtonu, władze na Kremlu miały być „bardziej zdolne do odpokutowania, gdyż przynajmniej były nieskażone złem rasizmu i kolonializmu [sic! – przyp. aut.]”⁶.

1. POCZĄTKI RELACJI INDYJSKO-RADZIECKICH

Zainteresowanie Kremla nową sytuacją geopolityczną na subkontynencie azjatyckim uwidoczniło się dość wcześnie. Jeszcze tego samego dnia, kiedy to Indie ogłosiły swą niepodległość, Władimir Mołotow w imieniu władz ZSRR wysłał depeszę do Jawaharlala Nehru z gratulacjami i z wyrazami życzliwości dla nowo powstałego państwa. 23 października 1947 r. Rosjanie mianowali na ambasadora w Indiach jednego z czołowych radzieckich dyplomatów – Kiriłła Wasiljewicza Nowikowa. Nehru odwdzieczył się z kolei nominacją na to samo stanowisko w Moskwie swojej siostry Vijayi Lakshmi Pandit⁷. Te wstępne, raczej kurtuazyjne deklaracje sympatii nie miały jednak większego wpływu na reorientację doktryny politycznej Kremla. W radzieckich kołach rządzących podkreślano historyczne, polityczne i gospodarcze powiązania Indii z Brytyjską Wspólnotą Narodów. Strategicznym partnerem ZSRR w Azji pozostawała nadal Chińska Republika Ludowa. Zarówno w Moskwie, jak również w Pekinie mało pochlebnie odnoszono się do osoby Nehru, porównując go z „indyjskim Czang Kaj-szekiem” i upatrując w nim sprzymierzeńca imperializmu zachodniego. Polityka niezaangażowania nie znajdowała uznania w oczach Stalina, który traktował neutralizm jako kamuflaż dla tzw. proimperialistycznych postaw⁸.

Gandhi odcinał się od takich określeń, optując przy definicji walki jako immanentnej cechy jego ruchu, ale bez użycia przemocy. I. Lazari-Pawłowska, *Etyka Gandhiego*, Warszawa 1958, s. 37-40.

⁴ A.P. Rana, *The Imperatives of Nonalignment. A Conceptual Study of India's Foreign Policy Strategy in the Nehru Period*, New Delhi 1976, s. 226.

⁵ J. Nehru, *India Today a Tomorrow*, New Delhi 1959, s. 10.

⁶ *Ibidem*.

⁷ H. Roy, *India and Soviet Union*, Calcutta 1982, s. 9.

⁸ Wedle relacji ambasadora radzieckiego w New Delhi K. Nowikowa na chłodne relacje między Moskwą a New Delhi miał wpływ sojusz indyjski z blokiem amerykańsko-angielskim, dzięki

Przełom w relacjach indyjsko-radzieckich nastąpił w połowie lat pięćdziesiątych. ZSRR zaniechał wówczas wspierania partii komunistycznych w różnych regionach Azji i począł zabiegać o nawiązanie stosunków dyplomatycznych z państwami Trzeciego Świata. Apel przywódcy Indii, o rozszerzenie idei niezaangażowania na terytoriach postkolonialnych, wygłoszony w kwietniu 1955 r. podczas konferencji w Bandungu, trafił na podatny grunt i tym samym spotkał się z uznaniem Nikity Chruszczowa⁹. W obliczu trudności, jakich przysparzała ZSRR sytuacja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej, odradzający się neutralizm był okazją rozszerzenia rywalizacji zimnowojennej i umocnienia wpływów politycznych na kontynentach azjatyckim i afrykańskim. Tym samym starano się odwrócić uwagę opinii międzynarodowej od spraw europejskich. Wzrastające poparcie i sympatie dla ruchów lewicowych w państwach Trzeciego Świata, Kreml zamierzał wykorzystać poprzez pozyskanie przychylności Indii – kraju cieszącego się ogromnym autorytetem wśród narodów walczących z kolonializmem. Wspólnotę interesów z ZSRR bardzo dobrze rozumiały elity polityczne New Delhi. Wsparcie Moskwy dla uzyskania przez Indie statusu lidera wśród państw rozwijających dawała możliwość odziaływania na sprawy międzynarodowe.

Nie bez znaczenia dla intensyfikacji współpracy indyjsko-radzieckiej była również wzmożona aktywność polityki amerykańskiej w rejonie Azji. Przejawiała się ona między innymi powołaniem z inicjatywy Waszyngtonu dwóch paktów militarno-politycznych: SEATO¹⁰ i Paktu Bagdadzkiego¹¹. W przeciwieństwie do stanowiska radzieckiego, plany Białego Domu postrzegano przez pryzmat ingerencji w sprawy państw azjatyckich, przejawu neokolonializmu i negowania zasady samostanowienia narodów. Jednak kluczowym powodem krytycznego nastawienia New Delhi do inicjatywy amerykańskiej, było pozyskanie dlań Pakistanu¹². Sojusz militarny Pakistanu z państwami zachodnimi – biorąc pod uwagę spór o przynależności Kaszmiru – był postrzegany jako największe zagrożenie dla

któremu Indie otrzymywały wsparcie w sprawie Kaszmiru i Hyderabad. Nowikow twierdził, że on osobiście ma wielki szacunek do Nehru jako człowieka ale nie do Nehru jako premiera. *Speech by Mr. K. P. S. Menon, Foreign Secretary to the Government of India on India's Foreign Policy at the Staff College, Wellington.* http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631 (dostęp: 17 lutego 2017 r.).

http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631

⁹ Bandung, konferencja Krajów Azji i Afryki (18–24 kwietnia 1955). Dokumenty i materiały, Warszawa 1955.

¹⁰ South-East Asia Treaty Organization (Pakt Południowo-Wschodniej Azji) powołany z inicjatywy USA na konferencji założycielskiej w Manili obradującej w dniach 6-8 września 1954 r. Oprócz USA do sojuszu przystąpiły: Australia, Nowa Zelandia, Filipiny, Francja, Tajlandia i Wielka Brytania. Sygnatariusze zobowiązali się do wzajemnej współpracy i udzielenia sobie pomocy w przypadku agresji innego państwa, jak również przeciwstawiania się ekspansji komunizmu. Pełny tekst układu patrz: *Zbiór Dokumentów*, nr 9, 1954, s. 2206-2215.

¹¹ Pierwszym krokiem w tworzeniu paktu był sojusz między Turcją a Pakistanem zawarty w kwietniu 1954 r., następnie Turcja zawała sojusz z Irakiem w kwietniu 1955 r., a we wrześniu tego roku kolejno przystąpiła do niego Wielka Brytania, Pakistan i Iran. W ten sposób powstał sojusz wojskowy, który przyjął nazwę od siedziby kwatery głównej w Bagdadzie. *Pakt Bagdadzki. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1956, s. 42-47.

¹² *J. Nehru's Speeches*, vol. III (March 1953 - August 1957), New Delhi 1958, s. 319.

Indii¹³. Przywódca Indii nie mógł odebrać tej inicjatywy inaczej, jak tylko ewidentny dowód wrogich intencji USA. Nehru wprawdzie rozumiał, dążenia Amerykanów do przeciwdziałania wpływom radzieckim, jednakże akcentował dominujące jego zdaniem – zagrożenie destabilizacją polityczną w rejonie południowej Azji: „Z pewnością – jak czytamy w jednym z jego przemówień – nikt nie może sobie wyobrazić, że rząd Pakistanu przystąpił do tego paktu z powodu zagrożenia uderzeniem militarnym Związku Radzieckiego. Zarówno środki przekazu, jak i oświadczenia kół rządowych w Pakistanie dały jasno do zrozumienia, że państwo to przyłączyło się do Paktu z powodu Indii. Czyżby tak bardzo obawiali się oni Indii? A może chcą się wzmocnić i jak się obecnie mówi – rozmawiać z pozycji siły. Niezależnie od tego wszystkiego przyłączyli się oni do Paktu Bagdadzkiego i SEATO głównie z powodu wrogiego nastawienia do nas”¹⁴.

2. WSPÓŁPRACA POLITYCZNA

Wprawdzie poczucie zagrożenia ze strony wzmocnionego sojuszem Pakistanu stało się głównym powodem zbliżenia indyjsko-radzieckiego, jednakże nie bez znaczenia okazały się osobiste sympatie premiera Indii do Kraju Rad. Nehru podziwiał ZSRR za rolę, jaką odegrał w krzewieniu światopoglądu Karola Marksa, z którym jako działacz niepodległościowy i socjalista utożsamiał przemiany społeczne i postęp cywilizacyjny, konieczny dla rozwoju i modernizacji Indii. Już w 1927 r. na zakończenie swej pierwszej podróży po Europie, Nehru postanowił wziąć udział w obchodach 10. rocznicy wybuchu Rewolucji Październikowej w Moskwie. Wizyta w ZSRR wpłynęła w znaczny sposób na rewizję jego dotychczasowego światopoglądu. Ze stolicy światowego proletariatu wyjechał pod wrażeniem postępu cywilizacyjnego i industrializacji, które nastąpiły po rewolucji, chociaż – jak później podkreślał – zabrakło wówczas refleksji nad kosztami społecznymi tak gwałtownych przemian¹⁵. Należy podkreślić, że wyniki ekonomiczne, pod wrażeniem których był wówczas Nehru, zawdzięczał ZSRR doktrynie gospodarczej Nowej Polityki Ekonomicznej, zapoczątkowanej jeszcze w 1921 r. i będącej częściowym powrotem do gospodarki rynkowej¹⁶.

Część radzieckich rozwiązań gospodarczych ukierunkowanych na uprzemysłowienie kraju pragnął Nehru zaszcześcić na gruncie indyjskim. Swe teoretyczne rozważania rozwinął już rok po wizycie na Placu Czerwonym. Opublikował wówczas serię artykułów w poczytnych czasopiśmie indyjskich, a następnie zebrał je w jednej monografii, pod wspólnym tytułem *Soviet Russia. Some Random Sketches and Impressions*¹⁷. W tekstach

¹³ Więcej informacji na temat konfliktu indyjsko-pakistańskiego: L. Blinkenberg, *India – Pakistan. The History of Unsolved Conflicts, An Analysis of Some Structural Factors*, Odense University Press 1998.

¹⁴ *Polityka zagraniczna Indii w latach 1956-1958, dokumenty i bibliografia*, opr. B. Mrozek, Warszawa 1956, s. 19.

¹⁵ W 1938 r. Nehru roku twierdził, że nie mógłby być komunistą głównie dlatego, że ceni szeroki zakres osobistej wolności jednostki. W 1958 r. powtórzył tę wypowiedź, dodając, że „komunizm stał się systemem napiętowanym stosowaniem przemocy i wyrządzaniem ludziom krzywdy. Tak więc skażona została idea, którą komunizm zaproponował światu. Środki zniweczyły cel”. T. Mende, *Conversation with Mr. Nehru*, London 1956, s. 31-32.

¹⁶ R. Miedwiediew, *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, Warszawa 1990, s. 185-190.

¹⁷ J. Nehru, *Soviet Russia. Some Random Sketches and Impressions*, Allahabad Law Journal Press 1928.

tych – oprócz akcentowanej fascynacji państwem Stalina – przyszły przywódca Indii wysuwał tezę o rozlicznych podobieństwach obu krajów. Zarówno Indie, jak też Rosja tuż po rewolucji zmagaly się z tymi samymi problemami: ekstensywna gospodarka rolna, powolna industrializacja, powszechna bieda i analfabetyzm. Jednakże skoro ZSRR potrafił znaleźć rozwiązanie dla swoich problemów, tym bardziej Indie – wolne od zmory totalitaryzmu – powinny wykorzystać szansę na rozwój gospodarczy i cywilizacyjny¹⁸.

Głównym celem planu naprawczego Nehru stało się przeprowadzenie głębokich reform gospodarczych i wyprowadzenie kraju z zapaści ekonomicznej. Kontrast pomiędzy występującym w Indiach skrajnym ubóstwem i ekonomicznym zacofaniem był widoczny szczególnie w porównaniu z intensywnie rozwijającymi się państwami Zachodu. Jak wielokrotnie podkreślał: „W świecie nie ma politycznej rywalizacji między komunizmem a kapitalizmem, lecz istnieje rywalizacja między biednymi a bogatymi, między rozwiniętymi technologicznie a zacofanymi regionami świata”¹⁹. Kluczem do przezwyciężenia tych różnic miała być industrializacja, jednakże – co podkreślał – modernizacja gospodarki narodowej „nie powinna być przeprowadzona w wyniku przyjęcia wolnorynkowego modelu ekonomicznego”. W miejsce odrzucanego systemu kapitalistycznego przyjmowano „moralnie bardziej odpowiedni dla warunków indyjskich socjalizm”²⁰.

W odróżnieniu od sektora prywatnego przynoszącego korzyści dla kapitału zagranicznego, wzrost gospodarki narodowej miały stymulować inwestycje w przemyśle państwowym: „Wybór – jak twierdził – może dotyczyć tylko jednej drogi, jest nią socjalizm. (...) Socjalizmu nie należy postrzegać jedynie przez pryzmat ekonomii, jest to filozofia życia i dlatego też przemawia do mnie najbardziej. Nie widzę innej drogi, by skończyć z ubóstwem, z powszechnym bezrobociem, które niszczy mój naród”²¹. Dla „Architekta Indii” uprzemysłowienie było jedyną realną drogą ekonomicznego rozwoju kraju, poprawy warunków życia najuboższych grup społecznych i wstąpienia na drogę rozwoju cywilizacyjnego: „Społeczeństwo powinno być bezklasowe, gospodarka planowana, a państwo ma za zadanie ograniczanie tych form własności, które zapewniają jednostkom niebezpieczną władzę nad społeczeństwem, nie pozwalając urzeczywistnić dążeń dla równych szans dla wszystkich”²².

Z początkiem lat pięćdziesiątych Indie wkraczały na drogę uprzemysłowienia, wdrażając jednocześnie ideę zwalczania kapitalizmu utożsamianego z władzami kolonialnymi. W 1950 r. Nehru powołał centralny organ gospodarczy – siedmioosobową Komisję Planowania a rok później ogłosił pierwszy plan pięcioletni (1951–1956). Istotnie, preferowano w Indiach politykę centralnego planowania ale nie ograniczono przy tym prywatnej działalności gospodarczej²³. W jednym ze swoich przemówień wygłoszonych w 1958 r. Nehru twierdził, że nie opowiada się za państwem socjalistycznym w skrajnym tego słowa znaczeniu, gdzie kontroluje się wszystkie dziedziny życia i hamuje aktywność i inicjatywę jego obywateli²⁴. W jego mniemaniu władze były zobligowane do kreowania polityki gospodarczej, ale w kooperacji z prywatnymi przedsiębiorcami. W myśl tych założeń

¹⁸ *Ibidem*, *India Today...*, s. 5.

¹⁹ *Ibidem*, *Autobiography*, New Delhi 1936, s. 543.

²⁰ *Ibidem*, *The Discovery of India*, New Delhi 1946, s. 474–475.

²¹ *Ibidem*, *India and the World*, New Delhi 1936, s. 82–83.

²² T. Mende, *Rozmowy z Nehru*, Warszawa 1957, s. 150.

²³ *Ibidem*, s. 28–29.

²⁴ *Ibidem*.

sektor państwowy miał obejmować przemysł stoczniowy, telekomunikacyjny, hutniczy, górnictwo, energetykę atomową, kolej, zaś inne dziedziny miały być dostępne dla prywatnych jednostek gospodarczych. Rząd optował w ten sposób za wprowadzeniem mieszane-go systemu ekonomicznego, z uwzględnieniem elementów prywatnej inicjatywy i sektora publicznego.

Pomimo pojawiających się zarzutów o kopiowanie stalinowskich wzorców, Nehru trwał w przekonaniu, że jego wizja reform ekonomicznych ma na celu odrzucenie zarówno komunizmu jak i kapitalizmu²⁵. W tym kontekście reprezentował pogląd, iż przyłączenie się do jednego z bloków polityczno-wojskowych nie leży w interesie Indii. Opowiedzenie się po jednej ze stron konfliktu zimnowojennego czyniło możliwym jedynie jednostronną współpracę gospodarczą, a ponadto kłóciło się z zasadą pokojowego współistnienia ze wszystkimi państwami. Naturalne było więc dążenie Nehru do pozyskania wsparcia materialnego zarówno od USA, jak i ZSRR. Jednak z pobudek ideologicznych uważał, że korzystniejsze będzie nawiązanie ściślejszej współpracy z Moskwą. Będąc pragmatykiem nie miał wątpliwości, że centralizm zarządzania przedsiębiorstwami w ZSRR umożliwi sprawniejsze negocjacje niż długotrwałe rozmowy z amerykańskimi koncernami pozostającymi w rękach prywatnych: „Pragnę, by Indie mogły nadal prowadzić suwerenną politykę wewnętrzną i zagraniczną, a opowiedzenie się po stronie jednego z rywalizujących mocarstw będzie oznaczało ograniczenie tej wolności. Ponadto położenie geopolityczne Indii – graniczących z Chinami i oddalonych 20 mil od ZSRR czyni niezasadnym wspieranie Zachodu, gdyż sojusz z tymi krajami byłby przez Moskwę i Pekin źle odebrany”²⁶. Wsparcie przemysłu radzieckiego było realną i konkretną propozycją Moskwy – w przeciwieństwie do Waszyngtonu, który to „pociągając za sobą kolejny wagon sieje wśród państw Azji niepokój i zamęt”. Nie można przy tym bagatelizować faktu, że proradzieckie sympatie były powszechne wśród czołowych indyjskich polityków, w szczególności Kumara Padmanabha Sivasankara Menona i Triloki Nath Kaula²⁷.

Pierwszym wyraźnym potwierdzeniem nowego otwarcia w relacjach indyjsko-radzieckich było poparcie, którego udzieliło Indom ZSRR w sprawie porozumienia chińsko-indyjskiego z kwietnia 1954 r. Korzystając z okazji, jaką była piąta rocznica proklamowania ChRL, przebywający w Pekinie Nikita Chruszczow wygłosił deklarację, zawierającą główne wytyczne polityki zagranicznej reprezentowanych państw. W nawiązaniu do układu indyjsko-chińskiego przywódca radziecki stwierdził, że: „polityka ta odpowiada żywotnym interesom wszystkich państw w tym narodów Azji, których bezpieczeństwo i pomyślność mogą być zagwarantowane tylko w oparciu o wspólne wysiłki w obronie pokoju”²⁸.

W następstwie rozmów dyplomatycznych, które prowadzono w Pekinie, pojawiły się dalsze propozycje Moskwy dotyczące nawiązania współpracy z Indiami. Według relacji

²⁵ *Ibidem*, s. 15.

²⁶ M. Das, *The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru*, London 1961, s. 202.

²⁷ Triloki Nath Kaul (1913-2002) dyplomata, uważany za architekta polityki indyjskiej wobec ZSRR, kilkakrotnie pełnił funkcję ambasadora a Indii w Moskwie: w latach 1947-1949, następnie 1962-1966 i 1986-1989. W 1973 r. Indira Gandhi mianowała go ambasadorem w USA. W swoich wspomnieniach opisuje historię stosunków Indii z ZSRR: *A Diplomat's Diary 1947-99*, Macmillan Publishers India Limited 2000. Ponadto autor kilku publikacji: *Stalin to Gorbachov and Beyond*, New Delhi 1991; *Indo-Soviet Relations: Prospects and Problems*, New Delhi 1991.

²⁸ *Polityka zagraniczna Chińskiej Republiki Ludowej. Wybór dokumentów*, J. Rowiński, E. Zysman, S. Kuczera (oprac.), cz. I: 1949-1954, Warszawa 1969, s. 333.

nestora indyjskiego dziennikarstwa Durgi Dasa: „Sowieckie ministerstwo spraw zagranicznych natychmiast poprosiło naszego ambasadora w Pekinie, aby zaprosił Nehru do złożenia wizyty w Moskwie w drodze powrotnej z Chin. Nehru odpowiedział na to, że do Moskwy przyjedzie z oddzielną wizytą, a nie przy okazji, co wywołało w ZSRR wielkie zadowolenie”²⁹.

W dniach od 7 do 22 czerwca 1955 r. J. Nehru przebywał z oficjalną wizytą w ZSRR. Rozmowy z przedstawicielami rządu radzieckiego dokonały zasadniczego zwrotu w stosunkach radziecko-indyjskich i przyczyniły się do zaprezentowania i omówienia stanowiska stron w najważniejszych kwestiach międzynarodowych. Strona radziecka zapewniła o swoim poparciu dla polityki zagranicznej niepodległych Indii, a Nehru pozyskał aprobatę Kremla w kwestii rozszerzenia Rady Bezpieczeństwa o siedmiu stałych członków z uwzględnieniem Indii i Chin³⁰.

We wspólnym oświadczeniu podsumowującym tę wizytę przywódcy potwierdzili gotowość kształtowania stosunków na gruncie pokojowego współistnienia, które przyjęto na konferencji w Bandungu. W trakcie wygłaszanych przemówień podkreślano konieczność współpracy międzynarodowej państw na płaszczyźnie pokojowej bez względu na panujący w państwach system polityczny: „Nie ma żadnych powodów – stwierdzał Nehru podczas wystąpienia w Moskwie 21 czerwca 1955 r. – dla których kraje o różnych systemach politycznych, społecznych czy gospodarczych nie mogły współpracować pod warunkiem, że nie będą ingerowały nawzajem w swe sprawy i nie będą narzucały swej woli lub próbowały narzucić swego panowania”. Indie i ZSRR opowiedziały się również za zakazem stosowania broni jądrowej, a także za znaczącym ograniczeniem zbrojeń niekonwencjonalnych³¹. Wizyta premiera indyjskiego wzbudziła duże zainteresowanie opinii publicznej. Radziecka prasa pisała o wizycie Nehru bardzo szeroko a większość jego wystąpień została opublikowana.

Pobył przywódcy Indii w ZSRR pobudził duże zainteresowanie kulturą indyjską. W Moskwie otwarto wystawę sztuki indyjskiej, na język rosyjski przetłumaczono książkę autorstwa Nehru *The Discovery of India*. Identyfikujący się z filozofią marksistowską autor tej poczytnej w Kraju Rad monografii, pozyskał dużą sympatię tamtejszych elit politycznych i – w przeciwieństwie do „natchnionego górnołotnymi ideami Gandhiego” – postrzegany był za pragmatyka i faktycznego ojca niepodległych Indii. Pacyfistyczne poglądy Nehru – na skutek zaangażowania w pokojowe rozwiązanie konfliktu w Korei i Indochinach – nabrały również praktycznego wymiaru³².

Podtrzymując wzajemne kontakty w listopadzie 1955 r. delegacja radziecka na czele z N. Chruszczowem i Nikołajem Bułganinem przybyła z rewizytą do New Delhi. We wspólnym oświadczeniu potwierdzono zbieżność poglądów w sprawie Birmy, Indii i Afganistanu a także w kluczowych kwestiach ładu międzynarodowego i gotowości do

²⁹ D. Das, *Indie od Curzona do Nehru i później*, Warszawa 2009, s.338.

³⁰ W przeciwieństwie do propozycji radzieckiej oferta USA nie spotkała się z entuzjazmem w New Delhi. Zakładała ona pozbawienie Chin mandatu w Radzie Bezpieczeństwa na rzecz Indii. Nehru odbierał to jako próbę skonfliktowania Indii i ChRL.

³¹ *Zbiór Dokumentów*, nr 6, 1955, s. 1286.

³² S.R. Sharma, *India – USSR Relation, 1947–1971: From Ambivalence to Steadfastness*, New Delhi 1999, s. 72.

łagodzenia napięcia międzynarodowego. Potępiono przy tym politykę tworzenia agresywnych bloków wojskowych w Azji³³.

Spotkania Nehru z czołowymi politykami radzieckimi, również w Indiach cieszyły się dużym zainteresowaniem. Zdawano sobie sprawę z ich kluczowego znaczenia w kontekście wzmocnienia pozycji politycznej państwa i jego przywódcy na arenie międzynarodowej. Oprócz dialogu politycznego zapoczątkowano również współpracę bilateralną na płaszczyźnie ekonomicznej. Osiągnięto między innymi porozumienie w sprawie rozszerzenia wzajemnych dostaw przemysłowych i zorganizowania regularnej komunikacji w oparciu o śródlądowe drogi wodne. Z kolei rozmowy prowadzone na linii Nehru – Bułganin miały na celu wsparcie gospodarki indyjskiej nowoczesnymi technologiami³⁴.

3. WSPÓŁPRACA GOSPODARCZA

Radziecka pomoc gospodarcza była niezwykle istotna ze względu na ogłoszenie przez rząd indyjski drugiego planu pięcioletniego (1956–1961)³⁵. Sowieci udzielili Indiom ni-skooprocentowanych pożyczek, dostarczyli nowoczesną infrastrukturę techniczną. Na prośbę Nehru do Indii przybyła grupa ekspertów radzieckich w celu przeszkolenia kadry kierowniczej, ponadto Rosjanie umożliwili wymianę personelu inżynieryjnego, który szkolono odtąd w ZSRR. Ważnym aspektem tego wsparcia było umożliwienie importu myśli technologicznej w dziedzinie metalurgii, przemysłu wydobywczego i elektronicznego³⁶.

Współpraca gospodarcza kontynuowana była w następnych latach. W 1959 r. na zaproszenie rządu Indii do New Delhi przybyła delegacja rządowa Związku Radzieckiego³⁷.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Raport z rozmowy Bułganina i Chruszczowa z Nehru z 19 listopada 1955 r. sporządzony przez stronę indyjską (N.R. Pillai, K.P.S. Menon, S. Dutt) i radziecką (A. Gromyko i M.A. Mienszikow), http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.

³⁵ Drugi plan pięcioletni realizowany był w latach 1956–1961. D. Rothermund, *An Economic History of India*, London 1993, s. 120–122; F. Frankel, *India's Political Economy 1947–2004, Gradual Revolution*, Delhi 2010.

³⁶ Pomoc radziecka szczególnie uwidoczniła się w przemyśle ciężkim, zwłaszcza produkcji aluminium, co pozwoliło Indiom osiągnąć poziom produkcji tego surowca szacowany na 4000 ton rocznie. Dzięki radzieckim geologom, którzy uczestniczyli w opracowaniu mapy geologicznej Indii zwiększyły się szanse na rozwój indyjskiego programu wydobywczego surowców naturalnych, w szczególności ropy. W przemyśle elektronicznym, optycznym, budowie dróg kolejowych, radzieccy eksperci doradzali kierownictwu państwowych przedsiębiorstw. Biorąc pod uwagę założenia indyjskiego planu pięcioletniego, w którym za główny wyznacznik przyjęto industrializację plan ten był podobny do drugiego radzieckiego planu pięcioletniego. Z tych przyczyn w ZSRR ujawniają się tendencje do wspierania wysiłków indyjskich w drodze do budowy systemu socjalistycznego. Por. *Raport Pillai do V. T. Krishnamachari członka indyjskiej komisji planowania z 22 listopada 1955 r.*, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.

³⁷ Wizyta trwała od 24 lutego do 19 marca. W skład delegacji wchodził: członek Prezydium Rady Najwyższej ZSRR M.A. Andrejew (szef delegacji), pierwszy zastępca przewodniczącego Rady Ministrów i minister spraw zagranicznych Gruzińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej M.I. Kuczawa, członek Komitetu Państwowego Rady Ministrów ZSRR do Spraw Stosunków Gospodarczych z Zagranicą A.G. Szeremietiew, oraz dyrektor Departamentu Azji południowej Minister Spraw Zagranicznych W.I. Lichaczow. Delegacji w czasie pobytu towarzyszyli:

Ze zwiedzanych kombinatów przemysłowych, szczególnym zainteresowaniem gości cieszyły się zakłady wybudowane dzięki pomocy finansowej i przy wsparciu myśli technologicznej ZSRR – huta żelaza w Bhilai oraz Instytut Technologiczny w Bombaju³⁸. W złożonym na ręce szefa rządu indyjskiego liście premier Chruszczow, zapowiedział dalszą pomoc finansową przy budowie rafinerii w Barauni oraz współpracę na rzecz rozwoju przemysłu farmaceutycznego. Kolejne porozumienia dotyczące współpracy gospodarczej, naukowej i kulturalnej podpisano w lutym 1960 r. oraz potwierdzono je podczas kolejnej wizyty Nehru w Moskwie we wrześniu 1961 roku³⁹.

Intensywność relacji indyjsko-radzieckich zaowocowała kolejnymi rewizytami radzieckich dygnitarzy. Po pięciu latach do Indii przybył ponownie przywódca ZSRR Nikita Chruszczow (luty 1960 r.). W opublikowanym po powrocie sprawozdaniu podkreślał on konstruktywizm rozmów z Nehru, a także przyjazną atmosferę i wyjątkową gościnność Indusów⁴⁰. W wymiarze gospodarczym istotniejsze znaczenie miała wizyta radzieckiego premiera Aleksieja Kosygina (luty – marzec 1961 r.). Przewodniczący radzieckiego Gosplanu brał udział w posiedzeniach indyjskiej Komisji Planowania a także zwiedzał najważniejsze ośrodki przemysłowe⁴¹.

ambasador ZSRR w Indiach P.K. Ponomarenko, oraz ambasador Indii w ZSRR K.P.S. Menon. Zob.: *Zbiór Dokumentów*, nr 3, 1959, s. 341–344.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, nr 9, 1961, s. 1219–1227.

⁴⁰ Chruszczow podkreślał, że na indyjskiej farmie „czuł się jak u siebie w domu”, zaś ośrodek przemysłowy w Bhilai nazwał „indyjskim Magnitogorskiem”. Owocem tej wizyty było podpisanie dwustronnej umowy dotycząca wymiany kulturalnej. Zgodnie z ustaleniami strony zobowiązały się rozwijać i rozszerzać współpracę kulturalną poprzez wzajemną promocję edukacji, sztuki, nauki i technologii. Umowa została ratyfikowana we wrześniu 1960 r. w Moskwie. Wiele imprez kulturalnych odbyło się w ramach obchodów 10. rocznicy proklamowania Republiki Indyjskiej. W teatrach wystawiano sztuki indyjskie, projekcje filmów indyjskich. Wydawano książki autorów indyjskich. S.R. Sharma, *op. cit.*, s.79.

⁴¹ Pod koniec października, kiedy produkcja stali w Bhilai przekroczyła poziom 365 ton, w radzieckiej „Prawdzie” opublikowano serię artykułów, o wymownych tytułach: „Bhilai – symbolem nowej przyszłości wielkich Indii”, „Współpraca indyjsko-radziecka – wielką rzeczą” Na dowód tych stwierdzeń gazeta przytoczyła dane dotyczące poziomu produkcji w Bhilai: 815 tys. ton żelaza, 260 tys. ton stali, 920 tys. ton koksu.

Wiele z informacji na temat współpracy gospodarczej radziecko-indyjskiej przybliży raport ambasadora indyjskiego w Moskwie Vengalil Krishnan Krishna Menona. Menon dokonując analizy pomocy gospodarczej ZSRR dla Indii, równocześnie podkreśla znaczący jej wpływ na modernizację indyjskiej gospodarki. I tak na ciężki sprzęt budowlany i maszyny górnicze eksportowane do Indii po 1957 r. rząd radziecki udzielił kredytu w wysokości 500 milionów rubli. W czerwcu 1959 r. Moskwa zaproponowała Indiom kredyt w wysokości 1500 milionów rubli, by wesprzeć trzeci plan pięcioletni. Kredyt wykorzystano na modernizację gospodarki indyjskiej. Dzięki tym inwestycjom wydajność kombinatu metalurgicznego w Bhilai wzrosła do 2,5 miliona ton rocznie. Ponadto w Indiach swoiste prosperity przeżywał przemysł wydobywczy ropy naftowej i gazu ziemnego. Kolejne kredyty w wysokości 500 milionów rubli napłynęły do Indii do końca lipca 1960 r. Środki te przeznaczono na wspieranie rozwoju przemysłu naftowego w Cambay i Ankle-swar oraz na realizację projektu budowy elektrowni wodnej w Bhakra i rafinerii w Gujarat. *Raport ambasadora Indii w Moskwie Menona z 5 stycznia 1961 r.*, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631; B.N. Banerjee, *India's Political Unity and Soviet Foreign Policy*, New Delhi 1985, s. 188–202.

Na skutek widocznego ożywienia w kontaktach gospodarczych obu krajów, nie mniej intensywnego charakteru nabrała również współpraca polityczna. Przywódcy Indii i ZSRR wypracowali wspólne stanowisko wobec faktu zawiązania bloków polityczno-militarnych w Azji – SEATO i Paktu Bagdadzkiego a także aktywności na tym polu rządu z Karaczi. W rezultacie pakistańskiego porozumienia z Zachodem, Moskwa zaczęła jednoznacznie wspierać indyjskie pretensje do Kaszmiru. Delegat radziecki w Radzie Bezpieczeństwa ONZ oskarżał państwa zachodnie o „planowanie przeistoczenia Kaszmiru w militarną machinę skierowaną przeciwko ZSRR i ChRL”⁴². Tymczasem dyplomacja radziecka konsekwentnie określała sporny region, jako „niezbywalną część Indii” i wspierała na forum Narodów Zjednoczonych każde indyjskie stanowisko w tej sprawie. Kiedy w latach 1957 i 1962 – w obliczu wzmożonej aktywności armii pakistańskiej na terytorium Kaszmiru – kwestia przynależności tego terytorium powróciła do debaty w Radzie Bezpieczeństwa, Związek Radziecki wetował te z rezolucji Rady, które miały niekorzystny dla New Delhi wydźwięk⁴³.

Wsparcie dla polityki New Delhi na subkontynencie indyjskim, czyniło z Indii zadeklarowanego sojusznika Moskwy. Relacje te zostały uwypuklone w swoistej niekonsekwencji działań i wybiórczej aktywności dyplomacji indyjskiej w odniesieniu do poszczególnych konfliktów międzynarodowych. Wyraźnie dało się zauważyć, że z jednej strony Indie dość pobłażliwie podchodziły do radzieckiej dominacji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, z drugiej zaś wszczywały – pod hasłem walki z neokolonializmem – ostrą krytykę poczynań Zachodu na Bliskim Wschodzie. Taka postawa uwidoczniła się w kontekście dwóch kluczowych wydarzeń roku 1956: interwencji radzieckiej na Węgrzech i kryzysu sueskiego.

Nehru nie ukrywał swego oburzenia polityką Zachodu wobec Egiptu. Niezwłocznie po ataku na to państwo sprzymierzonych wojsk Izraela, Francji i Wielkiej Brytanii wystosował notę do Sekretarza ONZ, w której sygnalizował duże zaniepokojenie Indii i apelował, o podjęcie przez ONZ natychmiastowych działań umożliwiających zakończenie konfliktu. Odmienne stanowisko Indie przyjęły wobec wydarzeń węgierskich. Dyplomaci indyjscy konsekwentnie odmawiali komentarzy w tej sprawie. Podczas głosowania 10 stycznia 1957 r. nad rezolucją domagającą się od ZSRR wycofania wojsk z Węgier⁴⁴, misji obserwatorów ONZ i przeprowadzenia demokratycznych wyborów, delegat indyjski K. Menon wystosował głos przeciwny, uznając że podjęcie tych postulatów byłoby jednoznaczne z ingerencją w sprawy wewnętrzne Węgierskiej Republiki Ludowej⁴⁵.

4. W OBLICZU KONFLIKTÓW ZIMNOWOJENNYCH

Wsparcie Indii dla polityki Związku Radzieckiego przybrało na początku lat sześćdziesiątych wyraźnego charakteru ideologicznego. Premier Nehru odnosząc się do kolejnych incydentów wywołanych konfliktem zimnowojennym – szczególnie w związku

⁴² S. Gupta, *Kashmir: A Study in India – Pakistan Relations*, Bombay 1967, s. 244.

⁴³ V. Schofield, *Kashmir in Conflict, India, Pakistan and the Unending War*, London 2003, s. 85.

⁴⁴ Interwencja ZSRR na Węgrzech została oprotestowana przez USA na forum ONZ. Wobec weta ZSRR Rada Bezpieczeństwa nie mogła podjąć decyzji, dlatego też 12 listopada 1956 r. sprawę przekazano do Zgromadzenia Ogólnego. A. Czubiński, W. Olszewski, *Historia powszechna 1939–1997*, Poznań 1999, s. 330.

⁴⁵ R.N. Berkens, M.S. Bedi, *The Diplomacy of India. Indian Foreign Policy in the United Nations*, London 1948, s. 48.

z zestrzeleniem nad ZSRR amerykańskiego samolotu rozpoznawczego Lockheed U-2 i kryzysu na Bliskim Wschodzie – winą za ich inspirowanie obarczał wyłącznie USA. W porównaniu z „bezwzględną postkolonialną strategią polityczną Białego Domu”, Kreml – w ocenie Neru – jawił się w podwójnej roli: „bojownika walczącego z imperializmem i obrońcy światowego pokoju”. Niemały wpływ na ugruntowanie światopoglądu swojego przywódcy wywarli analitycy i pracownicy dyplomatyczni zatrudnieni w placówce w Moskwie. Z ambasady szerokim strumieniem napływały raporty i sprawozdania opisujące cele i gloryfikujące sukcesy polityki wewnętrznej i międzynarodowej ZSRR. Często przybierały one formę „wybielania” motywów postępowania Moskwy w realiach odwilży zimnowojennej⁴⁶.

Pozytywnie kształtujące się relacje indyjsko-radzieckie – w kontekście konfliktu z Pakistanem o Kaszmir i znacznego ochłodzenia stosunków tych państw z ChRL – stały się dla Indii na pozycji uprzywilejowanej⁴⁷. Fakt ten stanowił istotny argument w zbliżającej się nieuchronnie konfrontacji z Pekinem. Jej genezy należy upatrywać we wsparciu, jakiego udzieliły Indii Tybetańczykom w marcu 1959 roku. Krwawo stłumione przez armię chińską powstanie w Tybecie i exodus Dalajlamy XIV, odbiły się szerokim echem wśród poruszonej tym faktem indyjskiej opinii publicznej. Udzielenie schronienia na terytorium Indii tybetańskiej emigracji politycznej, stało się synonimem solidarności Indusów z dążeniami wolnościowymi tego narodu, co naturalnie spotkało się z krytyką Pekinu. W tej napiętej już sytuacji międzynarodowej kwestia nieuregulowanej indyjsko-chińskiej granicy himalajskiej okazała się pretekstem do wszczęcia interwencji zbrojnej⁴⁸.

W rozmowach dyplomatycznych nad uregulowaniem kwestii granicznej strony konfliktu próbowały pozyskać wsparcie Kremla. Wprawdzie w oficjalnych komunikatach Sowietów deklarowali neutralizm, zapewniając jednocześnie Pekin o swym zrozumieniu dla kwestii tybetańskiej, jednakże nie omieszkali rozpowszechniać ukazujące się w zachodnich mediach doniesienia piętnujące chińską brutalność podczas pacyfikacji Tybetu. W tym samym czasie Rosjanie udzielili Indiom kolejnego kredytu w wysokości 375 milionów dolarów z zastrzeżeniem, że środki te nie będą wykorzystane na zakup uzbrojenia⁴⁹.

W obliczu eskalacji konfliktu granicznego Indusi zainicjowali rozmowy, których celem było pozyskanie pomocy militarnej od ZSRR. W połowie października 1960 r. do Moskwy przybyła delegacja wojsk lądowych *Indian Army* i lotnictwa. Negocjacje zakończyły się sukcesem i sfinalizowane zostały podpisaniem umowy na dostarczenie ośmiu samolotów AN-12, przystosowanych do transportowania ciężkiego sprzętu⁵⁰. W toku dalszych wypadków, wobec napiętej sytuacji na granicy z Chinami pozyskanie sprzętu

⁴⁶ *Raport Menona ambasadora w Moskwie z 31 lipca 1960 r.*, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.

⁴⁷ Symptomy pogarszających się relacji radziecko-chińskich należy upatrywać w 1958 r., kiedy Chruszczow odmówił wsparcia dla chińskiego programu nuklearnego. Równie mocno krytykowane było przez Chiny nawiązanie dialogu na linii Chruszczow – Eisenhower. Szerzej na ten temat: D.S. Zagoria, *The Sino-Soviet Conflict, 1956–1961*, Princeton 1962.

⁴⁸ Temat wojny indyjsko-chińskiej podjęty został przez autorkę w monografii: *Spór graniczny chińsko-indyjski z 1962 roku a dyplomacja Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Toruń 2011.

⁴⁹ *Raport Menona ambasadora w Moskwie z 5 stycznia 1961 r.*, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.

⁵⁰ Całkowity koszt kontraktu wyniósł 100 milionów rupii. Ponadto strona radziecka zobowiązała się do przeszkolenia personelu obsługującego samoloty AN-12. *Ibidem*.

transportowego okazało się jednak dalece niewystarczające. Indie rozpoczęły więc ponowne negocjacje z Rosjanami o zakup nowoczesnych samolotów myśliwskich MIG 21. Ponadto wysiłki administracji Nehru oscyływały wokół pozyskania radzieckich doradców, którzy podjęliby się zadania modernizacji indyjskich sił powietrznych. Nehru był pewien, że – w przeciwieństwie do państw zachodnich – strona radziecka nie będzie narzucać żadnych warunków w związku z wykorzystaniem jej myśli technologicznej, czy też domagać się od Indii przystąpienia do sojuszu wojskowego⁵¹. Zgodnie z tymi przewidywaniami New Delhi zaproponowano dogodne warunki realizacji i finansowania kontraktu. Transakcja miała być rozliczona w rupiach, co w trudnej sytuacji gospodarczej Indii było niezwykle istotne. Ponadto ZSRR oferował dogodne warunki płatności i dostawy sprzętu w terminie. Argumentem przemawiającym za przyjęciem oferty ZSRR były również kwestie prestiżowe. Politycy indyjscy konsekwentnie realizując zasadę neutralizmu podkreślali, że mają możliwość zakupu uzbrojenia od państw dwóch przeciwstawnych bloków.

Napięta sytuacja międzynarodowa początku lat sześćdziesiątych pokrzyżowała klarowne plany Nehru. Rywalizacja indyjsko-chińska w Himalajach zbiegła się w czasie z tajnym rozmieszczeniem przez ZSRR na Kubie pocisków balistycznych średniego zasięgu⁵². W zaistniałej sytuacji Kreml rozpoczął dyplomatyczne zabiegi o pozyskanie wsparcia ChRL. Dla Pekinu swoistym probierzem intencji północnego sąsiada były wydarzenia zapoczątkowane 8 października 1962 r., gdy do Moskwy dotarła nota z informacją, że na agresję wojsk indyjskich Chiny odpowiedzą zbrojnie. Kiedy kilka dni później chińscy politycy dyskutowali nad zatwierdzeniem terminu rozpoczęcia wojny, z ZSRR nadeszły wyczekiwane sygnały poparcia. Chiński ambasador w Moskwie Liu Xiao, otrzymał od N. Chruszczowa zapewnienie o poparciu Chin w sporze z Indiami. W tej sytuacji formalnością była deklaracja Pekinu odwzajemniająca gest Kremla wsparciem dla radzieckiej polityki w sytuacji narastającego kryzysu kubańskiego⁵³. Liu Xiao został zapewniony, że w przyszłym konflikcie z Indiami strona radziecka poprze ChRL, natomiast dostarczenie Indiom wyczekiwanych myśliwców ulegnie opóźnieniu. Na pocieszenie w listopadzie 1962 r., Chruszczow zapewnił New Delhi w lakonicznie brzmiącym komunikacie, że bez względu na stosunki indyjsko-chińskie, kontrakt dotyczący samolotu MIG-21 będzie nadal honorowany.

⁵¹ *The Sino-Indian Border Dispute*. Section 3: 1961-1962, DD/I Staff Study, CIA/RSS, Reference Title Polo XVI, 5 May 1964, www.foia.cia.gov/CPE/POLO/polo-09.pdf

⁵² Kryzys Kubański (15–28 października 1962 r.) jeden z najpoważniejszych kryzysów politycznych w historii międzynarodowych stosunków po II wojnie światowej, związany z zainstalowaniem sowieckich rakiet na terytorium Kuby. 22 października prezydent J.F. Kennedy wygłosił dramatyczne przemówienie telewizyjne o zagrożeniu półkuli zachodniej. N. Chruszczow początkowo zaprzeczał obecności ofensywnej broni sowieckiej na Kubie. 24 października po wprowadzeniu przez USA blokady morskiej wyspy i skierowaniu do ZSRR żądania wycofania rakiet, obie strony postawiły w stan najwyższej gotowości atomowe siły strategiczne, co groziło wybuchem wojny jądrowej. W dialogu między mocarstwami pośredniczył sekretarz generalny ONZ Sithu U Thant. 27 października po wymianie listów między Kennedym a Chruszczowem, nastąpił przełom – ZSRR ostatecznie zgodził się na usunięcie rakiet w zamian za amerykańską gwarancję bezpieczeństwa dla Kuby i obietnicę wycofania amerykańskich rakiet z Turcji. Szerzej na ten temat: L.H. Brune, *The Missile Crisis of October 1962: A Review of Issues and References*, Claremont 1985.

⁵³ *The Sino-Indian border Dispute...*

Kryzys kubański i wojna z Chinami poddała neutralizm indyjski poważnej próbie. W przeddzień konfrontacji zbrojnej z armią chińską Indie nie mogły liczyć nawet na moralne wsparcie Moskwy. Na próżno nowo mianowany ambasador Indii w Moskwie T.N. Kaul szczegółowo informował stronę radziecką o zejściach na granicy z Chinami podkreślając ekspansywne zamiary Pekinu. Już 25 października moskiewska „Prawda” opublikowała artykuł oskarżający New Delhi o „fałszywą interpretację granicy i celowe działanie na szkodę Chin, inspirowane podszeptami zachodnich imperialistów”⁵⁴. Przywódca Indii nie krył swego rozczarowania krótkowzroczną – jak twierdził – polityką sowietów. W tych trudnych chwilach zaowocować miała koncepcja równych odległości wobec rywalizujących bloków militarnych. Prywatne sympatie Nehru dla Kraju Rad odeszły do lamusa historii. Zwyciężyć miał pragmatyzm.

Krytycznego dnia 25 października 1962 r., kiedy to indyjski front załamał się w okolicy Tawang, Nehru skierował do przywódców mocarstw apel, zabiegając o moralne i materialne wsparcie w walce z agresorem⁵⁵. Na odpowiedź Zachodu nie trzeba było długo czekać. 29 października prezydent USA John Fitzgerald Kennedy, w liście skierowanym do Nehru, potwierdził gotowość współpracy: „Macie naszą sympatię – pisał – i z całego serca popieramy was w tej sytuacji. Jesteśmy pod wrażeniem waszej imponującej cierpliwości w postępowaniu z Chińczykami”⁵⁶. W listopadzie 1962 r., Biały Dom podjął decyzję o wysłaniu do Indii misji wojskowej na czele z Averellem Harrimanem⁵⁷. Jej celem było oszacowanie indyjskich potrzeb obronnych i ustalenie rozmiaru pomocy militarnej⁵⁸. Tuż po zwieszeniu broni w listopadzie 1962 r. do Indii dotarła amerykańska pomoc wojskowa. Zaangażowanie USA w rozwiązanie sporu granicznego indyjsko-chińskiego wyraźnie zaniepokoiło Moskwę i skłoniło do wywiązania się z podjętych obietnic – w styczniu 1963 r. *Indian Air Force* wzbogaciło się o sześć samolotów MIG-21. Prestiżowa porażka Indii w konfrontacji z Chinami zaowocowała jednak reorganizacją i doinwestowaniem – dzięki wsparciu USA i ZSRR – indyjskich sił zbrojnych. Dzięki tym posunięciom nieuchronnie zbliżająca się konfrontacja z Pakistanem miała duże szanse zakończyć się dla Indii sukcesem⁵⁹.

Nehru do końca swoich dni nie szczędził słów goryczy pod adresem ZSRR. Postawę dotychczasowego partnera podczas wojny 1962 roku odbierał osobiście, jako sprzeniewierzenie się wypracowanej przez lata zasadzie pokojowego współistnienia. Jednak przychylna Moskwie polityka kontynuowana była nadal przez jego następców: Gulzarilala Nanda, Lala Bahadurę Shastriego i Indirę Gandhi. Należy przy tym podkreślić, że Związek Radziecki wywiązywał się z wcześniejszych ustaleń i realizował program pomocy gospodarczej dla Indii. W czasie konfliktu zbrojnego z Pakistanem dyplomacja radziecka aktywnie zaangażowała się w jego rozwiązanie, doprowadzając z inicjatywy premiera

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Letter from Prime Minister Nehru to President Kennedy, New Delhi, April 21, 1963* [w:] FRUS, 1961–1963, Vol. XIX, South Asia, Document 279, DC: Government Printing Office, Washington 1996, s. 552.

⁵⁶ Telegram from the Department of State to the Embassy In India, 28 October 1962, <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/kennedyjf/46453.htm>, s.187.

⁵⁷ (William) Averell Harriman (1891–1986), polityk, dyplomata i biznesmen amerykański, w latach 1943-1946 ambasador USA w ZSRR. Za prezydentury L. Jonhsona ambasador do specjalnych misji.

⁵⁸ R. Hilsman, *To Move a Nation*, New York 1967, s. 328.

⁵⁹ B.C. Chakravorty, D. Phil, *History of the Indo- Pak War 1965*, New Delhi 1992.

Kosygina do konferencji w Taszkencie (styczeń 1966 r.). Radziecki przywódca występując w roli rozjemcy uczestniczył w rozmowach z prezydentem Pakistanu Ayub Khanem i premierem Indii L.B. Shastrim, co w efekcie pozwoliło wypracować tzw. Deklarację Taszkiencką⁶⁰. Od połowy lat sześćdziesiątych można mówić o zawiązaniu się nieformalnych przymierzy, na których opierała się polityka dwóch największych rywali subkontynentu indyjskiego. Pakistan pozyskał dla swych planów USA i Chiny, Indie z kolei wspierane były przez ZSRR. Sojusze te ukształtowały się formalnie do 1971 r. Wówczas to Moskwa i New Delhi zawarły na dwadzieścia lat Traktat o Pokoju Przyjaźni i Współpracy (*Treaty of Peace, Friendship and Cooperation*)⁶¹.

Podjęta na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. współpraca indyjsko-radziecka okazała się dla obu stron bardzo korzystna. Wkraczała w kluczowe sfery życia społecznego i była podyktowana wieloma praktycznymi względami:

1. Związek Radziecki próbując umocnić swoje wpływy w regionie Trzeciego Świata, dążył do współdziałania z Indiami, kraju pretendującego do roli lidera wśród państw postkolonialnych.
2. Współpraca indyjsko-radziecka oscylowała wokół napiętej sytuacji na subkontynencie indyjskim. Składała się na nią aktywizacja polityki amerykańskiej i tym samym powołanie paktów militarno-politycznych SEATO i Paktu Bagdadzkiego oraz dążenie Pekinu do pomniejszenia roli Indii w regionie.

Spory terytorialne z Pakistanem i Chinami, obligowały premiera Nehru do pozyskania silnego sprzymierzeńca i pomimo propozycji docierających z Waszyngtonu, najbardziej pożądanym sojusznikiem był ZSRR. Sowietom nie wymagali politycznych deklaracji lojalności, co współgrało z ideą niezaangażowania lansowaną przez Indusów. O ukierunkowaniu polityki zagranicznej New Delhi pod kątem współpracy z Krajem Rad zdecydował również aspekt ekonomiczny. Głównym zadaniem indyjskiej klasy politycznej było wydobycie kraju z zapaści cywilizacyjnej. Stąd potrzeba nowych źródeł finansowania i inwestycji zagranicznych. Zdaniem Nehru, Indie musiały pozostać państwem niezależnym politycznie, dlatego pomoc gospodarcza miała ograniczać się tylko do aspektu ekonomicznego. Oferta Moskwy okazała się pod tym względem bezkonkurencyjna.

LITERATURA

- [1] Berkers R.N., Bedi M.S., *The Diplomacy of India. Indian Foreign Policy in the United Nations*, London 1948.
- [2] Bandung, konferencja Krajów Azji i Afryki (18–24 kwietnia 1955). Dokumenty i materiały, Warszawa 1955.
- [3] Blinkenberg L., *India-Pakistan. The History of Unsolved Conflicts, An Analysis of Some Structural Factors*, Odense University Press 1998.
- [4] Chakravorty B.C., Phil D., *History of the Indo-Pak War 1965*, New Delhi 1992.
- [5] Das M., *The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru*, London 1961.
- [6] Das D., *Indie od Curzona do Nehru i później*, Warszawa 2009.
- [7] Franklel F., *India's Political Economy, 1947–2004, Gradual Revolution*, Delhi 2010.

⁶⁰ Dziewięciopunktowa deklaracja taszkiencka podpisana 10 stycznia 1966 r. określała m.in. normalizację stosunków dwustronnych, pokojowe rozwiązywanie sporów i wycofanie wojsk na pozycję sprzed działań zbrojnych z 1965 roku

⁶¹ H.M. Verna, *India and World Affairs. Foreign Policy of India*, New Delhi, s. 134–138.

- [8] Gupta S., *Kashmir: A Study in India – Pakistan Relations*, Bombay 1967.
- [9] Hilsman R., *To Move a Nation*, New York 1967.
- [10] Kaul T.N., *Indo-Soviet Relations: Prospects and Problems*, New Delhi 1991.
- [11] Lazari-Pawłowska I., *Etyka Gandhiego*, Warszawa 1958.
- [12] *Letter from Prime Minister Nehru to President Kennedy, New Delhi, April 21, 1963* [w:] FRUS, 1961-1963, vol. XIX, South Asia, Document 279, DC: Government Printing Office, Washington 1996.
- [13] Maj J., *Spór graniczny chińsko-indyjski z 1962 roku a dyplomacja Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Toruń 2011.
- [14] Nehru J., *Autobiography*, New Delhi 1936.
- [15] Nehru J., *The Discovery of India*, New 1946.
- [16] Nehru J., *India Today a Tomorrow*, New Delhi 1959.
- [17] Nehru J., *India and the World*, New Delhi 1936.
- [18] Nehru J., *Soviet Russia. Some Random Sketches and Impressions*, Allahabad Law Journal Press 1928.
- [19] *Nehru's Speeches*, Vol. III (March 1953 – August 1957), New Delhi 1958.
- [20] T. Mende, *Conversation with Mr. Nehru*, London 1956.
- [21] *Pakt Bagdadzki. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1956.
- [22] *Polityka zagraniczna Chińskiej Republiki Ludowej. Wybór dokumentów*, J. Rowiński, E. Zysman, S. Kuczera (oprac.), cz. I: 1949–1954, Warszawa 1969.
- [23] *Polityka Zagraniczna Indii w latach 1956–1958, dokumenty i bibliografia*, opr. B. Mrozek, Warszawa 1956.
- [24] Rana A.P., *The Imperatives of Nonalignment. A Conceptual Study of India's Foreign Policy Strategy in the Nehru Period*, New Delhi 1976.
- [25] Rothermund D., *An Economic History of India*, London 1993.
- [26] Roy H., *India and Soviet Union*, Calcutta 1982.
- [27] Schofield V., *Kashmir in Conflict, India, Pakistan and the Unending War*, London 2003.
- [28] Sharma S.R., *India – USSR Relation, 1947-1971: From Ambivalence to Steadfastness*, New Delhi 1999.
- [29] Verna H.M., *India and World Affairs. Foreign Policy of India*, New Delhi.
- [30] *Zbiór Dokumentów*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- [31] Bajpai K., *Indian Strategic Culture* [w:] *South Asia In 2020: Future Strategic Balances and Alliances*, ed. M. Chambers, November 2002, https://www.globalsecurity.org/military/library/report/2002/ssi_chambers.pdf.
- [32] *Speech by Mr. K.P.S. Menon, Foreign Secretary to the Government of India on India's Foreign Policy at the Staff College, Wellington*. http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.
- [33] *Raport z rozmowy Bułganina i Chruszczowa z Nehru z 19 listopada 1955 r. sporządzony przez stronę indyjską (N.R. Pillai, K.P.S. Menon, S. Dutt) i radziecką (A. Gromyko i M.A. Mienszikow)*.
http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.
- [34] *Raport Pilaii do V. T. Krishnamachari członka indyjskiej komisji planowania z 22 listopada 1955 r.* http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.

- [35] *Raport ambasadora Indii w Moskwie Menona z 5 stycznia 1961 r.*, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.
- [36] *Raport Menona ambasadora w Moskwie z 5 stycznia 1961 r.* http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_india/NehruYears-Introduction.cfm?navinfo=9631.
- [37] *The Sino-Indian Border Dispute*. Section 3: 1961-1962, DD/I Staff Study, CIA/RSS, Reference Title Polo XVI, 5 May 1964, www.foia.cia.gov/CPE/POLO/polo-09.pdf.
- [38] *Telegram from the Department of State to the Embassy In India, 28 October 1962*, <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/kennedyjf/46453.htm>, s. 187.

INDIAN-RUSSIAN RELATIONS IN 50S AND 60S IN XXTH CENTURY

Expansive neighbour policy – Pakistan and PRC – was determining J. Nehru-the leader of India- to make an alliance which would ensure the safety guarantee to his country. Although the active and favorable policy of Washington for India, more realistic was the alliance with Moscow. The Soviets pointed the importance of Indian leadership in the Movement of non-aligned Countries. Except of political assumptions about contact intensification with Country of Councils, the economical aspect was the most important. The main aim of an internal policy was to get the country off the civilization collapse. It wouldn't be able without the foreign assurance of funding and investments. At the same time India had to be politically independent country, that is why The economic aid had to be limited only to economical aspect. After analyzing many aspects foreign diplomats finally accepted the USSR offer for India. Its assumption was to build some heavy industry, refineries, pharmaceutical company and scientific and research institutions. All of it was thanks to the financial help and technological thought of USSR. As a result of Pakistani agreement with the West, Moscow started supporting Indian claims against Kashmir. On the eve of armed confrontation with Chinese army the Indian neutralism was subjected to a serious attempt. India couldn't even count on the moral support of Moscow, which in the future conflict with India, was decided to support PRC. Thanks to the support the Indian armed forces by the USA and USSR, Indian prestigious defeat in confrontation with China, resulted in reorganization and additional investment. In the result of those moves inevitably approaching confrontation with Pakistan had a really big chance to end in a real success for India.

Keywords: Jawaharlal Nehru, India, Soviet Union, Nikita Khrushchev, Non-Aligned Movement.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.70

Przesłano do redakcji: sierpień 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Grzegorz OSTASZ¹

COPOWSKIE FUNDAMENTY UCZELNI TECHNICZNEJ W RZESZOWIE

Artykuł jest próbą przybliżenia i wyjaśnienia związków przedwojennej inwestycji rządowej – Centralnego Okręgu Przemysłowego – z utworzoną już w kilka lat po II wojnie światowej rzeszowską uczelnią techniczną. Ówczesna Wieczorowa Szkoła Inżynierska, która z czasem usamodzielniała się, ewoluowała i przekształcała się w Wyższą Szkołę Inżynierską, a w końcu w Politechnikę Rzeszowską im. Ignacego Łukasiewicza, miała u swoich podstaw koncepcję uczelni ściśle powiązanej z miejscowym przemysłem, to jest z firmami z całego regionu Polski południowo-wschodniej. Ta dwustronna relacja została utrzymana przez cały czas PRL i nadal jest ważnym elementem strategii Politechniki Rzeszowskiej. Właśnie idea uformowania naukowo-dydaktycznego ośrodka wyniknęła z zapotrzebowania na dobrze przygotowane na miejscu, specjalistyczne kadry inżynierskie. Tekst ukazuje kolejne etapy formowania Centralnego Okręgu Przemysłowego – swego rodzaju polskiej wersji keynesowskiego interwencjonizmu oraz amerykańskiego New Deal'u – i w skrócie opisuje największe i najważniejsze inwestycje tego okresu. Przypomniano również niemałe spory i kontrowersje wokół samej koncepcji, ale też bieżącej oceny COP, poniesionego wysiłku, kosztów i rezultatów. Tym niemniej bezdyskusyjnym, trwałym skutkiem zamysłu rozbudowy własnego, nowoczesnego przemysłu, stała się współczesna Politechnika Rzeszowska, obecnie – już od kilku lat – uczelnia o statusie uniwersytetu technicznego.

Słowa kluczowe: COP, Politechnika Rzeszowska, uczelnia techniczna.

Korzenie Politechniki Rzeszowskiej sięgają 1951 r.; to wtedy pojawił się załączek dzisiejszej dużej, nieustannie prężnie się rozwijającej uniwersyteckiej szkoły wyższej².

W 1954 r. mgr inż. Roman Niedzielski, zastępca profesora, a wkrótce pierwszy rektor rzeszowskiej technicznej *alma mater*, dziwił się dyskusji na łamach rzeszowskiej prasy o konieczności powołania w Rzeszowie wyższej uczelni. Uczestnicy dyskusji spierali się, czy prekursorska w regionie uczelnia ma mieć charakter rolniczy, czy też winna kształcić kadry pedagogiczne. Roman Niedzielski dziwił się, bowiem rzeszowska uczelnia już istniała. Mało tego, do egzaminu dyplomowego szykowała się pierwsza grupa studentów Wieczorowej Szkoły Inżynierskiej, ze wszech miar pożądanego partnera dla przemysłu w całym regionie Polski południowo-wschodniej³.

¹ Prof. dr hab. Grzegorz Ostasz, Katedra Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Podkarpacka 1, 35-082 Rzeszów, e-mail: gost@prz.edu.pl

² Zob. szerzej: K. Oczóś, *Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza 1951–2001. Od Wieczorowej Szkoły Inżynierskiej w Rzeszowie do Politechniki Rzeszowskiej*, Rzeszów 2001.

³ Por. *W Wieczorowej Szkole Inżynierskiej kształcą się nowe kadry*, „Nowiny Rzeszowskie”, nr 8, 1954; R. Niedzielski, *Kilka słów o wyższej uczelni technicznej w Rzeszowie*, „Nowiny Rzeszowskie”, nr 225, 1954.

A skąd przemysł na tym tradycyjnie rolniczym, raczej biednym, post-galicjijskim obszarze?

Wszystko zaczęło się ponad 80 lat temu, w czerwcu 1936 r., kiedy wicepremier i minister skarbu, Eugeniusz Kwiatkowski przedstawił w Sejmie czteroletni plan inwestycyjny, który miał rozkręcić gospodarkę – poprzez rozbudowę przemysłu przetwórczego i rozszerzenie rynku wewnętrznego – oraz zwiększyć obronność Polski⁴. Gwałtowne zbrojenia niemieckie i sowieckie sprawiały, że budowa nowoczesnego przemysłu zbrojeniowego stała się celem strategicznym dla II RP. Modernizację uzbrojenia i wyposażenia wojska zamierzano rozwiązać głównie przez budowę własnych fabryk broni i sprzętu wojskowego w ramach specjalnego, sześcioletniego planu rozbudowy polskich sił zbrojnych, tworzono w Ministerstwie Spraw Wojskowych i Sztabie Generalnym Wojska Polskiego. Powrócono do wypracowanej w latach 20. koncepcji formowania między Wisłą a Sanem (w tak zwanym trójkącie bezpieczeństwa) ośrodka przemysłu wojskowego, na przeszkodzie której stanął wielki kryzys gospodarczy, który w Polsce rozpoczął się w 1929 r. i trwał przez ponad 5 lat. Wedle zmodyfikowanych założeń po uruchomieniu nowych fabryk Polska od 1942 r. miała być samowystarczalna w produkcji uzbrojenia i amunicji⁵.

Pół roku później, 4 lutego 1937 r., Sejm zatwierdził zmodyfikowany przez wicepremiera Kwiatkowskiego plan i tak ostatecznie narodziła się idea Centralnego Okręgu Przemysłowego, jednego z największych przedsięwzięć ekonomicznych II Rzeczypospolitej. Koszt ogólny inwestycji miał przekroczyć 6 mld zł; składały się nań kwoty na inwestycje z budżetu państwa (na poziomie ok. 2 mld zł), ale też inwestycje prywatne oraz francuska pożyczka zbrojeniowa⁶.

Strategię rozbudowy przemysłu zbrojeniowego na terenie COP opracował zespół doc. Władysława Kosieradzkiego, ekonomisty z Uniwersytetu Warszawskiego oraz jego brata Pawła, inżyniera w Fabryce Karabinów w Warszawie, a po wojnie profesora nauk technicznych. Natomiast twórcą szczegółowej koncepcji Centralnego Okręgu Przemysłowego, liderem i twarzą tej inwestycji był Eugeniusz Kwiatkowski⁷.

Warto przypomnieć tego menedżera i polityka, wizjonera, twórcę polityki gospodarczej II RP. „To charakter i sposób istnienia”, jak napisał o nim Stefan Bratkowski⁸. Życiorys Kwiatkowskiego jest wyjątkowo bogaty; studiował w Politechnice Lwowskiej i Królewskiej Bawarskiej Technicznej Szkoły Wyższej w Monachium, gdzie otrzymał dyplom inżynierski, potem był żołnierzem Legionów Polskich i konspiratorem Polskiej Organizacji Wojskowej w okresie I wojny światowej, następnie docentem Politechniki Warszawskiej. Wraz z profesorem, a potem prezydentem Ignacym Mościckim rozwijał zakłady azotowe w Królewskiej Hucie (Chorzowie) i Tarnowie, był ministrem przemysłu i handlu (w tym

⁴ Zob. szerzej: M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski*, Wrocław 2001.

⁵ Por. B. Kaczmar, *Centralny Okręg Przemysłowy 1937–1939. Komentarz wystawy*, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1987; *W pięćdziesięciolecie COP. Referaty i komunikaty z sesji naukowej w Sandomierzu 25-26 kwietnia 1988 r.*, red. J. Gołębiewski, Z. Tabaka, Kraków 1991; W. Samecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939*, Wrocław 1998.

⁶ K. Bobiński, *COP – przyczyny powstania i warunki rozwoju*, Warszawa 1939.

⁷ W. Kosieradzki, *Plan Centralnego Okręgu Przemysłowego. Memoriat z 15 listopada 1936 r.*, Warszawa 1937.

⁸ S. Bratkowski, *Fachowiec – nie tylko legenda*, http://www.copklaster.pl/cop/cop/eugeniusz_kwiatkowski/stefan_bratkowski_%E2%80%9Efachowiec_%E2%80%93_nie_tylko_le-genda%E2%80%9D,261,1,0.html

w rządzie Józefa Piłsudskiego) oraz ministrem skarbu, a od 1935 r. wicepremierem w dwóch ostatnich gabinetach II RP. Eugeniusz Kwiatkowski to również autor koncepcji rozwoju handlu morskiego oraz budowniczy portu w Gdyni, polskiego okna na świat. W 1934 r., 8 lat po otrzymaniu praw miejskich, Gdynia stała się największym portem na Bałtyku pod względem wielkości przeładunków, a zarazem najnowocześniejszym portem w Europie. Tymczasem Kwiatkowski skutecznie nadzorował rozbudowę polskiej floty handlowej; powołał Żeglugę Polską SA. Według rodziny i współpracowników „on się nigdy nie wahał. Zawsze był pośród tych, którym marzyła się Polska silna, sprawiedliwa, zasobna; i którzy pracowali nad urzeczywistnieniem marzeń”. Córka Ewa wspomina ojca: „racjonalista, pragmatyk z wyboru i usposobienia, uważał, że jeżeli można cokolwiek pożytecznego zrobić, to należy to zrobić bez oglądania się na osobiste emocje”⁹. „Umiem zrobić jajecznicę z jajek, ale nie umiem zrobić jajek z jajecznicy” powiedział odrzucając w 1957 r. propozycję objęcia ministerstwa przemysłu chemicznego¹⁰. Już w latach 20. Minionego stulecia Kwiatkowski stawiał na komunikację za pomocą nowoczesnych mediów; był zwolennikiem wykorzystania audycji radiowych, które pozwalały na propagowanie idei gospodarczych pośród szerokich kręgów społeczeństwa.

Kiedy w 1930 r. Kwiatkowski na krótko odszedł od polityki, jego następcą na stanowisku ministra przemysłu i handlu, Aleksander Prystor, zaufany marszałka Piłsudskiego, stwierdził dobitnie w swoim wystąpieniu inauguracyjnym: „Trudność polega na tym, że przychodzę w okresie złej koniunktury gospodarczej i przychodzę po ministrze Kwiatkowskim, który pracę tego ministerstwa podniósł do wyżyn, na jakich ono nie stało w odrodzonej Polsce, a może i poza jej granicami”¹¹.

Możliwość realizacji planu COP-u Kwiatkowski zawdzięczał prezydentowi Mościckiemu, który podczas nominowania na premiera Felicjana Sławoja Składkowskiego oświadczył: „Sprawy ekonomiczne prowadzi od śmierci Komendanta pan Kwiatkowski, do którego mam zupełne zaufanie. Będzie pomagał panu jako wicepremier gospodarczy i przewodniczący Komitetu Ekonomicznego Ministrów”¹².

Tereny Centralnego Okręgu Przemysłowego miały się stać zapleczem energetycznym, surowcowym, technicznym i aprowizacyjnym dla armii. Za lokalizacją COP w widłach Wisły, Dunajca i Sanu zadecydowały trzy główne argumenty: strategiczny (oparty na nieco iluzorycznym oddaleniu od agresywnych sąsiadów: III Rzeszy i Związku Sowieckiego); demograficzno-społeczny (poprzez rozładowanie problemu przeludnienia agrarnego, zmniejszeniu bezrobocia oraz złagodzeniu nastrojów po strajkach chłopskich); ekonomiczny (stworzenie pomostu pomiędzy terenami rozwiniętymi gospodarczo, np. Śląskiem a zacofanymi pod tym względem Kresami). Ponadto położenie COP-u dawało możliwość eksploatacji miejscowych surowców (złoża kamienia, glin ceramicznych, rud żelaza i fosforytów), a także wykorzystania zasobów energetycznych (bliskość źródeł ropy naftowej

⁹ W. Balda, *Eugeniusz Kwiatkowski: Racjonalista, pragmatyk... romantyk. Stworzył politykę gospodarczą II RP*, <http://nowahistoria.interia.pl/ii-rzeczpospolita/news-eugeniusz-kwiatkowski-racjonalista-pragmatyk-romantyk-stworz,nId,1500086>

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

i gazu oraz siłowni wodnych), rezerw siły roboczej oraz rozbudowy komunikacji lądowej i wodnej¹³.

Administracyjnie COP wchodził w obszar czterech województw: kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego i lwowskiego, obejmując 46 powiatów stanowiących ponad 15 proc. powierzchni Polski (w tym dawne zagłębia przemysłowe: *Staropolskie i Hrubieszowskie*). Obszar ten w 1938 r. zamieszkiwało blisko 6 milionów osób; większości mieszkańców ubogich, przeludnionych wsi, gdzie prawie połowa gospodarstw miała od pół do 2 ha, a ukryte bezrobocie oceniano na ponad 500 tys. osób.

Obszar COP podzielony został na regiony z określonymi tendencjami rozwoju: A. Region kielecki – surowcowy; B. lubelski – aprowizacyjny; C. sandomiersko-rzeszowski – przetwórczy (przemysł maszynowy, w tym zbrojeniowy). Zachętą do inwestowania był system ulg inwestycyjnych, który obejmował prawo odliczania od dochodów osób fizycznych i prawnych kosztów gruntów, wznoszenia budowli i budynków oraz zakupu maszyn i urządzeń. Ponadto nowo wybudowane obiekty zwolnione były na 15 lat z podatków i danin publicznych. Realizację programu COP rozpoczęto wczesną wiosną 1937 r., a planowano zakończyć w 1941 r.¹⁴

Zapleczem naukowym polityki gospodarczo-inwestycyjnej Kwiatkowskiego były Politechnika Warszawska, Politechnika Lwowska, Politechnika Gdańska (będąca wówczas poza granicą państwa) oraz Akademia Górnicza w Krakowie, które wydały inżynierów z wieloma patentami międzynarodowymi.

Kwiatkowski jako inżynier, członek Polskiej Akademii Technicznej, starał się wdrażać najnowsze, używając współczesnych określeń „innovacyjne”, rozwiązania technologiczne w nowobudowanych zakładach produkcyjnych i modernizujących się starych przedsiębiorstwach. Były to nowe techniki budowy szybów kopalnianych, modernizacja wielkich pieców hutniczych, zastosowania walcowni inż. Tadeusza Sędzimir, produkcja nowoczesnych turbin parowych dla celów energetycznych, budowa nowoczesnych sieci elektrycznych, integrujących COP z innymi regionami, w tym z Warszawą, rozpoczęcie produkcji tworzyw sztucznych i wielu nowoczesnych farmaceutyków, zastosowanie nowoczesnych wrzecion w przemyśle włókienniczym, oraz nowoczesnych turbin parowych w przemyśle cukrowniczym, zastosowanie konstrukcji skrzyniowo-żelbetowych w budowie Gdyni, opisanie konstrukcji nowoczesnych samolotów przez Ryszarda Bartla, Stanisława Cywińskiego, Zygmunta Puławskiego, Stanisława Rogalskiego i Jerzego Rudnickiego oraz w wielu dziedzinach sprzętu przemysłu obronnego¹⁵.

W ramach inwestycji copowskich w 1937 r. powstał kombinat w Stalowej Woli, w którym już w 1938 r. rozpoczęto produkcję nowoczesnych dział i stali szlachetnej (zastosowano w nim, po raz pierwszy w Europie, gaz ziemny jako paliwo w piecach martenowskich). Początek tej sztandarowej inwestycji COP-u miał miejsce 20 marca 1937 r., kiedy

¹³ Por. H. Radocki, *COP w Polsce. Geneza – terytorium – ludność – gospodarstwo – miasta – COP jako teren inwestycyjny – znaczenie i zadania COP. Mapy orientacyjne. Tablice*, Warszawa 1939.

¹⁴ H. Radocki, *COP w Polsce...*; K. Bobiński, *COP – przyczyny powstania i warunki rozwoju*, Warszawa 1939.

¹⁵ M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski... Por. Od niepodległości do nowoczesności. Centralny Okręg Przemysłowy 1937–1939*, Stalowa Wola 2007.

to w lasach otaczających wieś Pławo nad Sanem (pomiędzy Niskiem a Rozwadowem) została uroczyście ścięta pierwsza sosna pod Zakłady Południowe (hutnicze) i przyfabryczne osiedle nazwane Stalową Wolą od słów ministra spraw wojskowych, gen. Tadeusza Kasprzyckiego, który o planie budowy COP-u mówił, że „jest to stalowa wola narodu polskiego wybicia się na nowoczesność”¹⁶. W styczniu 1938 r. nazwę osiedla zatwierdził premier Felicjan Sławoj-Składkowski; wkrótce liczyło ok. 4000 mieszkańców. Dokładnie w 26 miesięcy i 26 dni od ścięcia sosny – co odnotował gen. Aleksander Litwinowicz, wiceminister spraw wojskowych – przystąpiono do poświęcenia Zakładów Południowych. „Mamy tu potężne zakłady, dymią kominy, huczają młoty, warczą maszyny, nad podniesieniem obronności i niezależności gospodarczej pracuje kilka tysięcy obywateli Rzeczypospolitej. Powstaje nowe miasto” – powiedział podczas ceremonii gen. Litwinowicz. W 1939 roku Zakłady Południowe zatrudniały ponad 3,5 tys. pracowników¹⁷.

W ramach planu COP-u zakupiono w Rzeszowie tereny pod 2 nowe fabryki. Pierwsza to fabryka obrabiarek i sprzętu artyleryjskiego, należąca do renomowanej firmy z Poznania „H. Cegielski S.A.”; w tym wypadku wykorzystano budynki, urządzenia i instalacje miejscowej firmy „Mars” (Wytwórni Kuchen Polowych i Sprzętu Wojskowego). Po 8 miesiącach wyprodukowano pierwszą obrabiarkę. W 1939 r. zakład zatrudniał 1,7 tys. pracowników (1457 robotników i 253 pracowników umysłowych) i produkował 1/3 krajowego zapotrzebowania na obrabiarki; ponadto wytwarzano na licencji szwedzkiego Boforsa armaty przeciwpancerne i przeciwlotnicze oraz sprzęt artyleryjski, co stanowiło 50% wartości zamówień. W lipcu 1939 r. produkowano miesięcznie 80 armat (przeciwpancernych 37 mm, przeciwlotniczych 40 mm). Portfel zamówień wynosił 63 569 117,69 zł, z czego: sprzęt artyleryjski – 23 231 013,64 zł, obrabiarki – 12 064 149,91 zł, sprzęt taborów łączności – 1 827 641,28 zł, różne – 20 804,78 zł¹⁸.

Druga copowska fabryka w Rzeszowie, to Państwowe Zakłady Lotnicze – Wytwórnia Silników nr 2, o docelowej zdolności produkcyjnej 420 silników lotniczych dużej mocy rocznie. Już w drugiej połowie 1938 r. w niewykończonych jeszcze halach rozpoczęto montaż obrabiarek i urządzeń, w większości produkcji amerykańskiej, angielskiej i szwajcarskiej. Kadre kwalifikowaną sprowadzono z PZL Okęcie. Zatrudnienie w sierpniu 1939 r. wynosiło 1,2 tys. Pod koniec 1938 r. przystąpiono do produkcji oprzyrządowania, następnie silników tłokowych na licencji czeskiej wytwórni Walter oraz silników na licencji angielskiej wytwórni Bristol-Pegasus XX. Do wybuchu wojny wyprodukowano 50 silników. Zakłady miały własną bocznice kolejową (ponad 3 km), łączącą je ze stacją Rzeszów-Staroniwa. Aby pokryć zapotrzebowanie na energię elektryczną, przeciągnięto z elektrowni w Mościcach k. Tarnowa linię przesyłową 30 kV, którą od grudnia 1937 r. zasilano w energię elektryczną nowo budowane fabryki¹⁹.

Inwestycje przemysłowe zbiegły się w czasie z pracami nad planem zagospodarowania przestrzennego miasta (zleconego architektom Kazimierzowi Dziewońskiemu i Władysławowi Śmigielskiemu). Powstałe w latach 1937–1939 nowe osiedla mieszkaniowe finansowane były głównie przez nowo budowane fabryki. Na południowych krańcach miasta

¹⁶ D. Garbacz, *Jak powstała Stalowa Wola*, w zbiorze: *Stalowa wola narodu polskiego...*, Stalowa Wola 1987, s. 37.

¹⁷ M. Wańkowicz, *C.O.P. Ognisko siły, Centralny Okręg Przemysłowy*, Warszawa 1938; tegoż, *Sztafeta. Książka o polskim pochodzie gospodarczym*, Warszawa 1939.

¹⁸ B. Kaczmar, *Centralny Okręg Przemysłowy...*

¹⁹ *Ibidem*; por. W. Samecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939...*

i w Zwiężycy zaprojektowano osiedle majsterskie dla pracowników Cegielskiego o pow. 10 ha (tzw. Kolonia). Składać się ona miała z kilkudziesięciu bliźniaczych domków jednorodzinnych, z czego do wybuchu wojny zrealizowano 20. Natomiast osiedle dla pracowników PZL o pow. 6 ha zlokalizowano pomiędzy linią kolejową Rzeszów-Jasło a ul. Jana Henryka Dąbrowskiego. Zaprojektowano tam 17 trzykondygnacyjnych bloków mieszkalnych i 3 wille dyrektorskie. Do września 1939 r. wzniesiono 2 wille i 9 bloków – łącznie 303 mieszkania o zróżnicowanym standardzie (willę dla dyrektora, willę bliźniaczą dla zastępców dyrektora, 2 bloki dla inżynierów – 36 mieszkań, 2 bloki dla urzędników – 48 mieszkań, 1 blok dla majstrów – 24 mieszkania, 4 bloki dla robotników – 192 mieszkania). W zakresie infrastruktury miejskiej potrzeby inwestycyjne również były znaczne. Na ogólną długość 41 479 m dróg publicznych tylko 3250 m (7,8%) stanowiły drogi wybrukowane, 17 279 m (41,6%) żwirowe i 20 950 (50,6%) drogi gruntowe²⁰. W 1939 r. Rzeszów był już połączony liniami autobusowymi z Krosnem, Leżajskiem, Mielcem, Przemyślem, Sandomierzem, Tarnowem, a na krótszych trasach z Białową, Czudcem, Głogowem i Sokołowem. W sferze planów pozostała budowa kanału wodnego Gliwice-Rzeszów-Gałącz, wiodącego ze Śląska przez Prut do Morza Czarnego.

Ponadto w ramach wielkiego planu naprawy państwa i zwiększenia jego potencjału obronnego rozbudowywano fabryki broni w Radomiu i Starachowicach, w 1938 r. powstała wytwórnia celulozy w Niedomicach, a w Dębicy polskiego kauczuku syntetycznego. Budowano też elektrownie, m.in. wodną w Rożnowie na Dunajcu, zapory w Porąbce i w Czchowie, linie wysokiego napięcia, gazociągi (300 km na linii Gorlice – Jasło – Krosno – Ostrowiec), elektrownie ciepłe w Stalowej Woli oraz w Mościcach, linie kolejowe i drogi, regulowano rzeki. W Sanoku i Radomiu powstały fabryki broni, w Lublinie montownia ciężarówek, zakłady lotnicze w Mielcu – Państwowe Zakłady Lotnicze – Wytwórnia Płatowców nr 2 – gdzie do wybuchu wojny ukończono budowę 6 sztuk bombowców PZL-37 „Łoś” z podzespołów dostarczonych z fabryki w Warszawie oraz przygotowano linię produkcyjną samolotów wielozadaniowych PZL-46 „Sum”. Ponadto powstały zakłady chemiczne w Dębicy i Nowej Sarzynie. Przed wybuchem II wojny światowej zdążono jednak zrealizować około 100 z 300 planowanych nowoczesnych zakładów. Był to przejaw sensownego interwencjonizmu i ograniczonego, racjonalnego planowania państwowego.

Na terenach COP prowadzono także inwestycje telekomunikacyjne, między innymi wybudowano międzymiastową centralę telefoniczną w Rzeszowie. Wraz ze wznoszeniem nowych zakładów przemysłowych, powstawały osiedla robotnicze.

Ogółem w ramach COP-u w praktycznie pozbawionym przemysłu regionie (w 1931 r. z pracy w przemyśle utrzymywało się ok. 25% ogółu zatrudnionych w województwie kieleckim i tylko niespełna 12%. W województwie lwowskim) powstało 51 nowoczesnych fabryk (opartych „na polskiej myśli technicznej, na polskich technologiach”), a kolejne ponad 50 zmodernizowano. Przygotowano 110 tys. miejsc pracy. Państwo podciągnęło do wideł Wisły i Sanu gazociąg, i prąd z wybudowanej w Rożnowie elektrowni wodnej. Inwestowało w wydobywanie gazu. Pojawiły się zgoła fantastyczne pomysły. „Już się mówi – odnotował Melchior Wańkowicz – że w czasie wojny będzie można gaz zastosować do popędu aut”²¹. W marcu 1939 r. produkcję rozpoczęła Fabryka Gum Jezdnych w Dębicy (oficjalnie otwarta dopiero w kwietniu podczas wizyty Kwiatkowskiego). W przedwojennej,

²⁰ B. Kaczmar, *Centralny Okręg Przemysłowy...*

²¹ M. Wańkowicz, *Sztajeta...*

niepodległej Polsce właściwie wszystkie firmy państwowe były dochodowe. Endeccy ekonomiści pisali co prawda, że nie tak bardzo jak prywatne. Copowski przemysł zbrojeniowy rozpoczął produkcję ciężkich karabinów maszynowych, armat przeciwpancernych, dział przeciwlotniczych, bombowców, samolotów obserwacyjnych i myśliwskich, sprzętu łączności.

Nie straciły na aktualności plany Kwiatkowskiego, dotyczące drugiej fazy budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego, które zakładały aktywizację gospodarczą Ziemi Świętokrzyskiej, Lubelszczyzny, Podlasia i całego Podkarpacia, min. przez eksploatację miejscowych surowców i modernizację rolnictwa, a także rozbudowę dróg lądowych i wodnych, obwałowanie Wisły i jej dopływów. W 1938 r. Kwiatkowski przedłożył sejmowi perspektywiczny 15-letni plan inwestycyjny, obejmujący rozbudowę potencjału obronnego (1939–1942), rozbudowę komunikacji (1942–1945), poprawę położenia wsi (1945–1948), urbanizację i uprzemysłowienie kraju (1948–1951), zatarcie różnic pomiędzy Polską A i B (1951–1954). Ten ostatni element obejmował również inwestycje w szkolnictwo wyższe.

Trudno obiektywnie ocenić realizację COP-u, bowiem została brutalnie przerwana przez agresję niemiecką i sowiecką we wrześniu 1939 r. Ta polska odmiana amerykańskiego New Deal'u miał i wciąż ma swoich apologetów i propagandzistów, wśród których ważną rolę grał Melchior Wańkowicz (co ciekawe, porównywał COP z sowieckim kombinatem metalurgicznym w Magnitogorsku na Uralu), a także malarz Rafał Malczewski (syn Jacka). Po placach budów często krążyli dziennikarze i budzące w tych czasach sensacje ekipy filmowe. Zapewne to dzięki im plan spotkał się z odpowiednim zapalem i społeczną gotowością do podejmowania wyzwań. Sukces chyba zaskoczył samego Kwiatkowskiego, który wcześniej sam paradoksalnie zauważał: „Społeczeństwo, które nie wierzy w siły własnego państwa, które sceptycznie patrzy na każdy podejmowany wysiłek, które nie wzbudza w sobie entuzjazmu z powodu zwycięskiego przełamania takich lub innych trudności – traci zdolność bronięcia własnego samodzielnego istnienia, traci wewnętrzną spójność, atomizuje się, a w konsekwencji cofa się na niższy szczebel rozwoju”²².

Należy pamiętać, że COP budowano w niełatwej rzeczywistości, w obliczu różnych wewnętrznych i zewnętrznych problemów. Polska coraz wyraźniej stawała się celem agresywnej polityki ze strony Berlina i Moskwy. W kraju, pozbawionym charyzmy marszałka Piłsudskiego co raz dochodziło do wstrząsów, kolejnych fal strajkowych. Inwestycja miała też grono zażartych krytyków podkreślających choćby nierówny rozdział państwowych środków i duże ograniczenia w inwestycjach w innych regionach (Śląsk, Pomorze, Mazowsze, rejon łódzki, Wileńszczyzna), a także niewystarczające sukcesy w walce z bezrobociem (kraj potrzebował ok. 400 tys. nowych miejsc pracy).

Plan inwestycyjny COP wykonano wcześniej niż pierwotnie zamierzano – do marca 1939 r. W ciągu niespełna trzech lat na inwestycje publiczne wydano – według różnych szacunków – z budżetu i z Funduszu Obrony Narodowej od 2,4 do 2,8 mld złotych (do wybuchu wojny ok. 3 mld), przy czym średni udział Skarbu Państwa wynosił w nich co najmniej 70%. Według obliczeń Gabinetu Ministerstwa Skarbu inwestycje wojskowe pochłonęły 784 mln złotych. Od 1937 r. do 1939 r. na budowę COP-u przeznaczono 60% wszystkich wydatków inwestycyjnych. O wysiłku państwa i społeczeństwa świadczył fakt, że udział kapitału zagranicznego w realizacji planów wynosił zaledwie około 5%.

²² *Ibidem*.

Copowski rozmach, a przede wszystkim „gwałt inwestycyjny w Rzeszowie”, jak pisały miejscowe gazety w 1937 r., szybki rozwój nowoczesnego przemysłu, przyniosły rozważania o utworzeniu uczelni inżynierskiej w Rzeszowie. Miasto, które w 1939 r. przekroczyło 40 tys. mieszkańców, przejawiało coraz silniejsze aspiracje do objęcia roli stolicy okręgu; atutami było centralne położenie w rejonie przetwórczym COP, jak również fakt, że w Rzeszowie przecinały się główne arterie komunikacyjne (konkurentem był dużo mniejszy i pozabawiony tak dużych, strategicznych inwestycji, Sandomierz). Aż trudno uwierzyć, że niespełna pół wieku wcześniej redaktorzy *Wielkiego Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* pisali o Rzeszowie – „jedno z najpiękniejszych trzeciorzędnych miast Galicji”, a uznany felietonista nawet dosadniej: „emeryckie miasto nędzy galicyjskiej”. Tymczasem setka różnej wielkości zakładów produkcyjnych COP-u i kolejne w planie, rzeczywiście wymagały odpowiednich kadr inżynierskich. Trzy krajowe uczelnie techniczne z Lwowa, Warszawy i Krakowa nie były w stanie sprostać wyzwaniom.

Załączek rzeszowskiej uczelni technicznej powstał, jak już wspomniano, w 1951 r., to jest w 15 lat od przedstawienia prac koncepcyjnych nad inwestycją copowską. Była to pierwsza uczelnia wyższa w całym regionie Polski południowo-wschodniej, Stanowiła oczywistą odpowiedź na zapotrzebowanie wykwalifikowanych inżynierów przez postcopowskie zakłady przemysłowe całego regionu, choćby rzeszowską WSK, spadkobierczynią przedwojennego PZL. Korzenie Politechniki Rzeszowskiej mocno tkwią w dokonaniach Centralnego Okręgu Przemysłowego. Właściwie stanowiła równie śmiały plan, jak wizja rozwoju gospodarczego oparta na planie czteroletnim. Wszak Wyższa Szkoła Inżynierska w Rzeszowie stała się kamieniem węgielnym środowiska akademickiego dla znacznych obszarów powojennej Polski na wschód od Krakowa i na południe od Lublina (który zresztą nie posiadał wówczas uczelni o charakterze politechnicznym)²³.

Nie sposób dopatrywać się inicjatywy założenia copowskiej uczelni technicznej w dokonaniach Eugeniusza Kwiatkowskiego, ale przedwojenny wicepremier wielokrotnie powtarzał, że „najważniejszą inwestycją jest inwestycja skierowana na edukację i wychowanie młodzieży”, a „wszystkie plany strategiczne rozwoju Polski będą martwe, jeśli nie uzyskają akceptacji młodzieży polskiej”²⁴.

LITERATURA

- [1] Bałda W., *Eugeniusz Kwiatkowski: Racjonalista, pragmatyk... romantyk. Stworzył politykę gospodarczą II RP*, <http://nowahistoria.interia.pl/ii-rzeczpospolita/news-eugeniusz-kwiatkowski-racjonalista-pragmatyk-romantyk-stworz,nId,1500086>
- [2] Bobiński K., *COP – przyczyny powstania i warunki rozwoju*, Warszawa 1939.
- [3] Bratkowski S., *Fachowiec – nie tylko legenda*, http://www.copklaster.pl/cop/cop/eugeniusz_kwiatkowski/stefan_bratkowski___%E2%80%9Efachowiec_%E2%80%93_nie_tylko_legenda%E2%80%9D,261,1,0.html

²³ Por. K. Ocoś, *Politechnika Rzeszowska...* Politechnika Lubelska powstała w 1953 r.

²⁴ M. Wańkowicz, *Sztafeta...*; M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski...*

- [4] Drozdowski M.M., *Eugeniusz Kwiatkowski*, Wrocław 2001.
- [5] Garbacz D., *Jak powstała Stalowa Wola*, w zbiorze: *Stalowa wola narodu polskiego...*, Stalowa Wola 1987.
- [6] Kaczmar B., *Centralny Okręg Przemysłowy 1937-1939. Komentarz wystawy*, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1987..
- [7] Kosieradzki W., *Plan Centralnego Okręgu Przemysłowego. Memoriał z 15 listopada 1936 r.*, Warszawa 1937.
- [8] Niedzielski R., *Kilka słów o wyższej uczelni technicznej w Rzeszowie*, „Nowiny Rzeszowskie”, nr 225, 1954.
- [9] Oczko K., *Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza 1951-2001. Od Wieczorowej Szkoły Inżynierskiej w Rzeszowie do Politechniki Rzeszowskiej*, Rzeszów 2001.
- [10] *Od niepodległości do nowoczesności. Centralny Okręg Przemysłowy 1937–1939*, Stalowa Wola 2007.
- [11] Radocki H., *COP w Polsce. Geneza – terytorium – ludność – gospodarstwo – miasta – COP jako teren inwestycyjny – znaczenie i zadania COP. Mapy orientacyjne. Tablice*, Warszawa 1939.
- [12] Samecki W., *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939*, Wrocław 1998.
- [13] *W pięćdziesięciolecie COP. Referaty i komunikaty z sesji naukowej w Sandomierzu 25-26 kwietnia 1988 r.*, red. J. Gołębiowski, Z. Tabaka, Kraków 1991.
- [14] *W Wieczorowej Szkole Inżynierskiej kształcą się nowe kadry*, „Nowiny Rzeszowskie”, nr 8, 1954.
- [15] Wańkiewicz M., *Sztafeta. Książka o polskim pochodzie gospodarczym*, Warszawa 1939.
- [16] Wańkiewicz M., *C.O.P. Ognisko siły, Centralny Okręg Przemysłowy*, Warszawa 1938.

THE CENTRAL INDUSTRIAL DISTRICT AS THE FOUNDATION OF THE RZESZÓW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

The article brings forward and enlightens the connection of interwar governmental institution – the Central Industrial District – and the Engineering Evening School in Rzeszów, which was opened few years after the Second World War. This technical school, which over time was emancipating, developing and finally turning into the Rzeszów University of Technology (also known as Ignacy Łukasiewicz University of Technology), from its basis was connecting the academic work with the cooperation with local industry, i.e. with companies from the whole south-eastern region of Poland. This bilateral relation was kept during the communist rule in Poland and it is still one of the most important elements of the University's strategy. The idea of founding an academic institution in this region arose from the need for having a well-qualified human resources taught engineering in the nearby Subcarpathian area. The article indicates subsequent steps of creating the Central Industrial District – the Polish equivalent of the New Deal – and briefly describes the most important and well-developed investments of that time. There are being reminded meaningful conflicts and controversies at the conception of the Central Industrial District itself, as well as the current evaluation of the District's functioning and the costs endured and efforts made while building it. Nevertheless,

the indisputable and lasting result of the conception of creating independent modern industrial area was the setting-up of the present Rzeszów University of Technology, in which name the word „technology” indicates the influence of the interwar Polish New Deal.

Keywords: economy, industry, the Rzeszów University of Technology, the Central Industrial District, the New Deal.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.71

Przesłano do redakcji: wrzesień 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Иван РЕКУН¹

СУЩНОСТЬ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Предприятия в условиях рыночных отношений получают весь спектр общественно-экономической деятельности, приобретают инфраструктурные функции и широкую хозяйственную самостоятельность. При таких условиях формируется новая среда для рыночной конкуренции, которой присущи состояния риска и неопределенности. В ближайшие годы именно в этой плоскости будет продолжаться соперничество между государствами. В такой ситуации многие страны, предприятия и организации сталкиваются с необходимостью создания новых подходов к обеспечению собственной экономической безопасности.

Экономическая безопасность стала одной из главных целей внутренней и внешней политики любого государства, организации, предприятия. В свою очередь, условием развития современных государств и обществ является формирование экономической безопасности. Это вызов не только для научных исследований, но и для законодательного процесса любой страны.

Целью статьи является идентификация дефиниции экономической безопасности в литературе и в нормативно-правовых актах. Понятие безопасности применяют к широкому спектру деятельности: государства, региона или мира. Ее суть заключается в неприкосновенности гарантий свободы, выживании и развитии. Результативность и эффективность формирования экономической безопасности во многом зависит от рационального определения и использования множества факторов и ситуаций в пространстве и во времени. В статье представлены некоторые аспекты теоретических и практических вопросов, определяющих особенности формирования экономической безопасности.

Ключевые слова: безопасность, экономическая безопасность, неопределенность, риск, принятие решений.

1. ВВЕДЕНИЕ

В XXI ст. одной из главных задач человечества является создание условий для безопасной жизни. Безопасность, по своей сути, создает стабильность, упорядоченность жизнедеятельности и развития человечества. Ряд ученых считает, что традиционное деление стран на блоки или сферы влияния постепенно теряет значение, но на самом деле такие выводы являются преждевременными. Ведь государственные и общественные интересы определяются не географически,

¹ Иван Рекун, д.е.н., профессор кафедры «Финансы и экономическая безопасность», Экономико-гуманитарный факультет, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна (Украина).

а с хозяйственной точки зрения, через наличие экономического пространства для торговли и инвестиций.

В условиях рыночных отношений предприятия получают весь спектр общественно-экономической деятельности, приобретают инфраструктурные функции и широкую хозяйственную самостоятельность. При таких условиях формируется новая среда для рыночной конкуренции, которой присущи состояния риска и неопределенности. В ближайшие годы именно в этой плоскости будет продолжаться соперничество между государствами. В такой ситуации многие страны, предприятия и организации сталкиваются с необходимостью создания новых подходов к обеспечению собственной экономической безопасности. Поэтому экономическая безопасность стала одной из главных целей внутренней и внешней политики любого государства, организации, предприятия, приобретает все большую значимость².

2. ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ДЕФИНИЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В широком смысле безопасность – это способность к выживанию, независимости, самобытности, то есть всего того, что обеспечивает возможность развития. В литературе отсутствует единое общепринятое определение экономической безопасности в ее конкретном содержании, не обоснованы комплексные критерии, позволяющие осуществлять измерения экономической безопасности, оценивать ее состояние и предоставлять предложения относительно мероприятий для ее обеспечения.

Понятие безопасности применяют к широкому спектру деятельности: государства, региона или мира. Ее суть заключается в неприкосновенности гарантий свободы, выживании и развитии. Безопасность как категорию определяют по объективным показателям, а также субъективными факторами, поэтому ее трудно оценить количественно. Ощущение угрозы является примитивным, но достаточно важным является ощущение того, что вы в безопасности. Это также означает, что суждение о возможных угрозах может быть стимулом к деятельности столь же мощным, как реальная угроза. Безопасность является категорией, которая имеет место и в теории, и в повседневной жизни. Проблема экономической безопасности долгое время не существовала сама по себе. Она была производной от задач экономического роста и развития общества и зависела от тех внутренних и внешних условий, сложившихся в определенный период.

На сегодня принципиально изменилась постановка многих проблем, связанных с риском и безопасностью хозяйствующих субъектов. В связи с этим в теории безопасности ученые определяют две объективные первопричины безопасности – вызовы и угрозы. Во-первых, возможно возникновение рисков, обусловленных долговременными причинно-следственными связями. Во-вторых, междисциплинарных рисков. Они возникают как системные кризисы, поэтому требуют принятия управленческих решений на нескольких уровнях и в различных сферах хозяйственной деятельности общества. В-третьих, изменения, происходящие

² О.В. Ареф'ева, Планування економічної безпеки. Видавництво Європейського університету, 2005.

в глобальном мире, становятся причиной многих бед и катастроф, что отражается на безопасности. В-четвертых, значительное ускорение хозяйственных процессов делает проблематичным построение долгосрочных и среднесрочных прогнозов. Такая ситуация требует изменения всей системы защиты экономической безопасности. Наличие и проявления угроз является первопричиной возникновения и развития понятия «экономическая безопасность», а функциональность ее заключается в выявлении, локализации и устранении соответствующих угроз. Вызовы генерируют новые ситуации, при которых возникают определенные потребности, соответственно к ним должны быть осуществлены определенные действия для достижения конкретного состояния безопасности. Поэтому в исследованиях безопасности в разных измерениях должны быть четко определены вызовы и угрозы. Только такой подход позволит получить объективную оценку феномена безопасности³.

Польская исследовательница К. Жукровська⁴, изучая различные аспекты безопасности, идентифицировала безопасность как состояние, при котором отсутствует опасность, причем определяет «твердые» и «мягкие» аспекты безопасности. «Жесткие» аспекты она относит к военной сферы, а «мягкие» – к немилитарной. Сфера экономики (экономическая и политическая стабильность, процветание и либерализация внутренней и международной торговли), бесспорно, укрепляет внутреннюю безопасность любой страны, ведь в новых условиях она приобрела новое содержание как международная безопасность. Трудно определить, какой из этих процессов начался раньше. К. Жукровська отмечает, что благосостояние легче строить вместе, чем один против другого⁵.

Еще одним важным вопросом для понимания феномена безопасности является ее восприятие как главной потребности, ценности и цели существования человека и социальных групп. В частности, Г. Куźняр⁶ утверждает, что безопасность является основной экзистенциальной потребностью индивидов, социальных групп и, наконец, стран. Речь идет не только о выживании, целостности или независимости, а также о безопасности развития, которая заключается в обеспечении защиты и усилении единства отдельных лиц, организаций и нации⁷.

Понятие экономической безопасности в широком смысле предполагает включение в комплекс критериев трех групп.

Первая группа критериев характеризуется биосферными экологическими аспекты экономической безопасности. Это получение достоверной информации о состоянии окружающей среды, выполнение требований законодательства и нормативов в сфере

³ І.П. Отенко, *Економічна безпека підприємства*. ХНЕУ, 2012. – 251 с.

⁴ K. Żukrowska, *Ekonomia jako sfera bezpieczeństwa państwa*, [w:] K. Raczkowski, K. Żukrowska, M. Żuber, *Interdyscyplinarność nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa, 2013. – 326 s.

⁵ Żukrowska K., *Ekonomia jako sfera bezpieczeństwa państwa* [w:] K. Raczkowski, K. Żukrowska, M. Żuber, *Interdyscyplinarność nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa, 2013.

⁶ R. Kuźniar, *Niebezpieczeństwa nowego paradygmatu bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – koncepcje – instytucje*, red. R. Kuźniar, Z. Lachowski, Warszawa 2003. .

⁷ Т.В. Ткач, *Освітній простір особистості. Психологічний аспект*, монографія, Київ, Запоріжжя, Вид-во ГУ «ЗІДМУ», 2008, 271 с.

охраны окружающей среды. К объектам производственной биосферно-экологической безопасности относятся:

- природные ресурсы;
- источники выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух – стационарные и передвижные;
- источники образования отходов производства⁸.

Вторая группа критериев экономической безопасности – это демографические аспекты – количество и качество населения. На сегодня государство и бизнес начинают реализовывать программы непрерывного корпоративного обучения, направленные на подготовку квалифицированных кадров для инновационной экономики. Ведь обучение, направленное только на передачу знаний, в современном мире становится неэффективным, если при этом не развивается способность специалиста ориентироваться в сложных производственных ситуациях, решать быстро и качественно как традиционные, так и нестандартные задачи. Знание основ законодательства, умение пользоваться нормативными актами и нормативно-технической документацией существенно влияет на качество подготовки специалистов-экономистов. Группой украинских ученых были разработаны принципы эффективной организации безопасности персонала предприятия, его капитала и имущества, а также коммерческих интересов⁹.

Но этого еще недостаточно, чтобы назвать ситуацию с экономической безопасностью бизнеса в Украине успешной. Социальные последствия экономических реформ оказались в ухудшении условий жизнедеятельности граждан Украины, нарушении условий труда и отдыха производственного потенциала человека, потерях рабочего времени из-за болезни и тому подобное.

Третья группа критериев экономической безопасности характеризует собственно экономическую безопасность в узком смысле. Реалии свидетельствуют: если обеспечивается экономическая безопасность в широком смысле, то в узком также; если обеспечивается экономическая безопасность только в узком смысле, то в широком – нет. Общество может оказаться на пути к катастрофе.

Большинство экономически развитых стран направляют политику в интересах ведущих фирм своих стран и транснациональных корпораций. Но в Украине проблема обеспечения экономической безопасности усложняется сочетанием внутренних (связанных со становлением государства) и внешних (связанных с противоречиями процесса глобализации) проблем¹⁰.

Существенная неопределенность состояния социально-экономических систем Украины усложняет процесс моделирования состояний экономической безопасности, а следовательно, и ее исследования. Существенные ограничения в исследованиях составляет недостаточная база основных параметров системы. Вместе с тем экономическая ситуация в Украине, особенности экономического

⁸ О.В. Мірошніченко, *Визначальні функції системи економічної безпеки*, Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки (Серія «Економічна теорія»), 2007, №12, С.8-11.

⁹ О.В. Ареф'єва, *Планування економічної безпеки*, Видавництво Європейського університету, 2005, 170 с.

¹⁰ С.Н. Ильяшенко, *Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке*, Актуальні проблеми економіки, 2003, № 3, С. 12-19.

развития отраслей и предприятий диктуют необходимость углубленного изучения проблемы экономической безопасности.

Возрастание роли экономической безопасности предприятия требует адекватного экономического инструментария, что дает возможность более эффективно использовать накопившийся научный потенциал.

Как видим, экономическая безопасность – такое состояние функционирования экономики государства, в котором наступает порядок равновесия в определенных организационно-правовых нормах на началах общественной жизни. Это нормы, которые создает государство, принципы сосуществования, которые передаются из поколения в поколение.

Современные условия функционирования предприятий свидетельствуют о том, что общество меняется, экономические принципы со временем кардинально трансформируются. Коррупция, жажда наживы и другие негативные общественные проявления мешают преодолению кризиса. Это приводит к тому, что предприятия вынуждены осуществлять свою деятельность в условиях неопределенности и рисков.

3. ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ И РИСКОВ

Деятельность предприятий в условиях рынка характеризуется, прежде всего определенным уровнем экономической свободы субъектов хозяйствования. Однако свобода одного участника рыночных отношений ограничивается правами и экономической свободой других субъектов хозяйствования, которые стремятся, прежде всего, собственной выгоды. Такое понятие, как выгода, является ключевым в детерминационном комплексе возникновения рисков, поскольку выгода одного участника рыночных отношений может стать разрушительной силой возникновения риска, убытков, потерь и даже банкротства для других участников. Это положение усугубляется еще и тем, что предприятия, которые производят однородную продукцию или оказывающие подобные услуги, стремятся любым способом вытеснить своего конкурента с рынка или хотя бы занять доминирующее положение¹¹.

Итак, участники экономических отношений независимо от собственного желания на протяжении своей деятельности будут иметь дело с определенным уровнем неопределенности и, как следствие этого, испытывать на себе влияние тех видов рисков, которые присущи рыночной экономике вообще и конкретным экономическим условиям страны в целом или том или ином направлении деятельности в частности.

Условия неопределенности, которые существуют в любых видах экономической деятельности, являются предметом исследования и объектом постоянного наблюдения специалистов разных отраслей науки – юристов, экономистов, социологов, политологов. Комплексность подхода к изучению этого явления определяется тем, что поведение субъектов хозяйствования в процессе своей деятельности зависит от целого ряда условий, а именно: социально-политических, административно-управленческих, законодательных, производственных, коммерческих, финансовых.

¹¹ О.С. Власюк, *Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку*, Київ, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки при РНБОУ, 2008, 48 с.

Понятие риска как объективного проявления неопределенности появилось у военных, экономических, демографических, медицинских, биологических, правовых и других дисциплинах. В современных условиях, проблема изучения методов управления рисками является определяющей. Категория «риск» входит в повседневный словарь руководителей предприятий становится необходимой предпосылкой и составной частью процесса осуществления хозяйственной деятельности. Чем сложнее и более размытой является окружающая среда, тем более актуальными являются учет рисков экономической деятельности и управления ими.

В СССР в 20-е годы XX века, такое понятие, как риск, было нормативно закреплено в ряде законодательных актов относительно производственной и рационализаторской деятельности. Однако уже с середины 30-х годов установление административной системы управления неизбежно способствовало формированию стереотипа относительно постепенного исчезновения экономического риска по мере укрепления планового хозяйства. Риск считался несовместимым с социалистическим планированием. Поэтому в СССР важная экономическая категория почти на много десятилетий (но не совсем) исчезла из поля зрения науки и практики управления экономикой¹².

В научных и периодических профессиональных источниках можно найти много разных по объему и многогранностью определений категории «риск». Это обусловливается, прежде всего, многоаспектностью этого явления, а также практически полным отсутствием его законодательного урегулирования.

Риск, с позиции экономических отношений, это вероятность возникновения убытков или недополученные доходы по сравнению с прогнозируемым вариантом¹³.

Сущность риска как феномена характеризует взаимосвязь таких основных его элементов:

- возможность отклонения от предполагаемой цели, ради которой осуществляется выбор одного из альтернативных решений;
- вероятность достижения желаемого результата;
- отсутствие уверенности в достижении поставленной цели;
- возможность материальных, нравственных и других потерь, связанных с воплощением в жизнь выбора, сделанного при наличии альтернативы в условиях неопределенности.

На основании изложенного можно сделать вывод, что риск экономической деятельности сводится к угрозе возникновения в период реализации определенного проекта или в силу определенного соглашения действий или событий, которые могут привести к дополнительным расходам субъекта хозяйствования или получения меньших доходов, чем те, на которые он рассчитывал.

Многогранность вероятных рисков обуславливается разнообразием его источников – факторов, которые провоцируют неопределенность результатов, а именно:

- спонтанность природных процессов и явлений, стихийные бедствия;
- случайность (различные аварии, выход из строя оборудования, несчастные случаи на транспорте и т. п.);

¹² О.І. Барановський, *Фінансова безпека*, монографія, Ін-т економічного прогнозування, Київ, Фенікс, 1999, 338 с.

¹³ В.В. Вітлінський, *Ризикологія в економіці та підприємстві*, монографія, Київ, КНЕУ, 2004, 480 с.

- наличие антагонистических тенденций, столкновение противоречивых интересов (от войн и межнациональных конфликтов до конкуренции и обычной расхождении интересов);
- непрогнозируемый характер научно-технического прогресса;
- неполнота, недостаток информации об объекте, процессе, явлении, которых касается решение, ограниченные возможности человека по сбору и переработки информации, а также постоянное ее обновление;
- ограниченность, недостаточность материальных, финансовых, трудовых и других ресурсов, необходимых для принятия и реализации решений;
- невозможность однозначного познания объекта при существующих уровне и методов научного познания¹⁴.

В наиболее общем виде риск, основным источником которого являются внутренняя и внешняя неопределенности, возникает вследствие следующих основных причин:

- внезапном наступлении непредвиденных изменений во внешней среде, которые отражаются (либо могут отразиться) на деятельности предприятия (изменения цен, изменения в налоговом законодательстве, колебания валютного курса, изменения социально-политической ситуации и др.);
- изменении отношений предприятия с его контрагентами. Эти изменения могут быть вызваны как самим субъектом, и непосредственно его партнерами (возможность заключить более выгодное соглашение, увеличение или уменьшение срока сделки, более выгодные условия деятельности, изменения в условиях перемещения товарных, финансовых и трудовых ресурсов и другие), что приведет к пересмотру достигнутых договоренностей или отказа от них;
- изменений, происходящих внутри самого субъекта хозяйствования, или другие причины внутреннего происхождения (несоответствие уровня квалификации персонала запланированным заданиям, внезапный выход из строя основных производственных фондов и проч.);
- изменений, происходящих вследствие научно-технического прогресса, результатом чего является формирование новой системы ориентации (например, изменение отношения к ручному труду после возникновения машинного)¹⁵.

Управление является неотъемлемой чертой человеческого существования. Это процесс, в ходе которого необходимо решить, каким образом распорядиться недостаточным количеством ресурсов по сравнению с потребностями, которые будут прямо или косвенно применены для человеческих нужд. При прямом способе применения теории управления экономика дает положительные результаты увеличения производства продукции, которая будет доступна на рынке для удовлетворения насущных нужд, то они сразу же становятся доступными для потребления. Косвенный метод применения определяет, что товары в экономике пригодны лишь для дальнейшей обработки с целью удовлетворения потребностей.

¹⁴ І.Г. Мішина, *Ризики економічної безпеки та їхня класифікація*, Донецьк, ДонДУЕТ, 2003, Вип. 15, Т. 1., С. 238-244.

¹⁵ О.І. Панченко, *Класифікація ризиків на залізничному транспорті як основа формування системи економічної безпеки його функціонування*, 2012, Вип. 19, С. 84-92.

Таким образом, это связано не только с удовлетворением потребностей человека, а также с деятельностью по производству товаров и предоставлению услуг.

Управление решает текущие и будущие проблемы безопасности экономического развития. Это означает, что при принятии решений в конкретной экономической реальности руководители должны быть осведомлены о всех условиях и решениях, которые принимаются при наличии информации, которая может быть неполной, устаревшей, ненадежной, недействительной или даже отсутствовать.

Экономические решения в условиях корпоративных рисков, то есть в ситуации, связанной с отклонениями от предусмотренных показателей равновесия деятельности, могут быть оценены заранее, предусмотрены и рассчитаны, что означает, что основой для них является информация, которая касается поведения определенных институтов (кредитование банков, страховых компаний), чрезвычайных ситуаций (кража, повреждение, авария и тому подобное).

Риск может быть внутренним (эндогенным) или внешним (экзогенным). Его внутренняя природа вытекает из условий и обстоятельств деятельности внутри компании. Он определяется недостатками организации и корпоративного управления, принятием ошибочных решений или их бездействием в нужное время, а также возможность мошенничества, кражи, халатности или чрезмерной дебиторской задолженности¹⁶.

Внешние риски являются результатом условий и обстоятельств зависимости от внешней бизнес-среды, которые не могут быть изменены. Например, дебиторская задолженность возникает, прежде всего, из-за трудности прогнозирования изменения экономического поведения потребителей, изменения рыночных цен, продаж и поставок, изменений в технологии или возникновения социальных конфликтов, изменений в экономической и регуляторной политике. Внешний риск труднее контролировать, чем внутренние риски.

Для предприятия самым большим риском является рыночный риск, поскольку в результате неправильных решений они не могут продавать свою продукцию на рынке или продавать ее себе в убыток, и это не только негативно скажется на финансовом состоянии, а может даже угрожать их существованию.

Внутренний и внешний риски должны быть защищены или застрахованы. Экономическая безопасность предусматривает предотвращение возникновения потерь, тогда как страхование сводится к передаче определенной ответственности на кого-то другого другую. Оба эти решения не являются взаимоисключающими, но взаимно дополняют друг друга, поэтому могут быть использованы одновременно¹⁷.

Экономические решения на предприятии в условиях неопределенности, то есть в условиях отклонения от равновесия, могут предусматривать и рассчитывать, в случае наличия информации, ситуацию, в которой возможны потери. Неопределенность, как и риск, может быть внутренней и внешней. Неопределенность возникает в результате внешних обстоятельств и не может быть предсказуемой. Это может происходить через неточные расчеты расходов, возникающих при принятии решений, или из-за отсутствия соответствующей информации. Чем больше пред-

¹⁶ Л.С. Головка, *Суперний економічний потенціал корпорації: формування та розвиток, монографія*, Запоріжжя, КПУ, 2009, 340 с.

¹⁷ В.В. Вітлінський, *Ризикологія в економіці та підприємстві*, монографія, Київ, КНЕУ, 2004, 480 с.

прияття, тем складніше буде його зв'язати з зовнішнім середовищем. Зовнішня неопределенність і зовнішні ризики важче визначити, ніж внутрішні неопределенності¹⁸.

Говорячи про загрози діяльності підприємств в Україні, потрібно підкреслити, що найбільше поширення в українських реаліях отримали крадіжки, грабежі, розбої, шахрайство, вимагальство, взяточництво, зловживання службовим становищем, службовий підлог, а також різні форми недобросовісної конкуренції. Все це відбувається на фоні таких властивостей українському ринку особливостей, як:

- несприятлива для підприємця економічна політика держави, що проявляється в маніпулюванні з метою регулювання економіки учетної ставкою, валютним курсом, ставками митного тарифу і податків;
- руйнування господарських зв'язків;
- штучне зниження курсу гривні;
- економічна корупція [6].

Крім цього, при спробі дати повну картину ситуації, склалої в сфері української національної економіки, слід враховувати такі особливості українського ринку:

- розмах промислового і комерційного шпionaжу (з боку різних структур, що використовують методи агентурного і технічного проникнення до комерційної тайни);
- відсутність єдиної стратегії забезпечення безпеки підприємств;
- відсутність цивілізованих юридичних гарантій для реалізації комерційних інтересів¹⁹.

4. ВИВОДИ

Економічна безпека підприємства є комплексним багатограним поняттям і пов'язана не тільки з постійним впливом зовнішніх факторів, але і з внутрішнім станом підприємства. Отже, рівень економічної безпеки відображає узгодженість і збалансованість інтересів підприємства і інших суб'єктів ринку. Вона може розглядатися як практичне втілення положень теорії ресурсної взаємозалежності, відповідно до якої в своїй діяльності підприємство повинно врахувати різні інтереси ринкових контрагентів.

Оцінюючи розвиток економічної безпеки, необхідно враховувати різноманітність видів діяльності, що визначають альтернативні підходи до розвитку характеру економічної безпеки країни. Ми виділяємо певні стратегії, а саме:

а) зменшення економічного потенціалу загроз, які, залежно від джерела виникнення, можуть бути розділені на зовнішній потенціал довготривалих ризиків, що вимагає прийняття економічної війни, по крайній мірі в стосунку деяких партнерів, і внутрішні потенційні загрози,

¹⁸ І.Г. Мішина, *Ризики економічної безпеки та їхня класифікація*, Донецьк, ДонДУЕТ, 2003, Вип. 15, Т. 1, С. 238-244.

¹⁹ І.П. Отенко, *Економічна безпека підприємства*. ХНЕУ, 2012, 251 с.

сокращение которых может быть осуществлено путем изменения способа функционирования хозяйства, изменения основ организационной и предметной структуры современной экономики, определение развития структуры ВВП с разбивкой на накопление и потребление, а также через соответствующую внешнеэкономическую политику;

б) уменьшение вероятности конфликта в экономической деятельности, которая заключается в избегании и предотвращении конфликтов, приводящих к развитию возможностей развала экономики, и может быть реализована путем снижения вероятности деструктивных конфликтов, препятствование противнику вступать в конфликтные ситуации или заключения взаимовыгодных соглашений об экономическом сотрудничестве;

в) повышение экономического потенциала собственной безопасности, который является самым правильным путем к созданию прочной базы экономической безопасности, за действия, которые следует рассматривать сквозь призму экономического развития страны, что находит свое отражение в создании и использовании ВВП.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ареф'єва О.В., *Планування економічної безпеки*. Видавництво Європейського університету, 2005, 170 с.
- [2] Барановський О.І., (1999)*Фінансова безпека*, монографія, Ін-т економічного прогнозування, Київ, Фенікс, 1999, 338 с.
- [3] Вітлінський В.В., *Ризикологія в економіці та підприємстві*, монографія, Київ, КНЕУ, 2004, 480 с.
- [4] Власюк О.С., *Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку*, Київ, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки при РНБОУ, 2008, 48 с.
- [5] Головова Л.С., *Сукупний економічний потенціал корпорації: формування та розвиток*, монографія, Запоріжжя, КПУ, 2009, 340 с.
- [6] Ильяшенко С.Н., *Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке*, Актуальні проблеми економіки, 2003. – № 3. – С. 12-19.
- [7] Мірошніченко О.В., *Визначальні функції системи економічної безпеки*, Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки (Серія «Економічна теорія»), 2007, №12, С.8-11.
- [8] Мішина І.Г., *Ризики економічної безпеки та їхня класифікація*, Донецьк, ДонДУЕТ, 2003, Вип. 15, Т. 1, С. 238-244.
- [9] Отенко І.П., *Економічна безпека підприємства*, ХНЕУ, 2012, 251 с.
- [10] Панченко О.І., *Класифікація ризиків на залізничному транспорті як основа формування системи економічної безпеки його функціонування*, 2012, Вип. 19, С. 84-92.
- [11] Ткач Т.В., *Освітній простір особистості. Психологічний аспект*, монографія, Київ, Запоріжжя, Вид-во ГУ «ЗІДМУ», 2008, 271 с.
- [12] Kuźniar R., *Niebezpieczeństwa nowego paradygmatu bezpieczeństwa [w:] Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – koncepcje – instytucje*, red. R. Kuźniar, Z. Lachowski, Warszawa 2003.

- [13] Żukrowska K., *Ekonomia jako sfera bezpieczeństwa państwa* [w:] K. Raczkowski, K. Żukrowska, M. Żuber. *Interdyscyplinarność nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa, 2013.

ZNACZENIE I KOMPONENTY BEZPIECZEŃSTWA GOSPODARCZEGO

W warunkach rynkowych przedsiębiorstwa otrzymują pełny zakres działalności społeczno-gospodarczej, nabywają funkcje infrastrukturalne i szeroką niezależność ekonomiczną. W takich warunkach powstaje nowe środowisko konkurencji rynkowej, które wiąże się z ryzykiem i niepewnością. W nadchodzących latach w tej płaszczyźnie będzie kontynuowana rywalizacja między państwami. W danej sytuacji przed wieloma krajami, przedsiębiorstwami i organizacjami pojawia się potrzeba stworzenia nowego podejścia do zapewnienia własnego bezpieczeństwa ekonomicznego.

Bezpieczeństwo ekonomiczne stało się jednym z głównych celów polityki wewnętrznej i zagranicznej każdego państwa, organizacji, przedsiębiorstwa. Z kolei warunkiem rozwoju współczesnych państw i społeczeństw jest kształtowanie bezpieczeństwa ekonomicznego. Jest to wyzwanie nie tylko dla badań naukowych, ale także dla procesu legislacyjnego w każdym kraju.

Celem artykułu jest identyfikacja definicji bezpieczeństwa ekonomicznego w literaturze i regulacyjnych aktach prawnych. Pojęcie bezpieczeństwa obejmuje szeroki zakres działań państwa, regionu lub świata. Jego istotą jest nienaruszalność gwarancji wolności, przetrwania i rozwoju. Skuteczność i efektywność kształtowania bezpieczeństwa ekonomicznego w dużej mierze zależy od racjonalnego zdefiniowania i wykorzystania wielu czynników i sytuacji w czasie i przestrzeni. W artykule przedstawiono niektóre aspekty zagadnień teoretycznych i praktycznych, które określają specyfikę kształtowania bezpieczeństwa ekonomicznego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, bezpieczeństwo ekonomiczne, niepewność, ryzyko, podejmowanie decyzji.

ESSENCE AND COMPONENTS OF ECONOMIC SAFETY

The role of the country is not limited only to impose obligations on citizens or entities. Condition for the development of modern states and societies is appropriate shaping of economic security. The purpose and mission of the state is also to ensure the economic security. It is a challenge not only for research but also for the legislative process. Therefore the aim of the article is the answer to a question for the identification of the economic security in the literature on the subject and in legal regulations. Safety in the economic area has been presented as a state in which the necessary economic conditions to survive and to ensure prosperity and sustainable development of the society living within a country as well as to the survival and undisturbed functioning of state institutions are provided. The state economic security is discussed in two areas - internal and external. Effectiveness and efficiency of economic security development depend largely on the rational identification and use of many determinants variable in space and time. This article introduces some selected aspects of theoretical and practical issues of determinants economic security shaping. The essence of economic security is described. The paper presents the concept and types of determinants of the security in theoretical approach, including own proposed classification of the economic security determinants.

The author notes that the state should provide appropriate economic policy to guarantee their citizens development because it is personal income what guarantees development and safe

live more than limits in a modern, knowledge-based economy. The attention is focused on economic limitations in human security because in a globalized world the most important factor is a competitive advantage.

Keywords: safety, economic safety, uncertainty, risk, decision making.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.72

Przesłano do redakcji: lipiec 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Joanna SANECKA-TYCZYŃSKA¹

RELACJE POLSKO-NIEMIECKIE A RACJA STANU. SPÓR PIS – PO O MODEL POLITYKI ZAGRANICZNEJ WOBEC REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC (2001–2015)

Analiza dyskursu politycznego po 2001 roku skłania do wniosku, że jednym z obszarów spornych między PO a PiS był model relacji polsko-niemieckich. O ile obie partie zgadzały się co do tego, że dobre relacje z państwami ościennymi, w tym z Niemcami, stanowią treść polskiej racji stanu, o tyle spór koncentrował się na kwestiach szczegółowych dotyczących dróg realizacji celów wynikających z *raison d'état*. Zasadnicze różnice i spory między obiema partiami wynikały z propagowania różnych modeli polityki zagranicznej. Stanowisko PO bliskie było liberalnemu podejściu do relacji międzynarodowych oraz ponowoczesnemu modelowi państwa. Zwolennicy państwa ponowoczesnego nie przywiązywali wagi do suwerenności jako szczególnego atrybutu państwa, a interes państwowy traktowali jako coraz mniej determinujący czynnik w polityce zagranicznej. PiS natomiast hołdowało paradygmatowi realistycznemu, uważając, że stosunki międzynarodowe były nieustanną areną walki między partycularnymi interesami poszczególnych państw, gdzie rządzą narodowe egoizmy. Uznawano, że tylko podejście realistyczne gwarantuje dobre relacje bilateralne z Niemcami.

Słowa kluczowe: racja stanu, myśl polityczna, partie polityczne, relacje polsko-niemieckie.

1. UWAGI WSTĘPNE

Stosunki dwustronne z Niemcami od 1989 roku należały do priorytetów polskiej polityki zagranicznej. Współcześnie RFN jest dla Polski nie tylko sąsiadem, ale także sojusznikiem w NATO, najważniejszym partnerem gospodarczym, współczłonkiem Unii Europejskiej. Ponadto Niemcy pozostają najsilniejszym gospodarczo i politycznie państwem w regionie i UE.

Począwszy od 1989 roku kształtowanie się stosunków polsko-niemieckich było procesem niezwykle dynamicznym i wieloetapowym². Po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku nastąpiła europeizacja relacji polsko-niemieckich. Doszło do zmiany warunków kształtujących polską rację stanu, a w jej rezultacie przedmiotowej transformacji *raison d'état*. W warunkach kształtowania się struktur ponadpaństwowych i ponadnardo-

¹ Dr Joanna Sanecka-Tyczyńska, adiunkt, Zakład Teorii Polityki i Metodologii Politologii, Wydział Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Plac Litewski 3, 20-080 Lublin; e-mail: j.sanecka-tyczynska@poczta.umcs.lublin.pl.

² O periodyzacji i etapach kształtowania się relacji polsko-niemieckich w: M. Stolarczyk, *Zbieżność i różnice interesów w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1989–2009*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 2819, Katowice 2010, s. 12–13.

wych naturalnym zjawiskiem wydawał się proces zmniejszania się roli interesów państwowych kosztem wartości wspólnotowych. Rosnąca współzależność państw spowodowała konieczność odchodzenia od wąskiego ujmowania racji stanu, tylko i wyłącznie w kategorii interesów państwa. Istota współczesnych stosunków międzynarodowych polega na łączeniu interesów indywidualnych z między państwowymi. Udział w sojuszach politycznych sprzyjał umiędzynarodowieniu państwowych racji stanu. W tym kontekście nader ważne wydaje się budowanie wspólnoty interesów z państwami sąsiednimi w zakresie wartości, bezpieczeństwa czy współpracy gospodarczej³.

Od 2008 roku globalne warunki geopolityczne uległy dalszej, wyraźnej zmianie. Doszło do reorientacji amerykańskiej polityki zagranicznej (utrata zainteresowania Europą, przeniesienie uwagi na Daleki Wschód, rezygnacja z projektu tarczy antyrakietowej oraz „reset” w stosunkach z Rosją), podjęcia prób restauracji strefy wpływów przez Rosję (wojna w Gruzji i na Ukrainie, wykorzystywanie surowców energetycznych jako narzędzia politycznego szantażu oraz propozycja nowej struktury bezpieczeństwa w Europie), przekształceń instytucjonalnych wewnątrz Unii Europejskiej, tworzących pozory jednolitej polityki zagranicznej (traktat lizboński), ewolucji niemieckiej polityki zagranicznej i prób relatywizacji historii. Wszystkie te zmiany były potencjalnie niekorzystne, biorąc pod uwagę polską rację stanu⁴.

Racja stanu Polski wymagała kształtowania jak najlepszych relacji i projektowania dalekosiężnych wizji współpracy z państwami ościennymi. Choć racja stanu była pojęciem pojemnym znaczeniowo, a przez to spornym, to jednocześnie często używanym w polskim dyskursie politycznym i medialnym. Racja stanu w dużym uproszczeniu była rozumiana jako system interesów państwa wewnętrznych i międzynarodowych realizowanych w sposób bezkompromisowy⁵.

Relacje bilateralne z państwami ościennymi są częścią polityki zagranicznej. Pomiedzy polityką zagraniczną państwa a racją stanu zachodzą obustronne zależności. Z jednej strony, w procesach polityki zagranicznej następuje odczytywanie, definiowanie i weryfikowanie treści racji stanu oraz określanie głównych motywów działania państwa w środowisku międzynarodowym. Z drugiej zaś strony, racja stanu warunkuje i wyznacza dalekosiężne cele strategiczne w dziedzinie politycznej, gospodarczej, wojskowej, kulturalnej etc. *Raison d'état* wymaga dobrego rozpoznania środowiska międzynarodowego, przewidywania jego zmian. Polska należy do tych państw europejskich, które szczególnie muszą się liczyć w działaniach politycznych z aktualną polityką europejską i światową. Proces korelacji racji

³ S. Bieleń, *Polityka zagraniczna a racja stanu* [w:] *Polityka zagraniczna państwa*, red. J. Kukułka, R. Zięba, Warszawa 1992, s. 187–188.

⁴ Ł. Warzecha, *Czy możliwa jest realistyczna polityka zagraniczna nie na kolanach, czyli o fałszywej interpretacji realizmu* [w:] *Rzeczpospolita na arenie międzynarodowej. Idee i praktyczne dylematy polityki zagranicznej*, red. J. Kloczkowski, T. Żukowski, Warszawa–Kraków 2010, s. 104.

⁵ Więcej o kategorii racji stanu w: Z.J. Pietraś, *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa* [w:] *Racja stanu. Historia. Teoria. Współczesność*, red. E. Olszewski, Lublin 1989; A. Rzegocki, *Idea raison d'état w przeszłości i w kontekście współczesnej integracji europejskiej*, Warszawa 2003; K. Łastawski, *Polska racja stanu po wstąpieniu do UE*, Warszawa 2006; P.G. Cerny, *The competition state today: from raison d'État to raison du Monde*, "Policy Studies" Vol. 31, 2010; H. Groszyk, *Refleksje o niektórych aspektach idei racji stanu* [w:] *Studia z historii państwa i idei*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin 1997; E. Sadowski, *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa* [w:] *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. R. Zięba, Toruń 2004.

stanu różnych państw jest szczególnie wyraźny w przypadku funkcjonowania sojuszy. Poszukiwaniu zbieżnych wartości i interesów towarzyszy wymóg zgodności w procesie realizacji wspólnej polityki obronnej i stanowiska wobec środowiska międzynarodowego⁶.

Choć rację stanu słusznie kojarzymy z polityką państwa i mówimy o jednej *raison d'état* danego państwa, to myśl polityczna poszczególnych partii politycznych zawiera definicje racji stanu, katalog priorytetów polityki, pomysły na ich realizację i stanowi pierwszy krok w formułowaniu państwowej racji stanu, która odzwierciedla się i realizuje poprzez decyzje elity rządzącej. Treść owej racji stanu (rozumianej jako kategoria myśli politycznej) jest różna w zależności od przynależności do nurtu ideologicznego. Spory o polską rację stanu są obecne od 1989 roku, a pojęcie racji stanu jest stosowane w dyskursie dotyczącym polityki zagranicznej oraz w codziennej praktyce stosunków międzynarodowych wymiennie z pojęciem „interesu narodowego”.

Od 2005 roku polski dyskurs polityczny zdominowany został przez spory między dwiema partiami powstałymi w 2001 roku: Prawem i Sprawiedliwością oraz Platformą Obywatelską RP. Dwa ugrupowania odgrywające główną rolę na scenie politycznej od 2005 roku, wywodzące się z tego samego pnia ideologicznego, mające podobną genezę zabiegały o prawicowy elektorat. Pomimo zapewnień w okresie poprzedzającym kampanię wyborczą 2005 roku o planach koalicyjnych i ideowej bliskości, spór pomiędzy dwiema partiami dotyczył podstawowych zagadnień. O ile można było zauważyć konsensus w kwestii, co jest polską racją stanu, o tyle w sprawach szczegółowych pojawiały się spory jakimi metodami i narzędziami realizować cele, wynikające z *raison d'état*.

Analiza dyskursu politycznego po 2001 roku skłania do wniosku, że jednym z obszarów spornych między PO a PiS był model relacji polsko-niemieckich. O ile obie partie zgadzały się, co do tego, że dobre relacje z państwami ościennymi, w tym z Niemcami stanowią treść polskiej racji stanu, o tyle spór koncentrował się na kilku problemach: 1) ocenie stosunków polsko-niemieckich, 2) modelu relacji bilateralnych z Niemcami oraz 3) pożądanej roli Niemiec w UE (szczególnie w czasie kryzysu „strefy euro”).

2. PRAWO I SPRAWIEDLIWOŚĆ WOBEC STOSUNKÓW POLSKO-NIEMIECKICH

Poglądy polityków PiS na model stosunków polsko-niemieckich wynikały z dwóch ważnych przesłanek: negatywnej oceny polityki zagranicznej wobec Niemiec prowadzonej przez gabinety rządowe po 1989 r. oraz kierowania się postawą charakterystyczną dla realizmu politycznego w odniesieniu do relacji międzynarodowych.

Oceniano, że polska polityka wobec Niemiec w ostatnich dwóch dekadach nie służyła partnerstwu, ale poprzez wiele zaniechań generowała coraz to nowe napięcia. Najbardziej krytycznie oceniano działania rządu Donalda Tuska, który według polityków PiS w stosunku do Niemiec przyjął postawę klientystyczną, wasalną, a nawet serwilistyczną. Wymieniano uchybienia, wpływające na niską efektywność polityki zagranicznej względem Niemiec: (1) brak reakcji na korektę niemieckiej polityki historycznej, która kwestionowała prawdę historyczną i moralny sens II wojny światowej, (2) klęska w sprawie rurociągu północnego i groźby zablokowania portu w Świnoujściu, (3) żadnych pozytywnych rozstrzy-

⁶ S. Bieleń, *op. cit.*, s. 186–187; A. Wolff-Powęska, *Polska racja stanu w procesie normalizacji stosunków z Niemcami w warunkach wolności i demokracji* [w:] *Polska – Niemcy 1945–2007. Od konfrontacji do współpracy i partnerstwa w Europie*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2007, s. 205.

gnięć w kwestii praw Polaków w Niemczech i brak reakcji na coraz częstsze przypadki odbierania dzieci polskim rodzinom przez niemieckie urzędy ds. ochrony dzieci i młodzieży (Jugendamt), (4) nieskuteczne zabiegi o niemieckie poparcie dla umieszczenia Europejskiego Instytutu Technologicznego we Wrocławiu. W ocenie polityków PiS pozytywnym przejawem polityki wobec Niemiec po 1989 roku była decyzja o udziale w wojnie w Iraku oraz wsparcie dla „pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie, które oznaczały w praktyce zerwanie z klientyzmem i uległością w stosunkach międzynarodowych oraz były oznaką polskiej podmiotowości⁷.

Analiza świadectw i śladów myśli politycznej PiS prowadzi do wniosku, że w koncepcji polityki zagranicznej wobec RFN kreowanej przez PiS dominującą postawą był realizm polityczny. Kierowanie się realizmem politycznym uznawano za gwarancję sukcesu w relacjach z sąsiadami. To właśnie realisci, szczególnie zachodni często odwoływali się do kategorii *raison d'état*. W kategoriach racji stanu rozpatrywano relacje Polski z państwami sąsiednimi, szczególnie zaś z Niemcami i Federacją Rosyjską⁸.

Zgodnie z paradygmatem realistycznym każde państwo ukierunkowane jest na realizację i obronę interesów państwowych i narodowych, dlatego też wątpiono we wspólnotę polskich i niemieckich interesów, mówiąc jedynie o punktach styecznych polityki obu państw.

Polaryzację polityczną uważano za naturalne zjawisko w środowisku międzynarodowym, gdzie rywalizują różne wizje i wartości. O egzystencji państwa decyduje zatem zdolność do realizacji własnej racji stanu, a błędem było uleganie złudzeniom i aktualnie panującym trendom (traktowanym jako czynniki irracjonalne)⁹.

Prawo i Sprawiedliwość oraz eksperci skupieni wokół tej partii byli przekonani o dysonansie polskich i niemieckich interesów w Europie. Rozbieżności skupiały się wokół kilku kwestii.

Po pierwsze – politycy PiS wskazywali na liczne dysproporcje we wzajemnych relacjach. Dominowało przekonanie o nadmiernej (w stosunku do rzeczywistego potencjału) roli Niemiec w Europie, w jej instytucjonalnym i realnym wymiarze. Z owego zapatrywania wyłonił się polityczny zamysł instytucjonalnego ograniczenia roli zachodniego sąsiada Polski w Unii Europejskiej, poprzez forsowanie „systemu pierwiastkowego” jako podstawy

⁷ *Program Prawa i Sprawiedliwości 2014*, Warszawa 2014, s. 41–42; *Raport o stanie Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011, s. 110; J. Kaczyński, *Polska racja stanu* [w:] *Racja stanu – Janowi Olszewskiemu*, red. B. Jusiak, Poznań 2011, s. 32; tegoż, *Nie odtwarzajmy Cesarstwa Niemieckiego*, „Rzeczpospolita” z 8.07.2011 r., s. A16.

⁸ Wypowiedź Jarosława Kaczyńskiego po informacji rządu na temat polskiej polityki zagranicznej w 2003 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/> (dostęp: 3.07.2015 r.); Wypowiedź Kazimierza Michała Ujazdowskiego po informacji ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2005 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/> (dostęp: 3.07.2015 r.).

⁹ T. Łoś-Nowak, *Paradygmat realistyczny – projekcje porządku międzynarodowego w XXI wieku* [w:] *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. R. Kuźniar, Warszawa 2005, s. 21–34. J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2008, s. 58 i n. Zob. W. Paruch, M. Rydel, *Założenia strategiczne w koncepcji polityki zagranicznej RP – analiza myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości* [w:] *Polityka zagraniczna III RP. 20 lat po przełomie*, t. 1: *Koncepcje, bezpieczeństwo, kwestie prawne i polonijne*, red. A. Jarosz, K. Olszewski, Toruń 2011, s. 199.

głosowań w Radzie Europejskiej¹⁰. Politycy PiS przyznawali, że Niemcy wsparły polskie starania o członkostwo w NATO i Unii Europejskiej, ale ich zaangażowanie wynikało z chłodnych politycznych kalkulacji. Akcesja Polski do Unii leżała w gospodarczym interesie Niemiec. Zachodni sąsiad Polski, będącej państwem tranzytowym do Rosji obawiał się słabej i nieprzewidywalnej gospodarki tuż za swoją wschodnią granicą¹¹.

Wielokrotnie podkreślano, że znaczny dysonans i różnice gospodarcze między obu państwami nie uzasadniały dużej dysproporcji politycznej, szczególnie lekceważenia polskich interesów narodowych. Jako przykład nierówności podawano brak uznania dla istnienia mniejszości polskiej w Niemczech, choć jednocześnie Polska tworzyła komfortowe warunki do rozwoju niemieckiej mniejszości. Dysproporcje tworzyły „iluzoryczną wspólnotę interesów z Niemcami”, która pozornie miała torować drogę ku centrum decyzyjnemu Unii. W ocenie PiS założenie przyjęte przez polityków PO, że przyjęcie waluty euro zapewni w przyszłości Polsce pozycję jednego z głównych decydentów w Unii było błędne. Plany PO dotyczące przyjęcia wspólnej waluty określono jako „zakamufłowany, ale nadal proniemiecki, kliencki kurs na całkowitą symbiozę z gospodarką niemiecką, bez żadnej gwarancji na sukces gospodarczy i polityczny”¹².

W ocenie Krzysztofa Szczerskiego, posła PiS, Niemcy musiałyby spełnić cztery warunki, aby relacje Polski z zachodnim sąsiadem można było uznać za partnerskie: (1) przestrzeganie praw Polaków mieszkających na stałe w RFN, którzy nie mają statusu mniejszości narodowej¹³; (2) zmiana paradygmatów niemieckiej polityki wschodniej i uwzględnienie udziału Polski, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Paktu Północnoatlantyckiego w budowaniu trwałego pokoju w regionie. Według polityka PiS, format normandzki, czyli negocjacje w gronie Niemcy, Francja, Rosja i Ukraina, wyczerpał swoje możliwości i okazał się nieskuteczny, (3) zniesienie niemieckiej blokady politycznej na budowę baz NATO w Polsce oraz (4) uwzględnienie przez Niemcy polskich interesów energetycznych i kreowanie takiej polityki klimatycznej i energetycznej Unii Europejskiej, która umożliwi-

¹⁰ *Dylematy i perspektywy stosunków polsko-niemieckich*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/artukul,587.Dylematyiperspektywy_stosunkow_polskoniemieckich (dostęp: 2.07.2015 r.).

¹¹ A. Fotyga, *Sojusze zawieramy wedle interesów*, rozm. J. Olechowski, W. Lorenz, „Rzeczpospolita” z 18.05.2007, s. A5; Wypowiedź Arkadiusza Mularczyka po informacji ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2015 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=91&dzien=2&wyp=42&view=S> (dostęp: 3.07.2015 r.).

¹² Wątpiono w skuteczność współpracy z Niemcami w ramach Trójkąta Weimarskiego. Wydaje się, że nienajlepsze stosunki z Niemcami i odmienne stanowisko w kwestii wojny w Iraku (Niemcy i Francja stanęły po przeciwnej niż Polska, „antyamerykańskiej” stronie w konflikcie w Zatoce Perskiej) wpłynęły na negatywną ocenę tego porozumienia. Wypowiedź Witolda Waszczykowskiego po informacji ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2013 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=36&dzien=1&wyp=4&type=A&symbol>, (dostęp: 23.06.2015 r.); *Waszczykowski: Chcemy dokonać korekty w relacjach z Niemcami*, <http://natemat.pl/145845, chcemy-dokonac-korekty-w-relacjach-z-niemcami-waszczykowski> (dostęp: 2.07.2015 r.); *Trójkąt Weimarski: propaganda zamiast narzędzia*, <http://ryszardczarnecki.blog.onet.pl/tag/francja/> (dostęp: 4.07.2015 r.).

¹³ Więcej w: J. Santorski, *Problem Polonii niemieckiej w zjednoczonych Niemczech – aspekty historyczne, polityczne i prawnomiedzynarodowe* [w:] *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2011, s. 629 i nast.; A. Graś, *Pozycja prawna Polaków w Niemczech* [w:] *Być Polakiem w Niemczech*, red. A. Wolff-Powęska, E. Schulz, Poznań 2000.

łaby utrzymanie wydobycia polskiego węgla. „Strategiczne stosunki są możliwe tylko między równorzędnymi partnerami” – podkreślił Szczerski¹⁴.

Po drugie – głównymi osiami sporu z niemieckimi elitami rządzącymi była wizja przyszłej Unii Europejskiej (federalistyczne cele Niemiec zagrażały modelowi „Europy ojczyzn”) oraz jej charakter społeczno-gospodarczy (odchodzenie od idei solidarności). Politycy PiS byli przekonani, że w interesie Niemiec leżało wzmocnienie UE, traktowanej jako instrument budowania coraz silniejszej pozycji międzynarodowej, stąd priorytetowe podejście do prac nad unijną reformą instytucjonalną¹⁵.

Po trzecie – PiS negowało niemiecką strategię rozwoju relacji z Federacją Rosyjską. W zakresie polityki zagranicznej UE wizja niemiecko-rosyjskiego partnerstwa strategicznego, określającego losy Europy Środkowej była uważana przez polityków PiS za sytuację godzącą w polską rację stanu i realizację „kondominium niemiecko-rosyjskiego” w regionie. Przejawem ścisłej współpracy niemiecko-rosyjskiej była realizacja Gazociągu Północnego. Podkreślano, że państwo działające wbrew polskiej racji stanu nie może być nazywane partnerem. Dla PiS, które priorytetowo traktowało kwestie bezpieczeństwa Polski, plany, a potem budowa gazociągu omijającego terytorium Polski były uważane za cios w *raison d'état* Rzeczypospolitej Polskiej.

Rosyjsko-niemiecki projekt Gazociągu Północnego był uważany przez polityków PiS za „skrajnie niebezpieczny” dla Polski z dwóch powodów: (1) w sensie politycznym, porozumienie rosyjsko-niemieckie było przykładem złamania wszelkich norm i obyczajów europejskich (przeważał egoizm narodowy nad europejską i sąsiedzką solidarnością). Brak konsultacji z państwami sąsiednimi, bez próby skoordynowania tej inwestycji z innymi projektami energetycznymi w regionie źle rokowało na przyszłość. (2) w sensie ekonomicznym i bezpieczeństwa energetycznego istniałaby uzasadniona groźba presji ze strony rynku niemieckiego i rosyjskiego na polski rynek gazu, z czasem pojawiłaby się tendencja do reeksportu gazu do Polski, z nałożeniem niekorzystnych dla Polski marż, zniweczenie planów zróżnicowania źródeł dostaw gazu do Polski oraz niebezpieczeństwo rosyjskiej presji energetycznej na Białoruś i Ukrainę¹⁶.

Po czwarte – istniał spór z Niemcami o model bezpieczeństwa Europy Wschodniej. Politycy PiS, dla których Stany Zjednoczone Ameryki Północnej były głównym gwarantem

¹⁴ K. Szczerski, *Cztery warunki Dudy dla Niemiec*, rozm. J. Bielecki, „Rzeczpospolita” z 15.06.2015 r., s. A6; tegoż, *Będziemy prowadzić politykę z podniesioną głową*, rozm. M. Michalska, „Gazeta Polska” z 24.08.2014 r., s. 12–13.

¹⁵ *Dylematy i perspektywy stosunków polsko-niemieckich*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/artukul,587,Dylematyiperspektywy_stosunkow_polskoniemieckich (dostęp: 2.07.2015 r.).

¹⁶ P. Naimski, *Rosja chce być energetycznym monopolistą*, rozm. I. Janke, „Rzeczpospolita” z 11.01.2008 r., s. A18–A19. W literaturze przedmiotu dominowało przekonanie, że Niemcy w polityce wobec Rosji popierały okcydentalizację Europy Wschodniej oraz Kaukazu i, co za tym idzie, propagowaną przez Polskę inicjatywę Partnerstwa Wschodniego tylko w takim zakresie, w jakim nie wchodziła ona w konflikt z Rosją. Polska obawiała się Rosji silnej, odrodzonej i geopolitycznie aktywnej, Niemcy zaś – Rosji słabej, chylącej się ku upadkowi, ponieważ uniemożliwiłoby to prowadzenie długotrwałej i stabilizującej polityki na Wschodzie i ograniczałoby gospodarczą ekspansję na Wschód. P. Musiałek, *Trendy zewnętrznych uwarunkowań polityki zagranicznej Polski w latach 2007–2011. Ewolucja najbliższego środowiska międzynarodowego* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej rządu Donalda Tuska w latach 2007–2011*, red. P. Musiałek, Kraków 2012, s. 36; S. Michałowski, *Partnerstwo Wschodnie w polityce zagranicznej Niemiec*, „Homo Politicus” Vol. 7–8, 2012–2013, s. 60; M. Stolarczyk, *op. cit.*, s. 585.

bezpieczeństwa Polski nie zgadzało się z koncepcją forsowaną przez Niemcy. W niemieckich planach nie było miejsca dla obecności Amerykanów na terenie Europy w wymiarze militarnym. O ile Polsce zależało na oddaleniu niebezpieczeństwa rosyjskiego, o tyle niemieckie propozycje w zakresie bezpieczeństwa UE wzmacniałyby geopolityczną rolę Federacji Rosyjskiej¹⁷. W kręgach PiS dominowało myślenie w kategoriach tradycyjnej Realpolitik, w której główne miejsce zajmowały klasyczne (militarne) środki wzmacniania bezpieczeństwa (*hard power*). Natomiast elity rządzące w Niemczech przywiązywały wagę do stosowania środków o charakterze politycznym, ekonomicznym, kulturalnym (*soft power*)¹⁸.

Po piąte – stosunek do historii, a w szczególności do II wojny światowej¹⁹. W ocenie polityków PiS wspólne celebrowanie rocznic nie przyniosło spodziewanych rezultatów. PiS, które traktowało politykę historyczną w kategoriach racji stanu, stawiało na twardą obronę polskich interesów, wyraźnego określenia kto jest ofiarą, a kto sprawcą II wojny światowej. Politycy PiS jawili się jako zwolennicy polityzacji historii, by za jej pomocą budować podmiotowość międzynarodową i realizować cele strategiczne. Wskazywano na pragmatyczny wymiar polityki historycznej, która wpływała i wpływa na kształt wzajemnych relacji między państwami²⁰.

W myśli politycznej PiS dominowało przekonanie, wyartykułowane przez Krzysztofa Szczerskiego, że w relacjach, tak z Rosją, jak i Niemcami Polska powinna „zachowywać pole dla własnego działania wobec tych dwóch państw”. W tym celu należałoby podjąć dwa rodzaje aktywności. Pierwsza miałyby polegać na budowaniu własnej przestrzeni politycznej w regionie poprzez kształtowanie dobrych relacji z państwami położonymi od Morza Bałtyckiego po Morze Czarne, Bałkany i Kaukaz. Drugi rodzaj działań dotyczył prowadzenia aktywnej i podmiotowej polityki, polegającej na odważnym artykułowaniu interesów i celów polskiej polityki, by móc „reagować na każde wydarzenie, które następuje w Europie oraz w stosunkach między Europą i Stanami Zjednoczonymi”²¹.

3. PLATFORMA OBYWATELSKA A RELACJE POLSKO-NIEMIECKIE

Zasadniczo odmienny punkt widzenia na współczesne Niemcy prezentowali politycy PO. W ścisłych relacjach z RFN upatrywano szansy na przełamanie „klątwy położenia geopolitycznego Polski: między Niemcami a Rosją” i trwałe zakorzenienie Polski w strukturach zachodnich, gdzie Niemcy odgrywały decydującą rolę, obok Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Dla PO „płynięcie w głównym nurcie” polityki europejskiej (pod nieformalnymi auspicjami Niemiec) gwarantowałoby realizację polskich interesów państwowych²².

¹⁷ *Od lat jesteśmy w sporze o bezpieczeństwo Europy Wschodniej z Niemcami*, <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/waszczykowski-od-lat-jestesmy-w-sporze-o-bezpieczenstwo-europy-wschodniej-z-niemcami/9s2jhy> (dostęp: 21.06.2015 r.).

¹⁸ M. Stolarczyk, *op. cit.*, s. 511; Zob. J. Kiperska, *USA w polityce Niemiec*, „Przegląd Zachodni” nr 1, 2008, s. 87–113.

¹⁹ *Program Prawa i Sprawiedliwości 2014...*, s. 156.

²⁰ W. Paruch, M. Rydel, *op. cit.*, s. 197; J. Kaczyński, *Polska racja stanu...*, s. 33–34.

²¹ K. Szczerski, *Będziemy prowadzić politykę...*, s. 12–13.

²² *Polska a przyszłość Unii Europejskiej*. Wystąpienie Radosława Sikorskiego, Ministra Spraw Zagranicznych w Berlinie 28 listopada 2011 r., www.msz.gov.pl/resource/c2a33d88-7b8d-4fa5-8680-a67a4b2b38af:JCR (dostęp: 10.07.2015 r.).

W prezentowanych koncepcjach polityki zagranicznej było widoczne liberalne podejście do stosunków międzynarodowych. Ujęcie liberalne (idealistyczne) zakładało, że w środowisku międzynarodowym powinna wzrastać rola prawa międzynarodowego i organizacji międzynarodowych. Siła państwa nie była tak istotna jak twierdzili realiści, a politykę państwa należało analizować z perspektywy globalnej. Interes narodowy nie był jedyną i najważniejszą kategorią, którą państwo powinno się kierować w polityce wewnętrznej i międzynarodowej. Równie ważne były interesy społeczne. W motywacjach państw dominowała wola kompromisu i negocjacji, nie zaś chęć realistycznego poszerzania wpływów. Większą wagę zwracało się też na wymianę gospodarczą między państwami²³.

Model polityki zagranicznej Polski wobec zachodniego sąsiada kreowany przez polityków Platformy Obywatelskiej oparty był na dwóch filarach: (1) dorobku ostatnich lat w odbudowaniu przyjaznych stosunków polsko-niemieckich oraz (2) uznaniu dominującej roli Niemiec w UE. W przeciwieństwie do PiS często podkreślano wagę relacji polsko-niemieckich i elementy wspólne w polityce Niemiec i Polski. Na określenie dobrosąsiedzkich relacji używano określeń: „wspólnota interesów”, „partnerstwo”, „wspólna, strategiczna wizja przyszłości Unii”, „wspólnota przeszłości”.

W przekonaniu polityków PO trwałym filarem pozytywnych tendencji w relacjach dwustronnych był dorobek obu stron w kształtowaniu partnerskich stosunków polsko-niemieckich poczynając od 1989 roku. Politycy PO wskazywali na dwa jego wymiary: symboliczny oraz realny. Wymiar symboliczny dotyczył sfery pamięci i pojednania między narodami, realny – polskiego członkostwa w NATO i UE, co było możliwe w dużym stopniu dzięki poparciu ze strony Niemiec, współpracy gospodarczej, kontaktów naukowo-badawczych, turystycznych i kulturalnych oraz kooperację transgraniczną i regionalną²⁴.

W myśli politycznej Platformy Obywatelskiej Niemcy pełniły ważną rolę na trzech płaszczyznach: (1) bilateralnej, (2) regionalnej, (3) europejskiej. Po pierwsze – Niemcy były traktowane jako najważniejszy partner Polski w relacjach dwustronnych. Biorąc pod uwagę względy gospodarcze i finansowe zachodni sąsiad Polski był odbiorcą ponad jednej czwartej polskiego eksportu (wymiana handlowa była większa niż Niemiec z Rosją) i głównym płatnikiem netto do budżetu UE, z czego Polska czerpała wymierne korzyści finansowe. Uwzględniając czynniki polityczne Polskę i Niemcy łączyła wspólnota interesów i demokratycznych wartości, podobne postrzeganie sąsiedztwa Unii oraz szczególnie interesy unijne na Ukrainie i Białorusi.

Po drugie – doceniano regionalną współpracę trilateralną z Niemcami i Francją w ramach Trójkąta Weimarskiego. Oś Paryż-Berlin-Warszawa była geopolitycznym *novum*, które wyłoniło się w wyniku zakończenia „zimnej wojny” i upadku Związku Radzieckiego. Początkowo zadaniem Trójkąta Weimarskiego było wprowadzenie Polski do zachodnich struktur politycznych i gospodarczych. W latach 2007–2015 obserwowaliśmy przeformułowanie idei Weimaru i jego reanimację po okresie stagnacji²⁵. Poddawano krytyce politykę zagraniczną PiS, zarzucając Annie Fotydzę, minister spraw zagranicznych nieumiejętność

²³ Zob. S.P. Sałajczyk, *Wizje rzeczywistości międzynarodowej* [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Warszawa 2006, s. 41 i n.; E. Haliżak, *Liberalna wizja porządku międzynarodowego* [w:] *Porządek międzynarodowy...*, s. 59 i n.; J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 104 i n.

²⁴ *Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016*, Warszawa 2012, s. 17.

²⁵ *Ministrowie obrony Polski, Francji i Niemiec o współpracy*, <http://www.defence24.pl> (dostęp: 20.06.2015 r.).

tworzenia sojuszy politycznych oraz wykorzystania stosunków z Francją i Niemcami w ramach Trójkąta Weimarskiego do realizacji polskich interesów narodowych²⁶.

Bronisław Komorowski, pełniąc funkcję marszałka Sejmu RP ocenił Trójkąt Weimarski jako „najbardziej atrakcyjną platformę współpracy Polski, Niemiec i Francji w Unii Europejskiej”, gwarantującą Polsce silną pozycję w regionie i platformę reprezentowania swoich interesów²⁷. Politycy PO w kooperacji ramach Trójkąta Weimarskiego upatrywali nie tylko współpracy politycznej w obrębie UE, ale także militarnej.

Po trzecie – na płaszczyźnie europejskiej akcentowano pozytywną rolę „europeizacji” stosunków polsko-niemieckich oraz dominującą rolę Niemiec w UE. W tej kwestii uwypuklano zasługi Niemiec dla polskiego członkostwa w strukturach unijnych oraz podkreślano, że polityka wspólnotowa UE w znaczny sposób ograniczała asymetrię dwustronnych stosunków polsko-niemieckich, a różnice potencjałów obu państw nie tworzyły jednostronnej zależności, ale współzależność interesów w ramach UE. Wierzano, że bliska współpraca z Niemcami „toruje nam drogę ku centrum decyzyjnemu Unii” i pomaga w oddziaływaniu na Rosję²⁸.

Niemcy widziano w roli gwaranta stabilności całej Unii Europejskiej, a bezpieczne członkostwo Polski w UE traktowano jako element racji stanu²⁹. Minister spraw zagranicznych Radosław Sikorski w przemówieniu w Berlinie w 2011 roku wyraźnie określił stanowisko rządu: „Mniej zaczynam się obawiać się niemieckiej potęgi niż niemieckiej bezczynności. Niemcy stały się niezbędnym narodem Europy. Nie możecie sobie pozwolić na porażkę przywództwa. Nie możecie dominować, lecz macie przeprowadzić reformom”³⁰.

Politycy PO odrzucali tym samym proponowaną przez PiS koncepcję bloku państw, będących przeciwwagą dla Rosji (poza UE) i Niemiec (w UE). Donald Tusk podkreślił, iż wizja międzymorza była „fikcyjnym aliansem państw, które nawet prowadząc wspólną politykę nie były w przeszłości i nie będą w przyszłości w stanie sprostać wyzwaniom, jakie stawia przed nami świat współczesny”³¹.

²⁶ Wypowiedź Bronisława Komorowskiego po informacji rządu na temat bilansu kosztów i korzyści związanych z członkostwem Polski w Unii Europejskiej od 1 maja 2004 r. do 1 maja 2006 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata5.nsf/main/7D5C128B> (dostęp: 3.07.2015 r.).

²⁷ Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2013 roku, <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=36&dzien=1&wyp=0#093> (dostęp: 10.07.2015 r.).

²⁸ Informacja ministra spraw zagranicznych nt. polityki zagranicznej RP w 2011 roku, <http://www.msz.gov.pl/resource/6fd9a0c0-79ef-4eac-82ef-5fbc4202948e:JCR> (dostęp: 10.07.2015 r.); *Komorowski: mocna rola Polski w UE bez członkostwa w unii walutowej – wątpliwa*, <http://www.radiopik.pl/3,33045,komorowski-mocna-rola-polski-w-ue-bez-czlonkostw&s=2&si=2&sp=2> (dostęp: 10.07.2015 r.).

²⁹ Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 roku, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_sikorskiego/ (dostęp: 2. 07. 2015 r.).

³⁰ Wystąpienie ministra spraw zagranicznych RP Radosława Sikorskiego na forum Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej w Berlinie 28 listopada 2011 roku, http://www.msz.gov.pl/pl/c/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_sikorskiego/ (dostęp: 23.07.2015 r.).

³¹ Wypowiedź Donalda Tuska na Konwencji PO w Sopocie przed wyborami do europarlamentu w dniu 12.06.2014 r., <http://www.platforma.org/aktualnosc/36601/przemowienie-donalda-tuska-na-konwencji-w-sopocie-tekst> (dostęp: 12.06.2015 r.).

Dla myśli politycznej Platformy Obywatelskiej charakterystyczne było przekonanie, że Niemcy pełniły dominującą rolę w zjednoczonej Europie. Wielokrotnie akcentowano, że kryzys strefy euro po 2010 r. wyniósł Niemcy do roli rzeczywistego przywódcy UE, czyniąc z polskiego zachodniego sąsiada państwo dźwigające główny ciężar finansowy walki z kryzysem. „Kraj ten ugruntował swoją kluczową pozycję na kontynencie. W naszym interesie jest, aby Niemcy oddziaływały na Europę w ramach mechanizmu konsultacji, na które państwa członkowskie, a więc także my, mają spory wpływ”, podkreślił Radosław Sikorski³².

Wizja roli Niemiec w Unii Europejskiej wiązała się z poglądami na model integracji. PO wspierała projekt federalizacji UE, widząc w niej gwarancję bezpieczeństwa Polski, szczególnie we współpracy z Niemcami. Racją stanu pojmowano w sensie wspólnotowym (ponowoczesnym). Wedle polityków PO tylko silna i scentralizowana UE gwarantowałyby realizację polskiej racji stanu, natomiast Europa ojczyzn, będąca luźnym związkiem państw narodowych, realizujących własne interesy byłaby zagrożeniem dla bezpieczeństwa Polski i całego kontynentu³³.

Politycy PO łagodnie traktowali sprawę Gazociągu Północnego. Radosław Sikorski wyraził zadowolenie, że strona niemiecka uwzględniła polskie postulaty, aby rurociąg „nie zagrażał ani teraz, ani w przyszłości dostępowi do portu w Świnoujściu”. Uznał, że jest to przykład na realizację polskich interesów dzięki dobrym stosunkom polsko-niemieckim. Jednocześnie podkreślił, że Polska nie jest entuzjastką tego projektu³⁴. Za brak sprzeciwu wobec projektu *North Stream* został mocno skrytykowany przez polityków PiS.

Na kształt relacji polsko-niemieckich miały wpływ liczne kontrowersje historyczne³⁵. Na początku XXI wieku spory zaostrzyły się i dotyczyły m.in. spraw związanych z: roszczeniami majątkowymi Niemców wysiedlonych z byłych obszarów Trzeciej Rzeszy (działalność Powiernictwa Pruskiego), budową Centrum przeciwko Wypędzeniom w Berlinie i polskim sprzeciwem wobec prób relatywizacji zbrodni niemieckich z czasów II wojny światowej.

W PO zdawano sobie sprawę z wagi kwestii historycznych dla pojednania narodów polskiego i niemieckiego, jednakże podkreślano, iż nie można pozwolić, aby spory o przeszłość spowodowały zaprzepaszczenie dorobku współpracy Polaków i Niemców z ostatnich dekad³⁶. PO kładła nacisk na historię budowania dobrych relacji z Niemcami po 1989

³² Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 roku, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_sikorskiego/ (dostęp: 2.07.2015 r.); Wypowiedź Donalda Tuska po sprawozdaniu Komisji Spraw Zagranicznych o poselskim projekcie uchwały w sprawie reparacji Niemiec na rzecz Polski, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/2004r/pos83z.htm> (dostęp: 24.06.2015 r.).

³³ Wypowiedź Donalda Tuska na Konwencji PO w Sopocie przed wyborami do europarlamentu 12. 06. 2014 r., <http://www.platforma.org/aktualnosc/36601/przemowienie-donald-tuska-na-konwencji-w-sopocie-tekst> (dostęp: 12.06.2015 r.).

³⁴ *Nord Stream nie utrudni rozwoju portów*, <http://www.tvp.info/1419359/informacje/biznes/nord-stream-nie-utrudni-rozwoju-portow/> (dostęp: 12.07.2015 r.).

³⁵ Więcej w: B. Korzeniewski, *Wprowadzenie. Polityka historyczna – propozycje definicji i spory wokół jej zakresu w polskim i niemieckim dyskursie naukowym* [w:] *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej*, red. B. Korzeniewski, Poznań 2008.

³⁶ Wypowiedź Grzegorza Schetny po sprawozdaniu Komisji Spraw Zagranicznych o poselskim projekcie uchwały w sprawie ustanowienia Centrum Pamięci Narodów Europy pod auspicjami Rady Europy, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/8495e9411f11fa89c125747800370e1e?OpenDocument> (dostęp: 24.06.2015 r.).

roku, których genezę upatrywała w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich, uwypuklała znaczenie obalenia komunizmu w Europie dla Polski i dla Niemiec, starając się „przełamywać negatywne skojarzenia związane z dramatem przeszłości, dramatem drugiej wojny światowej”³⁷. Odcinano się od modelu polityki historycznej propagowanego przez swoich politycznych adwersarzy, podkreślając, że historia nie może „przesłaniać horyzontów przyszłości w relacjach między ludźmi, między narodami i między państwami”³⁸.

Mimo „konfliktu odmiennej pamięci” Bronisław Komorowski, jako marszałek Sejmu RP, podkreślił polsko-niemiecką „wspólną złego losu”, opierającą się na tym, iż „dramat wojny dotknął prawie każdą polską rodzinę, [...] także prawie każdą niemiecką rodzinę. Doświadczenie totalitarnych dyktatur, zwycięska walka o wolność i przewyciężenie trudnej przeszłości tworzą polską, niemiecką i europejską wspólną pamięć dobrego losu”³⁹. Komorowski krytykował PiS za brak woli politycznej „rozwiązania problemów przyszłości” i „odwoływania się do negatywnych skojarzeń, lęków, obciążeń z natury historii pomiędzy relacjami polsko-niemieckimi”⁴⁰.

Zmiana retoryki i „ocieplenie klimatu” relacji polsko-niemieckich nastąpiło w 2007 roku po przejściu władzy politycznej przez rząd koalicyjny Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego. Jednak nie przesądzało o większej skuteczności prowadzonej polityki, gdyż w dalszym ciągu wiele kwestii niezwykle istotnych z punktu widzenia polskiej racji stanu pozostało nierozwiązanych (nieokreślone warunki przyznania statusu mniejszości narodowej Polakom w Niemczech oraz finansowanie organizacji polonijnych, toczące się negocjacje w sprawie dostępu do portów w Szczecinie i Świnoujściu statków o dużym zanurzeniu przy okazji budowy Gazociągu Północnego)⁴¹.

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Analiza świadectw i śladów myśli politycznej Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości w kwestii stosunków polsko-niemieckich skłania do kilku wniosków. Po pierwsze – o ile istniał konsensus między partiami, że dobre relacje polsko-niemieckie były kluczowe dla polskiej racji stanu, o tyle kwestiami spornymi pozostawały drogi realizacji

³⁷ Bronisław Komorowski w Bonn: *Stawiam na Trójkąt Weimarski*, <http://www.dw.com/pl/bronis%C5%82aw-komorowski-w-bonn-stawiam-na-tr%C3%B3jk%C4%85t-weimarski/a-4934012> (dostęp: 23.06.2015 r.).

³⁸ Wypowiedź Bronisława Komorowskiego po informacji rządu na temat realizacji traktatu Polsko-Niemieckiego o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata5.nsf/main/67E5240B> (dostęp: 3.07.2015 r.).

³⁹ Bronisław Komorowski: *Trójkąt Weimarski siłą w UE*, <http://www.dw.com/pl/bronis%C5%82aw-komorowski-tr%C3%B3jk%C4%85t-weimarski-si%C5%82%C4%85-w-ue/a-4933545> (dostęp: 23.06.2015 r.).

⁴⁰ Wypowiedź Bronisława Komorowskiego w debacie sejmowej po informacji Rządu na temat realizacji traktatu Polsko-Niemieckiego o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata5.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/7a3acddc077bca7bc12574650047567d?OpenDocument> (dostęp: 23.06.2015 r.); Wypowiedź Bronisława Komorowskiego w debacie sejmowej po informacji informacji Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2007 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata5.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/07efb6580ddd0d66c1257466003fd87a?OpenDocument> (dostęp: 23.06.2015 r.).

⁴¹ M. Hajduk, *Polityka zagraniczna wobec Niemiec* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej...*, s. 203.

złożonych celów. Po drugie – obie partie zasadniczo różniły się w propagowanym modelu polityki zagranicznej. Stanowisko PO bliskie było liberalnemu podejściu do relacji międzynarodowych oraz ponowoczesnemu modelowi państwa⁴². Zwolennicy państwa ponowoczesnego nie przywiązywali wagi do suwerenności jako szczególnego atrybutu państwa, a interes państwowy traktowali jako coraz mniej determinujący czynnik w polityce zagranicznej. PiS natomiast hołdowało paradygmatowi realistycznemu, uważając, że stosunki międzynarodowe były nieustanną areną walki między partykularnymi interesami poszczególnych państw, gdzie rządzą narodowe egoizmy. Uznawano, że tylko podejście realistyczne gwarantuje dobre relacje bilateralne z Niemcami. Kierowanie się w polityce zagranicznej czynnikami irracjonalnymi (kwestie etyczne, moralne, pojednanie, dialog, solidarność etc.) uważano za wysoce nieskuteczne. Politycy PiS byli zwolennikami modelu państwa narodowego. Uznawano suwerenność państwową za kluczową cechę państwa, a siła, podmiotowość i racja stanu determinowały relacje między państwami. W myśli politycznej PiS państwa w stosunkach międzynarodowych kierowały się przede wszystkim rachunkiem interesów i sił. Po trzecie – Platforma Obywatelska określała RFN mianem „partnera strategicznego”, z którym łączyła Polskę „wspólnota losów i interesów”. Politycy PiS unikali określenia „partnerstwo”, uważając relacje polsko-niemieckie za „asymetryczne”. W zamian proponowano jasne artykułowanie racji stanu i nieunikanie kwestii spornych w debacie międzynarodowej. Po czwarte – w myśli politycznej PO dominowało przekonanie, że kierowanie się racją stanu sprzyjało konfliktom i egoizmom państwowym, podobnie jak częste sięganie do kwestii historycznych. PO kładła nacisk na historię budowania dobrych relacji z Niemcami po 1989 roku. Odpowiedzią PiS była konstatacja, że tylko jasne artykułowanie swoich interesów może gwarantować dobre relacje z innymi państwami. Po piąte – PiS i PO znacząco różniły się w postrzeganiu roli Niemiec w zjednoczonej Europie. PO niejako „pod skrzydłami Niemiec” chciała realizować polskie interesy i cele polskiej polityki, co dla PiS było zgodą na klientelizm i odebranie podmiotowości Polski na arenie międzynarodowej. Zwiększenie roli Niemiec było dla PiS niczym innym niż utrwaleniem modelu „dwóch prędkości” w UE.

LITERATURA

- [1] Bieleń S., *Polityka zagraniczna a racja stanu* [w:] *Polityka zagraniczna państwa*, red. J. Kukułka, R. Zięba, Warszawa 1992.
- [2] Cerny P.G., *The competition state today: from raison d'État to raison du Monde*, “Policy Studies” Vol. 31, 2010.
- [3] Graś A., *Pozycja prawna Polaków w Niemczech* [w:] *Być Polakiem w Niemczech*, red. A. Wolff-Powęska, E. Schulz, Poznań 2000.
- [4] Groszyk H., *Refleksje o niektórych aspektach idei racji stanu* [w:] *Studia z historii państwa i idei*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin 1997.
- [5] Hajduk M., *Polityka zagraniczna wobec Niemiec* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej rządu Donalda Tuska w latach 2007–2011*, red. P. Musiałek, Kraków 2012.
- [6] Kiperska J., *USA w polityce Niemiec*, „Przegląd Zachodni” nr 1, 2008.

⁴² Zob. K. Szpak, *Założenia programowe polityki zagranicznej koalicji rządowej PO-PSL w latach 2007–2011* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej...*, s. 19.

- [7] Korzeniewski B., *Wprowadzenie. Polityka historyczna – propozycje definicji i spory wokół jej zakresu w polskim i niemieckim dyskursie naukowym* [w:] *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej*, red. B. Korzeniewski, Poznań 2008.
- [8] Łastawski K., *Polska racja stanu po wstąpieniu do UE*, Warszawa 2006.
- [9] Michałowski S., *Partnerstwo Wschodnie w polityce zagranicznej Niemiec*, „Homo Politicus” Vol. 7–8, 2012–2013.
- [10] Musiałek P., *Trendy zewnętrznych uwarunkowań polityki zagranicznej Polski w latach 2007–2011. Ewolucja najbliższego środowiska międzynarodowego* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej rządu Donalda Tuska w latach 2007–2011*, red. P. Musiałek, Kraków 2012.
- [11] Paruch W., Rydel M., *Założenia strategiczne w koncepcji polityki zagranicznej RP – analiza myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości* [w:] *Polityka zagraniczna III RP. 20 lat po przełomie, t. 1: Koncepcje, bezpieczeństwo, kwestie prawne i polonijne*, red. A. Jarosz, K. Olszewski, Toruń 2011.
- [12] Pietraś Z.J., *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa* [w:] *Racja stanu. Historia. Teoria. Współczesność*, red. E. Olszewski, Lublin 1989.
- [13] Rzegocki A., *Idea raison d'état w przeszłości i w kontekście współczesnej integracji europejskiej*, Warszawa 2003.
- [14] Sadowski E., *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa* [w:] *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. R. Zięba, Toruń 2004.
- [15] Sałajczyk S.P., *Wizje rzeczywistości międzynarodowej* [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Warszawa 2006.
- [16] Santorski J., *Problem Polonii niemieckiej w zjednoczonych Niemczech – aspekty historyczne, polityczne i prawnomiędzynarodowe* [w:] *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2011.
- [17] Stolarczyk M., *Zbieżność i różnice interesów w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1989–2009*, Katowice 2010.
- [18] Szpak K., *Założenia programowe polityki zagranicznej koalicji rządowej PO-PSL w latach 2007-2011* [w:] *Główne kierunki polityki zagranicznej rządu Donalda Tuska w latach 2007–2011*, red. P. Musiałek, Kraków 2012.
- [19] Warzecha Ł., *Czy możliwa jest realistyczna polityka zagraniczna nie na kolanach, czyli o fałszywej interpretacji realizmu* [w:] *Rzeczpospolita na arenie międzynarodowej. Idee i praktyczne dylematy polityki zagranicznej*, red. J. Kloczkowski, T. Żukowski, Warszawa–Kraków 2010.
- [20] Wolff-Powęska A., *Polska racja stanu w procesie normalizacji stosunków z Niemcami w warunkach wolności i demokracji* [w:] *Polska-Niemcy 1945–2007. Od konfrontacji do współpracy i partnerstwa w Europie*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2007.

ŹRÓDŁA

A) Dokumenty programowe:

- [1] *Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016*, Warszawa 2012.
- [2] *Program Prawa i Sprawiedliwości 2014*, Warszawa 2014.
- [3] *Raport o stanie Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011.

B) Prasa:

- [1] Fotyga A., *Sojusze zawieramy wedle interesów*, rozm. J. Olechowski, W. Lorenz, „Rzeczpospolita” z 18.05.2007 r.
- [2] Kaczyński J., *Nie odtwarzajmy Cesarstwa Niemieckiego*, „Rzeczpospolita” z 8.12.2011 r.
- [3] Kaczyński J., *Polska racja stanu* [w:] *Racja stanu – Janowi Olszewskiemu*, red. B. Juśiak, Poznań 2011.
- [4] Naimski P., *Rosja chce być energetycznym monopolistą*, rozm. I. Janke, „Rzeczpospolita” z 11.01.2008 r.
- [5] Szczerski K., *Będziemy prowadzić politykę z podniesioną głową*, rozm. M. Michalska, „Gazeta Polska” z 24.08.2014 r.
- [6] Szczerski K., *Cztery warunki Dudy dla Niemiec*, rozm. J. Bielecki, „Rzeczpospolita” z 15.06.2015 r.

NETOGRAFIA

- [1] Bronisław Komorowski w Bonn: *Stawiam na Trójkąt Weimarski*, <http://www.dw.com/pl/bronis%C5%82aw-komorowski-w-bonn-stawiam-na-tr%C3%B3jk%C4%85t-weimarski/a-4934012>
- [2] Bronisław Komorowski: *Trójkąt Weimarski siłą w UE*, <http://www.dw.com/pl/bronis%C5%82aw-komorowski-tr%C3%B3jk%C4%85t-weimarski-si%C5%82%C4%85-w-ue/a-4933545>
- [3] *Dylematy i perspektywy stosunków polsko-niemieckich*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/artukul,587,Dylematyiperspektywy_stosunkow_polskoniemieckich
- [4] Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 roku, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_a_sikorskiego/
- [5] Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2013 roku, <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=36&dzien=1&wyp=0#093>
- [6] Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 roku, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_a_sikorskiego/
- [7] *Komorowski: mocna rola Polski w UE bez członkostwa w unii walutowej – wątpliwa*, <http://www.radiopik.pl/3,33045,komorowski-mocna-rola-polski-w-ue-bez-czlonkostw&s=2&si=2&sp=2>
- [8] *Ministrowie obrony Polski, Francji i Niemiec o współpracy*, <http://www.defence24.pl>
- [9] *Nord Stream nie utrudni rozwoju portów*, <http://www.tvp.info/1419359/informacje/biznes/nord-stream-nie-utrudni-rozwoju-portow/>
- [10] *Od lat jesteśmy w sporze o bezpieczeństwo Europy Wschodniej z Niemcami*, <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/waszcykowski-od-lat-jestesmy-w-sporze-o-bezpieczenstwo-europy-wschodniej-z-niemcami/9s2jhy>
- [11] *Trójkąt Weimarski: propaganda zamiast narzędzia*, <http://ryszardczarnecki.blog.onet.pl/tag/francja/>

- [12] Waszczykowski: *Chcemy dokonać korekty w relacjach z Niemcami*, <http://natemat.pl/145845, chcemy-dokonac-korekty-w-relacjach-z-niemcami-waszczykowski>.
- [13] Wypowiedź Arkadiusza Mularczyka po informacji ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2015 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=91&dzien=2&wyp=42&view=S>.
- [14] Wypowiedź Bronisława Komorowskiego po informacji rządu na temat realizacji traktatu Polsko-Niemieckiego o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata5.nsf/main/67E5240B>
- [15] Wypowiedź Donalda Tuska na Konwencji PO w Sopocie przed wyborami do europarlamentu 12 IV 2014 r., <http://www.platforma.org/aktualnosc/36601/przemowienie-donald-tuska-na-konwencji-w-sopocie-tekst>
- [16] Wypowiedź Donalda Tuska po sprawozdaniu Komisji Spraw Zagranicznych o poselskim projekcie uchwały w sprawie reparacji Niemiec na rzecz Polski, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/2004r/pos83z.htm>
- [17] Wypowiedź Jarosława Kaczyńskiego po informacji rządu na temat polskiej polityki zagranicznej w 2003 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/>.
- [18] Wypowiedź Kazimierza Michała Ujazdowskiego po informacji ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2005 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/>.
- [19] Wypowiedź Witolda Waszczykowskiego po informacji ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2013 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=36&dzien=1&wyp=4&type=A&symbol>.
- [20] Wystąpienie ministra spraw zagranicznych RP Radosława Sikorskiego na forum Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej w Berlinie 28 listopada 2011 roku, http://www.msz.gov.pl/pl/c//ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/wystapienia_radoslaw_sikorskiego/

**POLISH-GERMAN RELATIONS AND THE NATIONAL INTEREST.
THE PIS-PO DISPUTE ABOUT THE MODEL OF FOREIGN POLICY
TOWARDS THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY (2001–2015)**

The analysis of the testimonies and political thought of Civic Platform (PO) and Law and Justice (PiS) leads to three conclusions. Firstly, while there was a consensus between these two parties that good Polish-German relations were crucial to the Polish national interest, the ways of achieving the target objectives remained the sticking point. Secondly, PiS and PO displayed fundamental differences in the propagated models of foreign policy. PO's standpoint was close to a liberal attitude to international relations and the postmodern model of the state (the state's sovereignty is not regarded as its main asset, with the national interest determining state foreign policy to a lesser and lesser extent). PiS followed a realistic paradigm, believing that international relations are an arena of constant struggle between particular interests of individual states, governed by national egoism. It was deemed that only a realistic approach can guarantee good bilateral relations with Germany. PiS politicians advocated a modern state model (with state sovereignty regarded as extremely important). Thirdly, PO treated Germany as a "strategic partner", while PiS avoided the

word “partnership”, considering it a pipe dream and an empty slogan. Instead, it proposed the clear articulation of the national interest and not avoiding points of dispute in the international debate.

Keywords: Reason of State, Political Thought, Political Parties, Polish-German Relations.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.73

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Marta SMYKAŁA¹

ZU NEUESTEN ENTWICKLUNGSTENDENZEN VON BILDUNGSMEDIEN: MODERNE UND ALTE SCHULBÜCHER – EIN KURZER WEG VOM *LEHRBUCH ZUM BILDUNGSMEDIUM*

Das Ziel des Beitrags ist es, die Entwicklung des Mediums *Schulbuch / Lehrbuch* zum modernen *Bildungsmedium / Lehrwerk* in den letzten dreißig-vierzig Jahren am Beispiel von Lehrmitteln zum Erlernen des Deutschen als Fremdsprache zu skizzieren. In den meisten Fällen stellt heute ein Fremdsprachenlehrwerk eine multimodale Medienkombination dar. Es kann auch als ein intermediales Phänomen betrachtet werden. Ausgegangen von einem vor 30 Jahren in den meisten polnischen Schulen eingesetzten Lehrbuch *Lernt mit uns*, welches für ein ‚didaktisches Massenmedium‘ der 80er Jahre in Polen gehalten werden kann, wird die Entwicklung der Fremdsprachenlehrwerke für den DaF-Unterricht präsentiert. Zu diesem Zweck wird das genannte Lehrbuch aus den 80er Jahren mit einem modernen Lehrwerk für DaF *Infos* kontrastiert. Die größten (und bedeutendsten) Veränderungen beziehen sich auf die Entwicklung des bikodalen Buches zu einem mehrteiligen multikodalen Gefüge. Von Interesse sind nicht nur die Veränderungen, die die Lehrmittel in den letzten drei Jahrzehnten in Bezug auf ihr Aussehen, ihren Inhalt und Aufbau erfahren haben. Gefragt wird auch nach dem aktuellen Status und der Eigenart des modernen Lehrwerks, wobei seine Multimodalität, ‚Medienhaftigkeit‘ und intermediale Bezüge in den Vordergrund gestellt werden. Im Beitrag wird auch auf die bisherige linguistische (germanistische) Schulbuchforschung eingegangen. Es werden ebenfalls einige Forschungsdesiderate formuliert.

Schlüsselwörter: Schulbuch, Lehrwerk, Multimedialität, Multimodalität, intermediale Bezüge, Fremdsprachenlernen, DaF, DaF-Unterricht.

1. EINLEITUNG

Im vorliegenden Beitrag möchte ich einige Besonderheiten in der Entwicklung von Schulbüchern und insbesondere von Fremdsprachenlehrwerken skizzieren, um anhand historischer Entwicklung ihren aktuellen Status zu hinterfragen und die modernen Entwicklungstendenzen aufzuzeigen. In meinen Ausführungen stütze ich mich einerseits auf einschlägige Literatur und exemplarische Analyse von einigen Lehrmitteln, andererseits beziehe ich mich auf meine berufliche Erfahrung als Fremdsprachendidaktikerin sowie auf meine persönliche Erfahrung als Lernende. Schulbücher, darunter auch Fremdsprachenlehrwerke, sind Massenmedien besonderer Art. Jeder hat sie, zumindest in der eigenen Schulzeit, in Anspruch genommen und aus ihnen gelernt. Mein erstes Deutschlehrbuch *Lernt mit*

¹ Dr Marta Smykała, adiunkt, Katedra Lingwistyki Stosowanej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: smykala@intertele.pl

uns von J. Honsza und N. Honsza² war in den 80er Jahren nicht nur ein, sondern das didaktische Massenmedium, das in den Mittelschulen in ganz Polen im Einsatz war. Das Buch hatte eine bunte Umschlagseite, im Inneren war es größtenteils schwarz-weiß. Nur noch eine Farbe gab es in jedem der vier Bände zusätzlich. Mithilfe dieser einen anderen Farbe waren Aufgabenbeschreibungen und wichtigere Regeln abgebildet. Ähnliches Gestaltungsprinzip galt auch für andere Lehrbücher, darunter auch für Bücher aus dem Ausland (DDR): farbiger Einband, das Innere schwarz-weiß, kaum Bilder. Führt man sich - im Kontrast dazu - die neuen Lehr- und Lernmaterialien vor Augen, ist der Anteil des Visuellen und der Einsatz von Farben der erste augenfälligste Unterschied. Der zweite Unterschied ist quantitativer Natur und bezieht sich auf die Anzahl der Artefakte, die man beim Lernen nutzt. In den 80er Jahren war *Lernt mit uns* nicht nur ein Leitmedium im Unterricht, sondern es war überhaupt das einzige Medium, in dem Schritt für Schritt, eine Übung nach der anderen durchgenommen wurde. Die alten Lehrbücher bestanden eben meistens aus dem einem Buch und je nach Bedarf griff man noch nach separaten Grammatiken, anderen Büchern, die aber in keinerlei Beziehung zu dem jeweiligen Lehrbuch standen, abgesehen davon, dass sie auch für Deutschlernende konzipiert waren. Heute ist ein modernes Fremdsprachenlehrwerk eine multimodale Medienkombination (Medienverbund). Es kann auch als ein intermediales Phänomen betrachtet werden im Sinne eines Multimediums, das meistens aus einigen Büchern und CD(s), sowie DVD(s) und einem Online-Angebot für Schüler und Lehrer besteht. Immer häufiger kommt noch ein Zusatzangebot hinzu: Übungen und Aktivitäten für den Unterricht, die mittels eines verhältnismäßig neuen Mediums im Schulbereich, nämlich des interaktiven Whiteboards (IWB) ausgeführt werden. Außerdem gibt es viele außerschulische Formen und Foren, Techniken und Methoden, die z. B. als Freizeitangebot online zugänglich sind (z. B. verschiedene Webinars, YouTube-Angebot, oder SITA-Brille mit Atemfeedback-Technik, um nur einige wenige zu nennen).

Ist also der Einsatz von Visuellem sowie von Medien-Paketen und vernetzten Textsorten zum Erlernen einer Fremdsprache eine Erfindung der letzten vierzig Jahre? Auf keinen Fall. Zum Bildeinsatz bemerkt Adamzik mit Recht, dass man sich spätestens seit 1635, d.h. seit Comenius und seinem Werk *Orbis sensualium pictus*, der Bedeutung von Bildern im Unterrichtsprozess bewusst ist³. Der Farbdruk ist, zugegeben, eine spätere Erfindung. In Bezug auf das, was heute in Form von einem medialen Gefüge zustande kommt, kann festgestellt werden, dass es seine Vorläufer schon im 17. und 18. Jahrhundert hatte. Damals „hatte eine ‚Grammatik‘ als Sprachlehrbuch offensichtlich auch noch andere Aufgaben zu erfüllen. Zumeist als Anhang angeschlossene Alltagsgespräche, Sprichwörteransammlungen, Musterbriefe und nicht zuletzt Anekdoten sowie längere Erzählungen dienten der Schulung sprachlicher Fertigkeiten, sie lieferten den Stoff für Übersetzungsübungen und wurden auch bei der Ausspracheschulung und im Literaturunterricht eingesetzt“⁴. Als ein Zwischenfazit kann daher gelten, dass bereits vor einigen Jahrhunderten das Bewusstsein vorhanden war, dass der Fremdspracherwerb die Entwicklung von verschiedenen sprachlichen Fertigkeiten umfasst, sich auf vielfältige Textsorten und authentische Texte stützen soll, sowie auf kulturkundliche Inhalte und Bilder zwecks besserer Visualisierung nicht verzichten kann

² J. Honsza, N. Honsza, *Lernit mit uns 1, 2, 3, 4*, Warszawa 1979.

³ Vgl. K. Adamzik, *Kontrastive Textologie am Beispiel des Schulbuchs*. In: *tekst i dyskurs / text und diskurs* 5, 2012, S. 55.

⁴ R. Budziak, *Deutsch als Fremdsprache in Polen. Sprachlehrbücher aus dem 16. bis 18. Jahrhundert*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2011, S. 55.

(mehr zu alten Sprachlehrbüchern in Polen vgl. exemplarisch Zawadzka 2005⁵ und Budziak 2011⁶). Die genannten Prinzipien gelten auch in der modernen Didaktik.

2. SCHULBUCH IN DER LINGUISTISCHEN FORSCHUNG

Bevor ich meine Ausführungen fortsetze, will ich darauf hinweisen, dass hier die Bezeichnungen *Fremdsprachlehrwerk* (*Fremdsprachenlehrbuch*), *Sprachlehrbuch* und *Schulbuch* abwechselnd im Sinne von Lehr- und Lernmitteln verwendet werden. All die Bezeichnungen sind eng verwandt, wenn auch nicht ganz synonymisch zu verstehen. *Schulbuch* ist ein Oberbegriff, der sowohl die Bezeichnung *Fremdsprachenlehrbuch* als auch *Fremdsprachenlehrwerk* umfasst. Die Bezeichnung *Schulbuch* bezieht sich auf den institutionellen Rahmen. *Lehrbuch* betont die Tätigkeit des Lehrens. In den Bezeichnungen *Lehr-Buch* und *Lehr-Werk* spiegelt sich bereits die Entwicklung des Untersuchungsgegenstands wider. Die Bezeichnung *Lehrwerk* visiert an, dass es aus mehreren Teilen (Büchern u. anderen Komponenten) besteht. Was in Bezug auf das Schulbuch die linguistische Forschung bis jetzt erforscht hat, gilt fast uneingeschränkt auch für Fremdsprachenlehrbücher / Fremdsprachenlehrwerke. Gewisse Einschränkungen ergeben sich aus der Tatsache, dass Schulbücher bestimmte Genehmigungsverfahren erfahren müssen, bevor sie in der Schule eingesetzt werden. In der Tat sind nicht alle Fremdsprachenlehrwerke zum schulischen Einsatz zugelassen. Für meine weiteren Ausführungen hat dies aber keine Relevanz.

Welche Aufschlüsse über die linguistische (germanistische)⁷ Schulbuchforschung gibt die Lektüre von einschlägiger Literatur? In der Fachliteratur dominiert die Auffassung, dass innerhalb der germanistischen Linguistik das Schulbuch als Untersuchungsgegenstand derzeit erst „entdeckt wird“⁸ und „die germanistisch-linguistische Forschung hierzu insgesamt defizitär ausfällt“⁹. Die aktuellen Forschungsdomänen gestalten sich je nach der Perspektive, aus welcher das Schulbuch betrachtet wird.

Grundsätzlich lassen sich gegenwärtig drei Perspektiven und damit drei linguistische Forschungsfelder unterscheiden: Erstens kann das Schulbuch als Text bzw. Textsorte oder Textsortenverbund und damit ein Untersuchungsgegenstand der Textlinguistik wahrgenommen werden. In diesem Kontext sei u.a. auf Arbeiten von Adamzik (2012)¹⁰ und Heer (2010)¹¹ hingewiesen. Das Interesse fokussiert sich auf den textlinguistischen Status des Schulbuchs (vgl. hierzu exemplarisch Gansel 2015¹²) und die Vernetztheit von Schulbuch

⁵ E. Zawadzka, *Polnische Lehrwerke für Deutsch als Fremdsprache – ein geschichtlicher Überblick*. In: *Studia Niemcoznawcze*, Band 29/2005, S. 603-633.

⁶ R. Budziak, *Deutsch als Fremdsprache in Polen. Sprachlehrbücher aus dem 16. bis 18. Jahrhundert*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2011.

⁷ Ein Überblick über diesbezügliche polnischsprachige Forschung ist z. B. in J. Nocoń, *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Uniwersytet Opolski, Opole 009 zu finden.

⁸ Vgl. J. Kiesendahl, C. Ott (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R Unipress, Göttingen 2015, S. 9.

⁹ Ebenda: 11.

¹⁰ K. Adamzik, *Kontrastive Textologie am Beispiel des Schulbuchs*. In: *tekst i dyskurs / text und diskurs* 5, 2012, S. 53-91.

¹¹ N. Heer, *Das Schulbuch als textlinguistischer Forschungsgegenstand*. In: Foschi, A.M./Hepp, M. u. a. (Hrsg.): *Text und Stil im Kulturvergleich*, München 2010, S. 471-481.

¹² C. Gansel, *Zum Textlinguistischen Status des Schulbuchs*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 111-135.

und anderen Elementen innerhalb des Textsortenverbunds sowie von Schulbuch als zentralem Element des Verbunds und anderen Teilen von Textsortennetzen.

Die zweite Perspektive der Untersuchungen zu Schulbuch, ist die, die das Schulbuch als multimodalen Text bzw. einen Bestandteil eines Bildungsmedienverbunds fasst. In dieser Hinsicht ist allerdings ein großes Forschungsdefizit zu verzeichnen, das möglicherweise im Rahmen der Medienlinguistik, „einer Subdisziplin *in statu nascendi*“¹³, zu bewältigen wäre. Es fehlen bislang linguistisch ausgerichtete Untersuchungen zum Schulbuch als multimodalem Medium, auch wenn die Zahl bildlinguistischer Arbeiten in den letzten Jahren kaum überschaubar ist. Im Kontext dieses Beitrags sei exemplarisch auf den Sammelband *Das Bild im Schulbuch* von Heinze/Matthes (2010)¹⁴ hingewiesen.

Drittens soll hier die diskurslinguistische Perspektive genannt werden, in deren Rahmen das Schulbuch als „Widerspiegelung der jeweils geltenden, diskursiv bedingten Wissensordnung“¹⁵ und Schulbücher als „Bausteine von Diskursen“¹⁶ verstanden werden. Untersuchungen im Rahmen dieses Forschungsfeldes konzentrieren sich auf sprachlich vermitteltes soziokulturelles Wissen, das mittels diskurslinguistischen Instrumentariums und derlei Analyseverfahren herausgestellt wird. Auch hier ist anzumerken, dass die Diskurslinguistik eine noch junge Disziplin ist und wohl aus diesem Grunde es noch an systematischen diskurslinguistisch orientierten Untersuchungen zu Schulbüchern fehlt. Nichtsdestotrotz sei hier auf einige Einzelstudien hingewiesen, wie z. B. Dreesen 2015¹⁷, Dreesen/Judkowiak 2011¹⁸, Pfalzgraf 2011¹⁹, Ott 2015²⁰, Höhne 2010²¹.

¹³ H.-H. Lüger, *Entwicklungen der Medienlinguistik*. In: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, nr 58, 2016, S. 60.

¹⁴ C. Heinze, E. Matthes, (Hrsg.): *Das Bild im Schulbuch*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2010.

¹⁵ Ph. Dreesen, *Sprache – Wissen – Kontingenz. Die Kontrastive Diskurslinguistik in der Schulbuchforschung am Beispiel deutscher und polnischer Geschichtsbücher*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 57.

¹⁶ C. Ott, *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 34.

¹⁷ Ph. Dreesen, *Sprache – Wissen – Kontingenz. Die Kontrastive Diskurslinguistik in der Schulbuchforschung am Beispiel deutscher und polnischer Geschichtsbücher*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 53-83.

¹⁸ Ph. Dreesen, J. Judkowiak, *Bierni na Wschodzie, ponoszący zbiorową winę i oczywiście obecni w Europie – krytyka niemieckich i polskich podręczników do historii w oparciu o kontrastywną lingwistykę dyskursu*. In: *tekst i dyskurs / text und diskurs* 5, 2012, S. 93–126.

¹⁹ F. Pfalzgraf, *Ausländer, Fremde(s) und Minderheiten in deutschen Fibeln 1933-1945*. In: *Muttersprache* 121, Heft 3/2011, S. 161–192.

²⁰ C. Ott, *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 19–37.

²¹ T. Höhne, *Die thematische Diskursanalyse – dargestellt am Beispiel von Schulbüchern*. In: Keller, R. u. a. (Hrsg.): *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*, Bd. 2: *Forschungspraxis*, Wiesbaden 2010, S. 423-453.

Obwohl die Forschungslage zu Bildungsmedien im Allgemeinen als „dürftig“²² und „pädagogisch dominiert“²³ charakterisiert werden kann, ist seit geraumer Zeit ein wachsendes Interesse an linguistisch fundierten Untersuchungen zu Bildungsmedien zu verzeichnen, das sich in zahlreichen Einzelstudien und auch in größeren Projekten, die u. a. von Georg-Eckert-Institut unterstützt werden, niederschlägt. Einen ausführlichen Überblick über die aktuelle Forschungslage gibt der Sammelband von Kiesendahl und Ott (2015) *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*. Seine Lektüre bestätigt allerdings die drei Defizite der Schulbuchforschung, die Hoppe²⁴ folgendermaßen charakterisiert:

- das »theoretische Defizit« (eine allgemein anerkannte Theorie des Schulbuchs fehlt bislang),
- das »empirische Defizit« (bezogen auf den konkreten Einsatz des Schulbuchs im Unterricht)
- das »methodische Defizit« (Verfahren und Instrumente der Analyse).

Mit Ott kann ebenfalls geschlussfolgert werden, dass Bildungsmedienforschung vor allem als Schulbuchforschung betrieben wird, denn das Schulbuch steht im Zentrum der Bildungsmedienforschung²⁵.

3. FREMDSPRACHENLEHRWERK ALS MEDIUM, MULTIMEDIUM UND MASSENMEDIUM

Jedes moderne Fremdsprachenlehrwerk umfasst verschiedene Arten von Medien: Printmedien, digitale Medien, Audiomedien und audiovisuelle Medien. Es vereint daher verschiedene Zeichensysteme und besteht aus Verbalem (geschriebene und gesprochene Sprache), Visuellem (Bilder: Zeichnungen, Fotos, Diagramme u.a., sowie Typografie), sowie aus Audialem (gesprochene Sprache [Audiotexte], Geräusche, Lieder, d.h. alle Tonaufnahmen, meistens in Form von CD-Roms) und Audiovisuellem (Ton und Bild und Sprache, z. B. Filme als DVD-Roms, auch Nonverbales, Musik). Zwischen den einzelnen Kodes gibt es direkte bzw. indirekte Beziehungen, die sich u. a. auch durch direkte sprachliche Verweise im Lehrwerk manifestieren und als intertextuelle Bezüge *par excellence* aufgefasst werden können. Niemand kann sich heute ein Fremdsprachenlehrwerk ohne Tonaufnahmen oder ohne Bilder vorstellen. Genauso selbstverständlich erscheinen heute gewisse Einteilungen in Kursbuch, Arbeitsbuch, Lehrerhandreichungen etc. In Anlehnung an Lüger²⁶

²² D. Wrobel, A. Müller, A. (Hrsg.): *Bildungsmedien für den Deutschunterricht. Vielfalt, Entwicklungen, Herausforderungen*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2013, S. 8.

²³ W. Wiater (Hrsg.), *Schulbuchforschung in Europa – Bestandsaufnahme und Zukunftsperspektive*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2003, S. 11.

²⁴ Vgl. H. Hoppe, *Schreiben in Unterrichtswerken. Eine qualitative Studie über die Modellierung der Textsorte Bericht in ausgewählten Unterrichtswerken sowie den Einsatz im Unterricht*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011, S. 28.

²⁵ Vgl. C. Ott, *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 20.

²⁶ H.-H. Lüger, *Entwicklungen der Medienlinguistik*. In: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, Nr. 58, 2016, S. 59-91.

können Lehrwerke als Medientexte (Wallsten spricht hier von multimodalem Text²⁷) betrachtet werden. Ihre spezifischen Eigenschaften sind die, die allen Medientexten zukommen: eine hohe semantische Komplexität, d.h. Elemente verschiedener Zeichensysteme (Kodes), die sich gegenseitig beeinflussen, ergänzen, vereindeutigen können. Sie sind ein multikodales (multimodales) Gesamtprodukt. Die Wirkung dieses Gesamtprodukts ergibt sich aus dem Zusammenspiel verbaler, visueller, audialer, audiovisueller Komponenten²⁸. Dieses Zusammenspiel aller Kodes ist aber nicht ganz beliebig und seine Wahrnehmung und Verarbeitung ist nicht ganz dem Zufall und dem (Un)Willen der Lernenden überlassen. Die Rollen, Funktionen, d.h. die Relevanz, die den einzelnen Komponenten eines Bildungsmediums zukommt, sind meistens vorgeplant und vorgegeben. Auf manche Komponenten kann unter Umständen verzichtet werden, wenn auch nie ganz, aber im Grunde sind alle in Anspruch zu nehmen, denn nur dann kann sich der didaktische Erfolg einstellen. Daher kann das Fremdsprachenlehrwerk nicht nur als ein Medienverbund, sondern tatsächlich als ein Multimedialmedium – ein Medium, das mehrere miteinander verflochtene Medien einbezieht, deren Inanspruchnahme den Lernerfolg herbeiführt, bezeichnet und verstanden werden. Darin besteht auch seine Spezifik im Unterschied zu anderen Lehrbüchern bzw. Bildungsmedien, die in anderen Fächern als Fremdsprachenunterricht (FU) eingesetzt werden. Da es im FU darum geht, bei den Lernenden die vier Grundfertigkeiten: Sprechen, Hören, Lesen und Schreiben in einer Fremdsprache zu entwickeln und zu fördern, sind alle Modalitäten/Kodes des Multimedialmediums unabdingbar. Ihr Zusammenspiel ist didaktisch durchdacht und oft sind die mithilfe eines Zeichensystems vermittelten Inhalte eine notwendige Voraussetzung für das Erlernen von Inhalten, die mithilfe eines anderen Zeichensystems vermittelt werden (hörendes Verstehen als Voraussetzung für die Lektüre eines Textes oder die Lösung einer schriftlich zu bewältigenden Aufgabe etc.). Das Fremdsprachenlernen geschieht im ständigen Wechseln von Modalitäten.

Für den hier untersuchten Gegenstand gelten auch alle Lesarten der Bezeichnung *Medium*. Ein Fremdsprachenlehrwerk ist ein Medium im technologischen Sinne²⁹. Es ist eine Kommunikationsform, ein Informationsträger und ein „Medium des Kulturtransfers“³⁰. Als Kommunikationsform ist es aber keine „gespeicherte Einweg-Schriftkommunikation mehr“³¹, sondern ein interaktives Medium für den interaktiven Unterricht.

Die einzelnen Zeichenarten (Modalitäten) können ebenfalls als Medien gedeutet werden (Sprache als Medium, Schrift als Medium, Bild als Medium, Ton als Medium).

²⁷ B. Wallsten, *An der Schnittstelle zwischen Bild und Text. Bildunterschriften in Geschichtslehrbüchern als Untersuchungsgegenstand sprachwissenschaftlicher Schulbuchforschung*. In: Kießendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 137.

²⁸ Vgl. H.-H. Lüger, *Entwicklungen der Medienlinguistik*. In: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, Nr. 58, 2016, S. 61.

²⁹ „Medien sind konkrete, materielle Hilfsmittel, mit denen Zeichen verstärkt, hergestellt, gespeichert und/oder übertragen werden können“ (W. Holly, *Zur Rolle der Sprache in Medien*. In: *Muttersprache* 107 (1997), S. 69).

³⁰ Zum Schulbuch als Medium des Kulturtransfers vgl. N. Heer, *Das Schulbuch als textlinguistischer Forschungsgegenstand*. In: Foschi, A.M./Hepp, M. u. a. (Hrsg.): *Text und Stil im Kulturvergleich*, München 2010, S. 474.

³¹ So Holly über das Medium und die Kommunikationsform *Buch* in W. Holly, *Zur Rolle der Sprache in Medien*. In: *Muttersprache* 107 (1997), S. 69.

Das Schulbuch kann auch als „Massenmedium“ angesehen werden: es ist institutionalisiert, richtet sich an disperses Publikum, es ist multimodal, funktional, zwischen dem Autor/Herausgeber und Lesern gibt es eine räumliche Distanz. Das Schulbuch wird auch für Prototyp eines Bildungsmediums gehalten, so Ott³². Die Herausgeberinnen der bereits erwähnten Publikation aus dem Bereich der germanistischen Schulbuchforschung Kiesendahl und Ott (2015) definieren das Schulbuch als Bündelung und Transmitter schulrelevanten Wissens, d. h. auch als Medium (Transmitter) im Verbund (Bündelung): „Das Schulbuch gilt als Bündelung und Transmitter schulrelevanten Wissens für und in den Unterricht und wird in diesem Sinn als Fenster ins Unterrichtsgeschehen und als Wissensstandsanzeige für das im Unterricht Gelehrte und zu Lernende verstanden“³³.

4. ENTWICKLUNG DES MEDIUMS SCHULBUCH ZUM MODERNEN BILDUNGSMEDIUM

Bevor auf die Ergebnisse der Analyse moderner und älterer Schulbücher eingegangen wird, soll noch kurz darauf hingewiesen werden, dass auf die Form und den Inhalt von Schulbüchern viele Faktoren Einfluss haben (können). Es ist also nicht ohne Bedeutung, wie sich die Rahmenbedingungen des Lehr- und Lernens im hier analysierten Zeitraum, d.h. in den letzten dreißig Jahren, verändert haben.

Die wichtigsten Faktoren, die die Lernumgebung beeinflusst haben, sind nach Dakowska³⁴ und Adamzik³⁵ gesellschaftliche sowie technologische und bildungspolitische Veränderungen. Hier werden sie kurz aufgelistet:

- Wir sind Informationsgesellschaft bzw. Wissensgesellschaft geworden: Wissen wurde zur Ware. Fremdsprachenkenntnisse gelten heute als selbstverständlich, wobei dem Englischen die Funktion der *lingua franca* zukommt. Das Fremdsprachenlernen wurde zu einer Massenerscheinung (Egalitarismus). Auf dem Markt trifft die große Nachfrage nach Bildungsmedien auf ein ebenfalls reiches Angebot an Bildungsmedien. Der Konkurrenzdruck unter Herstellern (Verlagen) ist groß.
- Technologische Entwicklung mit Schwerpunkt elektronische Massenmedien machte unseren Planeten zum *global village*: Wir agieren in einer globalen Kultur, denn durch das Internet überwinden wir Zeit- und Raumgrenzen in der Kommunikation. Interkulturelle Kommunikation wird zur Norm und stellt keinen Einzelfall dar. Die technische und technologische Entwicklung trägt dazu bei, dass „alte“ im Sinne traditionelle, schwarz-weiße Schulbücher in Papierform durch neue Formen ersetzt werden.
- Gesellschaftliche und technologische Veränderungen sowie neue Forschungserkenntnisse bedingen die Entwicklung der Fremdsprachendidaktik: immer wieder

³² C. Ott, *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 20.

³³ J. Kiesendahl, C. Ott, (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R Unipress, Göttingen 2015, S. 9.

³⁴ Mehr dazu vgl. exemplarisch M. Dakowska, *O rozwoju dydaktyki języków obcych jako dyscypliny naukowej*, Warszawa 2015, S. 47.

³⁵ Vgl. dazu ebenfalls K. Adamzik, *Kontrastive Textologie am Beispiel des Schulbuchs*. In: *tekst i dyskurs / text und diskurs* 5, 2012, S. 58 f.

entstehen neue Lehr- und Lernmethoden bzw. die bereits existierenden werden weiterentwickelt und modernisiert.

- Von den gesellschaftlichen und technologischen Veränderungen waren (und sind) alle Lebensbereiche betroffen, darunter auch das Bildungswesen (u.a. PISA, Bologna-Prozess), in dessen Rahmen die Fremdsprachendidaktik in Europa einem besonderen Internationalisierungsdruck ausgesetzt wird. Auch Verlage agieren global. Hierunter fallen auch Maßnahmen zur Evaluation und Qualitätssicherung im Bildungsbereich: in Bezug auf Fremdsprachendidaktik handelt es sich z. B. um die Einführung von internationalen Standards – dem Europäischen Referenzrahmen, bilinguale Schulen, u.a.

4.1. Traditionelle und neue Bildungsmedien im Vergleich

Im Rahmen der Analyse wurde „das didaktische Massenmedium der 80er Jahre“ *Lernt mit uns* von J. Honsza und N. Honsza mit dem aktuell in den Mittelschulen in Polen eingesetzten Lehrwerk *Infos*³⁶ von C. Serzysko, B. Sekulski, N. Drabich, T. Gajownik verglichen. Von Interesse waren solche Kriterien wie: Aufbau, graphische Gestaltung, Auswahl von Texten, Kompetenzaufbau und die „Zusammensetzung“ des Lehrwerks, d. h. die einzelnen Bestandteile des Lehrmittels. In Bezug auf weitere Ausführungen gilt es an dieser Stelle anzumerken, dass es in diesem Beitrag nicht um eine ausführliche Analyse hinsichtlich eines jeden Kriteriums geht, sondern vielmehr darum, den Überblick über die gesamte Entwicklung des untersuchten Gegenstands nicht aus den Augen zu verlieren. Daher werden die einzelnen Kriterien notwendigerweise lediglich zu gewissen Orientierungshilfen, die es erlauben, die erwähnte Entwicklung grob zu skizzieren, ohne auf Einzelheiten einzugehen.

Das Lehrbuch von J. Honsza, N. Honsza *Lernt mit uns I, II, III, IV* (WSiP 1976) wurde sehr zutreffend von Zawadzka beschrieben: Es „stützte sich auf die sog. *cognitiv code learning theory*, d.h. neben der Herausbildung der sprachlichen Gewohnheiten und den zu ihnen führenden Automatisierungsübungen legte man einen großen Wert auf die Bewusstmachung der Probleme. Einzelne methodische Einheiten enthielten: Vorübungen (in denen neue Grammatik und Lexik eingeführt wurde), Gespräche (Dialoge als Beispiele praktischer Verwendung), Lesestücke (eigentliche Texte mit polnischer Übersetzung der Vokabeln), Aussprache, Betonung und Satzintonation (Übungen und graphische Darstellungen), Grammatik (Beispielsätze und tabellarische Darstellungen), Übungen (zur Festigung der Grammatik, vor allem Substitutions-, Transformations- und Integrationsübungen), Kontrollaufgaben und Übungen zur Wiederholung sowie Lesecke (Texte zum selbstständigen Lesen). Das Lehrbuch enthielt viele humorvolle Illustrationen“³⁷.

Bezüglich der graphischen Gestaltung wurde bereits darauf hingewiesen, dass das Lehrbuch Illustrationen und nur wenige Fotos erhielt. Das ganze Buch war eigentlich in Schwarz-Weiß und Grauschattierungen und jeder Band hatte noch eine zusätzliche Farbe, um Wichtigeres hervorzuheben.

Das Lehrbuch folgte dem linearen Aufbauprinzip, eine methodische Einheit bedingte die darauffolgende und dies bestimmte auch die Art und Weise der Arbeit am Buch und mit dem Buch. Man hat eine Übung nach der anderen gemacht. Es gab keine zusätzlichen

³⁶ C. Serzysko, B. Sekulski, N. Drabich, T. Gajownik: *Infos 1, 2, 3, 4*, Longman – Pearson Education 2011.

³⁷ E. Zawadzka, *Polnische Lehrwerke für Deutsch als Fremdsprache – ein geschichtlicher Überblick*. In: *Studia Niemcoznawcze*, Band 29/2005, S. 623.

Komponenten zum Buch. Das Buch war nicht in die später und auch heute noch üblichen Teile: Kursbuch, Arbeitsbuch (Übungsbuch) aufgeteilt. Es enthielt keine authentischen Texte, sondern Lesetexte, Dialoge und Übungen wurden von den Autoren für die jeweilige Lernstufe verfasst. Diese Texte enthielten kaum oder nur vereinzelt umgangssprachliche Ausdrücke. Zum Buch gab es keine weiteren Komponenten (Bestandteile) weder in Form von Tonaufnahmen (Schallplatten), noch als Dias oder Filme. Es war ein einfaches schwarz-weiß-graues lineares Medium, in dem Bilder eher als ein gewisser Zusatz, eine Art Auflockerung dienten. Wohl aus technischen Gründen war nur der Umschlag bunt (Kostenfaktor).

Stellvertretend für moderne Bildungsmedien, die im aktuellen Schulbetrieb genutzt werden, wird im Weiteren das Lehrwerk *Infos* präsentiert. Das Kursbuch und das Arbeitsbuch sind hier in einem Band integriert³⁸. Es kommen noch CDROMs mit verschiedenen Aufgaben und Ausspracheschulung hinzu. Sowohl der Kursbuch- als auch der Übungsteil enthalten viele Übungen, die nur mit Hilfe des Internets bewältigt werden können, d.h. interaktiv gestaltet sind.

Die graphische Gestaltung steht hier im Dienste der Übersichtlichkeit. Der Kursbuchteil enthält viele bunte Bilder, hauptsächlich Fotos, aber auch Zeichnungen und graphische Darstellungen grammatischer Phänomene. Die Bilder erfüllen verschiedenartige Funktionen und stellen oft einen Sprechanlass dar. Aus einem modernen Lehrbuch sind Bilder und andere graphische Elemente einfach nicht mehr wegzudenken. Der Kursbuchteil ist bunt, aber übersichtlich. Der Übungsteil ist schwarz-grau-weiß gestaltet. Das Titelblatt eines jeden Kapitels im Übungsteil ist eine schwarz-weiße Kopie des jeweiligen bunten Titelblatts aus dem Kursbuchteil.

Die innere Struktur des Buches folgt der Regel: eine Einheit – ein kommunikatives Ziel – eine Doppelseite. Charakteristisch ist ein modularer Aufbau nach dem Cluster-Prinzip mit damit eine Anpassung an die mediale Kommunikation (ähnlich Online-Publikationen mit Hypertextstrukturierung und interaktivem Potenzial). Die einzelnen Aufgaben stehen zur Wahl. Bei Bedarf werden sie um die Aufgaben aus dem Übungsteil ergänzt.

Die Texte basieren auf der Alltagslexik. Es sind authentische Texte.

Jedes Kapitel enthält Aufgaben zur Förderung der sprachlichen Fertigkeiten: Hören, Lesen, Sprechen, Schreiben. Daraus ergibt sich eine enge Verbindung mit anderen Elementen des Gefüges (CDs).

Das Lehrwerk *Infos* ist auch ein komplettes Angebot für Lehrer. Die Lehrerhandreichungen sind dicker (!) als das eigentliche Lehrbuch. Sie enthalten aber noch 3 CDs und einen Testgenerator sowie viele Hinweise bezüglich der einzelnen Lektionen, ergänzende Materialien (Arbeitsblätter als Kopiervorlagen), Kurztests, Kontrollarbeiten, Prüfungssätze (Abitur) und Lösungsschlüssel für alle Aufgaben, Tests, Kontrollarbeiten und Prüfungssätze.

³⁸ Unlängst waren im Fremdsprachenunterricht typischerweise Lehrwerke im Einsatz, die das Kursbuch und das Arbeitsbuch meistens in Form von 2 getrennten Büchern führten. Auch heute ist dies oft der Fall. Inwieweit die beiden Teile unentbehrlich für den didaktischen Prozess sind, ist eine andere Frage. Wegen hoher Preise von (v. a. ausländischen) Fremdsprachenlehrwerken hat man im didaktischen Alltag oft auf den Einsatz von Arbeitsbüchern verzichtet. Möglicherweise ist dies einer der Gründe, warum heute beide Teile wieder zu einem Band zusammengeführt werden.

Moderne Fremdsprachenlehrwerke sind eigentlich „komplette Fertigprodukte“ für beide Parteien eines didaktischen Prozesses. Der Lernende wird mit allen Hilfsmitteln ausgestattet, um der Aufgabe gerecht zu werden, die Fertigkeiten: Hören, Lesen, Sprechen und Schreiben in einer fremden Sprache multisensorisch unter Nutzung moderner Technologien zu entwickeln. Der Lehrende bekommt ebenfalls fertige Unterrichtsszenarien, manchmal mit ausformulierten Fragen und Aufgaben für den Unterricht, welche der jew. Lernstufe, Gruppe angepasst sind. So wird in den Lehrerhandreichungen zu *Mit links!*³⁹ die betreffende Seite aus dem Lehrbuch abgebildet und in der Abbildung sind die richtigen Lösungen zu den einzelnen Aufgaben markiert. Unterhalb der Abbildung sind fertige Fragen und Aufgaben angegeben, auf die der Lehrer zum stofflichen Aufwärmen der Gruppe zurückgreifen kann. Sie sind allerdings zweigeteilt in die Formulierungen und Fragen, die für eine fortgeschrittenere Gruppe bestimmt sind und in jene, welche für weniger fortgeschrittene Schüler gedacht sind. Der Lehrende, der z.B. mit *Infos* oder mit *Mit links!* oder *Meine Welttour*⁴⁰ u. a. modernen Lehrwerken arbeitet, bekommt Zugang zu Online-Ressourcen für Lehrende⁴¹, darunter zu Zusatzmaterialien, Filmen, Glossaren, Whiteboard-Software und Übungsangeboten für IWB, aber auch zu Curricula, Richtlinien für die Benotung und Auswertung schulischer Arbeiten, Unterrichtsentwürfen, Planung von Unterrichtsstunden etc. Somit wird er nicht nur für seine Aktivität als Lehrkraft im Unterricht komplett ausgestattet, sondern es wird an seine Verpflichtungen gegenüber der Schule als Institution gedacht und ihm werden Unterlagen zugänglich gemacht, die es möglich machen, diesen Pflichten nachzugehen. Mit anderen Worten: Er bekommt sowohl didaktische als auch amtliche Instrumente samt Anleitung in die Hand und ... „es kann losgehen“.

Die digitalen Versionen von Komponenten eines Bildungsmediums samt Zusatzangeboten für Lehrkräfte stellen m. E. einen wichtigen Vorteil, oft einen besonderen Mehrwert dar, der bestimmt dazu verhilft, sich für die bestimmte Reihe (den bestimmten Titel) als Leitmedium im schulischen Fremdsprachenunterricht zu entscheiden. Die Vollständigkeit des Angebots für beide Parteien des didaktischen Prozesses ergibt sich wohl aus wirtschaftlichen Gründen der Konkurrenz unter den Verlagen. Die monopolistische Stellung von *Lernt mit uns* ist heute kaum vorstellbar. So wie das heutige Angebot an Bildungsmedien kaum überschaubar ist. Dank technologischer Entwicklung umfasst die Bezeichnung *Bildungsmedium* verschiedene Formen, die sich unmöglich vollständig auflisten lassen: „physische und digitale Bücher (Schulbücher, Begleitbände, eigenständige Publikationen für Lehrende, akademische Einführungswerke, Quellensammlungen), Hefte (Arbeitshefte, Lösungshefte, aber auch Schulhefte), lose Materialiensammlungen (z.B. von Lehrkräften zusammengetragene Unterrichtsmaterialien inklusive Tafelbilder und Overheadfolien; Online-Materialiensammlungen), Materialien, die im Kern der Veranschaulichung des Lernstoffs dienen (Wandbilder, Karten, Artefakte, Modelle, Präparate, weitere Lehr-Bildmedien (Lehrfilme, Lehrdiareihen und andere, CD-ROMs und DVDs, die über die reine Visualisierung hinaus oft zur spielerischen Interaktion anleiten), Lernspiele, Apps (z.B. mobile

³⁹ *Mit links! Książka nauczyciela* von E. Kręcejewska und D. Lisowska (Pearson 2012).

⁴⁰ *Meine Welttour 1, 2, 3* von Sylwia Mróz-Dwornikowska (Nowa Era 2015).

⁴¹ Vgl. Infos: <https://www.pearson.pl/niemiecki/epanel-panel-nauczyciela-pearson.html>; Meine Welttour: <http://www.dlanauzyciela.pl/zasoby/szkoly-ponadgimnazjalne/jezyk-niemiecki/meine-welttour> (10.09.2017).

Sprachtrainer) und weitere virtuelle Lernumgebung (z.B. Online-Tests, Lernportale, interaktive 3D-Animationen für digitale Tafelsysteme⁴².

Der inhaltliche Vergleich von *Lernt mit uns* und *Infos* bestätigt, dass es inzwischen in Polen zu einer Entideologisierung der Schulbuchinhalte kam. Beiden Medien liegen ganz andere didaktische Konzepte zugrunde. In der Zeit dazwischen kam es im Zuge der audiovisuellen Methode zum Ausbau des Visuellen und Auditiven, gemäß dem Prinzip der Visualisierung und dem kommunikativ-pragmatischen Ansatz. Die visuellen Elemente erfüllen verschiedene kommunikative, typographische und ästhetische Funktionen. Alle stehen grundsätzlich im Dienste der Anschaulichkeit, aber sie können einer besseren Übersichtlichkeit dienen, sowie Aufmerksamkeit und Interesse wecken, d.h. motivieren. Sie stiften Identität und vermitteln Informationen, stimmen die Lerner ein, dienen als Sprech Anlass und Identifizierungselement. All das bedeutet, ihnen kommen wichtige psychologische, didaktische und kommunikative Funktionen zu.

Der Einzug des Visuellen und Audiovisuellen sowie Audialen in die Lehrwerke, d.h. die Kopräsenz von Sprache, Bild und Ton, außer dass all die Elemente bestimmte didaktische Zielsetzung verfolgen, leistet ebenfalls einen bestimmten Beitrag zur besseren Anschaulichkeit, Attraktivitätssteigerung, Aufmerksamkeitssteigerung, der Vermittlung von Authentizität usw. Die erwähnte Kopräsenz verschiedener Modalitäten beansprucht verschiedene Lernsinne, erhöht die Behaltensleistung, das Verarbeiten und Speichern von Informationen. Sie ist aber der Grund dafür, dass für ein modernes Lehrwerk ein modularer Aufbau nach dem Cluster-Prinzip typisch ist, was wiederum ein System von Verweisen als Navigationshilfen notwendig macht.

Als Multimedia stellt das Fremdsprachenlehrwerk eine zielgerichtete Verbindung verschiedener Medien zu einer Einheit [Medienverbund] dar, mit sehr starken **syntagmatischen Relationen innerhalb des Medienverbunds**, d.h. zwischen dem Kursbuch, dem Arbeitsbuch, CDs, DVDs, IWB etc. Im analysierten Zeitraum wurden diese Relationen immer dichter. Gleichzeitig werden andere syntagmatische Relationen zu Paralleltexten: Glossaren, Wörterbüchern, Grammatiken etc. nach wie vor aufrechterhalten und ausgebaut. Als Beweise dieser starken Relationen innerhalb des Medienverbunds können direkte Verweise auf Texte/Aufgaben/Inhalte in anderen Elementen des Verbunds gelten. So wird zum Beispiel der Lerner aufgefordert, um eine bestimmte Aufgabe im Übungsbuch zu lösen, auf Inhalte im Kursbuch oder auf einer CD zurückzugreifen. Dies kann zu Beginn gewisse Orientierungsschwierigkeiten mit sich bringen. Die Einarbeitung kann aufwendig sein. Für den Umgang mit modernen Lehrwerken braucht man als Lerner und Lehrer gewisse Medienkompetenz. Aber die Autoren und Herausgeber sind sich dessen bewusst und messen der Lehr- und Lernerfreundlichkeit viel Bedeutung bei, sodass in vielen modernen Lehrwerken die Navigation komplett vorgegeben ist.

Und *last but not least*: Um dem Prinzip der Lernerautonomie gerecht zu werden, gibt es in *Infos* (und in den meisten modernen Lehrwerken) eine Beschreibung von Lernstrategien und Instrumente zur Selbsteinschätzung.

⁴² C. Ott, *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 20.

4.2. Zusammenschau der Ergebnisse. Abschließende Bemerkungen zum Status des Mediums *Lehrwerk* heute

Die nachstehende Tabelle zeigt die Befunde der Analyse in komprimierter Form. Die meisten Ergebnisse wurden in den bisherigen Ausführungen bereits kurz besprochen. Auf einige, die im Kontext des vorliegenden Beitrags wichtig sind, wird noch im Weiteren eingegangen.

Tab. 1. Die wichtigsten Unterschiede zwischen den analysierten Medien (Lehrbuch aus den 80er Jahren und ein modernes Fremdsprachenlehrwerk)

Das Lehrbuch für Deutsch als Fremdsprache in den 80er Jahren	Das moderne Lehrwerk für Deutsch als Fremdsprache
geringes Angebot (ein Lehrbuch)	eine Vielzahl von Titeln
Einzelmedium (Buch)	Multimediale (Serien/Reihen auf der Basis eines einheitlichen Konzepts) bestehend meistens aus einigen medialen Komponenten: Büchern + CDs + DVDs + Online-Angebot + IWB
Linearität (Einfachheit der Gestaltung) unkomplizierter Gebrauch	Modularität / Hypertextstrukturierung / Clusterprinzip / Plakativität / visuelle Inszenierung – Navigationshilfen notwendig → „neue“ Medienkompetenz
Bikodalität (Sprache + Bild)	Multikodalität (Sprache + Bild + Ton) – neue intermediale Bezüge (Relationen)
schwarz-weiß-grau	Einsatz von Farben (bunte Aufmachung)
u. U. Einwegkommunikation Vermittlung von Wissen	Interaktives Medium (Mehrfachadressierung) Handlungsanleitung (Lernangebot – punktuelle Nutzung)
Autorentexte (artifizial)	Authentische Texte (meistens didaktisiert oder gekürzt)
keine / wenige Zusatzmaterialien	ein komplettes Angebot (auch im kommerziellen Sinne) für Lehrkraft und Lernende
evtl. Medien (Schallplatten, Kassetten) nur für Lehrer / separat zu kaufen	CDs, DVDs als integrale Bestandteile des Produkts „Fremdsprachenlehrwerk“
Leitendes Medium	Immer noch wichtig, aber subsidiär zum Unterrichtsricht (Lerner- und Lehrerautonomie). Keine zuverlässigen Angaben über die tatsächliche Nutzung. Das Buch ist ein Element von vielen.

Die Entwicklung des (relativ) einfachen linearen bikodalen (Sprache + Bild in Form von Zeichnungen enthaltenden) schwarz-weißen Mediums *Buch* der 80er Jahre zu einem modular aufgebauten multikodalen (Sprache + Bild + Ton) Multimediale bunter Aufmachung, das aus einigen Komponenten (Medien) besteht und kein Einwegkommunikations-Medium darstellt, sondern als interaktives Medium konzipiert ist und als *Lehrwerk* bezeichnet wird, ist zweifelsohne anerkennenswert. Diese Entwicklung regt aber dazu an, nach dem aktuellen Status des Lehrwerkes und insbesondere des Lehrbuches innerhalb des Multimediales zu fragen.

Früher galt ein Lehrbuch als Medium zur Vermittlung von Wissen. Es handelte sich v. a. um deklaratives Wissen zur rezeptiven Aneignung. Heute (und dies betrifft insbesondere die Sprachlehrbücher, aber nicht nur sie) ist das Lehrbuch eine Handlungsanleitung (es vermittelt deklaratives, aber auch prozedurales Wissen), um kommunikativ in der Interaktion mit anderen Schülern, Lehrern, Kommunikationspartnern erfolgreich zu sein. Deswegen basieren moderne Fremdsprachenlehrwerke auf der Alltagssprache mit umgangssprachlichen Elementen und auf authentischen Texten.

Was kann also heute angesichts der beschriebenen Entwicklung zum Status des Lehrbuchs gesagt werden? „Schulbücher gelten nach wie vor als das wichtigste Bildungsmedium im schulischen Kontext. [...] Gleichzeitig zeigt die Unterrichtserfahrung, dass oftmals auch Kopiervorlagen und Arbeitsblätter zur Vermittlung schulischer Inhalte herangezogen werden.“, so Reuter⁴³. Viele Forscher vertreten die Auffassung, dass das Schulbuch (zumindest) – „eine konstante Größe“⁴⁴, „eine feste Struktur im Unterrichtsbetrieb“⁴⁵ oder ein „Leitmedium des Unterrichts“⁴⁶ ist.

Eine mögliche Antwort auf die oben gestellte Frage kann in Bezug auf das Fremdsprachenlehrwerk lauten: nach wie vor ist es ein Leitmedium, aber *es* steht nicht mehr für ein separates Lehrbuch, sondern für ein Multimedialmedium, dessen integraler Bestandteil das Lehrbuch ist. Auf der anderen Seite ist die Vorstellung eines Fremdsprachenkurses ohne Buch irgendwie immer noch ungewöhnlich.

Meines Erachtens hat Peyer Recht, indem sie betont, dass heutzutage der Unterricht als kommunikativer Prozess leitend und das Buch subsidiär zum Unterricht ist⁴⁷. Sie plädiert auch dafür, dass man ein sprachliches Signal setzen könnte, das der beschriebenen Entwicklung Rechnung tragen würde: man solle nicht mehr vom Schulbuch, „sondern vom *Lehrmittel* [sprechen], um bewusst zu machen, dass es nicht um das eine Buch geht, über das sich Lernende den Kopf zerbrechen, sondern um ein Angebot von Texten aller Art, die ihre Funktion in Lernprozessen immer neu entfalten“⁴⁸. Dies ist noch um den Hinweis zu ergänzen, dass diese Texte dermaßen komplex (im Sinne multikodal) sind und mithilfe verschiedener Medien (im technologischen Sinne) zugänglich gemacht und genutzt werden, dass man tatsächlich von einem Medienverbund bzw. einem Multimedialmedium oder Bildungsme-

⁴³ C. Reuter, *Vernetzt? Schulheft und Schulbuch im Vergleich*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 177.

⁴⁴ C. Gansel, *Zum Textlinguistischen Status des Schulbuchs*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 125.

⁴⁵ Ebenda.

⁴⁶ B. Wallsten, *An der Schnittstelle zwischen Bild und Text. Bildunterschriften in Geschichtslehrbüchern als Untersuchungsgegenstand sprachwissenschaftlicher Schulbuchforschung*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 139.

⁴⁷ Vgl. A. Peyer, *Wünsche der Sprachdidaktik an die Schulbuchforschung*. In: Kiesendahl, J./Ott, C. (Hrsg.): *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015, S. 319.

⁴⁸ Ebenda: 335.

dium sprechen sollte. Die Bezeichnung *Buch* bzw. *Schulbuch* ist in Bezug auf das Fremdsprachenlehrwerk sehr ungenau⁴⁹.

5. SCHLUSSBEMERKUNGEN

Die beschriebenen Entwicklungen zeugen von

- einem Anstieg der Multimedialität
Gemeint ist die Tendenz zur Verdichtung syntagmatischer Relationen innerhalb des Medienverbunds. Alle Bestandteile des Multimediums sind unersetzlich.
- einem Anstieg der Multikodalität
Tendenz zur Komplexität: Kein Fremdsprachenlehrwerk ohne Ton, Bild, Text.
- einem Anstieg der Digitalisierung
Tendenz zur weiteren Technisierung des Unterrichts: der Zugang zum Internet wird unentbehrlich.

Im Kontext der obigen Ausführungen tauchen auch bestimmte Forschungslücken auf: Bereits 2010 bemerkte Heer: „Schulbücher sind Musterbeispiele für Intertextualität, die auf mehreren Ebenen auftreten kann“⁵⁰.

Analog dazu kann geschlussfolgert werden:

- Schulbücher (eigentlich moderne Lehrwerke, d.h. Bildungsmedien) sind Musterbeispiele für Multimodalität, die zwischen verschiedenen Zeichensystemen auftreten kann.
- Schulbücher (eigentlich Lehrwerke / Bildungsmedien) sind Musterbeispiele für Multimedialität und intermediale Bezüge, die zur Entstehung eines Multimediums führen.

Diese Relationen herauszustellen und zu beschreiben wäre eine Aufgabe der Medienlinguistik.

Wenn man sich die Entwicklung des Mediums *Schulbuch/ Fremdsprachenlehrwerk* in den letzten dreißig, vierzig Jahren vor Augen führt, kommt man nicht um die Frage umhin: Wie wird das Fremdsprachenlernen und -lehren in der Zukunft aussehen? Wird man noch aus Büchern in Papierform lernen? Vielleicht werden digitale Bücher Übergewicht haben? Oder aber werden Schulbücher marginalisiert und durch eine erweiterte bzw. virtuelle Wirklichkeit weggedrängt? Im Moment lassen sich diese Fragen nicht eindeutig beantworten. Einer Sache können wir aber sicher sein: Es wird Neues kommen, denn nichts ist so beständig, wie der Wandel.

⁴⁹ Auch K. Adamzik schreibt: „Neue Lehrmaterialien sind in so starkem Ausmaß von diesen Entwicklungen [Multimedialität und De-Linearisierung – M. S.] betroffen, dass es kaum noch gerechtfertigt erscheint, den Ausdruck Schul-Buch überhaupt als Kennmarke zu verwenden.“ (K. Adamzik, *Kontrastive Textologie am Beispiel des Schulbuchs*. In: *tekst i dyskurs / text und diskurs* 5, 2012, S. 55).

⁵⁰ N. Heer fasst Schulbuch als ein Teil eines komplexen Systems der Unterrichtsmittel auf (Vgl. N. Heer, *Das Schulbuch als textlinguistischer Forschungsgegenstand*. In: Foschi, A.M./Hepp, M. u. a. (Hrsg.): *Text und Stil im Kulturvergleich*, München 2010, S. 474).

LITERATUR

- [1] Adamzik K., *Kontrastive Textologie am Beispiel des Schulbuchs*. In: *Tekst i dyskurs / Text und diskurs* 5, 2012.
- [2] Budziak R., *Deutsch als Fremdsprache in Polen. Sprachlehrbücher aus dem 16. bis 18. Jahrhundert*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2011.
- [3] Dakowska M., *O rozwoju dydaktyki języków obcych jako dyscypliny naukowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- [4] Dreesen Ph., *Sprache – Wissen – Kontingenz. Die Kontrastive Diskurslinguistik in der Schulbuchforschung am Beispiel deutscher und polnischer Geschichtsbücher*. In: Kiesendahl J./Ott C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015.
- [5] Dreesen Ph./Judkowiak, J., *Bierni na Wschodzie, ponoszący zbiorową winę i oczywiście obecni w Europie – krytyka niemieckich i polskich podręczników do historii w oparciu o kontrastywną lingwistykę dyskursu*. In: *Tekst i dyskurs / Text und diskurs* 5, 2012.
- [6] Gansel C., *Zum Textlinguistischen Status des Schulbuchs*. In: Kiesendahl J./Ott C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung*, V&R unipress, Göttingen 2015.
- [7] Heer N., *Das Schulbuch als textlinguistischer Forschungsgegenstand*. In: Foschi A.M./Hepp M. u. a. (Hrsg.), *Text und Stil im Kulturvergleich*, München 2010.
- [8] Heinze C./Matthes E. (Hrsg.), *Das Bild im Schulbuch*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2010.
- [9] Holly W., *Zur Rolle der Sprache in Medien*. In: *Muttersprache* 107, 1997.
- [10] Höhne T., *Die thematische Diskursanalyse – dargestellt am Beispiel von Schulbüchern*. In: Keller R. u. a. (Hrsg.), *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*, Bd. 2: Forschungspraxis, Wiesbaden 2010.
- [11] Hoppe H., *Schreiben in Unterrichtswerken. Eine qualitative Studie über die Modellierung der Textsorte Bericht in ausgewählten Unterrichtswerken sowie den Einsatz im Unterricht*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011.
- [12] Kiesendahl J./Ott C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R Unipress, Göttingen 2015.
- [13] Lüger H.-H., *Entwicklungen der Medienlinguistik*. In: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, nr 58, 2016.
- [14] Nocoń J., *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Uniwersytet Opolski, Opole 2009.
- [15] Ott C., *Bildungsmedien als Gegenstand linguistischer Forschung. Thesen, Methoden, Perspektiven*. In: Kiesendahl J./Ott C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015.
- [16] Pfalzgraf F., *Ausländer, Fremde(s) und Minderheiten in deutschen Fibeln 1933-1945*. In: *Muttersprache* 121, Heft 3/2011.
- [17] Reuter C., *Vernetzt? Schulheft und Schulbuch im Vergleich*. In: Kiesendahl J./Ott, C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015.
- [18] Wallsten B., *An der Schnittstelle zwischen Bild und Text. Bildunterschriften in Geschichtslehrbüchern als Untersuchungsgegenstand sprachwissenschaftlicher Schulbuchforschung*. In: Kiesendahl J./Ott, C. (Hrsg.), *Linguistik und Schulbuchforschung. Gegenstände – Methoden – Perspektiven*, V&R unipress, Göttingen 2015.

- [19] Wiater W. (Hrsg.), *Schulbuchforschung in Europa – Bestandsaufnahme und Zukunftsperspektive*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2003.
- [20] Wrobel D./Müller A. (Hrsg.), *Bildungsmedien für den Deutschunterricht. Vielfalt, Entwicklungen, Herausforderungen*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2013.
- [21] Zawadzka E., *Polnische Lehrwerke für Deutsch als Fremdsprache – ein geschichtlicher Überblick*. In: *Studia Niemcoznawcze*, Band 29/2005.

O NAJNOWSZYCH TENDENCJACH ROZWOJOWYCH MEDIÓW EDUKACYJNYCH. NOWOCZESNE I TRADYCYJNE PODRĘCZNIKI SZKOLNE – NIEDŁUGA DROGA OD KSIĄŻKI DO MEDIUM EDUKACYJNEGO

Artykuł stanowi próbę naszkicowania historii *medium edukacyjnego – podręcznika szkolnego* w ostatnich trzydziestu – czterdziestu latach na podstawie rozwoju podręczników do nauki języka niemieckiego jako obcego. W większości przypadków podręcznik do nauki języka obcego stanowi dziś kompleks multimodalny. Można uznać go również za zjawisko intermedialne. Za punkt wyjścia w niniejszych rozważaniach służy analiza podręcznika *Lernt mit uns*, który był powszechnie używany w polskich szkołach średnich do nauki języka niemieckiego w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia i stanowił swoiste ‘dydaktyczne mass medium’. Podręcznik ten porównany zostanie z nowoczesnym medium – podręcznikiem *Infos*, obecnie popularnym w szkołach średnich. Największą zauważalną i najbardziej znaczącą różnicę stanowi przekształcenie się dwukodowego medium *książka* w wieloczęściową multikodową konstrukcję. Chodzi przy tym nie tylko o zmiany w wyglądzie, treści i strukturze podręczników i materiałów do nauki języków obcych w ciągu ostatnich trzydziestu lat. W artykule porusza się również kwestię aktualnego statusu i specyfiki współczesnych mediów edukacyjnych, przy czym główna uwaga skupia się na multimodalności, ‘mediowości’ i relacjach intermedialnych. W rozważaniach zaprezentowano również obecny stan badań lingwistycznych (głównie germanistycznych) nad podręcznikami szkolnymi i sformułowano dezyderaty badawcze.

Słowa kluczowe: podręcznik szkolny, medium edukacyjne, multimedialność, multimodalność, relacje intermedialne, nauka języków obcych, język niemiecki jako obcy, nauka języka niemieckiego jako obcego.

MODERN AND TRADITIONAL COURSE BOOKS – A SHORT WAY FROM THE SCHOOL BOOK TO THE EDUCATIONAL MEDIUM. ABOUT THE MOST RECENT DEVELOPMENTAL TENDENCIES OF EDUCATIONAL MEDIA

The aim of this article is to attempt to outline the history of *educational medium – the course book* within the last thirty-forty years on the basis of the development of course books for teaching German as a foreign language. In most cases, the textbook to teach a foreign language is now the multimodal complex. It can be also treated as the intermedial phenomenon. As the starting point in the dissertation below, the analysis of the course book *Lernt mit uns* serves. This course book was commonly used in Polish secondary schools to teach German in the eighties of the last century and it was the peculiar ‘didactic mass medium’. This textbook will be compared with the modern medium-*Infos* course book, which has recently been very popular in secondary schools. The most noticeable and the most significant difference is the transformation of two-code media *book* in the multi-partile, multi-code structure. It’s not only a matter of some changes in the look, the context, the structure of the course book and the materials to teach a foreign language within the last 30 years. In this article the issue of current

status and specificity of modern educational medium is also mentioned, at the same time, the main attention is paid to multimodality, 'mediability' and intermedia relations. In the dissertation, the present state of the linguistic research (mainly research in German studies) on school books was also presented and the research desiderata were formulated.

Keywords: course book, textbook, school book, educational medium, multimediality, multimodality, intermedia relations, teaching foreign languages, GFL, teaching GFL.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.74

Przesłano do redakcji: październik 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Mirosław SOŁTYSIAK¹

BUDŻET JEDNOSTKI SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO A WIEDZA I AKTYWNOŚĆ LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI

Funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego jest bardzo ważnym zagadnieniem zarówno dla całego państwa, jak i dla statystycznego obywatela – mieszkańca danej gminy. To właśnie w ramach tych jednostek, na mocy obowiązującego prawa, mieszkańcy tworzą wspólnoty samorządowe, które są odpowiedzialne za zaspokojenie ich zbiorowych potrzeb wspólnotowych. Realizacjach zadań mających na celu zaspokojenie tych potrzeb ze względu na ograniczoną wielkość środków finansowych pozostających w dyspozycji poszczególnych jednostek samorządowych może wywoływać szereg kontrowersji nie tylko wśród decydentów, ale również wśród poszczególnych mieszkańców lub grup mieszkańców. Dlatego niezwykle istotnym zagadnieniem jest posiadanie przez obywateli odpowiedniego poziomu wiedzy o działalności tych jednostek – przede wszystkim o zasadach i przepisach na podstawie których następuje opracowywanie oraz realizacja ich budżetu. Władze jednostek samorządowych w ramach prowadzonego dialogu z mieszkańcami powinny dokładać szczególnych starań, aby przybliżyć im te zagadnienia, pobudzać ich aktywność oraz starać się włączyć jak największą liczbę mieszkańców do realizacji tych zadań. Przykładem dobrego działania w tym zakresie jest aktywizacja lokalnej społeczności poprzez umożliwienie jej współudziału w tworzeniu wydzielonej części budżetu jednostki samorządowej w ramach tzw. budżetu obywatelskiego.

W artykule przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych na mieszkańcach południowo-wschodniej Polski dotyczących stanu wiedzy społeczeństwa na temat budżetu jednostek samorządu terytorialnego oraz aktywności członków lokalnej społeczności w zakresie ich udziału w tworzeniu budżetu jednostek samorządowych.

Słowa kluczowe: budżet, jednostka samorządu terytorialnego, wiedza i aktywność, mieszkańcy

1. WSTĘP

Problematyka funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego powinna być istotna dla każdego członka lokalnej społeczności. Funkcjonowanie tych jednostek w mniej lub w bardziej zauważany sposób towarzyszy codziennemu życiu przeciętnego obywatela. To właśnie te podmioty są odpowiedzialne za zapewnienie mieszkańcom dostępu m. in. do oświaty, opieki zdrowotnej czy kultury. Są również zobowiązane do stworzenia niezbędnej infrastruktury oraz systemu pomocy mieszkańcom. Na barkach tych podmiotów spoczywa

¹ Dr inż. Mirosław Sołtysiak, Zakład Finansów, Bankowości i Rachunkowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: miroslaw@prz.edu.pl

ponadto odpowiedzialność za realizację części zadań związanych ze sprawami porządku i bezpieczeństwa publicznego². Wszystkie te zadania jednostki samorządowe realizują w oparciu o posiadane ograniczone środki budżetowe, których podział często rodzi kontrowersje nie tylko wśród decydentów, ale również w lokalnych społecznościach.

Każdy pełnoletni obywatel może pośrednio wywierać wpływ na funkcjonowanie tych podmiotów poprzez udział w wyborach prezydenta, burmistrza czy wójta oraz w wyborze radnych, którzy w imieniu lokalnej społeczności uchwalają budżet jednostki samorządowej oraz sprawują nadzór nad prawidłowym funkcjonowaniem tych instytucji. W ostatnich latach niektóre jednostki samorządowe dają również możliwość swoim mieszkańcom bezpośredniego wpływu na to jakie zadania zaspokajające potrzeby lokalnych społeczności zostaną przyjęte do realizacji w danym roku poprzez udział w kształtowaniu wyodrębnionej części ich budżetu tzw. budżetu obywatelskiego.

Dlatego też każdy obywatel, aby mógł w pełni świadomie korzystać ze swoich praw, powinien posiadać przynajmniej podstawową wiedzę na temat zasad funkcjonowania budżetu jednostek samorządowych w ogóle oraz budżetu jednostki samorządu terytorialnego, na terenie której mieszka, w oparciu o który ta jednostka realizuje zadania za jakie jest odpowiedzialna.

2. METODYKA I CEL BADAŃ

W badaniach dotyczących „Stanu wiedzy społeczeństwa na temat budżetu jednostek samorządu terytorialnego oraz aktywności członków lokalnej społeczności w zakresie ich udziału w tworzeniu budżetu jednostek samorządowych” wykorzystano jako instrument pomiarowy kwestionariusz ankietowy. W badaniach ankietowych wzięła udział grupa 889 respondentów (w tym 447 kobiet (50,28%) oraz 442 mężczyzn (49,72%)) powyżej 18. roku życia, którzy mieszkają w województwach południowo – wschodniej Polski³.

Podstawowym celem przeprowadzonych badań było podjęcie próby oceny znajomości zagadnień związanych z budżetem jednostek samorządu terytorialnego (j.s.t.) przez członków lokalnej społeczności oraz sprawdzenie stanu aktywności mieszkańców w tym zakresie.

3. JEDNOSTKI SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO A WIEDZA MIESZKAŃCÓW

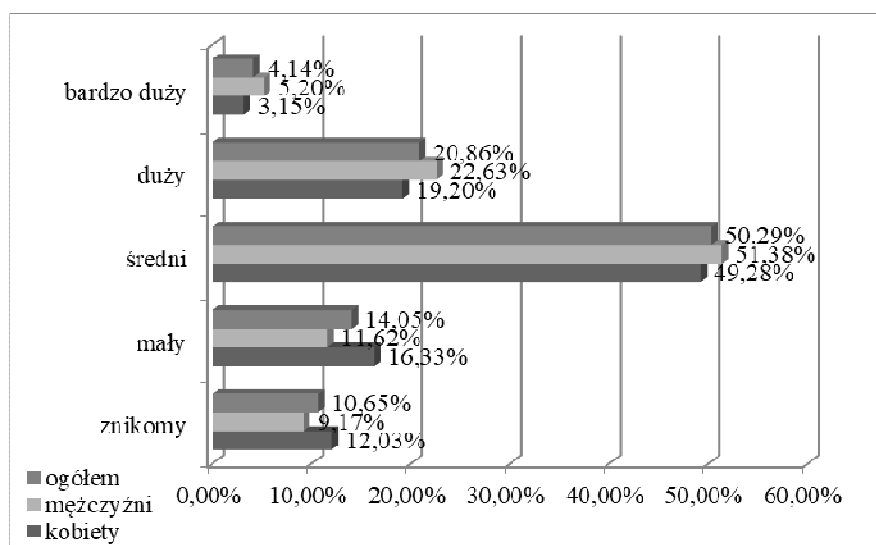
Na wstępie badań ankietowanym zadano pytania sprawdzające, mające na celu stwierdzenie, czy osoby uczestniczące w badaniach posiadają podstawową wiedzę, jakiego rodzaju jednostek one dotyczą.

Uzyskane wyniki z przeprowadzonych badań ankietowych pozwoliły na stwierdzenie, że większość osób w nich uczestniczących uważa, że posiada wiedzę na temat funkcjonowania jednostek samorządowych. Posiadanie takiej wiedzy zadeklarowało ponad 76% respondentów. Deklarację taką częściej składały kobiety (78,08%) niż mężczyźni (73,98%).

² Zadania, jakie ma realizować jednostka samorządowa w celu zaspokojenia zbiorowych potrzeb wspólnoty zostały określone w ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1875).

³ W artykule zostały przedstawione wybrane zagadnienia z przeprowadzonych badań.

Należy jednak podkreślić, że nie uczestniczące w badaniach kobiety ale mężczyźni wyżej oceniali poziom swojej wiedzy na ten temat (rys. 1). 27,83% uczestniczących w badaniach mężczyzn oraz 22,5% kobiet określiło swój poziom wiedzy jako „duży” lub „bardzo duży”. Natomiast 28,36% kobiet oraz 20,79% mężczyzn dokonując samooceny wskazało na odpowiedzi „znikomy” lub „mały”.

Rys. 1. Autoocena stanu wiedzy na temat funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego dokonana przez respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

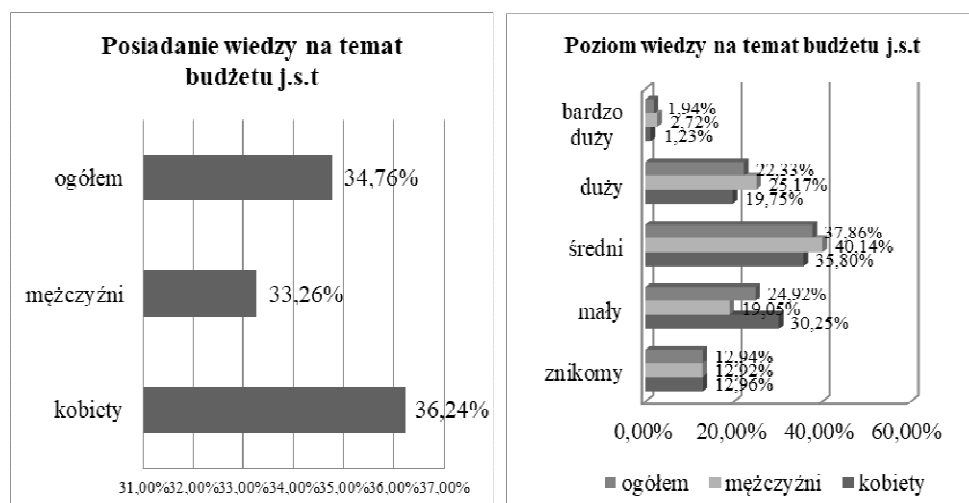
W dalszej części badań, w celu weryfikacji dokonanej przez ankietowanych samooceny poziomu wiedzy, zadano im pytania dotyczące podstawowych informacji o jednostkach samorządu terytorialnego, tj. „ilu szczeblowa jest struktura samorządu terytorialnego w Polsce” oraz „czy potrafią wymienić jednostki samorządu terytorialnego”.

Na pierwsze pytanie poprawnych odpowiedzi udzieliło 71,09% ankietowanych (69,8% kobiet oraz 72,4% mężczyzn). Natomiast na drugie pytanie twierdząco odpowiedziało 81,89% respondentów (83% kobiet oraz 80,77% mężczyzn). Ankietowani, którzy udzielili na to pytanie twierdzącej odpowiedzi, zostali w kolejnym pytaniu poproszeni o wymienienie jednostek samorządowych. Poprawnych odpowiedzi na nie udzieliło 92,72% respondentów (92,45% kobiet oraz 93% mężczyzn). Tak więc poprawnie jednostki samorządowe w Polsce potrafiło wymienić 75,93% osób uczestniczących w badaniach – 76,73% kobiet oraz 75,11% mężczyzn.

4. ZNAJOMOŚĆ ZAGADNIENI ZWIĄZANYCH Z BUDŻETEM JEDNOSTKI SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO WŚRÓD ANKIETOWANYCH

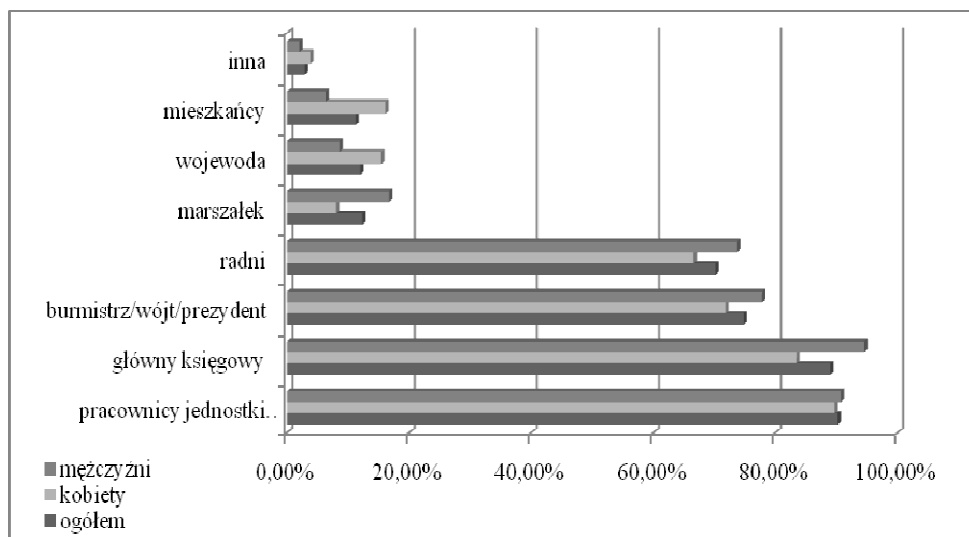
Uczestniczące w badaniach osoby bardziej krytycznie oceniają swoją wiedzę w przypadku posiadanych informacji na temat funkcjonowania budżetu jednostki samorządowej (rys. 2). Tylko 34,76% respondentów (w tym 36,24% kobiet oraz 33,26% mężczyzn)

deklaruje, że posiada wiedzę na temat zagadnień związanych z przygotowaniem i realizacją budżetu jednostki samorządu terytorialnego.

Rys. 2. Autoocena stanu wiedzy na temat przygotowania i realizacji budżetu jednostek samorządu terytorialnego dokonana przez respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

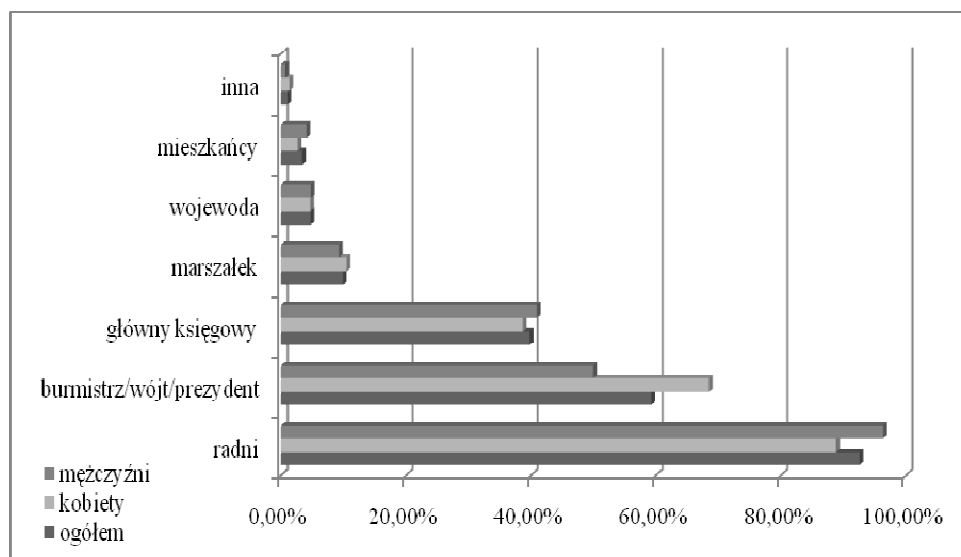
Rys. 3. Osoby odpowiedzialne za opracowanie projektu budżetu jednostki samorządu terytorialnego zdaniem respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Należy jednak zaznaczyć, że respondenci, którzy zadeklarowali znajomość zagadnień związanych z funkcjonowaniem budżetu jednostki samorządowej nie oceniają swojej wiedzy na ten temat wysoko (rys. 3). Tylko 1,94% spośród tych ankietowanych (1,23% kobiet oraz 2,72% mężczyzn) wybrało odpowiedź „bardzo duży” a 22,33% respondentów (19,75% kobiet oraz 25,17% mężczyzn) odpowiedź „duży”. Natomiast odpowiedź „mały” wskazało 24,92% ankietowanych (30,25% kobiet oraz 19,05% mężczyzn) a odpowiedź „znikomy” 12,94% respondentów (12,96% kobiet oraz 12,92% mężczyzn).

Następnie ankietowani, w celu określenia rzeczywistego stanu ich wiedzy na temat zagadnień związanych z funkcjonowaniem budżetu jednostek samorządu terytorialnego, zostali poproszeni o wskazanie osób, które ich zadaniem są odpowiedzialne za przygotowanie, zatwierdzenie oraz realizację budżetu tych jednostek.

Ponad 90% ankietowanych (89,71% kobiet oraz 90,72% mężczyzn) było zdania, że osobami odpowiedzialnymi za opracowanie projektu budżetu jednostki samorządowej są jej pracownicy (rys. 4). Prawie 89% respondentów (83,44% kobiet oraz 94,57% mężczyzn) wskazało, że osobą bezpośrednio odpowiedzialną za przygotowanie budżetu j.s.t. jest skarbnik/główny księgowy, a 74,8% ankietowanych (71,81% kobiet oraz 77,83% mężczyzn) wskazało na „burmistrza/wójta/prezydenta”. Ponad 70% uczestników badań (66,67% kobiet oraz 73,75% mężczyzn) uważało, że prace nad projektem budżetu należą do obowiązków radnych. Trzeba również zaznaczyć, że co dziesiąty respondent uważał, że w pracach nad przygotowaniem projektu budżetu uczestniczą również mieszkańcy. Interesujący jest fakt, że na udział mieszkańców w przygotowaniu projektu budżetu jednostki samorządowej wskazało aż 16,11% kobiet i tylko 6,33% mężczyzn.

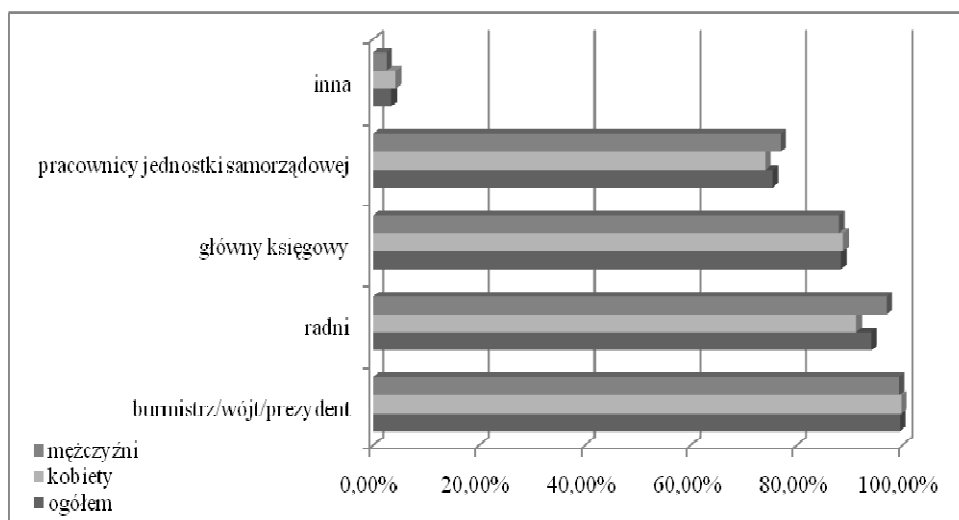
Rys. 4. Osoby zatwierdzające budżet jednostek samorządu terytorialnego zdaniem respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Natomiast zdaniem 92,58% uczestników badań odpowiedzialność za uchwalenie budżetu spoczywała na radnych (rys. 4). Takiego zdania było 88,81% kobiet oraz 96,38% mężczyzn. 59,28% ankietowanych twierdziło, że osobą odpowiedzialną za zatwierdzenie budżetu jednostki samorządowej jest „burmistrz/wójt/prezydent” a 39,82% respondentów wskazało na skarbnika/głównego księgowego.

Należy zaznaczyć, że uczestniczące w badaniach kobiety (68,45%) częściej niż mężczyźni (50%) wskazywały na „burmistrza/wójta/prezydenta”. Natomiast mężczyźni (40,95%) częściej niż kobiety (38,7%) wymieniali skarbnika/głównego księgowego. Co dziesiąty respondent twierdził, że odpowiedzialność w tym zakresie spoczywa na marszałku a co dwudziesty ankietowany wskazał na wojewodę.

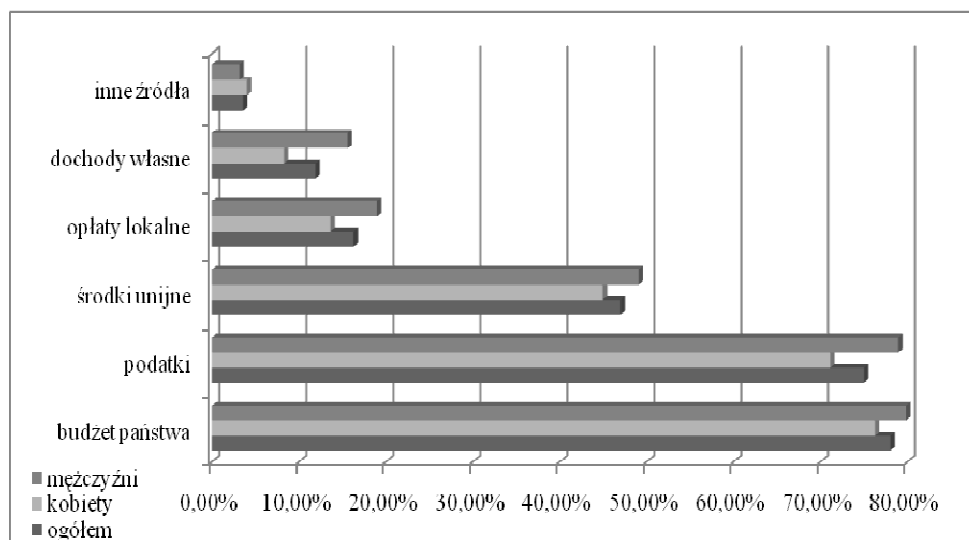
Z kolei udzielając odpowiedzi na pytanie, kto jest odpowiedzialny za realizację budżetu jednostki samorządowej uczestnicy badań na pierwszym miejscu wskazali „burmistrza/wójta/ prezydenta” (rys. 5). Takiego zdania było aż 99,55% ankietowanych (99,78% kobiet oraz 99,32% mężczyzn). Na drugim miejscu respondenci wymieniali radnych, których wskazało 94,15% badanych (91,27% kobiet oraz 97,06% mężczyzn). Na kolejnych miejscach ankietowani wskazywali skarbnika/głównego księgowego (88,41%) oraz pracowników jednostki samorządowej (75,48%).

Rys. 5. Osoby odpowiedzialne za realizację budżetu jednostek samorządu terytorialnego zdaniem respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

W dalszej części badań ankietowani zostali poproszeni o wymienienie źródeł, z jakich pochodzą środki finansowe wchodzące w skład budżetu jednostki samorządowej (rys. 6). Uczestnicy badań wskazali na dwa podstawowe źródła tych środków, tj. środki z budżetu państwa oraz podatki. Środki pochodzące z budżetu państwa zostały wskazane przez 78,06% ankietowanych (76,28% kobiet oraz 79,86% mężczyzn). Natomiast podatki wymieniło 75,03% respondentów (71,14% kobiet oraz 78,96% mężczyzn).

Rys. 6. Źródła, z jakich pochodzą środki finansowe tworzące budżet jednostek samorządu terytorialnego zdaniem respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

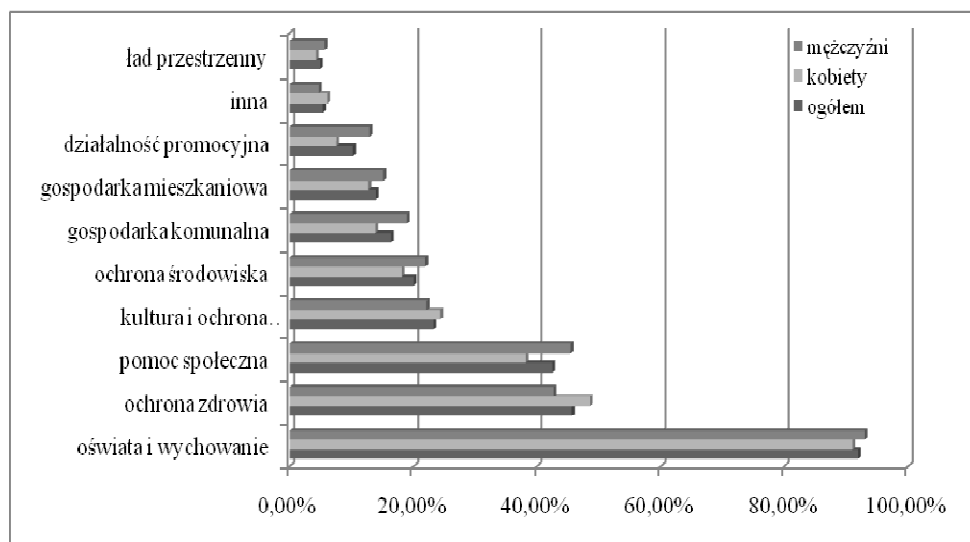
Jako trzecie źródło środków finansowych pozyskiwanych do swojego budżetu przez jednostki samorządu terytorialnego ankietowani wymieniali środki unijne (47,02%). Zostały one wskazane przez 44,97% kobiet oraz 49,09% mężczyzn.

Zdaniem części uczestników badań w budżecie jednostki samorządu terytorialnego znajdują się również środki pochodzące z opłat lokalnych oraz dochodów własnych. Opłaty lokalne zostały zakwalifikowane jako środki budżetowe przez 16,31% ankietowanych a dochody własne przez 11,92% respondentów. Należy podkreślić, że w obu przypadkach częściej te środki wymieniali mężczyźni niż kobiety. Opłaty lokalne wymieniło odpowiednio 13,65% kobiet oraz 19% mężczyzn, a dochody własne wskazało 8,28% kobiet oraz 15,61% mężczyzn.

Następnie uczestnicy badań zostali poproszeni o wskazanie celów, na jakie powinny zostać przeznaczone środki finansowe znajdujące się w budżetach jednostek samorządowych (rys. 7). Zdecydowana większość badanych (92,99%) wskazała na realizację zadań związanych z oświatą i wychowaniem. Na kolejnych miejscach ankietowani umieścili ochronę zdrowia (45,67%) oraz pomoc społeczną (42,52%). Należy zaznaczyć, że kobiety częściej wskazywały na ochronę zdrowia (48,55% kobiety oraz 42,76% mężczyźni), a mężczyźni na pomoc społeczną (38,25% kobiety oraz 45,47% mężczyźni).

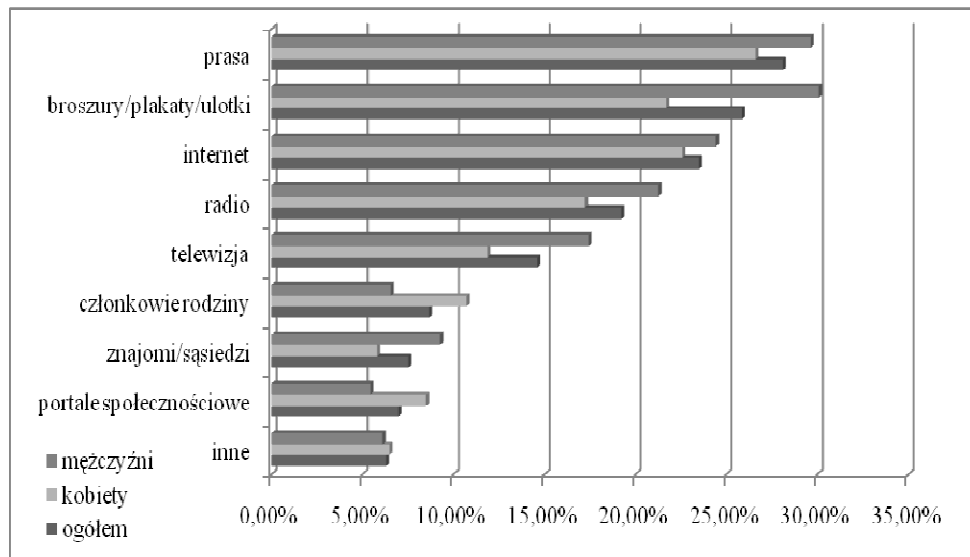
Co czwarty ankietowany uważał, że środki pochodzące z budżetu jednostek samorządowych powinny być przeznaczone na „kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego” a co piąty respondent przeznaczyłby je na ochronę środowiska.

Co szósty uczestnik badań wydatkowałby je na „gospodarkę komunalną”, a co siódmy ankietowany na „gospodarkę mieszkaniową”. 10,24% respondentów wskazywało, że jednostki samorządowe powinny również wydawać posiadane środki na zadania związane z szeroko rozumianą działalnością promocyjną jednostki. Odpowiedź tę częściej wskazywali mężczyźni (12,9%) niż kobiety (7,61%).

Rys. 7. Cele, na jakie powinny być przeznaczone środki z budżetu jednostek samorządu terytorialnego zdaniem respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Rys. 8. Źródła z jakich ankietowani pozyskują informacje na temat budżetu jednostki samorządu terytorialnego

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

5. ŹRÓDŁA INFORMACJI NA TEMAT FUNKCJONOWANIA BUDŻETU JEDNOSTEK SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO

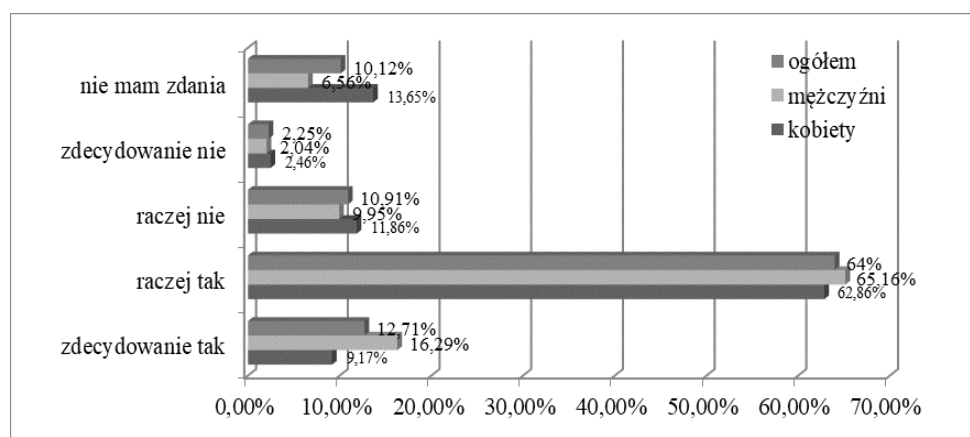
Uczestniczący w badaniach respondenci zadeklarowali, że swoją wiedzę na temat zagadnień związanych z budżetem jednostek samorządu terytorialnego czerpią przede wszystkim z prasy (28,12%), z „broszur/plakatów/ulotek” (25,87%) oraz z Internetu (23,51%).

Na kolejnych miejscach jako źródło pozyskiwania informacji na ten temat ankietowani wskazali radio (19,23%) oraz telewizję (14,62%). Wśród uczestników badań była również grupa respondentów, która wiedzę na temat budżetu jednostki samorządu terytorialnego opierała na informacjach uzyskanych od członków rodziny (8,66%) oraz od sąsiadów i znajomych (7,54%).

6. AKTYWNOŚCI CZŁONKÓW LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI W ZAKRESIE UDZIAŁU W TWORZENIU BUDŻETU JEDNOSTEK SAMORZĄDOWYCH

Na wstępie badań dotyczących aktywności członków lokalnej społeczności w pracach związanych z budżetem jednostek samorządowych zadano ankietowanym pytanie „czy ich zdaniem mieszkańcy powinni posiadać możliwość bezpośredniego wpływu na budżet jednostki samorządu terytorialnego, którą zamieszkują”.

Zdecydowana większość ankietowanych jest zdania, że mieszkańcy powinni posiadać możliwość bezpośredniego wpływu na kształt budżetu jednostki samorządowej w której mieszkają (rys. 9). Potwierdzeniem tego jest fakt, że odpowiedzi „zdecydowanie tak” oraz „raczej tak” wybrało łącznie 76,71% ankietowanych (72,03% kobiet oraz 81,45% mężczyzn). Natomiast odpowiedzi „zdecydowanie nie” oraz „raczej nie” wskazało łącznie tylko 13,16% respondentów (14,32% kobiet oraz 11,99% mężczyzn).

Rys. 9. Opinie respondentów na temat czy mieszkańcy powinni posiadać możliwość bezpośredniego wpływu na budżet jednostki samorządu terytorialnego, którą zamieszkują.

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Niestety, odpowiedzi te nie przekładają się na aktywność wśród ankietowanych w tym zakresie. Tylko nie całe 10% uczestników badań zadeklarowało, że uczestniczyło w jakichkolwiek działaniach związanych z funkcjonowaniem budżetu jednostki samorządu terytorialnego. 5,62% ankietowanych zadeklarowało, że był to udział w spotkaniu lokalnej społeczności. 4,72% respondentów uczestniczyło w spotkaniu na ten temat z radnymi, a 3,26% badanych brało udział w spotkaniu z „burmistrzem/prezydentem/wójtem”. Zaledwie 0,11% uczestników badań zadeklarowało, że w sposób czynny wpływało na kształt budżetu jednostki samorządowej poprzez zgłoszenie propozycji zadania do realizacji.

6.1. Budżet partycypacyjny a aktywność mieszkańców

Idea budżetu partycypacyjnego została opracowana w południowoamerykańskim mieście Porto Alegre blisko trzydzieści lat temu⁴. Sukces jaki odniosła ta idea w mieście Porto Alegre stał się w kolejnych latach impulsem do jej wprowadzenia przez ok. 130 samorządów miast południowoamerykańskich⁵ oraz liczne samorządy z innych kontynentów. W Polsce ideę budżetu obywatelskiego⁶ jako pierwsze wykorzystało miasto Sopot w 2011 roku.

Od 2012 r. kolejne jednostki samorządowe na swoim terenie wykorzystują tę ideę – można nawet powiedzieć, że w Polsce powstała moda na współudział obywateli w uchwalaniu wyodrębnionej części budżetu jednostki samorządowej poprzez głosowanie na budżet obywatelski.

Uczestnicy badań zostali poproszeni o odpowiedź na pytanie, czy znana jest im idea budżetu partycypacyjnego. W analizowanej grupie znajomość tych zagadnień zadeklarowało 23,17% badanych. Należy jednak podkreślić, że o ile w segmencie ankietowanych, w których w miejscu zamieszkania realizowana jest idea budżetu partycypacyjnego wiedzę o nim deklarowało aż 79,11% respondentów to wśród badanych zamieszkujących miejscowości, gdzie budżet partycypacyjny nie jest wykorzystywany przez władze samorządowe wiedzę taką deklarowało tylko 11,08%⁷.

Trzeba również podkreślić, że pomimo braku znajomości przez większość ankietowanych zagadnień związanych z budżetem partycypacyjnym oraz stosunkowo niskiego poziomu wiedzy na ten temat wśród osób, które deklarowały, że znają tą ideę⁸ ponad połowa

⁴ B. Wampler, *A guide to participatory budgeting*, 2000 [online] (dostęp: 31.05.2016). <http://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/A-Guide-to-Participatory-Budgets.pdf>.

B. Wampler, *Participatory Budgeting in Brazil. Contestation, Cooperation, and Accountability*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 2007.

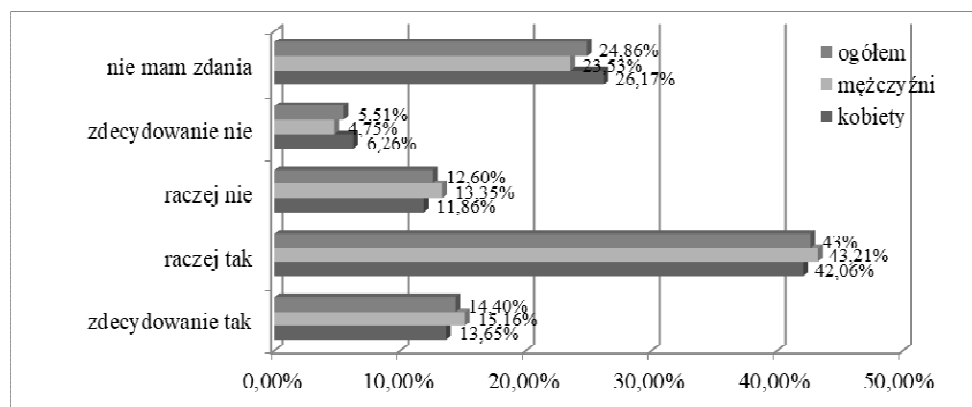
⁵ *72 Frequently Asked Questions about Participatory Budgeting*. UN-HABITAT, Quito 2004, s. 11.

⁶ W Polsce idea oparta o budżet partycypacyjny nazywana jest budżetem obywatelskim.

⁷ Dla porównania w przeprowadzonych badaniach na temat „Aktywności członków lokalnej społeczności miasta Rzeszowa w zakresie budżetu partycypacyjnego” ponad 77% respondentów (w tym 76,15% kobiet oraz 79,43% mężczyzn) zadeklarowało, że posiada wiedzę na temat funkcjonowania budżetu partycypacyjnego. Szerzej zob. M. Sołtysiak, M. Suraj, *Engagement of local community members in terms of participatory budgeting based on municipality of Rzeszów*. Proceedings 14th International Scientific Conference “Economic Policy in the European Union Member Countries”. Silesian University, Karvina 2016

⁸ 60,19% badanych określiło swój poziom wiedzy na temat budżetu partycypacyjnego jako „znikomy” a 22,33% respondentów jako „mały”.

uczestników badań (57,03%) uważa, że mieszkańcy powinni posiadać możliwość uczestnictwa w tej formie współzrządzenia (rys. 10). A 44,21% ankietowanych (44,07% kobiet oraz 44,34% mężczyzn) zadeklarowało, że w przyszłości zamierza brać udział w głosowaniach na budżet partycypacyjny.

Rys. 10. Opinie respondentów na temat czy mieszkańcy powinni bezpośrednio uczestniczyć w uchwalaniu budżetu jednostki samorządowej poprzez udział w głosowaniu na budżet obywatelski (partycypacyjny)

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

7. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że znacząca większość respondentów (76%) deklaruje, że zagadnienia związane z funkcjonowaniem jednostek samorządu terytorialnego nie są im obce. Należy jednak stwierdzić, że chociaż ankietowani stosunkowo wysoko oceniają poziom swojej wiedzy na ten temat to co czwarty z uczestników badań nie potrafił poprawnie odpowiedzieć na pytania sprawdzające. W przypadku bardziej szczegółowych zagadnień dotyczących tworzenia i realizacji budżetu jednostki samorządowej tylko co trzeci uczestnik badań deklarował, że posiada wiedzę na ten temat. Trzeba równocześnie zaznaczyć, że osoby te w większości określają jej poziom na jako niski.

Analiza otrzymanych wyników pozwala również stwierdzić, że chociaż zdecydowana większość członków społeczności lokalnych uważa, że problematyka zarządzania finansami jednostek samorządowych jest zagadnieniem bardzo istotnym dla ich codziennego życia to nie zadają sobie oni trudu aby pozyskać szczegółowe informacje na ten temat.

Analizując aktywność członków lokalnych społeczności w udziale w tworzeniu i realizacji budżetów jednostek samorządowych należy stwierdzić, że zdecydowana większość respondentów była zdania, że mieszkańcy powinni mieć możliwość bezpośredniego wpływu na kształt budżetu jednostki samorządowej na terenie której mieszkają. Niestety, zdanie to nie przekładało się na aktywność ankietowanych. Tylko co dziesiąty uczestnik badań podjął jakikolwiek trud aby aktywnie uczestniczyć w tych działaniach. Można

jednak mieć nadzieję że w najbliższych latach aktywność ta może znacząco wzrosnąć pod warunkiem wprowadzenia przez kolejne jednostki samorządowe idei budżetu obywatelskiego⁹. Potwierdzeniem tego może być fakt, że wśród uczestników badań prawie 60% respondentów twierdziło, że mieszkańcy powinni mieć taką możliwość współtworzenia budżetu a prawie 45% deklarowało, że wzięłoby udział w takim głosowaniu.

LITERATURA

- [1] 72 *Frequently Asked Questions about Participatory Budgeting*. UN-HABITAT, Quito 2004.
- [2] Sołtysiak M., Suraj M., *Engagement of local community members in terms of participatory budgeting based on municipality of Rzeszów*. Proceedings 14th International Scientific Conference "Economic Policy in the European Union Member Countries". Silesian University, Karvina, 2016.
- [3] Wampler B., *A guide to participatory budgeting*. <http://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/A-Guide-to-Participatory-Budgets.pdf>.
- [4] Wampler B., *Participatory Budgeting in Brazil. Contestation, Cooperation, and Accountability*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 2007.
- [5] Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1875).

BUDGET OF LOCAL GOVERNMENT UNIT AND KNOWLEDGE AND ACTIVITY OF THE MEMBERS OF THE LOCAL COMMUNITY

The functioning of local government units is a very important issue both for the whole country as well as for a statistical citizen, a resident of a given commune. It is precisely within these units, by virtue of applicable law, that local residents form self-governing communities that are responsible for meeting their collective community needs. Because of the limited amount of funds available to particular local government units, the achievement of the tasks whose aim is to satisfy these needs may cause a great number of controversies not only among the decision-makers but also among individual residents or the groups of residents. Therefore, as far as citizens are concerned, having an appropriate level of knowledge concerning the operation of these units, mainly about the rules and regulations under which both the establishment and achievement of their budget are made, is an extremely important issue. The authorities of self-government units on the basis of the dialogue with the residents should make special efforts to bring these issues closer, stimulate their activity and try to involve as many people as possible in the implementation of these tasks. As an example of a good action in this area is the activation of the local community by allowing them to participate in the creation of a separate part of the self-government unit budget within so called civic budget.

The article presents the results of the survey conducted on the residents of south-eastern part of Poland regarding the state of knowledge of the society concerning the budget of local

⁹ Budżet obywatelski daje bowiem możliwość z jednej strony na zapoznanie się przez mieszkańców ze sposobami zarządzania finansami jednostki samorządowej. Z drugiej zaś strony przenosi część odpowiedzialności za podział środków budżetowych na obywateli. Tak więc z jednej strony posiada walory edukacyjne a z drugiej strony poprzez zbiorową odpowiedzialność za wspólne dobro, pomaga w tworzeniu więzi w lokalnej społeczności. Zwiększając poczucie odpowiedzialności poszczególnych obywateli za miejsce zamieszkania.

government units as well as the activity of the members of the local community in terms of their participation in the creation of the budget of local government units.

Keywords: budget, territorial self-government unit, knowledge and activity, inhabitants.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.75

Przesłano do redakcji: lipiec 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Hanna SOMMER¹
Grzegorz ZAKRZEWSKI²

*„Pokolenie odchodzi i pokolenie przychodzi,
lecz ziemia stoi aż po czas niezmierny”
(Król Salomon, XI wiek p.n.e.)*

ROZUMIENIE SŁOWNICTWA Z OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA ŚRODOWISKA CZŁOWIEKA W DOKUMENTACH PAŃSTWOWYCH

Artykuł jest kontynuacją rozważań, które sygnalizowaliśmy w artykule „Założenia dla edukacji ekologicznej czy bezpieczeństwa ekologicznego” opublikowanym w kwartalniku „Humanities and Social Science”.

Autorzy artykułu badają różne rozumienie słownictwa i pojęć związanych z ochroną i kształtowaniem środowiska człowieka w dokumentach państwowych, na przykładzie strategii bezpieczeństwa narodowego z: 2003, 2007 i 2014 roku.

Na tematy i problemy związane z szeroko rozumianą „ekologią” w dzisiejszych czasach wypowiadają się przedstawiciele różnych dziedzin nauki zarówno teoretycy jak i praktycy. To, co dla jednych badaczy jest oczywiste, dla drugich stanowi pole do polemiki. Autorzy zwracają uwagę, że współcześnie najsilniejszym źródłem edukacji nieformalnej są media.

Niestety, nie można wydać pozytywnego komunikatu po opracowaniu badań ankietowych, których celem było poznanie poziomu rozróżnialności słów i pojęć używanych w dokumentach formalnych. Jako metodę badania zastosowano sondaż diagnostyczny z wykorzystaniem ankiety. Poziom wiedzy ankietowanych jest zdecydowanie za mały. Istotną kwestią jest fakt, że to za ich życia dokonana się przemiana postaw proekologicznych. Czy brali w niej udział i zauważyli zmianę? Na te pytania odpowiedzi nie zawsze są proste i jednoznaczne, ale wymagają dalszych pogłębionych i ukierunkowanych badań na innych populacjach badanych.

Artykuł wskazuje na rolę edukacji w kształtowaniu postaw i jej niezbędność we współczesnym świecie ze względu na coraz większy i negatywny wpływ antroposfery na środowisko przyrodnicze.

Słowa kluczowe: konstytucja, strategia bezpieczeństwa narodowego, ochrona środowiska, bezpieczeństwo ekologiczne, socjologia, antropopresja

1. WPROWADZENIE

Ekspluatując planetę Ziemię, współczesny człowiek, już nie porusza się w naturalnym środowisku człowieka (tego pierwszego zostały już tylko enklawy), tylko w „uczłowie-

¹ Dr Hanna Sommer, Katedra Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów; e-mail: hansom@prz.edu.pl

² Dr inż. Grzegorz Zakrzewski, Wydział Finansów i Zarządzania, Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku, Al. Grunwaldzka 238, 80-266 Gdańsk; e-mail: gzakrzewski@wsb.gda.pl

czonym” środowisku (środowisku antropopresji), w którym to dokonuje procesów ochrony i kształtowania wykorzystując najbardziej zaawansowane technologie i badania naukowe z różnych dziedzin od nauk przyrodniczych, ekonomicznych, na filozoficznych kończąc. Można z całą pewnością stwierdzić, że ekologia jest nauką skupiającą jak w soczewce wszystkie dziedziny wiedzy. Prowadząc taką działalność można stwierdzić, że: Nie obyło się jednak bez kosztów. Uważa się, że działania człowieka prowadzą do zaburzenia naturalnych cykli ziem. Według niektórych naukowców wkroczyliśmy w nową epokę geologiczną, zwaną antropocenem (termin zaproponowany przez Paula Crutzena, chemika atmosfery w 2000 r.), kiedy to ludzie wywierają coraz bardziej zauważalny wpływ na całą planetę. Pragniemy uspokoić czytelników, że nadal trwa halocen epoka geologiczna, która zaczęła się blisko 12 tys. lat temu i przyniosła ludzkości rolnictwo. Początek antropogenu został ustalony przez naukowców na lata 50. XX w. Naukowiec pracujący pod kierunkiem prof. Zalasiewicza (brytyjski geolog polskiego pochodzenia z Uniwersytetu w Leicester) ustalili, że początek nowej epoki geologicznej musi być globalny. Geolodzy zmiany epok szukają w skamielinach. Oznakami narodzin antropogenu są: pierwiastki promieniotwórcze powstałe sztucznie po wybuchach jądrowych (w okresie między 1945 a początkiem 2013 liczbę prób jądrowych szacuje się na 2030), związki biogenne (azot i fosfor), które dostały się do obiegu po tzw. zielonej rewolucji, plastiki i związki stałe emitowane do atmosfery z układów wydechowych silników spalinowych oraz kominów³.

O ironio, do tej pory zmiany epok wносиły coś do pisanej cywilizacji człowieka. Zaproponowana zmiana została ustalona przez człowieka przez jego ego, które wstydząc się trzeba nazwać po imieniu „zaśmieceniem” planety Ziemia.

Można zatem z całą odpowiedzialnością rzec, że wiodące państwa niosące ciężar ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego na planecie Ziemia w porę wzięły sobie za dewizę słowa: Mahatma Gandhiego, duchowego przywódcy Indii: „Ziemia jest w stanie zaspokoić potrzeby wszystkich ludzi, nie jest jednak w stanie zaspokoić ich chciwości”⁴, które przytoczył jego, osobisty sekretarz Pyarelal Nayyar.

Cechą współczesnego polskiego słownictwa jest skłonność dodawania słowa bezpieczeństwo w celu dookreślenia czynności, zagadnienia, problemu. Nie jest to nadużycie, ale np. komunikacja sama w sobie musi być bezpieczna. Czy sformułowanie bezpieczna komunikacja zwiększa komfort podróży pasażerów?

„Bezpieczeństwo, zgodnie z definicją i potocznym rozumieniem tego pojęcia, przez długi czas było utożsamiane ze stanem gwarantującym pewność istnienia i przetrwania. Współcześnie taki pogląd jest kwestionowany jako zbyt wąski lub konserwatywny. W nowym ujęciu ma oznaczać nie tylko gwarancje nienaruszalnego przetrwania danego podmiotu, lecz także swobodę jego rozwoju. Próba ponownego zinterpretowania pojęcia bezpieczeństwo jest świadectwem wzrostu zainteresowania tą problematyką. Osoby zajmujące się nią twierdzą, że będzie to skutkowało wyodrębnieniem się nowej dyscypliny naukowej – securitologii, której obszar zainteresowań obejmie badania dotyczące zagro-

³ <http://wyborcza.pl/1,75400,20620239,poczatek-antropocenu-po-smieciach-nas-poznacie.html> (dostęp: 19.12.2016 r.).

⁴ <http://wol.jw.org/pl/wol/d/r12/lp-p/2014642#h=2> (dostęp: 12.11.2016 r.).

zeń odnoszących się do istnienia, rozwoju i normalnego funkcjonowania człowieka i organizacji społecznych”⁵.

„Bezpieczeństwo jest terminem interdyscyplinarnym. Badaniem jego aspektów zajmuje się wiele różnych dziedzin nauki. Należą do nich historia, psychologia, socjologia, nauki prawne, politologia i wiele innych. Już po bogactwie nauk zajmujących się tym problemem można wnioskować, że pojęcie »bezpieczeństwa« jest bardzo bogate jeżeli chodzi o znaczenia i definicje. Wadą takiej sytuacji jest pewna niedookreśloność tego terminu gdyż każdy badacz, każda dziedzina nauki zajmuje się różnymi aspektami bezpieczeństwa”⁶.

Do niedawna słowo bezpieczeństwo wyłączone było ze środowiska, można powiedzieć zrywało więzi z otoczeniem, zatem uległo alienacji. W dzisiejszym świecie nie występuje już samodzielnie. Występuje z drugim słowem np. w *strategii bezpieczeństwa* Koziej pisze: „Najbardziej generalne kształtowanie bezpieczeństwa jest zadaniem strategii i poprzez strategię jest ono realizowane. Najogólniej rzecz biorąc, strategia to kategoria prakseologiczna, czyli dotycząca sprawnego działania każdego podmiotu i odnosząca się do najbardziej generalnych sposobów tego działania. Strategia bezpieczeństwa zaś to jedna z wielu dziedzin strategii w ogóle odnosząca się do zapewniania bezpieczeństwa danego podmiotu. Strategia bezpieczeństwa – to teoria i praktyka kierowania sprawami bezpieczeństwa danego podmiotu przez naczelnego decydenta (indywidualnego lub zbiorowego), w tym zwłaszcza ustalania celów bezpieczeństwa oraz sposobów ich osiągnięcia”⁷.

Takie zestawienie słów przeciętnego czytelnika nie irytuje. Natomiast w zestawieniu bezpieczeństwa ekologicznego w opinii badanych wywołuje różne rozumienie. Te różnice zostały zbadane przez autorów.

2. ANALIZA BADANEGO SŁOWNICTWA, UŻYWANEGO W STRATEGIACH BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z 2003, 2007 I 2014 ROKU

Rozdział ten przedstawia ewolucję opisywanych pojęć dotyczących omawianych zagadnień w trzech opublikowanych Strategiach Bezpieczeństwa Narodowego, do których zobowiązuje Konstytucja. Wszystkie strategie opracowane zostały w oparciu o tę samą Konstytucję. Z historycznego obowiązku należy dodać, że w dniu 2 listopada 1992 r. prezydent Lech Wałęsa przyjął dwa dokumenty opracowane przez Komitet Obrony Kraju: „Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa” oraz „Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej”. Tym samym po raz pierwszy po wolnych, demokratycznych wyborach w 1989 r., na nowo określone zostały założenia polskiej racji stanu,

⁵ P. Majer, *W poszukiwaniu uniwersalnej definicji bezpieczeństwa wewnętrznego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 7/12, cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element...8840.../PBW_nr_7.11-19.pdf (dostęp: 12.11.2016 r.).

⁶ Pojęcie bezpieczeństwa - Geopolityka.net - polski portal o geopolityce..., geopolityka.net/pojecie-bezpieczenstwa/ (dostęp: 12.11.2016 r.).

⁷ Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja, <https://www.bbn.gov.pl/.../Bezpieczenstwoistotapodstawowekategorieihistorycznaewol...> (dostęp: 12 listopada 2016)

jak też zdefiniowano bezpieczeństwo państwa w nowych uwarunkowaniach polityczno-militarnych Europy lat 90.⁸. Dokument ten przez autorów nie jest analizowany.

W artykule 5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku stwierdza, że Polska „(...) zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”, zaś artykuł 74 brzmi: 1. Władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom. 2. Ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych. 3. Każdy ma prawo do informacji o stanie i ochronie środowiska. 4. Władze publiczne wspierają działania obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska⁹.

Zagadnienia sozologii są nie tylko bliskie miłośnikom przyrody, ale przykuwają na szczęście coraz częściej uwagę polityków i specjalistów bezpieczeństwa wewnętrznego i międzynarodowego. Polityka ekologiczna w kraju nie ma należytej siły „przebicia”. W dniu 8 września 2003 roku w Belwederze pod przewodnictwem Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego odbyło się posiedzenie Rady Bezpieczeństwa Narodowego. Prezydent podpisał Strategię Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej [1]. Kolejną Strategię Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej zatwierdził Prezydent RP Lech Kaczyński 13 listopada 2007 roku [2].

Obowiązującą Strategię Bezpieczeństwa Narodowego RP Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Bronisław Komorowski podpisał 5 listopada 2014 r., na wniosek Prezesa Rady Ministrów [3].

Tabela 1. Pojęcia i słownictwo używane w opublikowanych Strategiach Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej

Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej		
z dnia 8 września 2003 ¹⁰ roku [1]	z dnia 13 listopada 2007 ¹¹ roku [2]	z dnia 5 listopada 2014 ¹² roku [3]
<p><i>4. Środowisko naturalne. W celu zagwarantowania bezpieczeństwa ekologicznego Polska będzie kontynuować działania na rzecz ochrony środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju, tak aby zachowywać równowagę przyrodniczą oraz trwałość podstawowych procesów przyrodniczych w biosystemie. Będziemy również wdrażać system bezpieczeństwa biologicznego. Polska będzie nadal aktywnie</i></p>	<p><i>Koncepcja bezpieczeństwa narodowego. Cele i zadania sektorowe.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Bezpieczeństwo zewnętrzne; 2. Bezpieczeństwo militarne; 3. Bezpieczeństwo wewnętrzne; 4. Bezpieczeństwo obywatelskie; 5. Bezpieczeństwo społeczne; 6. Bezpieczeństwo ekonomiczne; 7. Bezpieczeństwo ekologiczne; 3.7. Bezpieczeństwo ekologiczne państwa w obszarze bezpieczeństwa ekologicznego jest zapewnienie 	<p><i>11. Rzeczpospolita Polska zapewnia bezpieczeństwo państwa i obywateli poprzez stwarzanie warunków do realizacji interesów narodowych i osiągnięcia celów strategicznych. Interesy narodowe określa art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Z nich wynikają interesy narodowe w dziedzinie bezpieczeństwa, do których należą:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • zapewnienie trwałego i zrównoważonego rozwoju potencjału społecznego i gospodarczego państwa, ze

⁸ Założenia polityki bezpieczeństwa i strategia obronna..., koziej.pl/wp-content/uploads/2015/07/Strategia_RP_z_92_r.doc (dostęp: 12.11.2016 r.).

⁹ Konstytucja RP, tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997r. przez Zgromadzenie Narodowe (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483) (dostęp: 12.11.2016 r.).

¹⁰ http://bip.kozienice.pl/dokument-2152-strategia_bezpieczenstwa_narodowego.html (dostęp: 14.11.2016)

¹¹ <http://www.msz.gov.pl/resource/7d18e04d-8f23-4128-84b9-4f426346a112> (dostęp: 14 listopada 2016 r.).

¹² <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf> (dostęp: 14.11.2016 r.).

<p>uczestniczyć we współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony środowiska, w tym zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego kraju, zwłaszcza w kontekście transgranicznego przepływu zanieczyszczeń powietrza, zanieczyszczenia wód granicznych oraz skutków awarii przemysłowych i transportowych. Polska będzie brać udział zarówno we współpracy regionalnej, w realizacji programów działania wypracowanych przez UE, ONZ oraz OECD, jak i – na miarę swoich możliwości – w rozwiązywaniu globalnych problemów ekologicznych oraz w pełni realizować przyjęte na siebie zobowiązania międzynarodowe w tej dziedzinie.</p>	<p>nie obywatelom warunków do lepszego życia w zdrowym środowisku poprzez ochronę przyrody, w tym stymulowanie procesów zrównoważonego rozwoju.</p> <p>76. Osiągnięcie tego wymagać będzie w szczególności pełnego wdrożenia standardów europejskich w sferze polityki ekologicznej, a zwłaszcza w odniesieniu do kompletności i stabilności regulacji prawnych, spójności i efektów działań w zakresie monitoringu i kontroli, zakresu i efektów działań edukacyjnych oraz opracowywania i realizowania przez grupy i organizacje pozarządowe projektów na rzecz ochrony środowiska. W gospodarce należy tak kształtować makroekonomiczne wskaźniki, aby sprzyjały one przybliżaniu rozwoju kraju do modelu rozwoju zrównoważonego. Finansowanie ochrony środowiska będzie realizowane ze źródeł oraz za pomocą mechanizmów określonych w Polityce Ekologicznej Państwa.</p> <p>77. Polska będzie kontynuować działania na rzecz ochrony środowiska, tak aby zachowywać równowagę przyrodniczą oraz trwałość podstawowych procesów przyrodniczych w biosystemie. Szczególnie ważnymi zadaniami są poprawa czystości wód, zmniejszenie zanieczyszczenia powietrza, zapobieganie degradacji gleb, a także ograniczanie ryzyka wystąpienia katastrof ekologicznych, wywołanych przyczynami naturalnymi bądź spowodowanych przez człowieka oraz minimalizacja ich skutków poprzez rozwój ratownictwa chemicznego i ekologicznego. Realizacji tych zadań posłuży kompleksowa polityka ekologiczna zgodna w swych założeniach z odpowiednimi regulacjami i programami UE oraz prowadzona z wykorzystaniem środków własnych i unijnych. Polska będzie nadal angażować się w regionalną i globalną współpracę międzynarodową na rzecz ochrony środowiska, w tym w przeciwdziałanie efektowi cieplarnianemu.</p> <p>Środowisko</p> <p>141. Polityka ekologiczna państwa będzie dążyć do takiego stymulo-</p>	<p>szczególnym uwzględnieniem ochrony środowiska naturalnego oraz warunków życia i zdrowia ludności jako podstawy bytowania.</p> <p>12. Z powyższego układu interesów wynikają odpowiadające im cele strategiczne w dziedzinie bezpieczeństwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego i bezpieczeństwa klimatycznego oraz ochrony środowiska, różnorodności biologicznej i zasobów naturalnych w szczególności zasobów wodnych, a także kształtowanie zagospodarowania przestrzennego kraju w sposób zwiększający odporność na różnorakie zagrożenia, w szczególności militarne, naturalne i technologiczne; <p>105. Ochrona środowiska naturalnego. Działania zwiększające bezpieczeństwo ekologiczne będą się koncentrowały na poprawie stanu środowiska, zachowaniu różnorodności biologicznej oraz adaptacji do zmian klimatu, w szczególności poprzez uwzględnienie konieczności zapewnienia odpowiedniego poziomu inwestycji w źródła niskoemisyjne. W ramach ochrony środowiska kontynuowane będą działania na rzecz poprawy czystości powietrza, wód, gleb oraz właściwej gospodarki odpadami. Adaptacja do zmieniających się uwarunkowań klimatycznych i hydrologicznych wymaga wdrożenia nowych rozwiązań systemowych, ukie- runkowanych między innymi na minimalizowanie skutków klęsk żywiołowych i ekstremalnych zjawisk pogodowych. Szczególne znaczenie w tym kontekście ma realizacja działań przeciwpowodziowych oraz usprawnienie systemu zarządzania kryzysowego. Istotne jest też prowadzenie kampanii edukacyjnych upowszechniających ochronę środowiska, zachowanie różnorodności biologicznej oraz adaptację do zmian klimatu. Gospodarka wodna musi stać się priorytetem w skali całej gospodarki kraju.</p> <p>150. Podmioty ochrony środowiska naturalnego. Z uwagi na rozproszenie kontroli przestrzegania prawa dotyczącego ochrony środowiska w Polsce, podjęte zostaną prace nad</p>
---	--	---

	<p>wania procesów rozwoju kraju, aby w jak najmniejszym stopniu zagrażały środowisku i jego zasobom. Jej urzeczywistnianie powinno się odbywać w ścisłym związku ze strategiami i politykami wspólnotowymi, a zwłaszcza odnowionymi strategią Lizbońską i strategią zrównoważonego rozwoju UE. Wszystkie strategie i polityki sektorowe muszą uwzględniać założenia i zasady polityki ekologicznej.</p> <p>142. Należy stworzyć na bazie istniejących aktów prawnych czytelne, prostsze w stosowaniu prawo środowiskowe. Istnieje konieczność precyzyjnego unormowania prawnego prowadzenia akcji ratowniczych i określenia źródeł ich finansowania. Należy także opracować i aktualizować plany ewakuacji ludności oraz zabezpieczenia jej warunków do przetrwania przez określony czas. Zasadne jest również prowadzenie aktywnej edukacji proekologicznej społeczeństwa.</p>	<p>wzmocnieniem i usprawnieniem działań służb ochrony środowiska. Rozwijana będzie współpraca międzynarodowa w obszarze bezpieczeństwa ekologicznego, wspierająca organizacje i porozumienia międzynarodowe na rzecz ograniczania emisji zanieczyszczeń, globalnej polityki klimatycznej i zachowania różnorodności biologicznej, respektujące poziom rozwoju i strukturę gospodarek narodowych państw uczestniczących.</p>
--	---	---

Źródło: opracowanie własne na podstawie opublikowanych strategii.

W celu dokonania uproszczonej analizy tekstu strategii zostały ponumerowane w kolejności ich powstania. We wszystkich strategiach pojawia się pojęcie bezpieczeństwa ekologicznego. Przy czym w [1] wyprowadzane jest z środowiska naturalnego, co zdaniem autorów i badanych jest rzeczą zupełnie naturalną. Strategie z reguły są dokumentem bardzo zwartym i nakreślają kardynalne kierunki. Jak na pierwszy dokument tego typu w zasadzie podano jasne wskazówki do dalszego działania i prac.

W strategii [2] po raz pierwszy wyodrębniono bezpieczeństwo ekologiczne jako jedno z siedmiu bezpieczeństw państwa. Takie rozwiązanie można uznać za innowacyjne. Pytanie, które się nasuwa brzmi: czy autorzy takiej koncepcji pójdą w tym kierunku i czy w dalszej perspektywie nie należało wyodrębnić kolejnego, na przykład bezpieczeństwa żywnościowego? Bezpieczeństwo żywnościowe mogłoby mieć samodzielny byt. Powinno ono skupić zagadnienia z szeroko rozumianymi zagadnieniami zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Problem jest nie mały z powodu produkcji żywności metodami przemysłowymi i to zarówno tej: zwierzęcej, rybackiej, rolnej czy wreszcie sadowniczej czy ogrodniczej. Zastosowanie coraz większej ilości środków chemicznych zarówno potrzebnych do produkcji jak i jej ochrony budzi w społeczeństwie coraz większe zaniepokojenie. Osobnym zagadnieniem jest i będzie zastosowanie osiągnięć genetyki w uprawianej i hodowlanej florze i faunie. Problemy genetycznie modyfikowanej żywności (GMO, z ang. *genetically modified organisms* – organizmy, których genom został zmieniony metodami inżynierii genetycznej w celu uzyskania nowych cech fizjologicz-

nych (lub zmiany istniejących)¹³, staną już w najbliższej przyszłości jako problem do rozwiązania.

Zdaniem autorów ten rodzaj bezpieczeństwa nazwany umownie bezpieczeństwem żywnościowym, powinien zostać wyodrębniony chociażby z prostego powodu, że dotyczy całej populacji biotopu w siedlisku. Na dzień dzisiejszy brak jest jednoznacznych badań opisujących oddziaływanie na środowisko naturalne. Przewidywane prognozy niektórych naukowców dopuszczają również wariant katastrofy genetycznej.

Strategia [3] z racji roku opracowania jest najbardziej rozbudowana. Zawiera niemal wszystko. Godne zauważenia są treści w punkcie 105 „...Szczególne znaczenie w tym kontekście ma realizacja działań przeciwpowodziowych oraz usprawnienie systemu zarządzania kryzysowego...”

Zdaniem autorów tego artykułu, aż się prosi wprowadzenie pojęcia sozologii tak trafnie zdefiniowanego przez polskiego uczonego Walerego Goetela. Można z całą pewnością powiedzieć, że wszystkie trzy strategie są zgodne, że naturalnego środowiska już nie ma. Pozostałe jego enklawy w najbliższej przyszłości mogą zostać przekształcone chociażby przez GMO, które przecież nie zna granic. Czas zatem mówić o ochronie i kształtowaniu środowiska. Rozumiejąc ochronę jako wprowadzanie technologii jak najmniej inwazyjnych, a kształtowanie jako odtwarzanie lub tworzenie nowego z minimalną zmianą środowiska pierwotnego.

W Rzeczypospolitej Polskiej kwestia ochrony środowiska staje się problemem coraz bardziej istotnym wśród wielu innych trudnych zagadnień do rozwiązania. Nie przybędzie nam inwestycji chroniących środowisko naturalne człowieka od akademickiego polemizowania na temat zdefiniowania pojęć opisujących to środowisko. Jednak kształtowanie świadomości i upowszechnianie wiedzy ekologicznej jest skutecznym i niezbędnym środkiem zmniejszania oddziaływania oraz minimalizacji efektów negatywnego wpływu ludzi i wykorzystywanych środków na środowisko. Rekapitulując ochrona środowiska, kształtowanie środowiska, bezpieczeństwo ekologiczne nie powinny być używane zamiennie.

Zdaniem autorów artykułu pojęcia te powinno się zastąpić sozologią. Sozologia – (pochodzi od greckiego słowa *sodzo*, które oznacza „ochraniać”, „ratować”, „pomagać”). – termin zaproponowany przez polskiego uczonego Goetela. Jest to nauka o ochronie i kształtowaniu środowiska. Zadaniem sozologii jest opracowanie teoretycznych podstaw rekultywacji zniszczonych środowisk i przyrodniczego zagospodarowania środowiska w sposób jak najbardziej korzystny ze względów przyrodniczych, ekonomicznych i estetycznych¹⁴.

Józef Dołęga w artykule: „Filozofia nauk o ochronie środowiska i kultura ekologiczna” pisze¹⁵: „W aspekcie metodologicznym treści nazwy „sozologia” mówi się przede

¹³ <http://www.biotechnolog.pl/gmo> (dostęp: 14.11.2016 r.).

¹⁴ Prof. zw. dr hab. Walery Goetel, urodził się 14 kwietnia 1889 roku w Suchej (dziś Sucha Beskidzka). Zmarł 6 listopada 1972 roku w Krakowie i tam też pochowany w Alei Zasłużonych na Cmentarzu Rakowickim. Opracował m.in. naukowe podstawy i zasady racjonalnej gospodarki zasobami geologicznymi i biologicznymi, przedstawił program i zakres nowej nauki o ochronie przyrody i jej zasobów, o przyrodniczych podstawach kształtowania środowiska naturalnego człowieka, wprowadził zaakceptowaną i używaną na całym świecie nazwę tej nauki — sozologia.

¹⁵ http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Philosophiae_Christianae/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2-s67-79/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2-s67-79.pdf (dostęp: 11.11.2016 r.).

wszystkim o metodach służących do badań przedmiotu tej nauki. Wyróżnia się tutaj metody empiryczne, humanistyczne, filozoficzne i systemowe”.

„Natomiast w aspekcie przedmiotowym nazwy „sozologia” podkreśla się zagadnienia i problemy wchodzące w zakres naukowych badań sozologicznych. Przykładowo wymienia się tutaj takie problemy i zagadnienia jak¹⁶:

- „opis faktyczny stanu przyrody w Polsce i świecie;
- określenie obiektów, które zanieczyszczają i niszczą środowisko;
- przeprowadzenie badań technicznych i technologicznych w celu wprowadzania urządzeń oczyszczających i technologii nieuciążliwych dla środowiska;
- badanie wpływu zmienionego środowiska na organizmy żywe i na człowieka;
- tworzenie zabezpieczeń prawnych i administracyjnych w skali krajowej i międzynarodowej w celu realizacji programów ochrony środowiska;
- budzenie świadomości moralnej i etycznej wrażliwej na jakość środowiska przyrodniczego i społecznego;
- szukanie środków zmniejszających zanieczyszczenie środowiska i eliminowanie źródeł tych zanieczyszczeń;
- badanie wpływu środowiska na stan psychiczny człowieka;
- prowadzenie medycznych badań nowych jednostek chorobowych, powstałych pod wpływem zmienionego środowiska;
- zabezpieczenie tak zwanych „czystych” rezerw genetycznych;
- wychowanie – na różnych szczeblach edukacji narodowej - w duchu wrażliwości na wartość środowiska człowieka”.

„Zakres nazwy »sozologii« obejmuje problemy i zagadnienia dotyczące środowiska przyrodniczego i społecznego, w którym żyje człowiek. A zatem dotyczy przyrody nieożywionej i ożywionej oraz antroposfery. Wszystkie te obszary rozpatrywane są w aspekcie ochrony naturalnych właściwości poszczególnych obiektów przyrodniczych i ich wpływu na życie i zdrowie człowieka. W aspekcie tym, który jest charakterystyczny dla sozologii, mieszczą się badania naturalnych właściwości obiektów przyrody nieożywionej i ożywionej oraz ich właściwości powstałych pod wpływem działalności człowieka. Badania te dotyczą również nowo powstałych właściwości środowiska i ich wpływu na zdrowie i życie człowieka, a także ich wpływu na kondycję biologiczną innych gatunków żyjących na Ziemi”¹⁷.

Uważny czytelnik literatury przedmiotu zauważa, że chyba nieuprawnionym na obecnym etapie jest przypisywanie roli „pierwszych skrzypiec” bezpieczeństwu ekologicznemu i stosowanie go wymiennie z dziedzinami nauki takimi jak ekologia i sozologia.

Próbą potwierdzenia roboczej tezy; „Czy uprawnione staje się ewolucyjne „przejście” pojęć typowych i przypisywanych ekologii do bezpieczeństwa ekologicznego” jest analiza dostępnej literatury jak też rozmowy z osobami zajmującymi się tą problematyką.

Spory pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami roboczej tezy w środowisku trwają od lat. Obecnie mamy powody – patrz badania, aby w środowisku badaczy zajmujących się tą problematyką wywołać polemikę, której efektem ma być „uporządkowanie” słownictwa. Zależy nam, aby do dyskusji włączyli się nie tylko ekolodzy, biolodzy, przyrodniczy i filolodzy ale przede wszystkim politolodzy oraz decydenci związani z szeroko rozumia-

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

nym bezpieczeństwem. Będzie to oznaką zmieniających się czasów, którą to zmianę wywołali wymienieni jako ostatni. Układ relacji teza – pytanie badawcze może zatem przybrać formę następującą.

Teza: Działania ludzi odpowiedzialnych za ekologię nie w pełni odpowiadają współczesnym wyzwaniom.

Logiczne wynikające stąd pytania badawcze są następujące:

1. Jakie są problemy ekologii jako nauki i współczesnej ekologii, jakże często utożsamianej z bezpieczeństwem ekologicznym?
2. Jakie działania podejmuje środowisko z głównego nurtu, a jakie z „towarzyszącego – bezpieczeństwa”, by je rozwiązać?
3. Czy realizowane działania służą rozwiązywaniu problemów współczesnej ekologii i bezpieczeństwa ekologicznego?

Zagadnienia te wymagają dalszych badań. Na dzień dzisiejszy autorzy prezentują wyniki badań ankietowych, które pogłębiają ich wątpliwości.

3. BADANIA WŁASNE

Badania naukowe to obok kształcenia i wychowania najważniejsza sfera aktywności nauczycieli akademickich.

Badania naukowe rozpoczynają się od poszukania problemu badawczego w rzeczywistej sytuacji problemowej. Ograniczenia edytorskie są powodem, że nasze rozważania składają się z dwóch części. W pierwszej części artykułu przedstawiono metodologię i cel naszych badań. Z uwagi na to, że obydwa artykuły mogą istnieć samodzielnie, ale razem tworzą pełny i przestrzenny obraz badanej rzeczywistości. Szanując czytelników drugiego artykułu, w skrócie przypominamy nasze etapy procesu badawczego.

Wybór problemu badawczego był podyktowany zamiennym, często nieuzasadnionym stosowaniem pojęć związanych z ekologią, socjologią, ochroną przyrody, kształtowaniem i ochroną środowiska w: Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej w opinii badanych.

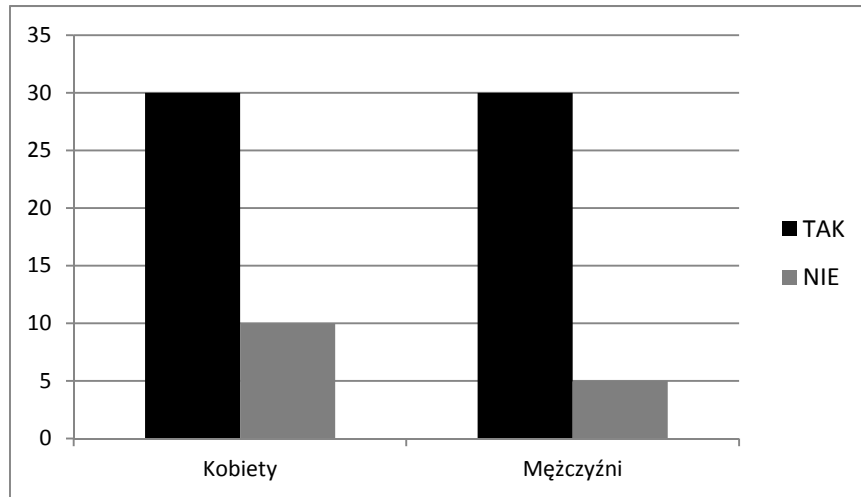
Podstawowym celem przeprowadzonych badań było poznanie rozróżniania pojęć:

- ekologia,
- bezpieczeństwo ekologiczne.

Obiektem naszych badań była grupa 60 osób (tyle samo kobiet i mężczyzn), które funkcjonowały w nowej rzeczywistości po roku 90. Oceniliśmy, czy nowe słownictwo i pojęcia, które jest typowe dla okresu życia badanych uszło ich uwadze czy zauważają ich rozróżnialność znaczeniową.

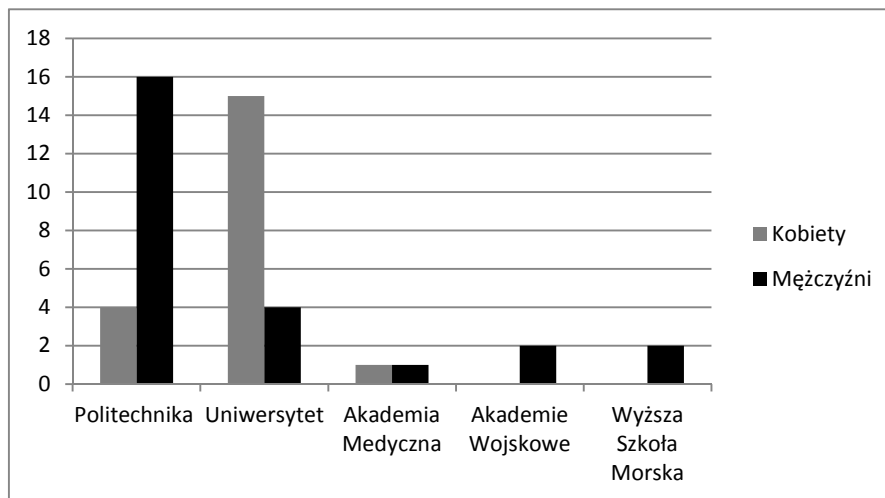
Na wykresie 1 przedstawiono akceptację udziału w badaniach wytypowanych kobiet i mężczyzn.

Jak wynika z przeprowadzonych badań większą grupę, która odmówiła w nich udziału stanowią kobiety (z 30 ankietowanych, 33% to respondentki, które opuściły terytorium Polski na przełomie wieku, założyły rodziny „na zachodzie” posiadają podwójne obywatelstwo i nie znają współczesnych realiów naszego kraju. Z kolei w przypadku mężczyzn tylko 19% odmówiło badania z następujących powodów: 2 jest oficerami marynarki handlowej, 3 pracuje na zagranicznych kontraktach i podobnie jak kobiety wyrażają swoją niechęć do udziału w badaniach.

Wykres 1. Populacja badanych
Źródło: badania własne.

Na wykresie 2 przedstawiono typ ukończonych studiów przez osoby biorące udział w badaniach.

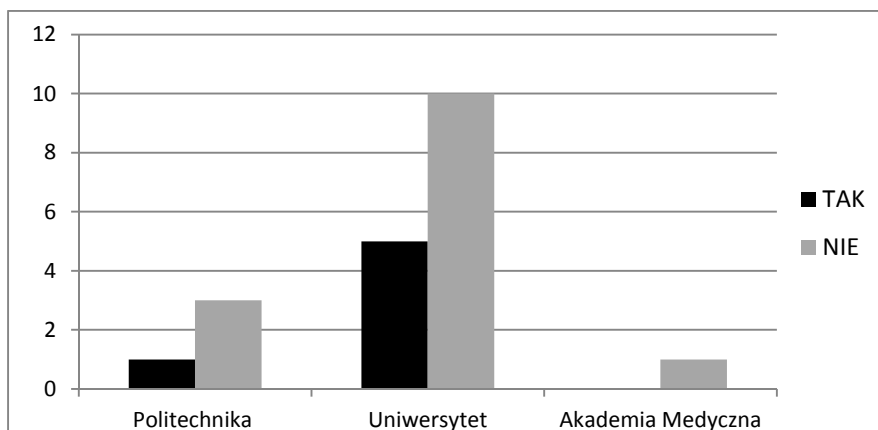

Wykres 2. Typ ukończenia uczelni
Źródło: badania własne.

Autorzy operują dawnym nazewnictwem uczelni obowiązującym w okresie otrzymania dyplomu przez badanych. Kobiety zdominowały wykształcenie uniwersyteckie. Równowagę wykształconych osiągnięto na Akademii Medycznej. Politechniczne wykształce-

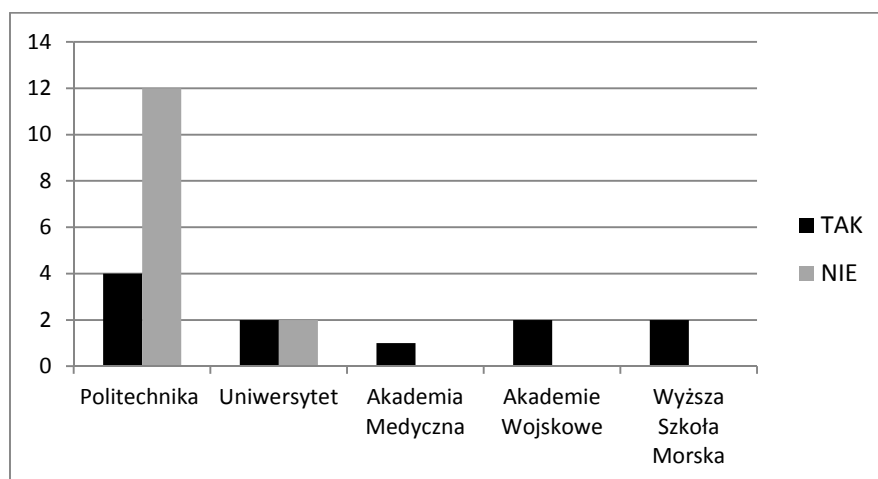
nie zdominowali mężczyźni kończąc odpowiednio politechnikę, akademie wojskowe i Wyższą Szkołę Morską.

Na wykresach 3 i 4 przedstawiono odpowiedzi ankietowanych, których zapytano: Czy ekologia kojarzy się Pani/Panu z dokumentem: „Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej”?

Wykres 3. Odpowiedzi kobiet: Czy ekologia kojarzy się Pani z dokumentem: „Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej”?

Źródło: badania własne.

Wykres 4. Odpowiedzi mężczyzn: Czy ekologia kojarzy się Panu z dokumentem: „Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej”?

Źródło: badania własne.

Badane (wykres 3) kobiety z Politechniki w 3 przypadkach odpowiedziały „nie” i 1 raz tak. Te pierwsze kończyły kierunki ścisłe: 2 matematyka i 1 informatyka. Jedyne respondentka, która ukończyła budownictwo lądowe odpowiedziała „tak”. Tłumaczyć to można profilem studiów, gdzie prace prowadzi się na „budowie” i są tam teoretyczne i praktyczne przedsięwzięcia, chociażby ocena oddziaływania inwestycji na środowisko naturalne człowieka. Ankietowane, które zdobyły wykształcenie uniwersyteckie na tak odpowiedziały w 5 przypadkach, głównie z kierunków: chemia – 2, biologia – 3. Pozostałe badane będące na „tak” reprezentują takie kierunki jak: prawo, historia, filologia. Dziwić może odpowiedź absolwentki Akademii Medycznej, która wybrała odpowiedź – nie.

Nieco inny obraz wynika z odpowiedzi mężczyzn.

Czterech mężczyzn (wykres 4), którzy ukończyli budownictwo lądowe (2) /morskie (2) odpowiedziało na – tak. Dwunastu respondentów odpowiedziało na – nie. W tej grupie badanych tylko 3 ukończyło kierunki ścisłe – 1 informatyka, 2 fizyka. Z kolei 9 badanych ukończyło kierunki praktyczne: geodezja – 3, elektrotechnika ogólna – 4, elektronika – 2. Zastanawiające są odpowiedzi geodetów, jest to zawód mimo wszystko „terenowy”, gdzie czynności wykonuje się w większości poza biurem. Jednak odpowiedzi absolwentów mogą nie dziwić, albowiem obecnie większość prac wykonuje się w biurze projektowym, a dokonanie pomiaru nie zajmuje tyle czasu, co kilkanaście lat wstecz na skutek wprowadzenia nowych technik pomiarowych (np. korzystanie z satelitarnego systemu GPS – *Global Positioning System*).

Kolejne pytanie, które zadano ankietowanym brzmiało: „Czy Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ma w swojej treści artykuł: o ochronie środowiska i bezpieczeństwie ekologicznym?”

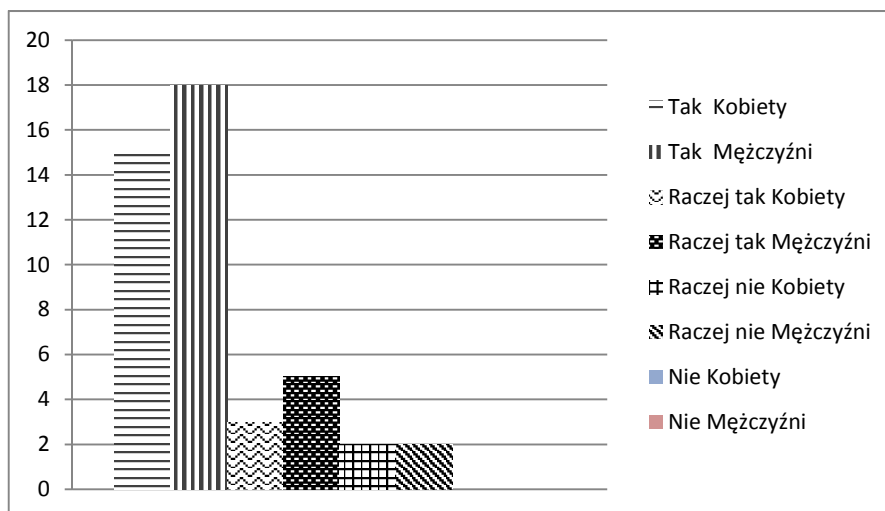
Celowo to pytanie zadano jako drugie. Nie dziwi rozkład odpowiedzi kobiet – Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „ochrona środowiska”?, natomiast zastanawiająca jest odpowiedź na pytanie Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „bezpieczeństwo ekologiczne”? Tak odpowiedziały 4 ankietowane, nie 2. Dziwić może postawa asekuracyjna – łącznie 14 respondentek z rozbiem na odpowiednio: 8 – raczej tak, 6 raczej nie.

Odpowiedzi mężczyzn na pytanie – Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „ochrona środowiska”, nie stanowią zaskoczenia. Natomiast zastanawiające są odpowiedzi mężczyzn na pytanie – Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „bezpieczeństwo ekologiczne”? Tak – odpowiedziało 5 badanych mężczyzn, a jeden zaznaczył odpowiedź – nie. Zaskakująca jest postawa asekuracyjna – łącznie 19 respondentów z rozbiem odpowiednio na: 11 – raczej tak, 8 – raczej nie.

Autorzy nie znając przyczyn „asekuracyjnych” odpowiedzi dla pytania: Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „ochrona środowiska”? – zestawili porównawczo odpowiedzi badanych ze względu na płeć (wykres 5).

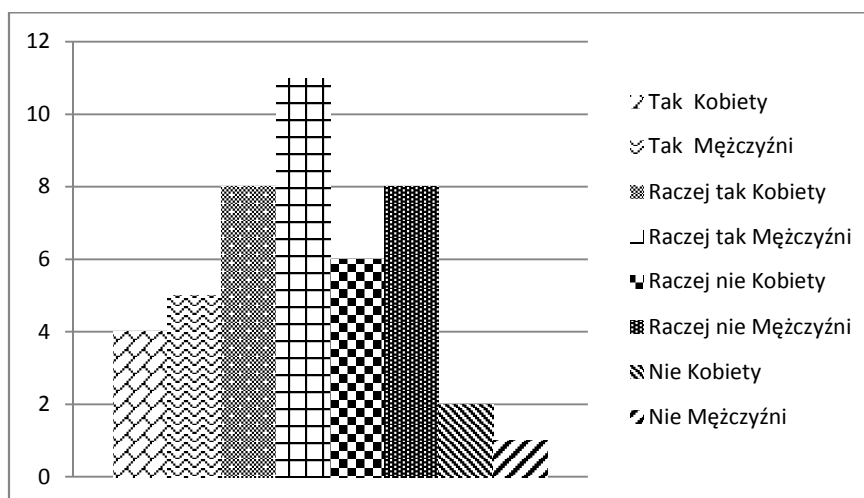
Wykres 5 nie wykazuje „znaczących” różnic między kobietami a mężczyznami. W obydwu grupach nie było odpowiedzi nie. Zdecydowana większość respondentów, zarówno kobiet jak i mężczyzn wskazała odpowiedź – tak.

Autorzy nie znając przyczyn „asekuracyjnych” odpowiedzi dla pytania: Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „bezpieczeństwo ekologiczne”? - zestawili odpowiedzi kobiet i mężczyzn (wykres. 6).

Wykres 5. Porównanie odpowiedzi kobiet i mężczyzn na pytanie: „Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „ochrona środowiska”?”

Źródło: badania własne.

Wykres 6. Porównanie odpowiedzi kobiet i mężczyzn na pytanie: „Czy Konstytucja ma w swojej treści artykuł: „bezpieczeństwo ekologiczne”?”

Źródło: badania własne.

W grupie odpowiedzi – „tak” odnotowano 4 kobiety i 5 mężczyzn. W grupie odpowiedzi – „nie” odnotowano 2 respondenci i 1 badany. Wśród ankietowanych nie do końca zdecydowanych (kategoria odpowiedzi: „raczej tak”) największą grupę stanowili mężczyźni (11 osób), dla których w ustawie konstytucyjnej jest artykuł, w którym jest

mowa o bezpieczeństwie ekologicznym. Wśród kobiet autorzy odnotowali 8 takich ankietowanych. Kategorię odpowiedzi „raczej nie” wybrało odpowiednio: 6 respondentek i 8 respondentów.

Podsumowując wyniki zobrazowane na wykresie 5 można powiedzieć, że zdecydowana większość kobiet i mężczyzn opowiedziała się za obecnością w Konstytucji artykułu o ochronie środowiska. Natomiast jeśli chodzi o obecność w Konstytucji artykułu na temat bezpieczeństwa ekologicznego (wykres 6), to zdecydowanie większa część mężczyzn i nieznacznie mniejsza część kobiet, stosując postawę asekuracyjną zaznaczyli odpowiedzi raczej tak i raczej nie.

Uzyskane wyniki badań świadczą o raczej niskim poziomie świadomości respondentów na analizowany temat.

4. ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

Przyszło żyć nam w ciekawych czasach. Ze świata wytwarzanych informacji opisanych przedrostkiem giga, tera, eksa i więcej docierają do nas jej liczne fragmenty, często wzajemnie sprzeczne. Również z ekologii (gr. *oikos* + *lógos* = dom + nauka), która bada i analizuje zależności w świecie przyrody.

Ważną kwestią jest poznanie błędów, które popełniamy w wyciąganiu wniosków o świecie, aby nie podejmować decyzji automatycznie. Niestety, bardzo często nasze decyzje podyktowane są heurystykami.

Heurystyki funkcjonują w naszym umyśle jak zautomatyzowane procesy przy pomocy, których szybko wydajemy sądy. Jak każdy automatyzm, również i ten ma swoje wady, które mogą wpływać na powstawanie nieporozumień a nawet poważnych problemów¹⁸. Są to schematy, którymi posługują się ludzie, aby jak uważają, efektywnie wypowiadać się o sytuacjach społecznych.

Autorzy zdają sobie sprawę, że przedstawiony problem jest bardzo złożony i wymaga dalszych interdyscyplinarnych badań. Na dzień dzisiejszy nie można postawić jednoznacznych wniosków. Autorzy studiując literaturę przedmiotu słuchając animatorów środowiska pragną zakończyć artykuł definicją *Błędu potwierdzenia* (ang. *confirmation bias*). Efekt potwierdzenia, nazywany także błędem konfirmacji, jest bardzo silnym mechanizmem kognitywnym, którego zadaniem jest chronienie nas przed emocjonalnym dyskomfortem, który odczuwamy, gdy w obliczu niepodważalnych dowodów zmuszeni jesteśmy zmienić swoje poglądy, do których zdążyliśmy się emocjonalnie przywiązać¹⁹.

W obiegu społecznym mocno zakorzenione jest pojęcie bezpieczna ekologiczna żywność wysokiej jakości. Autorzy nie zapytają przeciętnych państwa Nowaków jaką ona jest? Prawdopodobieństwo otrzymania prawidłowej odpowiedzi będzie porównywalne z przeprowadzonymi badaniami. Zaproponują natomiast aby prześledzili drogę wybranego produktu mając w pamięci słowo: bezpieczny 1. »taki, któremu nic nie grozi« 2. »niczym niezagrażający, chroniący przed niebezpieczeństwem«²⁰.

¹⁸ HEURYSTYKI – czyli o tym dlaczego tak łatwo wpadamy w pułapki..., konradszczypczyk.pl/heurystyki-czyli-o-tym-dlaczego-tak-latwo-wpada... (dostęp: 21.11.2016 r.).

¹⁹ Efekt potwierdzenia w praktyce | Forex, fundusze, inwestowanie, gra..., <https://blogi.bossa.pl> › Trystero (dostęp: 21.11.2016 r.).

²⁰ <http://sjp.pwn.pl/sjp/bezpieczny> (dostęp: 20.12.2016 r.).

Np. wyroby mięsne są objęte stałym państwowym nadzorem weterynaryjnym, realizowanym przez Główny Inspektorat Weterynaryjny z oddziałami terenowymi na etapie hodowli, transportu do ubojni i w rzeźni/masarni w procesie przetwórstwa: przetworzone, częściowo przetworzone lub nieprzetworzone. Zanim trafią do klienta przez sieć hurtowni i ladę sklepową są przemieszczane zgodnie z normami: polską, branżową i zakładową, monitorują je między innymi służby Państwowej Inspekcji Sanitarnej, Instytut Żywności i Żywienia.

Daje się zauważyć we współczesnym społeczeństwie trend, że mamy w zwyczaju słuchać informacji, które potwierdzają nasze wstępne doświadczenia. Jest to jedna z przyczyn, dla której tak trudno jest prowadzić inteligentną rozmowę na „wysokim” poziomie, na temat ekologii. Po części wyjaśnia to, dlaczego niektórzy czytają wątpliwej jakości źródła tylko po to, aby treść zgadzała się z ich pojmowaniem świata.

Absolwent filologii do niedawna skazany był na pracę nauczyciela. O pracy w biznesie mógł tylko pomarzyć. Doczekaliśmy czasów, że łatwiej jest nauczyć absolwenta filologii bezpieczeństwa. A eksperci od szerokiego bezpieczeństwa powinni perfekcyjnie porozumieć się ze swoimi rozmówcami. Filologu powiedz: *non possumus*, czyli nie mogę kroku dalej, bo swoją wiarygodnością będę..... – apelują autorzy.

LITERATURA

- [1] Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja, <https://www.bbn.gov.pl/.../Bezpieczenstwoistotapodstawowekategorieihistorycznaewol...>
- [2] Efekt potwierdzenia w praktyce. Forex, fundusze, inwestowanie, gra..., <https://blogi.bossa.pl> > Trystero
- [3] HEURYSTYKI – czyli o tym dlaczego tak łatwo wpadamy w pułapki..., konradsczypczyk.pl/heurystyki-czyli-o-tym-dlaczego-tak-latwo-wpada...
- [4] <http://wol.jw.org/pl/wol/d/r12/lp-p/2014642#h=2>
- [5] <http://www.biotechnolog.pl/gmo>
- [6] http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Philosophiae_Christianae/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2-s67-79/Studia_Philosophiae_Christianae-r2000-t36-n2-s67-79.pdf
- [7] http://bip.kozienice.pl/dokument-2152-strategia_bezpieczenstwa_narodowego.html
- [8] <http://www.msz.gov.pl/resource/7d18e04d-8f23-4128-84b9-4f426346a112>
- [9] http://seib.uksw.edu.pl/sites/default/files/tom_10_1_2_mariusz_ciszek_bezpieczenstwo_ekologiczne_i_zrownowazony_rozw%C3%B3j_w_aspekcie_strategii_bezpieczenstwa_narodowego.pdf
- [10] <http://wyborcza.pl/1,75400,20620239,początek-antropocenu-po-smieciach-nas-poznacie.html>
- [11] <http://sjp.pwn.pl/sjp/bezpieczny>
- [12] <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>
- [13] Konstytucja RP. Tekst uchwalony w dniu kwietnia 1997r. przez Zgromadzenie Narodowe (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).
- [14] Majer P., *W poszukiwaniu uniwersalnej definicji bezpieczeństwa wewnętrznego*, „Przeгляд Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 7/12, cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element...8840.../PBW_nr_7.11-19.pdf
- [15] Pojęcie bezpieczeństwa – Geopolityka.net – polski portal o geopolityce..., geopolityka.net/pojecie-bezpieczenstwa/

- [16] Założenia polityki bezpieczeństwa i strategia obronna..., koziej.pl/wp-content/uploads/2015/07/Strategia_RP_z_92_r.doc

UNDERSTANDING OF VOCABULARY USED IN PROTECTION AND DEVELOPMENT OF HUMAN ENVIRONMENT IN STATE DOCUMENTS

This article is a continuation of the discussion, which we indicated in the article "Guidelines for environmental education and ecological safety" published in the quarterly *Humanities and Social Science*.

The authors examine different ways of understanding of vocabulary and concepts related to the protection and shaping of human environment in the state documents based on the example of the national security strategy of: 2003, 2007 and 2014.

Nowadays representatives of various fields of science, both theorists and practitioners, dispute on the topics and issues related to the widely understood "ecology". What is obvious for some researchers, to others is room for controversy. The authors point out that today the strongest source of non-formal education is the media.

Unfortunately we cannot give a positive statement after the survey, which aim was to find out the level of differentiation of words and concepts used in formal documents. Diagnostic survey with a questionnaire has been used as a test method. The knowledge level of respondents is far too small. The change of environmental attitudes occurring during their lifetime is an important issue here. Did they participate in it and did they notice this change? The answers to these questions are not always simple and straightforward and they require further and targeted studies on other respondents' groups.

The article points out the meaning of education in attitude shaping process and its necessity in the modern world due to the increasing and negative impact of anthroposphere on the natural environment.

Keywords: constitution, the strategy of national security, environmental protection, ecological safety, zoology, anthropopressure.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.76

Przesłano do redakcji: styczeń 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Kamil SPRYSZAK¹

ROLA STANDARDÓW O CHARAKTERZE *SOFT LAW* W ZAKRESIE KREOWANIA ZOBOWIĄZAŃ W PAŃSTWACH CZŁONKOWSKICH ORGANIZACJI MIĘDZYNARODOWYCH

Autor pokazuje, że podstawowe cechy prawa miękkiego mają niewiążący i niesankcjonowany charakter. Pojęcie to wywodzi się z międzynarodowego prawa publicznego, dość specyficznej dyscypliny, opartej całkowicie na faktycznym wpływie podmiotów, a nie na sformalizowanych sankcjach. Jest także źródłem typowych instytucji prawa miękkiego: rezolucji międzynarodowych, międzynarodowych deklaracji, podpisanych, ale nieratyfikowanych umów międzynarodowych itp.

Prawo miękkie jest rodzajem normy społecznej, a nie prawnej. Chociaż nie ma akceptowanej definicji „miękkiego prawa”, zwykle odnosi się ona do każdego pisemnego instrumentu międzynarodowego, innego niż traktat, zawierającego zasady, normy, standardy lub inne deklaracje oczekiwanego zachowania. Miękkie prawo wyraża preferencję, a nie zobowiązanie, które państwo powinno wdrażać lub powinno powstrzymać się od działania w określony sposób. Ta wyrażona preferencja dla pewnych zachowań ma na celu osiągnięcie funkcjonalnej współpracy między państwami w celu osiągnięcia międzynarodowych celów.

Niektórzy uczeni alternatywnie używają terminu „miękkie prawo”, aby odnieść się do słabych lub nieokreślonych postanowień w wiążącym traktacie. Praktyka państw wskazuje, że użycie terminu „miękkie prawo”, odnoszącego się do promocyjnego języka niektórych postanowień traktatowych, jest bardziej odpowiednie. Traktaty są wiążące i zawierają zobowiązania prawne, nawet konkretne zobowiązania są sformułowane ogólnie. Mało prawdopodobne jest odwoływanie się do niewiążących instrumentów jako do „prawa”, miękkich lub twardych, chociaż wielu uczonych zwykle to robi, a dla wygody i prostoty termin ten jest tu używany jako synonim normatywnych stwierdzeń zawartych w instrumentach, które nie są prawnie wiążące.

Słowa kluczowe: miękkie prawo, międzynarodowe prawo publiczne.

Pośród problemów wywołujących zainteresowanie nauki prawa znalazło się zagadnienie rozróżnienia „twardego prawa” (prawnie wiążącego, opartego na umowach międzynarodowych) od „miękkiego prawa” (zwanego uchwałodawczym, tworzonego przez organizacje międzynarodowe i niemającego charakteru prawnie wiążącego, choć pomimo tego niosącego pewnego rodzaju zobowiązania². O roli „miękkiego prawa” (*soft law*) można

¹ Kamil Spryszak, dr nauk prawnych, adiunkt w Zakładzie Prawa Konstytucyjnego, Europejskiego i Międzynarodowego Publicznego na Wydziale Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

² Zob. K. Abbott, D. Sindal, *Hard and Soft Law in International Governance* [w:] *International Law: Classic and Contemporary Readings*, red. C. KU, P.F. Dietl, Boulder 2009, s. 18.

mówić zarówno w krajowych systemach prawnych³, jak również w prawie międzynarodowym⁴. Sygnalizuje się, że „miękkie prawo” jest wyzwaniem dla prawa międzynarodowego⁵, a zarazem może być skutecznym instrumentem w przeciwdziałaniu negatywnym skutkom nakładających się jurysdykcji trybunałów międzynarodowych⁶. Wskazuje się również, iż „miękkie prawo” wywodzi się z prawa międzynarodowego publicznego, specyficznej gałęzi prawa, opartej w dużej mierze na normowaniu stosunków faktycznego wpływu podmiotów na siebie, a nie typowo rozumianych sankcji⁷.

Jednym z powodów podjętej analizy jest to, iż na podstawie wybranych przykładów, obserwuje się znaczącą rolę *soft law* w kreowaniu zobowiązań. Podkreślenia wymaga też użyteczność tak rozumianego prawa dla regulacji wielu stosunków opartych na zasadzie kompromisu i współpracy bardziej niż hierarchicznego podporządkowania, które w dzisiejszym świecie stają się coraz bardziej rozpowszechniane. Bowiem specyfika tego prawa polega na tym, że wywodzi swój byt nie tyle ze sformalizowanych, władczych procedur legislacyjnych i obecności zinstytucjonalizowanego przymusu w razie jego nieprzestrzegania, ale ze swoistego kompromisu zgody podmiotów, z którymi wiąże się chęć związania jego postanowieniami⁸.

Zobowiązania stanowią swego rodzaju obietnice podjęcia określonych działań, zazwyczaj składane są przez państwa ubiegające się o członkostwo, które mają na celu dostosowanie własnego porządku wewnętrznego do standardów danej organizacji (Rady Europy, Unii Europejskiej, OBWE). Wartość zobowiązań polega na tym, iż dzięki nim państwa funkcjonujące uprzednio w oparciu o polityczny reżim autorytarny, o ile nie totalitarny, nie mogą w ciągu jednego dnia przekształcić się całkowicie dojrzałe demokracje. Dlatego też, koncepcja swego rodzaju „szkoły demokracji”, która została generalnie zaakceptowana przez Radę Europy w połowie lat 90. przyznawała powstającym demokracjom pewien określony czas na dostosowanie własnego wewnętrznego porządku politycznego, społecznego i prawnego do standardów Rady Europy. Wobec tego Zgromadzenie Parlamentarne, zwracało się do państw kandydujących z prośbą o podjęcie wprowadzenia reform w ramach określonego czasu⁹.

Zobowiązania odnotowywane są w mniej lub bardziej dokładnej formie. W przypadku Rady Europy znajdują one odzwierciedlenie w opiniach Zgromadzenia Parlamentarnego przekazywanych Komitetowi Ministrów. Czasem przyjmowane są przez Zgromadzenie

³ Zob. P. Skuczyński, *Soft law w perspektywie teorii prawa* [w:] *System prawny*, red. O. Bogucki, S. Czepita, Szczecin 2008, s. 327.

⁴ Zob. V. Pergantis, *Soft Law, Diplomatic Assurance and the Instrumentalisation of Normativity: Wither as Liberal Promise*, „Netherlands Law Review” 2009, No. 2, s. 139.

⁵ Zob. C.M. Chinkin, *The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law*, „International and Comparative Law Quarterly” 1989, No. 4, s. 853.

⁶ Zob. L. Lavranos, *Jurisdictional Competition: Selected Cases in International and European Law*, Europa Law, Groningen 2009, s. 99.

⁷ Zob. W. Góralczyk, S. Sawicki, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 2015, s. 61.

⁸ Por. W. Bańczyk, „Miękkie prawo, ale prawo”, czyli o obowiązku przestrzegania *soft law*, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBŚP UJ” 2016, nr 1, s. 63, www.tbsp.wpia.uj.edu.pl/documents/4137545/127722957/1_bańczyk (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁹ Zob. H. Klebes, *Rola Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w upowszechnianiu standardów demokratycznych w Europie* [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. H. Machińska, Warszawa 2002, s. 36.

jedynie w formie oczekiwań. Tworzą one jednak podstawę do monitorowania danego państwa przez pewien czas po jego przyjęciu w poczet członków, który trwa od momentu wyrażenia przez Zgromadzenie zadowolenia z wykonywania wszystkich zobowiązań, albo stwierdzenia w danym kraju odpowiedniej dynamiki w dążeniu do ich spełnienia. Właściwie oznacza to koniec oficjalnego monitoringu, co jednak nie wyklucza kontynuowania poakcesyjnego¹⁰.

Rola standardów o charakterze *soft law*, a więc tych z obszaru miękkiego prawa jest tu bardzo istotna. Termin ten odnosi się do pokrewnych prawu instrumentów, które nie posiadają żadnej mocy prawnie wiążącej lub których moc wiążąca jest w jakiś sposób słabsza w porównaniu do mocy wiążącej tradycyjnego prawa, w tym kontekście często określanego jako „twarde prawo” (*hard law*¹¹). R. Bierzanek w swojej analizie zagadnienie to ujmuje jeszcze szerzej, wyróżniając (na wzór zachodni) wśród tych regulacji akty przedprawne (*para-juridique*) i niedoskonałe (*lex imperfecta*)¹².

Istnieje pogląd, że po instrumenty „miękkiego prawa” sięga się m.in. w strukturach międzynarodowych charakteryzujących się słabym typem związania członków, co można zaobserwować na przykładzie Wspólnoty Niepodległych Państw¹³. Można je jednak spotkać w działalności ważnych instytucji międzynarodowych, np. Ombudsmana UE¹⁴.

Standardy występujące w aktach zaliczanych do kategorii „miękkiego prawa” określa się terminem „standardy uchwałodawcze”. W odniesieniu do takich standardów zawartych w uchwałach Rady Europy pełnią one ważną rolę, bądź inspirując powstanie standardów traktatowych, bądź je uzupełniając¹⁵.

Występuje jednak różnica pomiędzy standardami umownymi i uchwałodawczymi. Te pierwsze stają się wiążące dla państwa z chwilą przystąpienia do umowy międzynarodowej (konwencji, traktatu). Fakt przyjęcia konwencji przez odpowiedni organ organizacji międzynarodowej nie niesie więc bezpośrednio żadnych konsekwencji prawnych z punktu widzenia obowiązywania standardów. W przypadku natomiast standardów uchwałodawczych, np. zaleceń Komitetu Ministrów RE, do ich obowiązywania nie jest konieczny żaden akt przystąpienia. Z chwilą bowiem przyjęcia ich przez odpowiedni organ Rady Europy, Unii Europejskiej czy też OBWE rozpoczyna się ich życie prawne. Wiążą więc one państwo członkowskie już od momentu ich przyjęcia, ale jest to związanie słabsze, właśnie o charakterze „miękkiego prawa”. Mamy jednak do czynienia z pewną opcyjnością w przypadku standardów uchwałodawczych, która nie wynika z możliwości nieprzystąpienia (skoro nie ma takiej procedury), ale stąd, że państwo członkowskie może po prostu nie podjąć działań na rzecz wdrożenia takich standardów, wychodząc z założenia, że nie ciąży na nim obowiązek prawny, a z jakichś powodów uważa wprowadzenie tych standardów za niestosowne¹⁶.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ K. Spryszak, *Obserwowanie wyborów jako instrument implementacji międzynarodowych standardów prawnych w dziedzinie demokracji*, Toruń 2015, s. 61.

¹² R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2000, s. 116.

¹³ Zob. R. Dragoneva, *Is „Soft” Beautiful? Another Perspective on Law, Institutions, and Integration in the CIS*, „Review of Central and East European Law” 2004, No. 3, s. 282.

¹⁴ Zob. P.G. Bonnors, *The European Ombudsman: A Novel Source of Soft Law in the European Union*, „European Law Review” 2000, nr 1, s. 39.

¹⁵ Zob. C. Mik, *Standardy Rady Europy dotyczące prasy*, „Palestra” 1993, nr 9–10, s. 97.

¹⁶ Zob. A. Jaskiernia, *Media masowe w demokratycznych procesach wyborczych: Standardy europejskie i uwarunkowania ich realizacji*, Warszawa 2008, s. 188–189.

Powodem tworzenia standardów międzynarodowych o charakterze miękkiego prawa w wielu przypadkach było to, iż szereg wartości w danej organizacji międzynarodowej nie było znanych *in statu nascendi*¹⁷. Do ich rozpoznania doszło natomiast dopiero na dalszych etapach jej rozwoju. W tej sytuacji powstała potrzeba wprowadzenia ich do systemu aksjologicznego¹⁸. Szczególnie było to widoczne na przykładzie Rady Europy, bowiem w organizacji tej najbardziej doskonałym sposobem tego uzupełnienia było wprowadzenie ich, drogą protokołów dodatkowych, do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, a także zawarciu w nowo przyjmowanych konwencjach. W wielu kwestiach dochodzenie do rozwiązań konwencyjnych jest utrudnione, dlatego postępowanie RE było możliwe dopiero wówczas, gdy materia regulacyjna dojrzała do regulacji konwencyjnej.

Niezależnie jednak od tego aspektu aksjologicznego, według Prof. J. Jaskierni, godną refleksji wydaje się być kwestia: w jaki sposób charakter normy jako „miękkiego prawa” rzutuje na jej funkcjonowanie w porównaniu z normami o charakterze „twardego prawa”, a zwłaszcza jaki ma wpływ na jej wartość logiczną. „Jeśli przyjmujemy, że prawo ma charakter normatywny, to musi być postawione pytanie o wartość normatywną „miękkiego prawa”¹⁹.

Przepisy prawne stanowi się głównie w celu stosowania norm prawnych, które na ich gruncie się konstruuje²⁰, to niewątpliwie normy, skonstruowane na podstawie „miękkiego prawa” np. zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy, pod takie rozumienie podpadają. W oparciu o to można zaproponować konkluzję, że status przepisu jako „miękkiego prawa” nie stanowi bariery, by konstruować na jego podstawie normy prawne.

W piśmiennictwie naukowym standardy o charakterze „miękkiego prawa” są określane jako „standardy zalecane”²¹, mające dużą wagę moralną, będące „prawem programowym” lub „prawem celowościowym”²². Są to więc „instrumenty i porozumienia, mające zastosowanie w stosunkach międzynarodowych jako wyrażające zobowiązania, które są czymś więcej niż tylko deklaracjami politycznymi, lecz z drugiej strony nie są też *stricte* prawem”²³.

„Miękkie prawo” ma zwykle podobną budowę do „twardego prawa”²⁴ i często jest stanowione przez te same organy, które tworzą akty prawne o mocy wiążącej. Jego postanowienia często nie dotyczą spraw mniej znaczących, ale raczej takich, które ze względu na

¹⁷ Por. J. Jaskiernia, *Znaczenie standardów Rady Europy o charakterze „miękkiego prawa”* [w:] *Ius est ars boni et equi. Księga pamiątkowa z okazji 5-lecia Wydziału Prawa Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Legnicy*, red. N. Szczęch, Legnica 2010.

¹⁸ Por. A. Jurewicz, *Rola „miękkiego” prawa w praktyce instytucjonalnej Wspólnoty Europejskiej* [w:] *Implementacja prawa integracji europejskiej w krajowych porządkach prawnych*, red. C. Mik, Toruń 1998, s. 111.

¹⁹ Zob. J. Jaskiernia, *Konstrukcja normy prawnej o charakterze „miękkiego prawa”* [w:] *Wielowymiarowość prawa. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Prof. Krzysztofa Pałecznego*, red. J. Czapska, M. Dudek, M. Stępień, Toruń 2014, s. 106.

²⁰ Zob. A. Jamróz, *Wprowadzenie do prawoznawstwa*, Warszawa 2008, s. 126.

²¹ Zob. A.M. Dereń, A. Kudłaszyk, *Zarys europejskiej konwencji wolności radiofonii i telewizji w prawie międzynarodowym* [w:] *Mass media w systemie komunikacji społecznej*, red. A. Kudłaszyk, A. Markiewicz, Wrocław 1995, s. 41.

²² Zob. R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2000, s. 115–116.

²³ Zob. D. Thürer, *Soft law* [w:] *Encyclopedia of Public International Law*, VI. IV, 2000, s. 454.

²⁴ C. Mik, *Europejskie prawo wspólnotowe. Zagadnienia teorii i praktyki*, t. 1, Warszawa 2000, s. 522.

swoją specyfikę powodują, że niemożliwe lub nieracjonalne byłoby tworzenie prawa w tradycyjnej formie.

W literaturze wskazuje się, iż pewnego rodzaju obowiązek poszanowania „miękkiego prawa” – czy to wywodzony z autorytetu organu stanowiącego, z honorowego charakteru takiego związania, z sankcji za nieprzestrzeganie norm samodzielnie ustalonych przez podmioty je tworzące, czy za sprawą faktycznego wpływu innych podporządkowanych podmiotów – może być też daleko skuteczniejszy od często tylko teoretycznych sankcji. Zaznacza się przy tym, że będzie to miało miejsce zwłaszcza w systemach prawnych wolnych od obecności typowego aparatu przymusu. Biorąc pod uwagę swoisty proces powstawania „miękkiego prawa”. Także tryb jego zmiany jest znacząco ułatwiony oraz sprzyja tworzeniu funkcjonalnie elastycznego prawa²⁵.

Z analizy wynika jednak, iż zagadnienie „miękkiego prawa” przez wielu badaczy traktowane jest wieloaspektowo, czy wręcz problematycznie. Dla przykładu w literaturze rozważa się kwestie zakresu i stopnia skutków wiążących uchwał i rezolucji prawnie niewiążących, zwłaszcza w związku z Aktem Końcowym KBWE oraz dokumentami finalnymi szczytów KBWE/OBWE. Większość polskich autorów uważa, że dokumenty te nie są prawnie wiążące, lecz mają charakter zobowiązania politycznego²⁶. Szerszych skutków dopatrują się tu W. Czaplinski i A. Wyrozumska, którzy przestrzeganie najważniejszych postanowień KBWE/OBWE widzą jako proces zmierzający do ustanawiania lub wynikający z norm zwyczajowych²⁷. Odróżniają również źródła prawa od źródeł zobowiązań²⁸. Z kolei jak podkreśla J. Sozański w literaturze anglosaskiej wielu autorów Akt Końcowy KBWE i ważniejsze dokumenty OBWE zalicza do memorandum porozumienia (*Memoranda of Understanding* – MOUs), a zobowiązania tego typu uznaje za odrębną kategorię nieformalnych instrumentów międzynarodowych²⁹.

Dyskusyjną kwestią pozostaje również charakter prawny zaleceń, uwag końcowych czy opinii organów traktatowych ONZ. Choć nie mają one mocy obowiązującej dla państw, nie oznacza to, że nie mają żadnego znaczenia przy interpretacji traktatu albo przy określaniu wynikających z traktatu zobowiązań państw-stron³⁰. V. Dimitrijevic ujął to następująco: „oświadczenie władnego organu, pełniącego ważną funkcję nadzorczą nie może pozostać bez konsekwencji”³¹. Z kolei M. Scheinin eksplorał to stwierdzenie na specyficzny przypadek stwierdzenia przez organ traktatowy naruszenia przez państwo-stronę stosownego traktatu” „brak wyraźnej klauzuli dotyczącej natury prawomocności tego uznania przez odpowiednią komisję ekspertów w innych traktatach mówiących o prawach człowieka nie oznacza, że to uznanie jest jedynie rekomendacją. Zobowiązania traktatowe są same w sobie wiążące prawnie, a międzynarodowa Komisja ekspertów ustanawiana przez traktat jest

²⁵ W. Bańczyk, „Miękkie prawo’ ale prawo”..., s. 63.

²⁶ Zob. J. Sozański, *Prawo traktatów. Zarys współczesny* (wydanie trzecie rozszerzone i zmienione), Warszawa – Poznań 2009, s. 44.

²⁷ Zob. W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, wyd. 2, Warszawa 2004, s. 300.

²⁸ *Ibidem*, s. 420.

²⁹ Zob. J. Sozański, *Prawo traktatów...*, s. 45; Por. A. Aust, *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge 2000, s. 15 i n.

³⁰ Zob. J. Kondratiewa-Bryzik, *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Warszawa 2009, s. 42.

³¹ V. Dimitrijevic, *State Report [w:] International Human Rights Monitoring Mechanisms: Essays in Honour of Jakob Th. Moller*, The Hague 2001, s. 198.

ciałem najbardziej władnym do interpretowania danego traktatu. Dlatego uznanie pogwałcenia traktatu przez organ traktatowy praw człowieka ONZ może być rozumiane jako wskazanie, że państwo-strona jest zobowiązane do naprawy tej sytuacji³².

Państwa odwołują się do dokumentów o charakterze „miękkiego prawa” celem uniknięcia niekorzystnych sytuacji, które mogą wynikać ich zdaniem ze zobowiązań mających bezwzględnie wiążący charakter. Akty o charakterze *soft law* służą zatem jako kompromis między suwerennością państwa i potrzebą ustanowienia norm rządzących stosunkami międzynarodowymi. Państwa wybierają je więc celem osiągnięcia *modus vivendi* kierującego ich postępowaniem w sposób dość elastyczny, bądź umożliwiający drogę do wycofania się z podjętych zobowiązań³³. Odgrywają one jednak rolę w sferze bezpośrednich skutków prawnych. Są ważne z punktu widzenia „dobrej wiary”, tj. oznaczają, że dany podmiot nie może zaprzeczyć swojemu własnemu postępowaniu (np. nie może dowodzić bezprawności aktów, które sam uprzednio aprobował), a oczekiwania określonych zachowań są chronione przez *soft law* tak długo, jak są uzasadnione postępowaniem zainteresowanych stron. Prócz tego *soft law* może przyczynić się do rozwoju źródeł prawa mających wiążący charakter, i to zarówno prawa umownego, jak i zwyczaju. Ponadto *Soft law* może odegrać rolę wyjaśniającą i precyzującą postanowienia wiążących źródeł prawa międzynarodowego³⁴. Istotnym jest zatem dostrzeżenie, że standardy z obszaru „miękkiego prawa” bądź inspirowane przez nie standardy traktatowych (wówczas ich znaczenie jest przejściowe), bądź je uzupełniają (wówczas ich znaczenie jest trwałe, jednak pod warunkiem, że materia przez nie regulowana nie nadaje się do ujęcia w standardy traktatowe)³⁵.

Choć zatem „miękkie prawo” wspiera regulacje wielu istotnych kwestii, to badacze tego rodzaju prawa zwracają uwagę na niebezpieczeństwo zbyt liczego budowania takich norm w miejsce typowo sankcjonowanych³⁶. Nawet jeśli przyjąć koncepcję, że kreuje ono swoją postać zobowiązania do przestrzegania, może ona okazać się niewystarczająca³⁷. W efekcie może to negatywnie wpłynąć na i tak utrudnione egzekwowanie zobowiązań prawnych, zwłaszcza w prawie międzynarodowym. Drugim niebezpieczeństwem jest nadużywanie go na płaszczyźnie międzynarodowej „w celu ominięcia skomplikowanego procesu prawotwórczego i odstąpienia od wymogów wyrażenia formalnej zgody przez państwa”³⁸.

W literaturze sygnalizuje się również problem gdy posługiwanie się terminem „miękkiego prawa” dotyczy instrumentu konwencyjnego o charakterze ramowym, takiego jak Konwencja Ramowa o Ochronie Mniejszości Narodowych. „Miętkość” ma tu sygnalizować nie charakter prawny dokumentu, a trudności z wyegzekwowaniem w praktyce reguł zawartych w takim dokumencie³⁹.

³² M. Scheinin, *International Mechanisms and Procedures for Implementation [w:] An Introduction to the International Protection of Human Rights: A Textbook*, red. R. Hanski, M. Suksi, Turku Abo 1997, s. 369.

³³ *Ibidem*, s. 453.

³⁴ *Ibidem*, s. 457–458.

³⁵ Zob. C. Mik, *Standardy Rady Europy...*, s. 97.

³⁶ W. Bańczyk, „Miękkie prawo, ale prawo”..., s. 64.

³⁷ Zob. W. Slowmason, *Fundamental perspectives on international law*, Boston 2011, s. 36.

³⁸ Zob. W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe. Zagadnienia systemowe*, wyd. 2, Warszawa 2004, s. 63.

³⁹ Por. F. Palermo, *Domestic Enforcement and Direct Effect of the Framework Convention for the Protection of National Minorities on the Judicial Implementation of the (soft?) law of integration*

Oddziaływanie Rady Europy na ustrój polityczny państwa zarówno za pomocą standardów *soft law* jak i *hard law* wynika zatem z jej podstawowych założeń aksjologicznych⁴⁰. Warto odnieść się do Statutu Rady Europy⁴¹, który stanowi w przepisie art. 1 pkt. a, że jej celem jest „osiąganie ściślejszego związku między jej członkami, dla ochrony i popierania ideałów i zasad, które stanowią jej wspólne dziedzictwo oraz w celu działania na rzecz ich postępu gospodarczego i społecznego”. W przepisie art. 3 stwierdzono przy tym jednoznacznie, że wszyscy członkowie Rady Europy uznają zasadę rządów prawa, a także zasadę, zgodnie z którą każda osoba podlegająca ich jurysdykcji korzysta z praw człowieka i podstawowych wolności. Członkowie zobowiązani są do lojalnej i aktywnej współpracy w dążeniu do celu określonego w rozdziale I”. Dla realizacji tego celu zasadnicze znaczenie ma zatem implementacja Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Oddziałuje ona zarówno na kształt prawa wewnętrznego, jak i na instrumenty pozostające w dyspozycji obywatela⁴².

Statut w art. 15b stanowi, że Komitet Ministrów może prosić rząd państwa członkowskiego o informację, jak realizowane jest zalecenie. Choć więc zalecenie jest niewątpliwie jedynie aktem prawnym o charakterze „miękkiego prawa”, to jednak nie oznacza to, że nie niesie żadnych skutków prawnych. Skoro bowiem statut RE mówi, że Komitet Ministrów może prosić o informację, jak realizowane jest zalecenie, to znaczy, że można domniemywać, iż zalecenie to powinno być realizowane przez państwa członkowskie pomimo tego, że formalnie ma jedynie status „miękkiego prawa”. Problem jednak w ustaleniu, jaki charakter ma ta „powinność” i czy wiąże się z sankcjami. Nie wchodzi tu niewątpliwie sankcje przewidywane np. w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, a więc w akcie międzynarodowym o charakterze prawnie wiążącym. Można co najwyżej rozważać aspekt moralno-polityczny w tym sensie, że skoro Rada Europy jest określana jako „organizacja wartości”⁴³, to państwa, które do niej przystąpiły, powinny realizować jej system aksjologiczny bez względu na to, a jakiej formie został wyartykułowany. Dodatkowym argumentem może tu być to, że zalecenia Komitetu Ministrów z reguły podejmowane są metodą konsensusu. Skoro, więc przedstawiciele państw członkowskich zdecydowali się na poparcie zalecenia, to dali tym samym wyraz gotowości tych państw, by dyspozycje zawarte w zaleceniu realizować.

W systemach aksjologicznych organizacji międzynarodowych istnieją instytucje, które odgrywają zasadniczą rolę w zakresie wdrażania standardów. Dla przykładu taką funkcję Rada Europy przypisuje się Komisarzowi Praw Człowieka⁴⁴. Odgrywa on bardzo ważną

[w:] *The Framework Convention for the Protection of National Minorities: a Useful Pan-European Instrument?*, red. A. Vertischel et al., Antwerpen 2008, s. 24–32.

⁴⁰ Zob. J. Jaskiernia, *Standardy Rady Europy a ustrój polityczny Polski* [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. nauk. H. Machińska, Warszawa 2002, s. 93.

⁴¹ Zob. *Statut Rady Europy* [w:] *Regulamin Zgromadzenia Parlamentarnego i Statut Rady Europy*, Biuletyn Informacyjny, a.1(36)/1999. Biuro Stosunków Międzyparlamentarnych, Kancelaria Sejmu, Warszawa 1999.

⁴² Por. I. Cameron, *The Swedish Experience of the Convention on Human Rights Since Incorporation*, „International and Comparative Law Quarterly” 1999, No. 1, s. 52.

⁴³ Zob. J. Jaskiernia, *Rada Europy jako „organizacja wartości”* [w:] *Wyjaśnianie polityki*, red. J. Błuszkowski, J. Zalesny, „Studia Politologiczne” 2010, Vol. 17, s. 172.

⁴⁴ Szerzej: J. Jaskiernia, *Komisarz Praw Człowieka Rady Europy: dorobek i perspektywy*, „Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Człowieka” 2008, nr 11.

rolę w kwestii ochrony praw człowieka. Ma on za zadanie m.in. przyczyniać się do promowania efektywnej realizacji i pełnego wdrażania praw człowieka w państwach członkowskich; przeciwdziałać naruszeniu tych praw; identyfikować ewentualne niedostatki w zakresie prawa i praktyki w państwach członkowskich co do przestrzegania praw człowieka określonych w dokumentach RE; promować efektywne wdrażanie tych standardów w państwach członkowskich.

Choć kompetencje Komisarza dotyczą w szczególności praw człowieka, to jednak instytucja ta odgrywa ważną rolę w systemie egzekwowania standardów RE w szerszym zakresie. Warto w tym kontekście podkreślić, że system ochrony praw człowieka jest istotnym elementem ustroju politycznego państwa. Dotyka on przy tym tak podstawowych wartości ustrojowych, jak: praworządność, demokracja, czy też ochrona jednostki. Dlatego też rola Komisarza nie ogranicza się do ochrony wyłącznie tych praw, o których mówi Europejska Konwencja Praw Człowieka, ale uwzględnia całokształt standardów RE, wypracowanych w strukturach tej organizacji międzynarodowej, a rzutujących na kształt systemu politycznego państw członkowskich.

Z kolei w systemie aksjologicznym Unii Europejskiej na szczególną uwagę zasługuje Agencja Praw Podstawowych UE (dalej: APP), której utworzenie jest niewątpliwie istotnym wydarzeniem nie tylko dla UE, ale dla całego europejskiego systemu ochrony praw człowieka, niosącym implikacje dla innych podmiotów tego systemu, a zwłaszcza dla Rady Europy. Powstał bowiem nowy mechanizm ochrony praw podstawowych w UE⁴⁵, który ma przyczyniać się do sprostania wyzwaniom, jakie dla ochrony praw człowieka niesie XXI wiek. Ochrona ta, obok demokracji ma podstawowe znaczenie dla legitymizacji Unii⁴⁶. W literaturze wskazuje się, iż powstanie APP wywołało niemały rezonans w europejskiej opinii publicznej, w organizacjach specjalizujących się w ochronie praw człowieka, a także spotkało się z zainteresowaniem środowisk naukowych⁴⁷.

Jak wynika z art. 2 rozporządzenia ustanawiającego Agencję Praw Podstawowych⁴⁸ jej celem jest „dostarczanie pomocy i wiedzy fachowej w zakresie praw podstawowych odpowiednim instytucjom, organom, biurom i agencjom Wspólnoty oraz jej państw członkowskich przy wdrażaniu przez nie prawa wspólnotowego; wsparcie to służy pełnemu poszanowaniu praw podstawowych przez te instytucje i organy przy podejmowaniu przez nie środków lub określaniu kierunków działań w dziedzinach należących do ich kompetencji”. Zaznaczono zarazem, że Agencja wykonuje go w ramach kompetencji Wspólnoty określonych w art. 3 ust. 1 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (TWE), ale podczas wykonywania swych zadań odnosi się do praw określonych w art. 6 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE). Chodzi tu o podstawowe zasady zagwarantowane w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz „wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich, jako zasady ogólne prawa wspólnotowego”.

⁴⁵ Por. A. Wyrozumska, *Umocnienie ochrony praw podstawowych*, „Prawo Europejskie w Praktyce” 2007, nr 7–8, s. 65.

⁴⁶ Zob. C. Hilson, *Legitimacy and Rights in the EU*, “Journal of European Public Policy” 2007, nr 4, s. 539.

⁴⁷ Zob. J. Jaskiernia, *Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 4, s. 3–17.

⁴⁸ Zob. Rozporządzenie Rady (WE) nr 168/2007 z dnia 15 lutego 2007 r. w sprawie utworzenia Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. L 053 z 22 lutego 2007, s. 1.

Trzecim istotnym segmentem europejskiego systemu ochrony praw człowieka jest Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Choć organizacja ta kojarzona jest w szczególności z ochroną bezpieczeństwa⁴⁹, to jednak coraz większe znaczenie odgrywa w niej ochrona praw człowieka.

Jednym z przejawów zwiększonego zainteresowania się sprawami demokracji i ochrony praw człowieka stało się utworzenie Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (Office of Democratic Institutions and Human Rights – ODIHR), którego siedziba znajduje się w Warszawie.

W sferze zainteresowania ODIHR leżą zagadnienia praw człowieka, procesy demokratyzacji, obserwowania wyborów w państwach należących do OBWE. W minionym okresie instytucja ta przeszła gruntowną restrukturyzację. Dziś jest czołową instytucją założoną do monitorowania wyborów. ODIHR jest również wiarygodnym partnerem w międzynarodowych wysiłkach na rzecz pomocy tym krajom ze strefy OBWE, które znajdują się w tzw. okresie przejściowym. Chodzi o stworzenie wspartych na solidnych podstawach systemów demokratycznych, gdzie szanowane są prawa człowieka i przestrzegane jest prawo. Rośnie uznanie międzynarodowe dla roli, jaką odgrywa Biuro.

Na polu demokracji i praw człowieka ODIHR systematycznie analizuje stan ochrony praw człowieka w państwach uczestniczących w OBWE. Realizuje około stu tzw. projektów demokratyzacyjnych w różnych państwach OBWE. Zmierzają one do wzmocnienia społeczeństwa obywatelskiego, jako istotnego czynnika ustanowienia stabilnego demokratycznego społeczeństwa. W ten sposób znacząco przyczynia się do utrwalenia stabilizacji i rozwoju gospodarczego.

Działania ODIHR skoncentrowane są przede wszystkim na różnorodnej pomocy w interwencjach związanych z przypadkami naruszenia przyjętych dobrowolnie standardów i zobowiązań, a także promowaniu usług zapobiegających ich powstawaniu lub nawarstwianiu się. Państwa Europy Środkowej i Wschodniej, w dużej mierze pełne euforii po uwolnieniu się z jarzma komunizmu, przyjmując określone standardy czy też do nich dążąc, połączone zostały mimowolnie nicią współzależności, która stale się pogłębia. Przyjmowana od 1975 r. zasada uzależniła poziom stosunków między państwami członkowskimi KBWE od intensywności respektowania przez nie praw człowieka, a konferencja wiedeńska z 1993 r. uznała słusznie, że, o ich ochronę troszczy się cała wspólnota międzynarodowa. Okazuje się jednak, że w odniesieniu do części państw wspólnie wypracowane standardy demokratyczne często nie są najważniejsze⁵⁰, pierwszeństwo mają inne sprawy. Nie zawsze pomagają też potępienie polityczne i inne negatywne dla strony skutki.

Jak wynika z obserwacji inne międzynarodowe i pozarządowe organizacje też działają w wymienionych obszarach, jednak OBWE prowadzi działania właściwe dla tej organiza-

⁴⁹ Zob. A. Ackermann, *The OSCE and Transnational Security Challenges*, "Security and Human Rights" 2009, Vol. 20, No. 3, s. 238–245. Por. R. Dominguez, *The OSCE as a Regional Security Actor: a Security Governance Perspective* [w:] *The Security Governance of Regional Organizations*, red. E.J. Kirchner, R. Dominguez, London-New York 2011.

⁵⁰ Por. G. Watson, K. Durrant, *Liberal Democracy and Globalisation*, Langport 2005, s. 34.

cji⁵¹. Ma tu miejsce dążenie do osiągnięcia efektu synergii⁵² i komplementarności organizacji międzynarodowych⁵³ oraz braku dublowania się ich aktywności⁵⁴.

UWAGI KOŃCOWE

Tworzenie standardów przez organizacje międzynarodowe jest procesem dynamicznym. Każdy etap rozwojowy danej organizacji przynosi nowe rozwiązania merytoryczne, poszerzające jej dorobek. Należy więc dostrzegać te wymogi, które warunkowały uzyskanie członkostwa na etapie procedury akcesyjnej oraz te, które zostały sformułowane w chwili przyjęcia państwa do organizacji, choć nie warunkowały uzyskania członkostwa, jak również te, które dają o sobie znać już po zakończeniu procedury monitoringowej, a są wyrazem rozwoju polityki np. Rady Europy w odniesieniu do najważniejszych dylematów rozwojowych kontynentu europejskiego. Według J. Jaskierni na każdym etapie rozwoju tej organizacji międzynarodowej powstają nowe konstrukcje pożądanych zachowań państw członkowskich RE i ich społeczeństw, które mogą być przedmiotem analizy ich urzeczywistniania⁵⁵.

LITERATURA

- [1] Abbott K., Sindal D., *Hard and Soft Law in International Governance* [w:] *International Law: Classic and Contemporary Readings*, red. C. KU, P.F. Dietl, Boulder 2009.
- [2] Ackermann A., *The OSCE and Transnational Security Challenges*, "Security and Human Rights" 2009, Vol. 20, No. 3.
- [3] Aust A., *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge 2000.
- [4] Bańczyk W., „Miękkie prawo, ale prawo”, czyli o obowiązku przestrzegania soft law, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ” 2016, nr 1, s. 63, www.tbsp.wpia.uj.edu.pl/documents/4137545/127722957/1_bańczyk (dostęp: 26.11.2016 r.).
- [5] Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2000.
- [6] Bonnor P.G., *The European Ombudsman: A Novel Source of Soft Law in the European Union*, "European Law Review" 2000, nr 1.
- [7] Cameron I., *The Swedish Experience of the Convention on Human Rights Since Incorporation*, "International and Comparative Law Quarterly" 1999, No. 1.
- [8] Chinkin C.M., *The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law*, "International and Comparative Law Quarterly" 1989, nr 4.
- [9] Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, wyd. 2, Warszawa 2004.

⁵¹ Por. D.J. Galbreath, M. Brosig, *OSCE* [w:] *Routledge Handbook on the European Union and International Institutions: Performance, Policy, Power*, red. K.E. Jørgensen, K.V. Laatikainen, Abingdon 2013.

⁵² Zob. D.J. Galbreath, C. Gebhard, *Cooperation or Conflict?: Problematizing Organizational Overlap in Europe*, Farnham 2010, s. 14.

⁵³ Zob. B. Møller, *European Security: the Roles of Regional Organisations*, Farnham 2012, s. 24.

⁵⁴ Zob. D. Paunov, *Assessing the Success of EU-OSCE Cooperation: a Case of Mutualism?*, "Security and Human Rights" 2013, Vol. 24, No. 3–4, s. 375.

⁵⁵ Zob. J. Jaskiernia, *Standardy Rady Europy ...*, s. 111–112.

- [10] Dereń A.M., Kudłaszyk A., *Zarys europejskiej konwencji wolności radiofonii i telewizji w prawie międzynarodowym* [w:] *Mass media w systemie komunikacji społecznej*, red. A. Kudłaszyk, A. Markiewicz, Wrocław 1995.
- [11] Dimitrijevic V., *State Report* [w:] *International Human Rights Monitoring Mechanisms: Essays in Honour of Jakob Th. Moller*, The Hague 2001.
- [12] Dominguez R., *The OSCE as a Regional Security Actor: a Security Governance Perspective* [w:] *The Security Governance of Regional Organizations*, red. E.J. Kirchner, R. Dominguez, London–New York 2011.
- [13] Dragoneva R., *Is „Soft” Beautiful? Another Perspective on Law, Institutions, and Integration in the CIS*, “Review of Central and East European Law” 2004, nr 3.
- [14] Galbreath D.J., Brosig M., *OSCE* [w:] *Routledge Handbook on the European Union and International Institutions: Performance, Policy, Power*, red. K.E. Jørgensen, K.V. Laatikainen, Abingdon 2013.
- [15] Galbreath D.J., Gebhard C., *Cooperation or Conflict?: Problematizing Organizational Overlap in Europe*, Farnham 2010.
- [16] Góralczyk W., Sawicki S., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 2015.
- [17] Hilson C., *Legitimacy and Rights in the EU*, “Journal of European Public Policy” 2007, nr 4.
- [18] Jamróz A., *Wprowadzenie do prawoznawstwa*, Warszawa 2008.
- [19] Jaskiernia A., *Media masowe w demokratycznych procesach wyborczych: Standardy europejskie i uwarunkowania ich realizacji*, Warszawa 2008.
- [20] Jaskiernia J., *Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 4.
- [21] Jaskiernia J., *Komisarz Praw Człowieka Rady Europy: dorobek i perspektywy*, „Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Człowieka” 2008, nr 11.
- [22] Jaskiernia J., *Konstrukcja normy prawnej o charakterze „miękkiego prawa”*, [w:] *Wielowymiarowość prawa. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Prof. Krzysztofa Pałeckiego*, red. J. Czapska, M. Dudek, M. Stępień, Toruń 2014.
- [23] Jaskiernia J., *Rada Europy jako „organizacja wartości”* [w:] *Wyjaśnianie polityki*, red. J. Błuszkowski, J. Zaleśny, „Studia Politologiczne” 2010, Vol. 17.
- [24] Jaskiernia J., *Standardy Rady Europy a ustrój polityczny Polski* [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. nauk. H. Machińska, Warszawa 2002.
- [25] Jaskiernia J., *Znaczenie standardów Rady Europy o charakterze „miękkiego prawa”* [w:] *Ius est ars boni et equi. Księga pamiątkowa z okazji 5-lecia Wydziału Prawa Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Legnicy*, red. N. Szczęch, Legnica 2010.
- [26] Jurewicz A., *Rola „miękkiego” prawa w praktyce instytucjonalnej Wspólnoty Europejskiej* [w:] *Implementacja prawa integracji europejskiej w krajowych porządkach prawnych*, red. C. Mik, Toruń 1998.
- [27] Klebes H., *Rola Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w upowszechnianiu standardów demokratycznych w Europie* [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. H. Machińska, Warszawa 2002.
- [28] Kondratiewa-Bryzik J., *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Warszawa 2009.
- [29] Lavranos L., *Jurisdictional Competition: Selected Cases in International and European Law*, Europa Law, Groningen 2009.

- [30] Mik C., *Europejskie prawo wspólnotowe. Zagadnienia teorii i praktyki*, t. 1, Warszawa 2000.
- [31] Mik C., *Standardy Rady Europy dotyczące prasy*, „Palestra” 1993, nr 9–10.
- [32] Møller B., *European Security: the Roles of Regional Organisations*, Farnham 2012.
- [33] Palermo F., *Domestic Enforcement and Direct Effect of the Framework Convention for the Protection of National Minorities on the Judicial Implementation of the (soft?) law of integration* [w:] *The Framework Convention for the Protection of National Minorities: a Useful Pan-European Instrument?*, red. A. Vertischel et. al., Antwerpen 2008.
- [34] Paunov D., *Assessing the Success of EU-OSCE Cooperation: a Case of Mutualism?*, “Security and Human Rights” 2013, Vol. 24, No. 3–4.
- [35] Pergantis V., *Soft Law, Diplomatic Assurance and the Instrumentalisation of Normativity: Wither as Liberal Promise*, “Netherlands Law Review” 2009, nr 2.
- [36] Scheinin M., *International Mechanisms and Procedures for Implementation* [w:] *An Introduction to the International Protection of Human Rights: A Textbook*, red. R. Hanski, M. Suksi, Turku Abo 1997.
- [37] Skuczyński P., *Soft law w perspektywie teorii prawa* [w:] *System prawny*, red. O. Bogucki, S. Czepita, Szczecin 2008.
- [38] Slowmason W., *Fundamental perspectives on international law*, Boston 2011.
- [39] Sozański J., *Prawo traktatów. Zarys współczesny* (wydanie trzecie rozszerzone i zmienione), Warszawa–Poznań 2009.
- [40] Spryszak K., *Obserwowanie wyborów jako instrument implementacji międzynarodowych standardów prawnych w dziedzinie demokracji*, Toruń 2015.
- [41] Thürer D., *Soft law* [w:] *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. IV, 2000.
- [42] Watson G., Durrant K., *Liberal Democracy and Globalisation*, Langport 2005.
- [43] Wyrozumska A., *Umocnienie ochrony praw podstawowych*, „Prawo Europejskie w Praktyce” 2007, nr 7–8.

THE ROLE OF THE STANDARDS OF A SOFT LAW IN AREA OF CREATING OBLIGATIONS IN MEMBER STATES INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Author shows the basic features of soft law are, moreover, defined – the non-binding and non-sanctioned character. The notion derives from the international public law, quite a specific discipline, based thoroughly on the actual influence of the subjects rather than formalized sanctions. Its is also the source for typical soft law institutions: resolutions of international, international declarations, signed but yet not ratified international treaties, other agreements, e.g. gentlemen’s agreements.

Soft law is a type of social rather than legal norm. While there is no accepted definition “soft law”, it usually refers to any written international instrument, other than a treaty, containing principles, norms, standards, or other statements of expected behavior. Soft law expresses a preference and not an obligation that state should act, or should refrain from acting, in a specified manner. This expressed preference for certain behavior aims to achieve functional cooperation among states to reach international goals.

Some scholars alternatively or also use the term “soft law” to refer to weak or indeterminant provisions in a binding treaty. The practice of states indicates that this use of the term “soft law”, referring to the more hortatory or promotional language of certain treaty provisions, is the more appropriate usage. Treaties are binding and contain legal obligations, even specific commitments are drafted in general or weak terms. It is a misnomer to refer to non-binding instruments as “law”, soft or hard, although many scholars commonly do so and, for reasons

of convenience and simplicity, the term is used herein as a synonym for normative statements contained in instruments that are not legally-binding.

Keywords: soft law, international public law.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.77

Przesłano do redakcji: grudzień 2016 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Szczepan STEMPIŃSKI¹

PRÓBA ROZWAŻAŃ NA TEMAT ZAGROŻEŃ DLA BEZPIECZEŃSTWA W SPORCIE

Postępujący rozwój technologiczny powoduje także wzrost ludzkiej kreatywności która ukierunkowana jest na opracowywanie i wdrażanie nowych sposobów wykonywania czynności (pracy, uczenia się, komunikacji, relaksu, spędzania czasu wolnego, samorealizacji itp.). Zjawiskiem które towarzyszy tym zmianom jest poszerzanie katalogu współczesnych zagrożeń dla środowiska bezpieczeństwa, które dotyczą wszystkich obszarów aktywności ludzkiej w tym także współczesnego sportu. W niniejszym artykule autor podejmuje rozważania nt. zagrożeń dla bezpieczeństwa uczestników szeroko postrzeganej rywalizacji sportowej. W tym kontekście postrzega tematykę znacznie szerzej niż dotychczasowe jej ujęcie zawarte choćby w aktach normatywnych, np. ustawie o bezpieczeństwie imprez masowych czy w ustawie o sporcie. Postuluje poddanie diagnozie zarówno warstwy przedmiotowej (typologii zagrożeń; naturalnych, infrastrukturalnych i cywilizacyjnych dla olimpijskich dyscyplin sportu) jak i podmiotowej (m.in. uczestnicy, organizatorzy, podmioty odp. za bezpieczeństwo, porządek publiczny i ochronę przeciwpożarową, zarządzanie kryzysowe, opiekę medyczną, media i inne). Zakłada przy tym, iż przeprowadzenie badań umożliwi opracowanie typologii właściwej dla zagrożeń bezpieczeństwa w sporcie oraz wypracowania dyrektyw kierunkowych zmniejszających ryzyko ich wystąpienia. Nadmienia również, iż przyjęty kierunek nie był dotychczas przedmiotem postępowania badawczego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, sport, zagrożenia, typologia, badania.

Przekonanie, a w zasadzie pewność o tym, iż nauka współczesna wykracza poza ustanowione paradygmaty jest truizmem. Pojawiające się problemy, skutkujące badawczym imperatywem powodują, iż coraz częściej winniśmy prezentować interdyscyplinarne podejście do uprawiania nauki jako całości. Wypełnia ona w tym aspekcie niezwykle ważną rolę wspierając wszystkie obszary aktywności i rozwoju społeczeństwa w tym m.in. gospodarczej, społecznej, politycznej czy kulturowej. W przypadku niniejszego artykułu autor podejmuje rozważania nad problemami implikowanymi na styku dwóch ważnych dla współczesnego człowieka obszarów jakimi są sport i bezpieczeństwo². Przyporządkowanie

¹ Dr Szczepan Stempinski, Zakład Strategii i Bezpieczeństwa Europejskiego, Instytut Politologii i Europeistyki, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Szczeciński, ul Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin; e-mail: szczepan.stempinski@usz.edu.pl

² Nauki o bezpieczeństwie zawarte są w obszarze i dziedzinie nauk społecznych (jako odrębna dyscyplina nauki) zaś kultura fizyczna (zawierając także sport) stanowi odrębną dziedzinę nauki w obszarze nauk medycznych i nauk o zdrowiu oraz nauk o kulturze fizycznej. Wskazana poniżej regulacja klasyfikuje odpowiednio: obszary wiedzy (nauk; humanistycznych, społecznych, ścisłych, przyrodniczych, technicznych, rolniczych, leśnych i weterynaryjnych, nauk medycznych, o zdrowiu oraz o kulturze fizycznej a także obszar sztuki), 22 dziedziny nauk i sztuk oraz 95 dyscyplin naukowych i artystycznych. Zobacz szerzej: Rozporządzenie ministra nauki i szkolnictwa

wiec tak zdefiniowanych kierunków wymusza przełamanie pewnych stereotypów, które m.in. stygmatyzują problematykę bezpieczeństwa w sporcie wyłącznie poprzez ocenę negatywnych zachowań widzów. Interdyscyplinarność podjętej tematyki stanowi z jednej strony swoistą oczywistość – dotyczy bowiem problemów wykraczających poza możliwości pojęciowe i metodologiczne dyscypliny naukowej³ – z drugiej zaś wyzwanie, bowiem z takim ujęciem kierunku badań autor dotychczas się nie zetknął.

Podjmując tak zdefiniowane rozważania, autor postępując zgodnie z zasadą od ogółu do szczegółu zauważa, iż podstawową jednostką klasyfikującą naukę jest dyscyplina naukowa⁴. Jej historyczne ukształtowanie determinowane jest (uwzględnia) nie tylko rozwój nauki, ale również, a może przede wszystkim, ukierunkowanie na prowadzenie diagnozy (badania) konkretnego obszaru rzeczywistości. Nadto istotne jest – choćby ze względów organizacyjnych, ale również poznawczych – iż poszczególne dyscypliny grupuje się w dziedziny nauki, te zaś w obszary wiedzy. Autor kierując się tak przyjętą typologią uznał, iż proponowany kierunek badań dotyczy bezpośrednio co najmniej dwóch obszarów wiedzy: nauk społecznych i o zdrowiu oraz o kulturze fizycznej, bowiem nauki o bezpieczeństwie stanowią integralną część dziedziny nauk społecznych zaś sport jako zjawisko stanowi istotną część zainteresowania dziedziną nauk o kulturze fizycznej. Należy jednak zauważyć, iż tak zdefiniowany zakres dociekań badawczych autora w zakresie dziedziny nauk społecznych będzie również „dotykał” również nauk o obronności, o polityce, a także socjologii i psychologii, zaś obszar sportu zawierający się w dziedzinie nauk o kulturze fizycznej pozostaje również pod wpływem nauk i sztuk⁵.

Współczesny – nowożytny – sport jest jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się sfer życia. Jest także znaczącą częścią kultury fizycznej, wraz z nią współtworząc istotny element kultury masowej⁶. Jego integrująca rola przejawia się choćby poprzez fakt, iż „w tym samym czasie wielu i to różnych ludzi spotyka się na stadionie”⁷ co sprawia, iż przynajmniej na jakiś czas są „zasypane przepaści rasowe, plemiennie-narodowe, religijne, polityczne i szerzej: kulturowe”⁸. Jest on „przeziąknięty” szeregiem determinantów prakseologicznych które właśnie w nim są szczególnie eksponowane. Ze sportem nierozwalnie związane jest zjawisko rywalizacji. Przyjmuje ono często formę walki, jednego z najstarszych elementów życia człowieka⁹. Dotyczy ona także zmagania ze samym sobą, własną

wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz.U.2011.179.1065).

³ M. Witek, *Interdyscyplinarność a nauki humanistyczne*, Przegląd Uniwersytecki Wyd. Nauk. Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 1-3 2017, s. 39.

⁴ L. Krzyżanowski, *O podstawach kierowania organizacjami inaczej*, Warszawa 1999, s. 128. Autor definiuje dyscyplinę naukową jako „doniosłą społecznie, ukształtowaną ze względu na przedmiot i cel badań lub kształcenia część nauki w znaczeniu instytucjonalnym uznaną za podstawową jednostkę tej klasyfikacji”.

⁵ K. Zuchora, *Związki sportu i sztuki: etyka i estetyka* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, red. Z. Dziubiński, K.W. Jankowski, Warszawa 2009, s. 91–95.

⁶ Z. Dziubiński, K.W. Jankowski, (red), *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym* Warszawa 2009 s. 12.

⁷ *Ibidem*, s. 24.

⁸ *Ibidem*, s. 24.

⁹ H. Zebbska, *Walka sportowa jako przejaw działania człowieka* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie...*, s. 82.

słabością, z bólem, chorobą czy z czasem. Walka stanowi także pewien fenomen kulturowych zachowań człowieka, a upodobanie do niej ma swoją egzemplifikację we wszystkich starożytnych i nowożytnych formach uprawiania sportu. Stanowi przede wszystkim rodzaj gry i jednocześnie przejaw dążenia woli (gracza, graczy) do zdobycia swobody działania. Może on mieć charakter jedno lub wielopodmiotowy (np. zmagania z czasem, przestrzenią ale także precyzją działania czy w też rywalizacji zespołów sportowych). Nierozzerwalnie jest z nią związane pojęcie skuteczności, jako jednego z podstawowych elementów determinujących sukces sportowy. Stanowi on jeden z podstawowych determinantów selekcji w sporcie – słabszy sportowiec jest zastępowany przez tego, który osiąga lepsze wyniki – zarówno w wymiarze danej dyscypliny, ale również dla podmiotów traktujących sport biznesowo (producenci sprzętu sportowego, użytkownicy, reklamodawcy czy media). Jest on także przedmiotem natychmiastowej oceny zarówno ze strony szkoleniowców, widzów, a przede wszystkim mediów.

Ten właśnie obszar – tworzenie i konsumowanie spektaklu sportowego – zyskuje systematycznie na znaczeniu. Autor podziela pogląd, iż „działalność sportowa jako przedmiot szczególnego rodzaju spektaklu, produkt zbiorowej konsumpcji oraz zyskujący stale na znaczeniu nośnik reklamy, znajduje się w orbicie bezpośredniego zainteresowania norm społecznych, w tym także prawnych”¹⁰. W tym miejscu należy podkreślić, iż podejmowane są zdecydowane działania starające się wyeliminować istotne problemy pojawiające się w sporcie a wynikające m.in. z różnic ze względu na przynależność narodową, państwową, rasową czy religijną pomimo, iż „sport w swoich założeniach jest apolityczny i tolerancyjny”¹¹. Pojawiające się z coraz częściej negatywne zjawiska znajdują egzemplifikację także w sporcie, czego przykładem są: agresja, przemoc, korupcja, używanie środków dopingujących, niesprawiedliwość ocen sędziowskich czy dążenie do osiągnięcia zwycięstwa (prymatu) za wszelką cenę. Sportowiec, szczególnie w sporcie zawodowym staje się przedmiotem – instrumentem w rękach menedżerów (działaczy) skoncentrowanych jedynie na wartościach merkantylnych. Zagrożenia wynikające z odwrócenia wartości dostrzegają m.in. Jan Paweł II stwierdzając „świadomi potencjału wychowawczego i duchowego sportu, wierzący i ludzie dobrej woli winni jednoczyć się w walce z wszystkimi wypaczeniami, jakie mogą się do niego zakraść, dostrzegać w nich przeszkodę dla pełnego rozwoju człowieka i dla jego radości życia”¹².

Analizując (tworząc, systematyzując) katalog zagrożeń dla współczesnego sportu należy zauważyć, iż dominują wśród nich te które implikowane są negatywnymi zachowaniami części widzów sportowej. Występują one w wielu dyscyplinach – jednak najczęściej w piłce nożnej. Ich następstwem są najczęściej interwencje policji czego chyba najtragiczniejszym przykładem jest zdarzenie zaistniałe podczas meczu piłki nożnej w Limie ramach eliminacji do Igrzysk Olimpijskich w Tokio (Peru – Argentyna) w którym to w wyniku

¹⁰ A. Wach, *Ograniczenia w uprawianiu sportu przez zawodników* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie...*, 459.

¹¹ A. Ronikier, *Sport i rekreacja w zjednoczonej Europie* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie...*, s. 478.

¹² Jan Paweł II, *Rachunek sumienia dla sportu. Msza św. Na stadionie olimpijskim w Rzymie 29 X 2000*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/sport_29102000.html (dostęp: 17.04.2017 r.).

paniki tłumu w starciach z policją zginęło 328 osób, a ponad 500 zostało rannych¹³. Kolejnym zagrożeniem, którego następstwem jest śmierć lub obrażenia uczestników, są awarie lub katastrofy o charakterze technicznym, które występują podczas imprez sportowych. Ich przykładami są m.in. zdarzenia z:

- 1946 r., na obiekcie Stadium Burnden Park w Bolton, kiedy to podczas meczu piłki nożnej Bolton Wanderers – Stoke City w ramach rozgrywek Pucharu Ligi Angielskiej zginęły 33 osoby, a ponad 400 zostało rannych¹⁴ czy,
- 5 maja 1992 r., na Stade Armand Césari w Bastii, gdzie przed planowanym rozpoczęciem meczu półfinałowego w Pucharze Francji pomiędzy SC Bastia a Olympique Marsylia, doszło do zawalenia się trybuny, w wyniku czego zginęło 18 osób, a kilkaset zostało rannych¹⁵.

Szerokiego spektrum zagrożeń dla współczesnego sportu dopełnia również terroryzm. Zjawisko to na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat (od zamachu na sportowców izraelskich podczas Igrzysk Olimpijskich w Monachium w 1972 r., poprzez wydarzenia na IO w Atlancie w 1996 r. do zamachu na piłkarzy klubu Borussia Dortmund w 2017 r.) ewoluowało, a dynamika tych zdarzeń wskazuje, iż ataki na znanych sportowców stanowią istotne zagrożenie dla bezpieczeństwa oraz, iż należy uwzględniać praktycznie nieograniczony *modus operandi* sprawców¹⁶.

Przywoływany przez autora stan niezagrożenia towarzyszył jeszcze do niedawna zdecydowanej większości wydarzeń sportowych zarówno tych międzynarodowych, jak i krajowych. Wydaje się bezdyskusyjne, iż podejmując rozważania z pogranicza bezpieczeństwa oraz sportu wypada odnieść się (osadzić ją w) do struktury współczesnego bezpieczeństwa. Stanowi ono bowiem niezwykle szerokie spektrum determinowane różnymi często biegunowo odmiennymi zagrożeniami. W tym właśnie ujęciu może być ono postrzegane jako stan „który występuje jedynie wówczas, kiedy brak jest rzeczywistego zagrożenia (czynnik obiektywny) i brak poczucia zagrożenia (czynnik subiektywny)”¹⁷. Jednak sprowadzanie istoty bezpieczeństwa do braku zagrożenia wydaje się co najmniej nie wystarczające. Należy bowiem odchodzić od postrzegania go wyłącznie w sposób statyczny¹⁸ ponieważ uosabia ono w swojej istocie również (tak jak w sporcie) elementy walki i rywalizacji. Autor prezentuje pogląd, iż naukowa diagnoza tego obszaru winna uwzględniać co najmniej trzy problemowo ukierunkowane składowe¹⁹ (wyzwania i zagrożenia, strukturę podmiotową i przedmiotową).

Należy przy tym uwzględnić fakt, iż „problematyka bezpieczeństwa wymaga nie tylko nowego podejścia i krytycznego przewartościowania dotychczasowych ustaleń badawczych, ale i należy jej także poświęcić więcej uwagi w badaniach naukowych”²⁰. Bezsporny

¹³ <http://www.bbc.com/news/magazine-27540668> (dostęp: 18.04.2017 r.).

¹⁴ <http://library.la84.org/SportsLibrary/SportsHistorian/1998/sh181i.pdf> (dostęp: 21.04.2017 r.).

¹⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/Puchar_Francji_w_piłce_nożnej (dostęp: 28.07.2017 r.).

¹⁶ K. Rawa, *Stadiony strachu*, „Rzeczpospolita” nr 87 (10725), s. A16.

¹⁷ A.D. Rotfeld, *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*, Warszawa 1990, s. 5.

¹⁸ M. Brzeziński, *Kategoria bezpieczeństwa [w:] Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Warszawa 2009, s. 23.

¹⁹ Zob. szerzej, T. Jemioło, A. Dawidczyk, *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa*, Warszawa 2008, s. 38.

²⁰ S. Sulowski, *O nowym paradygmacie bezpieczeństwa w erze globalizacji [w:] Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 21.

wydaje się fakt, iż bezpieczeństwo jest stanem dynamicznym – nie odznacza się stałością – nie ma charakteru permanentnego. Wpływ na to mają m.in.: otoczenie, poziom cywilizacyjny, potrzeby i priorytety podmiotu. Jest więc procesem nieustannych zmian oraz rozwoju²¹. Kluczowym determinantem który współistnieje z pojęciem bezpieczeństwa jest zagrożenie, które definiowane jest jako „możliwość wystąpienia zjawiska negatywnie wartościowanego, ewentualnie potencjalne lub istniejące zjawisko, sytuację lub działanie godzące w określone wartości lub stwarzające dla nich niebezpieczeństwo”²². Podejmowanie wyzwań badawczych ukierunkowanych na diagnozę zagrożeń jest wymogiem współczesności. Wydaje się, iż pogląd o aktywizacji i intensyfikacji działań w tym zakresie jest całkowicie uzasadniony. Dotyczy on zwłaszcza środowiska naukowego w szczególności zajmującego się *securitologią*²³, bowiem pozostawianie tego wyłącznie podmiotom ustawowo odpowiedzialnym za szeroko postrzegane środowisko bezpieczeństwa (służby i formacje mundurowe, organy ścigania czy administracja publiczna właściwa w zakresie zarządzania kryzysowego) nie gwarantuje pogłębionej, mającej naukowy imperatyw diagnozy.

Podkreślenia jednak wymaga fakt, iż powyższe podmioty (Policja, Państwowa Straż Pożarna czy Straż Graniczna, których ustawowe zadania wprost odnoszą się do odpowiedzialności za bezpieczeństwo publiczne, porządek, ochronę granic czy też ochronę przeciwpożarową) podejmują na bieżąco reakcję na występujące zagrożenia. Wykonywane przez te podmioty „branżowo” ukierunkowane analizy mogą, a nawet powinny stanowić przyczynę do aktywności o naukowym charakterze²⁴. Warto przy tym zauważyć, iż znaczącą rolę o charakterze ochronnym powierzono prywatnemu segmentowi usług²⁵, który szczególnie w zakresie bezpieczeństwa sportowych imprez masowych posiada szeroki zakres uprawnień²⁶.

Ewolucja zagrożeń powoduje jednak, iż zanikają te z nich, które zdominowane były np. problematyką zimnej wojny czy przekształceniami rynkowymi, pojawiają się zaś lub intensyfikują te których dotychczas nie zaobserwowano, a stanowią konsekwencję rozwoju cywilizacyjnego ludzkości (np. ograniczenia lub przerwy w dostawach energii elektrycznej). Osobną kwestią pozostają ich wzajemne związki lub następstwa, także w wymiarze ludzkiej świadomości²⁷. Zindywidualizowanie ich odbioru może powodować istotne problemy z obiektywną oceną²⁸ i ewentualną akceptacją do wystąpienia ryzyka. Wielowymiarowość czynników które mają wpływ na powyższe powoduje, iż dynamika środowiska bezpieczeń-

²¹ *Ibidem*, s. 30.

²² J. Prońko, *Bezpieczeństwo państwa. Zarys teorii problemu i zadań administracji publicznej*, Białsko-Biała 2007, s. 7.

²³ L.F. Korzeniowski *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, wyd. II, *Zarządzanie bezpieczeństwem*, Warszawa 2017 s. 60–61.

²⁴ M. Brzeziński, *Kategoria bezpieczeństwa [w:] Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 24.

²⁵ Zobacz szerzej: Obwieszczenie Marszałka Sejmu RP z dnia 5 czerwca 2014 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie osób i mienia (Dz.U. z 2014 r., poz. 1099).

²⁶ Zobacz szerzej: ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1160).

²⁷ *Ibidem*, s. 25.

²⁸ Przypis autora. Także w odniesieniu do osób kierujących działaniami przeciwdziałającymi wystąpieniu zagrożeń lub niwelujących ich potencjalne skutki. W tym zakresie szczególnego znaczenia nabiera proces szeroko postrzeganego kształcenia personelu zarządzającego we wszystkich podmiotach zaangażowanych w działania zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym.

stwa w którym współcześnie funkcjonuje ludzkość wprost wymusza aktywność badawczą. Dominować tu powinno podejście pozytywne, determinowane na możliwie najszerszy ogląd badanych zjawisk, rozwój i podnoszenie jakości życia²⁹. Wnioski z przeprowadzonych taką drogą badań czy analiz winny stanowić znakomite uzupełnienie procesu szeroko postrzeganej edukacji współczesnego człowieka. Nieodzowne jednak wydaje się nadanie temu procesowi interdyscyplinarnego charakteru, przejawiającego się choćby poprzez fakt zainteresowania nim przez różne dyscypliny naukowe w ramach własnych programów badawczych. Nie zmieni to jednak faktu, iż nawet tak wykonywana diagnoza dalej będzie miała charakter fragmentaryczny nie zaś całościowy³⁰.

Autor nie czuje się uprawniony do podejmowania problematyki prymatu poszczególnych rodzajów bezpieczeństwa. W tym zakresie uznaje, iż rozważania należy koncentrować w obszarze właściwym dla bezpieczeństwu państwa jako punkcie wyjścia zakreślonego przedmiotowym zakresem zainteresowań badawczych. Przekonuje o tym pogląd, iż „liczba wartości tworzących bezpieczeństwo państwa jest teoretycznie nieograniczona ... nie mają one ostatecznie i precyzyjnie ustalonej pozycji ani treści, ... przypominają ciągle aktualizowaną listę, która wskutek poszerzania zakresu przedmiotowego bezpieczeństwa wyraża coraz to nowe potrzeby”³¹. Trudno jednak nie podjąć próby zawężenia przyjętego kierunku badań do obszaru właściwego bezpieczeństwu wewnętrznemu³². Jest on bowiem (także proponowany obszar bezpieczeństwa w sporcie) zdeterminowany szeregiem uregulowań o charakterze normatywnym a także dynamicznie kształtującą się aktywnością człowieka (o sportowo-rekreacyjnym charakterze czy też kreatywnością w zakresie powstawania nowych form rywalizacji sportowej). Ponadto jeszcze raz wymaga zaakcentowanie poglądu, iż ten rodzaj bezpieczeństwa „zmusza do dalszych, pogłębionych studiów, które nadrobią wieloletnie, niewystarczające zainteresowanie doktryny oraz docenią znaczenie bezpieczeństwa wewnętrznego³³ jako podstawy bezpieczeństwa państwa”³⁴. Wymaga to jednak kolejnego kroku o redukcyjnym charakterze – zdeterminowania działań w obszarze właściwym dla bezpieczeństwa powszechnego. Ten zaś jest najczęściej ukierunkowany na ochronę życia i zdrowia a także szeroko postrzeganego mienia (publicznego i prywatnego) przed skutkami różnych zagrożeń – w szczególności przed skutkami zdarzeń mających charakter klęsk żywiołowych lub awarii i katastrof technicznych. Jednak cywilizacyjny charakter zmian zachodzących w szeroko postrzeganej przestrzeni życiowej współczesnego człowieka wymusza odejście od przyjmowanych i historycznie ukształtowanych rodzajów

²⁹ M. Brzeziński, *Kategoria bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 27–29.

³⁰ W ocenie autora niezwykle trudno byłoby przypisać tak zakreślony charakter badań w wymiarze instytucjonalnym.

³¹ M. Brzeziński, *Kategoria bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 36.

³² B. Wiśniewski, S. Zalewski (red.), *Bezpieczeństwo wewnętrzne RP w ujęciu systemowym i zadań administracji publicznej*, Bielsko Biala 2006 r. s. 32. Autorzy definiują je jako „pozytywny i pożądaný stan państwa, gwarantujący jego istnienie i prawidłowy rozwój”. W ocenie autora w powyższym stwierdzeniu zawierają się również oczekiwania możliwie szerokiego kręgu podmiotów dotyczące niezakłóconego funkcjonowania w każdej sferze współczesnej aktywności obywateli.

³³ W ocenie autora bezpieczeństwo w sporcie znajduje się w zainteresowaniu podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo wewnętrzne państwa, stanowi więc jego składową.

³⁴ M. Brzeziński, *Rodzaje bezpieczeństwa państwa* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 40.

zagrożeń sprawiając, iż mamy do czynienia nie tylko z procesem zacierania granicy³⁵ ich oddziaływania ale także z ich wzajemnym przenikaniem. Autor podziela pogląd, iż „ze względu na wyzwania cywilizacyjne współczesnego społeczeństwa świat doszedł do takiej sytuacji, iż sam generuje zagrożenia swojej dalszej egzystencji i wytwarza spiralę zagrożeń. Ratunek przed katastrofą nie jest możliwy bez analizy dialektycznej i systemowej zagrożeń oraz holistycznego pojmowania bezpieczeństwa”³⁶. Zjawisko to nieustannie ewoluuje wymuszając nie tylko dostosowanie się przez podmioty prawa międzynarodowego w zakresie instytucjonalnym czy prawnym, ale także semantycznym³⁷.

Skierowanie zainteresowań autora na rozpoczęcie procesu diagnozy zagrożeń dla bezpieczeństwa w sporcie jest konsekwencją specjalizacji naukowej, rosnącej liczby zdarzeń mających wpływ na bezpieczeństwo sportu ale także a może przede wszystkim chęcią zwerifikowania (potwierdzeniem lub wykluczeniem) poglądu o postrzeganiu bezpieczeństwa w sporcie wyłącznie przez pryzmat zachowań części uczestników³⁸. Inspiruje do tego również stwierdzenie, iż „niezbędne jest rozszerzenie obszarów penetracji naukowej przez inne dyscypliny i subdyscypliny naukowe”³⁹. Kluczowym więc zadaniem na etapie wyjściowym do diagnozy szeroko postrzeganego bezpieczeństwa w sporcie jest zdefiniowanie możliwie najszerszego katalogu występujących w tym obszarze zagrożeń. Bez wątpienia ustalenie wzorcowej klasyfikacji zagrożeń wydaje się – w oparciu o aktualny stan wiedzy ale przede wszystkim z uwagi na dynamikę⁴⁰ zjawiska – zadaniem niezwykle trudnym. Analizując ich szczegółowe typologie autor stwierdził, iż są one zdominowane przez kryterium przedmiotowe. Zastosowanie takiego podejścia uzasadnia objęcie nimi dotychczas dyscyplin z obszarów stosunkowo odległych zakresem swojej penetracji takich jak filozofia, literatura czy antropologia⁴¹. Sprawia to jednak iż, powinno się objąć działalnością badawczą takie aspekty jak bezpieczeństwo; „finansowe i bankowe, ... trafnych decyzji, ... prawne, interpersonalne, ale także ... w turystyce”⁴². Logiczna więc wydaje się konstatacja,

³⁵ Autor niniejszego artykułu nie ma wyłącznie na uwadze granic w tradycyjnie rozumianym zakresie, tj. pomiędzy poszczególnymi państwami, wręcz przeciwnie dostrzega ich brak np. w komunikacji powszechnej, kontaktach interpersonalnych, transporcie towarów czy choćby wynikach badań naukowych.

³⁶ L.F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, wyd. II, Warszawa 2017, s. 63.

³⁷ K.P. Marczyk, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w poszerzonej agendzie studiów nad bezpieczeństwem* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa...*, s. 69. Autorka podkreśla fakt rozszerzania się zakresu pojęciowego terminu bezpieczeństwo spowodowanego procesami globalizacji, rozwojem cywilizacyjnym oraz poszerzającym się katalogiem środków neutralizacji zagrożeń.

³⁸ Przyp. autora: W rozumieniu autora uczestnikami zmagania w sporcie są zarówno zawodnicy, organizatorzy, sędziowie, media oraz widzowie. Katalog tych podmiotów nie jest dla autora zamknięty. Jest to stanowisko znacznie rozszerzające zakres określony przez ustawę z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U. z 2009 r., nr 62, poz. 504 ze zm.)

³⁹ B. Kaczmarczyk, *Typologia zagrożeń*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza”, CNBOP-PIB nr 3, 2014, s. 34.

⁴⁰ Przypis autora: Stosując choćby kryterium czasowe jest oczywistym, iż część zagrożeń zanika (zagrożenia militarne czy epidemiologiczne) a pojawiają się zagrożenia nowe (cyberzagrożenia czy zjawiska klimatyczne).

⁴¹ W. Chojancki, *Integracyjne i dezintegracyjne podejścia do bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo w teorii i badaniach naukowych*, red. nauk. B. Wiśniewski, Szczytno 2011, s. 47.

⁴² P. Tyrała, *Zarządzanie bezpieczeństwem w warunkach gospodarki rynkowej* [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem*, red. P. Tyrała, Kraków 2000, s. 23.

iż bezpieczeństwo w sporcie winno doczekać się także takiego naukowego podejścia. Funkcjonujące typologie oparte o kryterium przedmiotowe ujmują zagrożenia np. wg podziału na: „polityczne, militarne, gospodarcze, społeczne (społeczno-kulturowe), ekologiczne oraz terroryzm”⁴³ lub w poszerzonym wymiarze na zagrożenia: „polityczne, ekonomiczne, militarne, ekologiczne, społeczne, kulturowe i informacyjne”⁴⁴. Wymaga jednocześnie podkreślenia, iż znaczne zróżnicowanie zagrożeń wynikające z ich charakteru, źródła lub przyczyn powstawania, ryzyka ich wystąpienia czy sposobów przeciwdziałania powodować będzie znaczne utrudnienie w zbadaniu zjawiska. Wymaga to zastosowania zindywidualizowanego podejścia szczególnie na etapie jego analizy.

Autor kierowany powyższymi imperatywami podjął próbę ustalenia własnej typologii zagrożeń w sporcie – stanowi to zarazem główny cel badań. Przyjął przy tym, iż niektóre z zagrożeń prawdopodobnie nie były dotychczas identyfikowane⁴⁵. Skonstruowane i aktualnie weryfikowane narzędzie badawcze⁴⁶ oparte zostało na katalogu współczesnych zagrożeń zidentyfikowanych przez RCB⁴⁷ i uzupełnionych przez autora. Zagrożenia te tworzą trzy podstawowe grupy: naturalne – 15 rodzajów, katastrofy i awarie – 13 rodzajów oraz cywilizacyjne – 14 rodzajów. Zostały one zestawione przez autora wyłącznie z olimpijskimi dyscyplinami sportu⁴⁸. Warto jednak zauważyć, iż rywalizacja toczy się również w dyscyplinach nieolimpijskich czego przykładem są zawody cyklu World Games⁴⁹ które w 2017 r. zorganizowane zostały we Wrocławiu.

Ten redukcyjny kierunek działania wynika przede wszystkim z uwarunkowań metodologicznych (autorowi zależy na takim skonstruowaniu narzędzia badawczego aby było zrozumiałe dla podmiotów objętych badaniem, optymalizowało tryb postępowania badawczego oraz formułowania wniosków). Warstwę podmiotową tworzyć będą przedstawiciele możliwie szerokiego kręgu podmiotów zaangażowanych w obszarze bezpieczeństwa

⁴³ R. Jakóbczak, J. Flis, *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*. Warszawa 2006, s. 110–114.

⁴⁴ W. Fehler, *Zagrożenie – kluczowa kategoria teorii bezpieczeństwa* [w:] *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko Biala 2007, s. 38–39.

⁴⁵ Dotyczy to choćby niektórych kontratypów ustawowych np. ryzyka sportowego.

⁴⁶ Autor aktualnie poddaje je ocenie w procesie badań pilotażowych, który zamierza zakończyć w bieżącym roku. Ostateczny jego kształty uwzględniający ewentualne uwagi respondentów umożliwi przeprowadzenie badań właściwych zaplanowanych na I kw. 2018 r.

⁴⁷ Rządowe Centrum Bezpieczeństwa. Strona internetowa: <http://rcb.gov.pl/> (dostęp: 10.08.2017 r.).

⁴⁸ <https://www.olympic.org/sports>, pobranie 28.07.2017 r. Znajduje się tam wykaz olimpijskich dyscyplin sportowych (letnich i zimowych). Autor dla celów badawczych dokonał ich zgrupowania wg następującej klasyfikacji; *sporty letnie* – gry zespołowe z piłką (*piłka nożna, ręczna, siatkówka w tym plażowa, koszykówka, rugby, hokej na trawie, waterpolo*), lekkoatletyka (*wszystkie konkurencje*), sporty walki (*judo, zapasy w stylu wolnym i klasycznym, boks, takewondo, wrestling*), żeglarsztwo, wioślarstwo i kajakarstwo (*w tym górskie*), kolarstwo (*szosowe, torowe, górskie, bmx*), pływanie (*na basenie, maraton, synchroniczne, skoki do wody z wieży i trampoliny*), jeździectwo (*WKKW, ujeżdżanie, skoki*), tenis, badminton i golf, łucznictwo, strzelectwo i szermierka, pięciobój nowoczesny i triathlon, gimnastyka sportowa i akrobatyka, podnoszenie ciężarów, sporty motorowe (wyścigi i rajdy), *sporty zimowe* – narciarstwo (*klasyczne, alpejskie, kombinacja norweska, skoki, freestyle, snowboard*), łyżwiarstwo (figurowe, szybkie w tym torze krótkim) saneczkarstwo, bobsleje i skeleton, hokej na lodzie, biathlon i curling.

⁴⁹ K. Rawa *Dać młodzieży to co lubi*, Rp.PL/PLUSMINUS, wyd. W1 nr 175 (10813) 29–30 lipca 2017, s. 24–25.

i sportu (policjanci, strażacy, lekarze i ratownicy medyczni, urzędnicy administracji publicznej, naukowcy, przedstawiciele związków i klubów sportowych, trenerzy, zawodnicy, usługodawcy, widzowie, media publiczne i inni). Autor nie zamyka zarówno strony przedmiotowej (katalog zagrożeń), jak i podmiotowej badań (w tym zakresie konsekwentnie zamierza stosować metodę sędziów kompetentnych⁵⁰, która w jego ocenie jest optymalnym trybem postępowania uwzględniającym zarówno jakościowy i ilościowy charakter badań).

Wyzwania których podjął się autor, są wynikiem jego wieloletnich obserwacji naukowych oraz działalności w podmiotach ukierunkowanych na uzyskanie możliwie najszerszej diagnozy zjawisk zagrażających bezpieczeństwu w szczególności dla współczesnego sportu. Przekonanie autora, iż podmioty odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa podchodzą do zjawiska „akcyjnie”, często wyłącznie przez spełniania wymogów zawartych w aktach normatywnych, wykonawczych lub wewnętrznego kierowania powoduje, iż w wielu sytuacjach bierze górę planistyczny i wykonawczy minimalizm. Jest to bez wątpienia również efekt braku wsparcia o źródła pochodzące z analiz i badań naukowych i wypracowywania na ich podstawie propozycji kierunkowych zmian prawnych oraz organizacyjnych⁵¹.

LITERATURA

- [1] Brzeziński M., *Kategoria bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*. red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Wyd. Dom Wydawniczy Elipsa Warszawa 2009.
- [2] Chojancki W., *Integracyjne i dezintegracyjne podejścia do bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo w teorii i badaniach naukowych*, red. B. Wiśniewski, WSPol, Szczytno 2011.
- [3] Dziubiński Z., Jankowski K.W. (red), *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym* Warszawa 2009.
- [4] Fehler W., *Zagrożenie – kluczowa kategoria teorii bezpieczeństwa* [w:] *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, R. Jakubczak, J. Flis, Warszawa 2006.
- [5] <http://library.la84.org/SportsLibrary/SportsHistorian/1998/sh181i.pdf> (dostęp: 21.04.2017 r.).
- [6] <http://rcb.gov.pl/> (dostęp: 10.08.2017 r.).
- [7] <http://www.bbc.com/news/magazine-27540668> (dostęp: 18.04.2017 r.).
- [8] http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/sport_29102000.html. (dostęp: 17.04.2017 r.).
- [9] [https://pl.wikipedia.org/wiki/Puchar_Francji_w_piłce_nożnej](https://pl.wikipedia.org/wiki/Puchar_Francji_w_pi%C5%82ce_no%C5%BCnej) (dostęp: 28.07.2017 r.).
- [10] <https://www.olympic.org/sports> (dostęp: 28.07.2017 r.).
- [11] Jemioło T., Dawidczyk A., *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa*, AON, Warszawa 2008.
- [12] Kaczmarczyk B., *Typologia zagrożeń*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza”, Wydawnictwo CNBOP-PIB nr 3, 2014.

⁵⁰ S. Stempiński, *Bezpieczeństwo meczu piłki nożnej w świetle opinii ekspertów*, Szczecin 2016, s. 39–40..

⁵¹ Autor zamierza systematycznie publikować komunikaty z badań prowadzonych w opisanym wyżej zakresie.

- [13] Korzeniowski L.F., *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, wyd. II, *Zarządzanie bezpieczeństwem* Difin, Warszawa 2017.
- [14] Krzyżanowski L., *O podstawach kierowania organizacjami inaczej*, PWN, Warszawa 1999.
- [15] Marczuk K.P., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w poszerzonej agendzie studiów nad bezpieczeństwem* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Wyd. Dom Wydawniczy Elipsa Warszawa 2009.
- [16] Prońko J., *Bezpieczeństwo państwa. Zarys teorii problemu i zadań administracji publicznej*, Bielsko-Biała 2007.
- [17] Rawa K., *Dać młodzieży to co lubi*. Rp.PL/PLUSMINUS, wydanie W1 nr 175 (10813) 29–30 lipca 2017.
- [18] Rawa K., *Stadiony strachu*, „Rzeczpospolita” nr 87 (10725).
- [19] Ronikier A., *Sport i rekreacja w zjednoczonej Europie* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, red. Z. Dziubiński, K.W. Jankowski, Warszawa 2009.
- [20] Rotfeld A.D., *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*, Wyd. PISM, Warszawa 1990.
- [21] Stempiński S., *Bezpieczeństwo meczu piłki nożnej w świetle opinii ekspertów* *Minerwa*, Wyd. Naukowe WH US, Szczecin 2016.
- [22] Sulowski S., *O nowym paradygmacie bezpieczeństwa w erze globalizacji* [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Wyd. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2009.
- [23] Tyrała P., *Zarządzanie bezpieczeństwem w warunkach gospodarki rynkowej* [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem*, red. P. Tyrała, Kraków 2000.
- [24] Wach A., *Ograniczenia w uprawianiu sportu przez zawodników* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, red. Z. Dziubiński, K.W. Janowski, Warszawa 2009.
- [25] Wiśniewski B., Zalewski S. (red) *Bezpieczeństwo wewnętrzne RP w ujęciu systemowym i zadań administracji publicznej*, Bielsko Biała 2006.
- [26] Witek M., *Interdyscyplinarność a nauki humanistyczne*, Przegląd Uniwersytecki, Wyd. Nauk. Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 1–3, 2017.
- [27] Wojtuszek T., *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa* WSA Bielsko Biała 2007.
- [28] Zdebska H., *Walka sportowa jako przejaw działania człowieka*. [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, red. Z. Dziubiński, W. Jankowski, Warszawa 2009.
- [29] Zuchora K., *Związki sportu i sztuki: etyka i estetyka* [w:] *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, red. Z. Dziubiński, K.W. Jankowski, Warszawa 2009.

AN ATTEMPT TO ANALYZE THE THREATS TO SAFETY IN SPORT

Progressive technological development also results in the growth of human creativity which is focused on the development and implementation of new ways of performing activities (work, learning, communication, relaxation, spending free time, self-fulfilment, etc.). The phenomenon that accompanies these changes is the widening of the catalogue of contemporary threats to the security environment that affect all areas of human activity including contemporary sport.

In this article, the author discusses the threats to safety of participants in the widely perceived sports competition. In this context, he perceives the topic much wider than its current approach contained even in normative acts, e.g. acts on the safety of mass events or sports. He postulates the diagnosis of both the subject layer (the typology of threats: natural, infrastructural and

civilizational for Olympic sports disciplines) and subject (including i.a. participants, organizers, entities responsible for safety, public order and fire protection, crisis management, medical care, media and others). At the same time, he assumes that conducting research will enable the development of a typology appropriate for safety threats in sport and the development of directional directives that reduce the risk of their occurrence. He also mentions that the adopted direction has not been the subject of research so far.

Keywords: safety, sport, threats, typology, research.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.78

Przesłano do redakcji: październik 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

Jacek STROJNY¹
Małgorzata BARAN²

ANALYZING THE TASK-MATURITY LEVEL. THE EXAMPLE OF A POLISH PRIVATE UNIVERSITY

The issue of management efficiency is an extremely important subject of theoretical considerations and a significant practical problem as well. It applies to enterprises, public institutions and non-governmental organizations. It is impossible to omit it in the context of the functioning of modern universities. There are a number of system solutions in the literature that are aimed at ensuring high efficiency. A number of process management concepts can be indicated, as well as project management methodologies. In fact, for many contemporary organizations both types of activity (project and process) are extremely important. This justifies the search for concepts combining both approaches.

The aim of the paper is to present a pilot study of the level of a task-oriented organization in one of the Polish private universities. It was assumed that the adoption of the presented approach serves to ensure high operational and strategic efficiency. To analyze the situation, the method of AHP (Analytic Hierarchy Process) was used. The task-orientated model, proposed by J. Strojny, was assessed by a group of internal experts. An assessment was made in two dimensions: the significance of the model elements and the level of maturity of the organization under study. Expert marks were agreed upon within a Focus Group Interview. Marks for criteria and a general mark on the level of maturity were aggregated using a weighted average. The results were analyzed in terms of cognitive, methodological and utilitarian aspects.

Keywords: project management, process management, systemic management, university, AHP.

1. INTRODUCTION

The aim of this article is to present research on the level of task-oriented organization in one of the Polish universities. It fits in with a contemporary research based on the systems approach. This approach to the organization is strongly prevalent in both, the theory and practice of management. As the subject of the study, one of the Polish universities was selected. Accordingly, the study is therefore also a comment on the discussion on the functioning of such institutions.

The systems approach to management has its roots in cybernetics³. It regards organizations as complex systems consisting of numerous elements all remaining in relationships

¹ Dr Jacek Strojny, Rzeszow University of Technology, Rzeszow, Poland; e-mail: jstrojny@prz.edu.pl

² Dr Małgorzata Baran, Collegium Civitas, Warsaw, Poland; e-mail: malgorzata.baran@civitas.edu.pl

³ more: F.E. Kast, J.E. Rosenzweig, *General systems theory: Applications for organization and management*, "Academy of Management Journal", 15(4), 1972, p. 447–465, M. Jackson, *Systems approaches to management*, Springer Science & Business Media, New York 2007.

with each other⁴. Organizations are open systems and they interact with their environment to obtain the resources necessary for maintaining their operations. They also transfer the results of their activity back into the environment. The process of transforming inputs into outputs should be effective and efficient. This assumption is the fundamental for economics and management sciences. In the wider context, the problem of efficiency and effectiveness of the activity is analysed by praxeology⁵. A system is effective and efficient only if it is able to achieve its goals and yield returns that outweigh the costs. To achieve it, an organization must be managed in an appropriate way. Approaches in management sciences, nowadays, must take into consideration many external and internal factors influencing the organization.

This paper focuses on the internal aspects of organization. The dedicated model of task-oriented organization based on systems approach was used. It takes into consideration attributes of the organization that are important from the point of view of efficiency and effectiveness. When devising the principles of the proposed investigation, the following research question was posed: *What is the level of maturity of the task-oriented organization?* To answer this question, the test version of the *Task-Oriented Organization Model*⁶ was used. The presented model covers three basic dimensions: strategic, operational and socio-organizational. These main criteria were-particularized into sub-criteria and, subsequently, parameters. Thus, a three-level hierarchical model was created. The condition of the company is assessed by examining the parameters. Their evaluation is carried out with the aid of a diagnostic 5-point scale of maturity, proposed by J. Strojny. The grades are then aggregated using weighted means. The weights of individual elements of the model were calculated on the basis of experts' judgements. They were obtained on the basis of pairwise comparisons using the Saaty scale⁷.

The aforementioned theoretical model was verified through assessment of the one of the Polish private universities. This organization was selected on the basis of three criteria: accessibility, compatibility and usability. The results obtained were analysed from a cognitive, utilitarian and methodological standpoint. The quality of the information obtained on the condition of the company was scrutinized, and the entirety of the model and the research procedure were assessed. Their practical potential was also verified by presenting recommendations based on the analysis to the management of the organization.

2. SYSTEMS APPROACH TO TASK-ORIENTED ORGANIZATION – A SHORT LITERATURE REVIEW

The approach presented in this article is based on the Task-Oriented Organization Model. It rests on combining the process and project-oriented approaches into a single coherent concept of organization. Holistic concepts such as this one are typical for systems approaches. Its beginnings are rooted in the development of cybernetics⁸. It provides a compre-

⁴ more: S. Mynarski, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, Warszawa 1981.

⁵ more: T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, T. Pszczołowski, *Zasady sprawnego działania. Wstęp do prakseologii*, Warszawa 1982.

⁶ J. Strojny, *Task-Oriented Organization Model – documentation*, unpublished materials, Rzeszów 2015.

⁷ A. Prusak, P. Stefanów, *AHP – analityczny proces hierarchiczny*, Warszawa 2014, p. 253–255.

⁸ more: A.J. Quin, *Cybernetics in management*, "Systems Science", Springer US, 1993, p. 199–204, Midgley, G. (Ed.), *Systems thinking*, Sage, London 2003.

hensive perspective on organizations, taking into consideration their diverse elements and the associations between them⁹. This allows for identifying the attributes that determine the organization's efficiency and effectiveness.

Both theoretical musings and empirical studies in the field of management seek to find the answer to the question on how to achieve high efficiency and effectiveness within organizations. Praxeology has also greatly contributed to the understanding of this topic. It was created by V. Espinas and L. von Mises and Polish academics such as T. Kotarbiński and J. Zieleniewski¹⁰. Praxeology analyses many parameters of activity, including: efficiency, effectiveness, usability, productivity, dexterity etc.¹¹. Two of them, namely efficiency and effectiveness, are featured in this article¹². The former is the basic condition of the survival of an organization, whereas efficiency should be understood as the ability to produce outcomes that outweigh expenditures. The above goal is obvious in the case of companies which are profit-oriented organizations. However, other kinds of organizations must also meet such goals in order to justify their existence in the long term. Organizations should, therefore, create added value. The second important criterion of assessing operations is the ability to achieve goals, i.e. effectiveness. In this article it was assumed that adopting a task-oriented philosophy assists in achieving high efficiency and effectiveness. The model used in our research combines the process and project approaches to create a coherent concept of organization.

Currently, process-oriented management is a widely adopted approach, both in theory and practice. The roots of process management may be traced back to the concept of BPR – Business Process Reengineering¹³. This approach was devised in response to the decline of the traditional concepts of management, based on planning and hierarchical organizational structures. BPR defines processes as activities that transform resources into products or services that meet the needs of customers¹⁴. However, the current definition of process-oriented management is much broader. It is tied mainly to the philosophy of ongoing development embodied by the Kaizen concept¹⁵ or methods such as TQM¹⁶ and lean management¹⁷. Customer satisfaction is, in a sense, an indicator of the quality of a process, which is also the measure of the effectiveness of undertaken activities. Effectiveness, on the other hand, is determined by the ability to focus on activities that are indispensable for creating value for customers and the skill of eliminating waste.

⁹ M. Mazur, *Pojęcie systemu i rygory jego stosowania*, „Postępy Cybernetyki” 10(2), 1987, p. 25–33.

¹⁰ W. Gasparski, *Prakseologia–wariacje na temat...*, „Prakseologia” 150, 2010, p. 25–34.

¹¹ A. Mazurkiewicz, *Sprawność działania – interpretacja teoretyczna pojęcia*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, (20), 2011, p. 47–57.

¹² W. Kowal, *Skuteczność i efektywność – różnicowane aspekty interpretacji*, „Organizacja i Kierowanie”, 157(4), 2013, p. 11–22.

¹³ more: M. Hammer, J. Champy, *Reengineering w przedsiębiorstwie*, Warszawa 1996.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ more: J. Singh, H. Singh, *Kaizen philosophy: a review of literature*, “IUP Journal of Operations Management”, 8(2), 2009, p. 51–72

¹⁶ more: G.K. Kanji, *Total quality management: the second industrial revolution*, “Total Quality Management”, 1(1), 1990, p. 3–12, T.C. Powell, *Total quality management as competitive advantage: a review and empirical study*, “Strategic Management Journal”, 16(1), 1995, p. 15–37.

¹⁷ more: Jackson T.L. *Implementing a lean management system*, CRC Press, Portland 1996.

Contemporary project-oriented management is an integral part of many approaches in management, marketing and logistics. This article emphasizes the role of integrating the process and project-oriented approaches. Project management can be understood as a process of “planning, delegating, monitoring and control of all aspects of the project and the motivation of those involved, to achieve the project objectives within the expected performance targets for time, cost, quality, scope, benefits and risk”¹⁸. It could be, therefore, assumed that managing projects involves applying methods, techniques, knowledge, skills, tools to project activities to meet project goals¹⁹. Implementing a project-based approach and integrating it with the process approach are a necessity for many contemporary organizations. Increasingly, more activities require the use of project management methods due to their rising complexity, time constraints and costs. This change is evident across many organizations that have, thus far, used the process approach, i.e. manufacturing companies, public institutions and universities²⁰.

Using the project approach makes it possible to attain high effectiveness and ensure successful operations of such organizations²¹. This, in turn, has a positive effect on their competitive position. Using the project-oriented approach has an influence on the organizational culture and structure, principles of operation and management methods of the organization²². The growing popularity of the project-oriented approach requires seeking new ways of optimizing organizational solutions associated with its implementation. Diverse definitions of organizations employing the project-oriented approach are being devised both, as part of international standards (PMI, IPMA, PRINCE2) and independently²³. Some

¹⁸ OGC – Office of Government Commerce, *Managing Successful Projects with PRINCE2™*, TSO, London 2009, p. 5.

¹⁹ more: PMI – Project Management Institute, *Organizational Project Management Maturity Model (OPM3®)* – Third Edition, PMI, Pennsylvania 2013, IPMA – International Project Management Association, *IPMA Organizational Competence Baseline – The standard for moving organizations forward*, Zurich 2013.

²⁰ more: M. Baran, J. Strojny, *Kompleksowe podejście do zarządzania projektami na przykładzie uczelni wyższej*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, XIV.12.1, 2013, p. 247–262.

²¹ This issue was discussed among others in: J. Strojny, *Organizacyjne i proceduralne uwarunkowania zarządzania projektami w jednostce samorządu terytorialnego*, “Modern Management Review”, 19.21(2), 2014, p. 49–160, J. Lampel, P.J. Pushkar, *Models of project orientation in multiproject organizations* [in:] P. Morris, J.K. Pinto (Ed.), *The Wiley guide to managing projects*, New York 2004, p. 223–236, E. Fuessinger Maturities of Project-Oriented Companies of About 15 Project-Oriented Nations, 2006 [online], A.K. Munns, B.F. Bjeirmi, *The role of project management in achieving project success*, International, “Journal of Project Management”, 14(2), 1996, p. 81–87.

²² more: N. Brookes, R. Clark, *Using Maturity Models to Improve Project Management Practice*, 2009 [online:].

²³ more: H.R. Kerzner, *Using the project management maturity model: strategic planning for project management*, Ohio, 2011, H.R. Kerzner, *Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling and Controlling*. 11 Edition, Ohio 2013, R. Gareis, *Happy Projects!*, Manz, Vienna 2005, Y.H. Kwak, C.W. Ibbs C.W., *Assessing project management maturity*, “Project Management Journal” 31(1), 2000, p. 32–43, T.J. Rodney, R. Müller, *On the nature of the project as a temporary organization*, “International Journal of Project Management”, 21(1), 2003, p. 1–8, L. Lianyinga, H. Jinga, Z. Xinxinga, *The Project Management Maturity Model and Application Based on PRINCE2*, *Procedia Engineering*, 29, 2012, p. 3691–3697, E.S. Andersen, S.A. Jessen, *Project maturity in organizations*, “International Journal of Project Management”, 21(6), 2003, p. 457–461,

studies aim to prove the financial and organizational outcomes of adopting the project-oriented approach²⁴.

The process and project-oriented approaches are not mutually exclusive. They supplement each other and the attempt to integrate them results from the challenges faced in today's business environment. This combined process-project approach would be called the task approach. Organizations must, therefore perfect the execution of tasks, both processes and projects. The approach typical for W.E. Deming's model of excellence (PDCA model)²⁵ should be adopted. The model assumes that the ability to constantly monitor and perfect the solutions used within an organization forms the foundation for ongoing growth. This is what the Task-Oriented Organization Model, which is used in the presented study, is meant to achieve. The main aim of the model is to identify the level of task maturity and the development distance. By using this tool any organization may determine the activities necessary to increase the effectiveness.

3. METHODOLOGY OF THE RESEARCH

The investigation of task maturity is a multi-dimensional issue. Therefore, both the Task-Oriented Organization Model and its verification in the organization require a multi-criteria analysis (MCA). There are many multi-criteria methods described in the literature, such as ANP, ELECTRE, PROMETHEE, TOPSIS, BIPOLAR, etc.²⁶. They are meant to assist in the decision-making process, when faced with a complex problem consisting of many dimensions. In the research, the AHP method (Analytic Hierarchy Process)²⁷ was selected as a base for creating the model and conducting the study because of a number of its notable characteristics, i.e.²⁸ (1) relying on expert knowledge, (2) clearly structuring the issue, (3) grading the weights of the elements of the model by comparing them in pairs, (4) requiring expert opinions to be highly consistent with each other ($CR \leq 0,10$).

The *Task-Oriented Organization Model*, used in the research is a hierarchical AHP model built by particularizing the task-oriented organization. General dimensions have been identified – criteria (C_i), sub-dimensions – sub-criteria of the first level (SC_i), and parameters – sub-criteria of the second level (SC_{ij}). The general structure of the model used is presented in Figure 1.

K.P. Grant, J.S. Pennypacker, *Project management maturity: An assessment of project management capabilities among and between selected industries*, Engineering Management, IEEE Transactions, 53(1), 2006, p. 59–68.

²⁴ T.J. Cooke-Davies, A. Arzymanow, *The maturity of project management in different industries: An investigation into variations between project management models*, "International Journal of Project Management" 21(6), 2003, p. 471–478.

²⁵ P.J. Kolesar, *What Deming told the Japanese in 1950*, "Quality Management Journal", 2(1), 1994, p. 9–24.

²⁶ T. Trzaskalik, *Wielokryterialne wspomaganie decyzji. Przegląd metod i zastosowań*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, OIz, 74, 2014, p. 239–263., J.S. Dodgson, M. Spackman, A. Pearman, L.D. Phillips, *Multi-criteria analysis: a manual*, Department for Communities and Local Government, 2009.

²⁷ T.L. Saaty, *The Analytic Hierarchy Process*, New York 1980.

²⁸ Advantages of this method were fully described in: A. Prusak, P. Stefanów, *op. cit.*

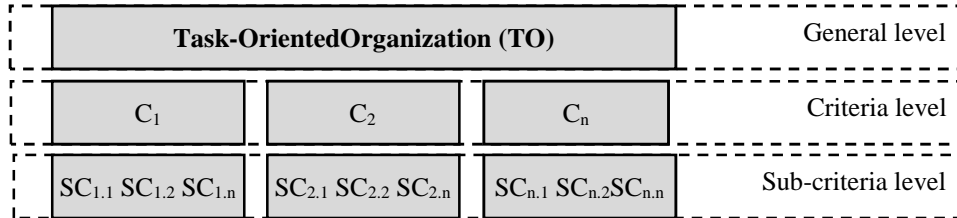

Fig. 1. Overview of the Task-Oriented Organization Model structure

Source: own work based on: A. Prusak, J. Strojny, P. Stefanów, *Analityczny Proces Hierarchiczny (AHP) na skróty – kluczowe pojęcia i literatura*, *Humanities and Social Sciences*, 4/2014, p. 179–192.

The study was based on an existing Task-Oriented Organization Model by J. Strojny. Therefore, the scope of the research presented in this article does not include the conceptual phase, and focuses on the execution and analytical phases of the AHP procedure. In the first step, a group of experts was appointed. It included representatives of senior university management (administrators), managers (department managers) and executives (specialists in selected fields). The group of experts consisted of 12 individuals. The study was divided into two factual areas:

- analysis of preferences – examination of the significance of the individual elements of the model,
- assessment of the organization's task-orientedness level.

A preference analysis and subsequent assessment of the organization's attributes was carried out using the FGI (Focus Group Interview) method²⁹. The interviews were divided into several sessions. The aim of the first session was to determine the significance of the elements of the model (all experts took part). During the second session, experts were divided into groups tasked with assessing specific areas of the organization.

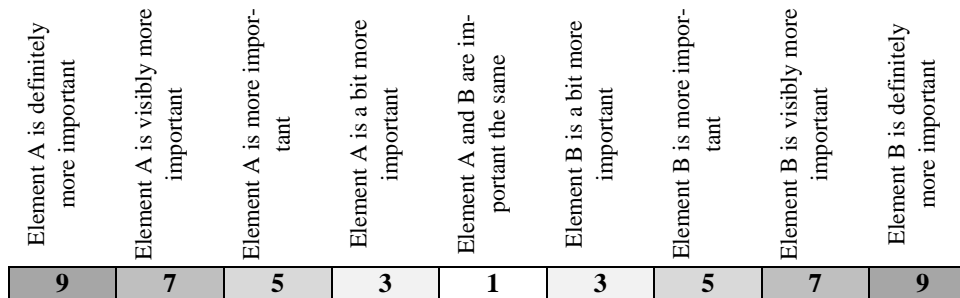

Fig. 2. The diagram of the Saaty's scale

Source: own work based on: A. Prusak, P. Stefanów, *AHP – analityczny proces hierarchiczny*, Warszawa 2014.

²⁹ This method was fully described in: J. Lisek-Michalska, P. Daniłowicz (Ed.), *Zogniskowany wywiad grupowy. Studia nad metodą*, Łódź 2009.

During the first session, experts assessed the significance of the elements of the model, using pairwise comparisons with respect to the efficiency and effectiveness of the organization. The Saaty scale was used to make these judgements, which is typical for AHP analyses (Fig. 2). Experts had to choose which element in the pair compared was more important in achieving a high level of efficiency and effectiveness. If both elements were of equal importance, they marked a value of 1. The more important the first element is over the second, the values go further to 9.

Adopting the FGI method made it possible to aggregate judgements without statistical aggregation (e.g. using means). In the initial step, the experts assessed the significance by themselves and then discussed their choices within a group. Final decisions were made on the bases of this. Next, the inconsistency of their judgements was evaluated, using the index of CR (Consistency Ratio). It is recommended in the literature to achieve the value of the index as follow: $CR \leq 0,10$ ³⁰. If assessments in a given cluster of the model proved inconsistent, the experts were asked to repeat the assessment and then once again explain the compared parameters. The equation for calculating the CR coefficient is as follows³¹:

$$CR = \frac{IC}{R} = \frac{(\lambda_{max} - N_e) : (N_e - 1)}{R} = \frac{\left[\left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij} w_i \right) - N_e \right] : (N_e - 1)}{R}, \quad (1)$$

where:

- CR Consistency Ratio,
- IC Inconsistency Index,
- R Random Index – values tabled by Saaty,
- λ_{max} Maximal eigenvalue of the comparison matrix,
- N_e Number of compared elements,
- a_{ij} Value of comparison matrix element,
- w_i Weight coefficient of a given matrix element.

The weights of individual elements of the model are calculated using the comparison matrix. Detailed calculation procedures can be found in literature³². The calculations yield local and global weights. The former denote the significance of a given element in relation to a superior element within the criterion (placed higher in the hierarchy that it is a part of); whereas global weights denote the significance of a given element in relation to the main element (the research goal). The global weights of the sub-criteria are a product of their local weights and the weights of their superior criteria. During the next stage of the study, the local weights were used to achieve a weighted mark of the maturity level of the organization investigated.

During the second part of the study, the experts assessed the level of task maturity of the organization within specific areas. The assessment involved responses to diagnostic questions. Here the 5-point scale of maturity was used. The interpretation of each point of the scale is as follows:

³⁰ A. Prusak, P. Stefanów, *op. cit.*, p 253–255.

³¹ *Ibidem.*

³² more: Saaty T.L., *Fundamentals of decision making*, Pittsburgh 1994, A. Prusak, P. Stefanów, *op. cit.*

- **1:** there is no evidence that the organization is taking any steps in this area, nor is it aware of the necessity to take them,
- **2:** there is evidence of the organization being aware of the necessity to take steps in this area, however there is no evidence that any steps are being taken,
- **3:** there is evidence of the organization being aware of the necessity to take steps in this area, however there are considerable difficulties in effectively doing so,
- **4:** there is evidence of the organization consciously taking steps in this area, and no major difficulties in doing so effectively have been observed,
- **5:** there is evidence that the organization carries out all of the activities in the area consciously, effectively and with commitment, exhibiting considerable maturity and sector-wide innovativeness.

The arithmetic mean was used when aggregating marks, for the questions used to describe each parameter. Whereas, when aggregating values of the parameters and sub-criteria, the weighted value was used, using local weights achieved during the preference analysis (first stage of the research).

4. DIMENSIONS OF THE TASK-ORIENTED ORGANIZATION MODEL

The analytical model used in the study is holistic and includes numerous attributes of the organization. On a general level there are three basic dimensions: strategic, operational and socio-organizational.

Strategic dimension encompasses the characteristics of the organization that relate to its achieving its long-term goals. It was divided into three first level sub-criteria:

- Management quality assurance comprehensive system,
- Stakeholder-focused decision-making system,
- Priority-based strategy.

The first of the sub-criteria relates to an important aspect of the organization's operations associated with the system of monitoring and improving the management process. This means undertaking activities that make it possible to constantly monitor the level of the company's effectiveness, as well as identify and remove all problems. Three processes underwent a detailed analysis: corporate governance, internal audit and controlling.

The ability to build relationships with stakeholders is crucial for the operations of today's organizations. The model goes beyond the CSR (*Corporate Social Responsibility*) approach in this respect. The search for a more effective way of gaining a strong competitive position through adopting the right policies towards specific groups of stakeholders has led to them being included in the strategic management process. The decision-making process, and especially the effectiveness of communications and keeping management informed, was taken into consideration when creating the model. The obstacles that may arise out of interpersonal relationships were also taken into account; as was the process of decentralizing the decision-making system.

The last of the sub-criteria relates to activities directly associated with strategy planning and implementation. First, the existence of a systematic approach to researching the competitive position of the organization had to be verified. It constitutes an important component of determining the strategic situation and may have a decisive influence on the goals themselves and the probability of attaining them. The analysis also ascertained whether the organization is able to prioritize strategic intents. This is indispensable when faced with limited resources, which is a common state in the economy. An organization may only grow

if it is able to correctly choose the most important areas of operations and then focus on them. Of course, it is important to appropriately plan and control the strategy in given situations.

Strategic activities set the framework for an organization's operations. Their effectiveness, however, is also dependent on the operational layer. It is on that level that decisions are being made which, ultimately, should lead to achieving long-term goals and, thus, contribute to the growth of the organization.

Three first level sub-criteria were identified within this layer: a comprehensive management quality assurance system, a management accounting system, a specialized IT system.

The first operational management area that underwent analysis encompassed activities associated with categorizing tasks, managing their execution and the responsibility for their completion. Task-orientation involves precisely outlining the processes and projects that the organization must complete to achieve its goals. The task categorization system constitutes an axis of operational management by specifying which tasks are directly related to delivering specific products and services, and which tasks are indirect. It is also important to determine the principles of establishing projects in the organization's day-to-day operations. Of course, the tasks should be planned and their execution should be monitored. Assigning responsibilities between individuals involved in the organization's operations is another important factor for achieving effectiveness.

Of course, managing tasks requires management information to be prepared and available. This is what the next parameter, i.e. management accountancy, is meant to achieve. It allows for the preparation of information that meets the needs of the organization in the following areas: costs, effectiveness and liquidity. In the first area it is important to focus on the organization's ability to identify the outcomes of individual tasks and estimate the costs of achieving them (both direct and indirect). Measuring and analysing effectiveness is also indispensable for any organization. This includes return indicators, the use of which is widespread in the private sector, and the cost-effectiveness of the organization. On the other hand, liquidity analysis should provide a dynamic image of the organization's financial resources and cash flows. It is also necessary to implement analyses that will enable managing the risk of losing liquidity.

The importance of a systematic approach to the process of informing management was emphasized at the strategic level. The operational level supplements this with a number of guidelines concerning the scope of the data and how it is processed. Today's management methods require swift access to large amounts of management information, which is presented to the decision makers in an accessible way. Therefore, a task-oriented organization should also have the necessary IT systems in place. These should support the basic areas of the information process, including: managing tasks, resources and finances, document workflow, the decision-making process and communication.

The third layer covered by the study concerns the socio-organizational aspects of the organization. This element of the model supplements the other two by bringing to light the cultural and organizational conditions within which the strategic and operational management takes place. The layer was divided into three basic first level sub-criteria:

- Matrix organizational structure,
- Proactive organizational culture,
- Pro-effective motivational system.

The *Task-Oriented Organization Model* sets the matrix structure, i.e. consisting both of a constant (hierarchical) and temporary (project) structure, as its goal. It is important that the two types of structure remain in balance to achieve the highest efficiency of management within a given organization. Both components of the structure were analysed. The hierarchical structure should clearly state who is responsible for each process within the organization; whereas the project structure should be strong enough, in relation to the hierarchical structure, to ensure that projects are carried out efficiently. The bigger the importance of projects, the more power the temporary structure should be given. Examining the organizational solutions ensuring the development of task-orientation was an additional element of the analysis. By this we mean a cell or a position, for example, responsible for fostering task-orientation.

The second element of the layer in question relates to organizational culture. The model outlines one of its characteristics, namely pro-activeness. It has been assumed that task-orientation is based on far-reaching decentralization of management, which greatly increases the need for individuals becoming engaged in reaching goals. It is necessary to create conditions in which they will be able to take risks and make independent decisions. Therefore, the analysis included the leadership model of the organization, the error acceptance culture that arises out of it, as well as the conditions for the development of intra-organizational entrepreneurship.

The desired employee behaviors should be encouraged by an appropriate motivational system. In general, the model adopts an approach based on the management by objectives philosophy in this regard. First, the principles of determining base remunerations underwent analysis. We have checked if they are consistent and whether base remunerations are determined in accordance with the type of work that is being done in a given position. The analysis also covered the manner in which variable remunerations are awarded and how they are influenced by the effective execution of tasks. A clear personal development system should be an additional motivating factor, albeit still coherent with the others. The analysis included both activities aimed at gaining qualifications and the promotion system in the organizational structure.

5. ANALYSIS OF THE TASK MATURITY OF THE ORGANIZATION – RESEARCH RESULTS

To enable the study, a private university located in central Poland was chosen. The university leads both educational processes, as well as those aimed at developing and commercializing science. At the same time, many of its activities are carried out using a project-based approach. The organization is complex enough, and the scale of its activities is broad enough, to allow using complex concepts and methods of improving efficiency. The most important characteristic of the organization is its willingness to develop. Private universities in Poland are in fierce competition with each other, which encourages them to constantly seek new opportunities for improvement. Therefore, they are open to research projects that may potentially help them identify and evaluate their attributes. This kind of environment made it possible to carry out the research using the highest standards, which was very important for the authors of this article. This short description allows indicating that the organization meet the established criteria of selection, which are: accessibility, compatibility and usability. The chosen organization was accessible, as the authorities of the university

are open to implementing new methods of perfecting the management processes. The organization was also compatible with the assumptions of the Task-Oriented Organization Model. It uses both, processes and projects (at least a few major ones each year), and is large enough to allow for the use of more refined management concepts and methods. Finally, the results achieved can be used to improve efficiency and effectiveness.

The result of the first part of the study is to assess the significance of the individual elements of the Task-Oriented Organization Model. Both scales, local and global are shown in Table 1. They are presented at the level of criteria and sub-criteria.

Tab. 1. The Task-Oriented Organization Model structure and weights

Model elements		Local weights	Global weights
	Task-Oriented Organization	100.00%	
1	Strategic dimension	69.56%*	
1.1	Comprehensive management quality assurance system	7.19%**	5.00%
1.2	Stakeholder-focused decision-making system	27.90%**	19.40%
1.3	Priority-based strategy	64.91%**	45.15%
2	Operational dimension	22.90%*	
2.1	Comprehensive task management system	20.81%***	4.77%
2.2	Management accountancy system	66.08%***	15.13%
2.3	Specialized IT system	13.11%***	3.00%
3	Organizational and social dimension	7.54%*	
3.1	Matrix organizational structure	62.67%****	4.73%
3.2	Proactive organizational culture	28.97%****	2.11%
3.3	Pro-effective motivation system.	9.36%****	0.71%
*CR=0.073. **CR=0.062. ***CR=0.052. ****CR=0.082			

Source: authors' own research.

The experts were of the opinion that the most important criterion of the organization's effectiveness is the strategic area (a weight of almost 70%). It was determined that accurately identifying trends and focusing on taking advantage of them will be key for the university's growth in a highly-competitive environment. Therefore, priority orientation was selected as the most important component of the strategic layer (a weight of almost 65%). Since the university has limited resources, it must skilfully identify those avenues of development that will bring it the most benefits in the future. Maintaining and developing relationships with stakeholders also continues to be important (a weigh of almost 28%). The operational layer was in part regarded as resulting from the strategic layer. That would explain its irrelevance. Among the operational activities, the importance of management accountancy was emphasized in particular, being considered a valuable source of management information. The socio-economic layer was considered to be the least relevant (a weight of only 7.5%). The matrix organizational structure, which allows for effectively combining processes and projects, was considered the most relevant in this layer.

The attributes of task orientation that contribute the most to the organization's effective operations were identified using global weights. The three most important characteristics are: (1) a priority-based strategy (45.15%), (2) a stakeholder-focused decision-making system (19.40%) and (3) a management accountability system (15.13%). The remaining attributes were considered to be significantly less relevant.

The final step of the study involved assessing the level of the organization's task-orientation. The grades obtained through the diagnostic questions were aggregated in accordance with the principles outlined in the section on methodology. Due to space constraints, this article will present the results of the assessment of task orientation on a general level, the level of the criteria and sub-criteria of the first level.

The overall grade of the organization was equal to 4.48 points. This means that the organization is being managed in an almost exemplary manner in many areas. However, we would like to remind you that the above result is a weighted grade that takes into account the preferences of the organization's experts. A curious phenomenon was observed in the organization, which should probably be expected due to its focus on priorities. It turned out that the organization reached a high level of maturity in the areas that it considers the most relevant. On the other hand, low maturity was recorded in areas that are considered irrelevant.

As regards criteria, the operational layer was rated the highest and the socio-organizational layer was rated the lowest. The results are presented in Figure 3.

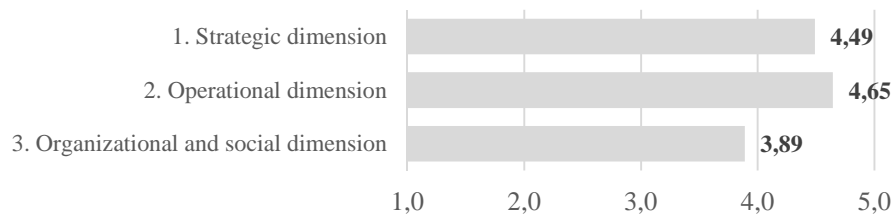

Figure 3. Assessment of the task maturity level of the organization using the criteria set of the Task-Oriented Organization Model

Source: authors' own research.

Examining the sub-criteria of the first level resulted in a more detailed image of the organization. Figure 2 presents the grades that were obtained. Management accountability received the highest grades in the organization (4.87 points). The university has implemented a cost management system that allows analysis of their structure and deviations. Budgets of both processes and projects are determined predominantly by estimating how labor intensive the tasks are, but other resources necessary for completing them are also taken into account. An organization effectiveness management system has also been implemented. Individual tasks are monitored examine effectiveness. The grade in this area was lower than it could be because a system of analysing the effectiveness of individual cells and employees is currently being implemented, but is not yet operational. The organization has also implemented a liquidity management system. It is monitored dynamically by analysing changes in schedules. Risk management has also been implemented, both through

securing project resources and periods of decreased revenue. Another distinguishing element in this regard is the ongoing diversification of revenues, which allows the organization to have more freedom in shaping its liquidity policy. The implemented solutions surely go beyond the basics typical for the higher education sector in Poland³³.

The ability of an organization to implement a priority-based strategy also received high grades (4.80 points). The organization has also implemented solutions in this area that distinguish it among its competitors in the sector. First, a system of monitoring the university's competitiveness and competitive position has been implemented. The research in this area is carried out by a cell set up especially for this purpose. The available courses are being updated on an ongoing basis to satisfy current market demand or even anticipate future trends. Benchmarking is also widely used. The university has defined its growth priorities and is consciously pursuing them. This is attested not only by strategic documents, but also the approach to operational activities. A number of very interesting and unique solutions have been implemented in the area of strategy planning and controlling. The most important among them is the Strategy Controlling Committee headed by a Vice Rector. Among the members of the committee are other senior university officials. Special analytical tools and management methods are used to monitor the strategy, including the execution of tasks and reaching goals. The entire process is aided by the use of suitable computer software.

Figure 4. Assessment of the task maturity level of the organization using the sub-criteria set of the Task-Oriented Organization Model

Source: authors' own research.

Two areas of the organization's operations received low grades – the comprehensive management quality assurance system (3.33 points) and the pro-effective motivational system (2.33). The organization has implemented some components of corporate governance. The Chancellor is in charge of overseeing it. The system analyses the risk of the university's activities across various areas. Some challenges were also faced when translating strategic goals into operational ones. Therefore, operational activities are not always consistent and do not result in synergy. There is also a problem in developing the task execution

³³ more: M. Baran, J. Strojny, *op. cit.*, p. 247–262.

monitoring system. It stems not out of the lack of available information, but rather from its inefficient flow. The organization is only now implementing an internal auditing system. Therefore, an improvement process based on internal audits is not implemented. This applies especially to the operational layer. Similar functions in the strategic layer are already being handled by a special organizational unit. A similar situation may be observed in the area of controlling. A systematic approach is currently being implemented. Financial controlling is being broadened to include other areas with the aim of delivering full operational controlling. It should be noted that controlling is doing fairly well in the strategic layer.

The pro-effective motivational system has received the lowest grades of all areas. The organization is currently in the early stages of preparations for implementing a systematic approach to pro-effective motivation. The issue now is the low transparency of the remuneration system. This may lead to demotivating individuals who do not understand or do not accept the current remuneration scheme. As was emphasized earlier, the organization has trouble with operationalizing goals. This makes it impossible to implement the principles of the Management by Objectives method. Individual cells and people are not being fully monitored and evaluated with regard to their meeting the organization's goals. A lack of systematic approach to the personal development policy of employees is another big complication. The organization is currently focused on the cadre function (payroll systems). There is, however, no HR (*Human Resource*) function. For this reason, there are no competence development systems and career paths in place.

The study made it possible to determine the strengths and weaknesses of the organization rated against the exemplary model of task-orientation organization. The below recommendations, allowing for the initiation of development project or projects, were devised based on the analysis presented above:

- implementing the *Balanced Scorecard* method as a tool for operationalizing strategic goals,
- implementing an operational controlling system based on the existing cell tasked with performing strategic controlling (*Centre for Analyses*),
- transforming the *Centre for Analyses* into to the *Controlling and Internal Audit Centre*, and making the cell responsible for leading all processes associated with gathering and processing management information,
- implementing corporate governance principles in accordance with the guidelines issued by the Minister of Finance and assigning the Chancellor as the supervisor of management quality,
- implementing a new remuneration system with base salaries calculated using appraisals of work performance, and individual and group bonus systems determined by the extent to which the organization's goals are met,
- implementing a personnel strategy linked to the university's development strategy, encompassing both a competence development policy (including employee screening) and an employee satisfaction monitoring system.

The above recommendations were presented to the officials of the organization. They were deemed relevant and valid. This allowed us to achieve the utilitarian goal of the study, i.e. the analysis proved useful for practical management purposes.

6. CONCLUSIONS

To summarize results of the research formulated conclusions in three dimensions: cognitive, utilitarian and methodological.

The cognitive goal was achieved by providing answers to the two detailed research questions. The weights of the individual elements of the model were identified. It was determined that the three most important characteristics of the organization that contribute to its task-orientation are: a priority-based strategy, a stakeholder-focused decision-making system and a management accountancy system. The cognitive aspect also made it possible to determine the characteristics that received low grades (the management quality assurance system and the pro-effective motivational system). They offer an interesting opportunity for the organization to grow. This also allowed us to reach the utilitarian goal by identifying the most important areas of reorganization.

The study was also tasked with verifying the model itself and the procedure for scrutinizing it. Discussions between experts were observed during the research. This allowed us to identify the basic guidelines for further improving the model. The main conclusions concern its structure and the description of characteristics using diagnostic questions. As regards the structure, the entire model should be rebuilt and the main criteria should be revised. One possibility is to combine the model with the Balanced Scorecard strategy. With respect to the diagnostic questions, it is worth considering putting more emphasis on the organization's willingness to improve (e.g. in accordance with Deming's PDCA model). It may also prove useful to define specific checklists containing the desired solutions within detailed areas. That could aid in assessing the current state of the organization and, simultaneously, allow comparing it against other organizations.

The methodological goal also required verification of the research procedure. The adopted approach seems correct. Neither selecting suitable experts with knowledge of the various areas of the university's operations, nor employing the FGI method have led to any issues emerging during the course of the study. The mechanism of reaching a common grade within groups of experts was also rated positively. It seems to be more fitting for the model than, for example, statistical aggregation methods. The quality of the information obtained concerning the characteristics of the organization in question was also rated highly by the management of the organization. It seems that, despite some shortcuts, the study correctly identified the university's strengths and areas in need of improvement.

REFERENCES

- [1] Andersen E.S., Jessen S.A., *Project maturity in organizations*, "International Journal of Project Management", 21(6), 2003, p. 457–461.
- [2] Baran M., Strojny J., *Kompleksowe podejście do zarządzania projektami na przykładzie uczelni wyższej*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, XIV.12.I, 2013, p. 247–262.
- [3] Brookes N., Clark R. *Using Maturity Models to Improve Project Management Practice*, 2009 [online:] Available at: <http://pomsmeetings.org/ConfProceedings/011/FullPapers/011-0288.pdf> [Assessed 18 September 2017].
- [4] Cooke-Davies T.J., Arzymanow A., *The maturity of project management in different industries: An investigation into variations between project management models*, "International Journal of Project Management" 21(6), 2003, p. 471–478.

- [5] Dodgson J.S., Spackman M., Pearman A., & Phillips L.D., *Multi-criteria analysis: a manual*, Department for Communities and Local Government, 2009.
- [6] Fuessinger E., *Maturities of Project-Oriented Companies of About 15 Project-Oriented Nations*, 2006 [online] Available at: <<http://www.icoste.org/Slovenia2006Papers/icecFina100100.pdf>> [Assessed 18 September 2017]
- [7] Gareis R., *Happy Projects!*, Manz, Vienna 2005.
- [8] Gasparski W., *Prakseologia–wariacje na temat...*, „Prakseologia” 150, 2010, p. 25–34.
- [9] Grant K.P, Pennypacker J.S., *Project management maturity: An assessment of project management capabilities among and between selected industries*, Engineering Management, IEEE Transactions, 53(1), 2006, p. 59–68.
- [10] Hammer M., Champy J., *Reengineering w przedsiębiorstwie*, Neumann Management Institute, Warszawa 1996.
- [11] International Project Management Association (IPMA), *IPMA Organizational Competence Baseline – The standard for moving organizations forward*, IPMA, Zurich, 2013.
- [12] Jackson T.L., *Implementing a lean management system*, CRC Press, Portland 1996.
- [13] Jackson M., *Systems approaches to management*, Springer Science & Business Media, New York 2007.
- [14] Kanji G.K., *Total quality management: the second industrial revolution*, “Total Quality Management”, 1(1), 1990, p. 3–12.
- [15] Kast F.E., Rosenzweig J.E., *General systems theory: Applications for organization and management*, “Academy of management journal”, 15(4), 1972, p. 447–465.
- [16] Kerzner H., *Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling and Controlling*. 11 Edition, John Wiley & Sons, Ohio 2013.
- [17] Kerzner H.R., *Using the project management maturity model: strategic planning for project management*, John Wiley & Sons, Ohio 2011.
- [18] Kolesar P.J., *What Deming told the Japanese in 1950*, “Quality Management Journal”, 2(1), 1994, p. 9–24.
- [19] Kotarbiński T., *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- [20] Kowal W., *Skuteczność i efektywność–różnicowane aspekty interpretacji*, „Organizacja i Kierowanie”, 157(4), 2013, p. 11–22.
- [21] Kwak Y.H, Ibbs C.W., *Assessing project management maturity*, “Project Management Journal” 31(1), 2000, p. 32–43.
- [22] Lampel J., Pushkar P.J., *Models of project orientation in multiproject organizations* [in:] P. Morris, Peter, J.K. Pinto (Ed.), *The Wiley guide to managing projects*, Hoboken, John Wiley & Sons, New York 2004, p. 223–236.
- [23] Lianyinga L., Jinga H., Xinxinga Z., *The Project Management Maturity Model and Application Based on PRINCE2*, *Procedia Engineering*, 29, 2012, p. 3691–3697.
- [24] Lisek-Michalska J., Daniłowicz P. (Ed.), *Zogniskowany wywiad grupowy. Studia nad metodą*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- [25] Mazur M., *Pojęcie systemu i rygory jego stosowania*, „Postępy Cybernetyki” 10(2), 1987, p. 25–33.
- [26] Mazurkiewicz A., *Sprawność działania – interpretacja teoretyczna pojęcia*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (20), 2011, p. 47–57.
- [27] Midgley G. (Ed.), *Systems thinking*, Sage, London 2003.

- [28] Munns A.K., Bjeirmi B.F., *The role of project management in achieving project success*, International, "Journal of Project Management", 14(2), 1996, p. 81–87.
- [29] Mynarski S., *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- [30] Office of Government Commerce (OGC). *Managing Successful Projects with PRINCE2™*, TSO, London 2009.
- [31] Powell T.C., *Total quality management as competitive advantage: a review and empirical study*, "Strategic Management Journal", 16(1), 1995, p. 15–37.
- [32] PMI – Project Management Institute, *Organizational Project Management Maturity Model (OPM3®) – Third Edition*, PMI, Pennsylvania 2013.
- [33] PMI – Project Management Institute, *A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide)*, 5th Edition. PMI, Pennsylvania 2013.
- [34] Prusak A., Strojny J., Stefanów P., *Analityczny Proces Hierarchiczny (AHP) na skróty – kluczowe pojęcia i literatura*, „Humanities and Social Sciences”, 4/2014, p. 179–192.
- [35] Prusak A., Stefanów P., *AHP – analityczny proces hierarchiczny*, CH Beck, Warszawa 2014.
- [36] Pszczołowski T., *Zasady sprawnego działania. Wstęp do prakseologii*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982.
- [37] Quin A.J., *Cybernetics in management*, Systems Science, Springer US, 1993, p. 199–204.
- [38] Rodney T.J., Müller R., *On the nature of the project as a temporary organization*, "International Journal of Project Management", 21(1), 2003, p. 1–8.
- [39] Saaty T.L., *Fundamentals of decision making*, RWS Publications, Pittsburgh 1994.
- [40] Saaty T.L., *The Analytic Hierarchy Process*, McGraw-Hill, New York 1980.
- [41] Singh J., Singh H., *Kaizen philosophy: a review of literature*, "IUP Journal of Operations Management", 8(2), 2009, p. 51–72.
- [42] Strojny J., *Task-Oriented Organization Model – documentation*, unpublished materials, Rzeszów 2015.
- [43] Strojny J., *Organizacyjne i proceduralne uwarunkowania zarządzania projektami w jednostce samorządu terytorialnego*, „Modern Management Review”, 19.21(2), 2014, p. 49–160.
- [44] Trzaskalik T., *Wielokryterialne wspomaganie decyzji. Przegląd metod i zastosowań*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, OiZ, 74, 2014, p. 239–263.

ANALIZA POZIOMU ORIENTACJI ZADANIOWEJ. PRZYKŁAD POLSKIEGO UNIWERSYTETU NIEPUBLICZNEGO

Kwestia efektywności zarządzania jest niezwykle istotnym przedmiotem rozważań teoretycznych i problemem praktycznym. Dotyczy to zarówno przedsiębiorstw, instytucji publicznych, jak i organizacji pozarządowych. Tego zagadnienia nie można pominąć także w kontekście funkcjonowania współczesnych uniwersytetów. W literaturze istnieje wiele rozwiązań systemowych, które mają na celu zapewnienie wysokiej sprawności. Można wskazać wiele koncepcji zarządzania procesami, a także metodologii zarządzania projektami. W rzeczywistości wielu współczesnych organizacji oba rodzaje aktywności (projektowa i procesowa) mają niezwykle istotne znaczenie. Uzasadnia to poszukiwanie koncepcji łączących oba podejścia.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja pilotażowego badania poziomu dojrzałości zadaniowej na jednej z polskich uczelni niepublicznych. Założono, że przyjęcie przedstawionego w artykule podejścia służy zapewnieniu wysokiej sprawności operacyjnej i strategicznej. Do analizy sytuacji wykorzystano metodę AHP (*Analytic Hierarchy Process*). Model orientacji zadaniowej zaproponowany przez J. Strojnego został przeanalizowany przez zespół kilkunastu ekspertów powołanych w ramach badanej uczelni. Miał on za zadanie dokonać zarówno weryfikacji istotności elementów proponowanego modelu, jak i oceny poziomu dojrzałości zadaniowej badanej organizacji. Każdemu wymiarowi głównemu modelu odpowiadała jedna sesja wywiadów. Oceny ekspertów zostały uzgodnione w ramach wywiadu grupowego, nie wymagały zatem agregacji z wykorzystaniem metod matematycznych. Oceny dojrzałości na poziomie kryteriów oraz ogólnym agregowano za pomocą średniej ważonej. Zastosowano tutaj wagi lokalne (oceny istotności elementów modelu). Wyniki analizowano pod kątem aspektów poznawczych, metodologicznych i utylitarnych.

Słowa kluczowe: Zarządzanie projektami, zarządzanie procesami, zarządzanie systemowe, uniwersytet, metoda AHP.

DOI: 10.7862/rz.2017.hss.79

Przesłano do redakcji: czerwiec 2017 r.

Przyjęto do druku: grudzień 2017 r.

THE LIST OF REVIEWERS COOPERATING
WITH SCIENTIFIC PAPERS ENTITLED
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES – 2017

Gerhard Banse (Niemcy)	Tomasz Kuczur
Małgorzata Baran	Wiesława Kuźniar
Peter Cafferty (UK)	Małgorzata Lechwar
Marta Czyżewska	Jan Maciejewski
Anna Delekta	Rurh Büttner Maloszek (Niemcy)
Ladislau Dowbor (Brazylia)	Mišík Matúš (Czechy)
Davor Dujak (Chorwacja)	Gilberto Marzano (Włochy)
Roman Fiala (Czechy)	Joanna Mysona-Byrska
Mariusz Filipowicz	Marcin Nowacki (Belgia)
Agata Gemzik-Salwach	Tadeusz Olkulski
Nataliia Gerasymchuk (Ukraina)	Roman Opiłowski
Paweł Grata	Piotr Pertek
Zbigniew Grzywna	Beata Petrecka
Andriy Hachkevych (Ukraina)	Ryszard Pukała
Colin Hales	Andrea Prontera (Włochy)
Valerij Jakubenko (Ukraina)	Igor Protasowicki
Alena Kačmárová (Słowacja)	Maryna Radyieva (Ukraina)
Ireneusz Kida	Hubert Sommer
Andrzej Kiepas	Tamara Tkach (Ukraina)
Tomasz Kijek	Bogdan Wierziński
Cezary Kościelniak	Oksana Vovk (Ukraina)
Artur Dariusz Kubacki	Konrad Zieliński
Ewa Kubejko-Polańska	

Afiliacja recenzentów (poza danymi podanymi w nawiasach): Polska

Lista recenzentów współpracujących jest opublikowana w czwartym numerze czasopisma
Humanities and Social Sciences z. 24(4/2017) i zamieszczona na stronie internetowej:
<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>

THE LIST OF ARTICLES PUBLISHED
IN THE JOURNAL
OF "HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES"

Nr 24 (1/2017)

Artur Bartosik: Entrepreneurship of students

Ladislau Dowbor: Corporate Governance: the chaotic power of financial giants

Bolesław Goranczewski, Anna Szeliga-Kowalczyk: Klient wewnętrzny a kultura organizacyjna

Aleksandra Gul: Charakterystyka usług kurierskich w Polsce

Anna Hanus, Dorota Kaczmarek: Zwischen dem medialisierten und Medienskandal. Demontage einer Reporter-Ikone

Agata Kielesińska: Paradygmat rozwoju regionalnego w aspekcie przedsiębiorczości społecznej

Maciej Kopczyński, Jolanta Koszelew, Bogusz Wiśnicki, Piotr Wolejsza: Nauczanie przedsiębiorczości na kierunkach technicznych w polskich uczelniach

Alina Kozarkiewicz, Paweł Paterek: Procesy pozyskiwania wiedzy projektowej z otoczenia organizacji – możliwości i bariery

Kornelia Kwiecińska, Jerzy Zwoździak: Zielone dachy jako technologia wzorcowa dla idei rozwoju zrównoważonego

Regina Lenart-Gansiniec: Crowdsourcing w sektorze publicznym – wyzwanie badawcze

Joanna M. Moczydłowska, Łukasz Sadowski: Zachowania nieetyczne w praktyce zarządzania w percepcji menedżerów

Przemysław Pomykański: Zmiany w wydatkach na działalność badawczo-rozwojową w krajach Unii Europejskiej i przedsiębiorstwach

Janusz Reichel: New business models. Research results and exemplary case study

Dorota Teneta-Skwiercz: Koherencja i swoistość wartości sektorów publicznego i prywatnego

Bartosz Wróblewski: Stabilizująca rola ustroju monarchicznego w świecie arabskim na przykładzie rozwoju haszymidzkiego Królestwa Jordanii

Nr 24 (2/2017)

Fryderyk Czekaj: Wykorzystanie urządzeń noktowizyjnych w okresie II wojny światowej przez niemieckie jednostki pancerne

Katarzyna Filipowicz, Tomasz Tokarski: Oddziaływanie stopnia uzwiązkowienia na popyt na pracę w krajach OECD

Katarzyna Flisak: Formy zabezpieczenia społecznego osób bezrobotnych w Polsce w latach 90. XX wieku

Оксана Ганяйло, Елена Колесникова: Учетные оценки и учетная политика предприятия: особенности формирования

Lidia Gawlik: Opportunities and Threats for Hard Coal Mining in Poland

Aleksandr Gugin: Русский чёрный пр

Andriy O. Hachkevych: Ludwik Ehrlich. Cracow Period of His Life (1940-1968)

Anna Hanus: Profilowanie rzeczywistości w mediach. Językowy obraz Marcela Reicha-Ranickiego w dyskursie prasowym wokół publikacji Gerharda Gnaucka – perspektywa kontrastywna

Elżbieta Horoszewicz, Edyta Sweklej, Roman Niedziółka, Krzysztof

Tereszkiewicz: Wykorzystanie psów jako forma wzbogacenia oferty gospodarstw agroturystycznych

Ryszard Klamut, Agata Kantor: Ocena demokracji i poziom aktywności obywatelskiej i ich związki z poglądami politycznymi i udziałem w wyborach

Monika Klemke-Pitek: Wsparcie administracji samorządowej w ramach projektów dofinansowanych ze środków Unii Europejskiej

Michał Klimek: Effects of Road Transport on Human Safety in Mazowieckie Province

Grzegorz Lew: Budżetowanie kosztów klientów w przedsiębiorstwach handlowych

Rafał Matera: G8 – Suspension or Fall? From Cold War to Cold War. A Short History of Russian Participation in Major Industrial Democracies

Krzysztof Michalski: Programy etyczne w zarządzaniu organizacjami zainteresowania publicznego

Justyna Ołędzka: Stimulating the holdingisation of the Russian economy in 1991–2008. Outline of the problem

Anna Ostrowska-Dankiewicz, Katarzyna Tompalska: The Canadian Base Pension Plan Facing Contemporary Challenges

Kamilla Pękalska: Charakter prawny i funkcje wysokiego komisarza OBWE ds. mniejszości narodowych

Lesław Pietrewicz: Niepewność, postmodernizm i wzrost gospodarczy

Krzysztof Predecki, Krzysztof Rejman, Włodimir Demczenko, Kamil Kardis, Beáta Balogová: Different Approaches to Fans and Sports Arenas

Ryszard Pukała, Natalia Vnukova: Оценка развития страхового рынка Украины с учетом требований ЕС

Agnieszka Smarzewska, Ewelina Melaniuk, Agnieszka Dymicka, Adam Szepeluk: Kształtowanie bezpieczeństwa zawodowego absolwentów

Hanna Sommer: Flash mob – tłum spontaniczny...?

Marek Urbanik: Analysis of Consumer Expectations Related to the Services Provided by Gas Company

Nr 24 (3/2017)

Marek Angowski, Tomasz Kijek: Segmentacja nabywców na podstawie analizy czynników wpływających na wybór produktów żywnościowych

Ольга Антонова: Професионализация государственной службы в условиях глобализации: вызовы формированию стратегической компетентности

Lidia Gawlik, Dominik Kryzia, Monika Peplowska: The impact of coal mining reduction on the energy mix of Poland

Agata Gierczak, Piotr Olaf Żylicz: Self-esteem of manager in the light of declarative research

Zbigniew Grzywna: Wpływ rozwoju miast na bezpieczeństwo mieszkańców

Anna Maria Hernacka: Rola Centralnego Biura Śledczego Policji w walce z przestępczością zorganizowaną. Zarys problematyki funkcjonowania służby

Наталья Иващук, Жанна Поплавская, Александр Иващук: Проверка точности, оценки стандартных опционов на акции, полученной на основе метода Монте–Карло

Piotr Kafel, Alexandra Simon, Pawel Nowicki, Marti Casadesús: Quality promises. Do companies follow a standard code of conducts model? The case of spas

Patrycja Kąkol: Communication and its differences among men and women

Piotr Kolasa, Mirosław Janowski: Virtual energy storing system (VESS) and its being in the smart grid system

Aleksandra Komorowska, Tomasz Mirowski: Mechanisms to improve energy efficiency in the context of the objectives of climate and energy package – Polish case

Malgorzata Lechwar, Katarzyna Puchalska: Możliwości współpracy firm z kapitałem zagranicznym z centrami transferu technologii

Aldona Migala-Warchol: Wykorzystanie metodologii wskaźnika HDI do badania poziomu życia mieszkańców krajów Unii Europejskiej

Tomasz Młynarski: Nuclear energy and its contribution to the energy and climate security of European Union

Tadeusz Olejarz: Racjonalne gospodarowanie – scentralizowane przewozy wojskowe

Izabela Oleksiewicz: Rola służb specjalnych w polityce zwalczania cyberterroryzmu RP

Elżbieta Roszko-Wójtowicz, Katarzyna Caban-Piaskowska, Anna Miarka: Family entrepreneurship – selected economic and social aspects

Andrzej Soltys: Odpowiedzialność człowieka w etyce prawa naturalnego

Hanna Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Założenia dla edukacji ekologicznej czy bezpieczeństwa ekologicznego

Jolanta Stec-Rusiecka: Influence of social responsibility on implementation of sustainable supply chain in selected energy companies in Poland

Jarosław Świda, Ewa Kubejko-Polańska: Opportunities for development of entrepreneurship in the range of product adjustment to the needs of the elderly

Anatoliy Tkach: Энергетическая безопасность Украины и взаимодействие с ЕС: институциональный контекст

Edyta Więclawska: Transgatunkowa akomodacja komunikacyjna w przedmiocie alternatywnych metod rozwiązywania sporów

Nr 24 (4/2017)

Bogusław Bembenek, Katarzyna Kowalska: Inclusive business model – strategic challenge for agribusiness cluster management

Magdalena Bochenek: Nowoczesne systemy rachunku kosztów

Monika Bolińska, Anna Kowalczyk: Determinanty przestrzennego zróżnicowania wydajności pracy w województwach podkarpackim i świętokrzyskim

Katarzyna Byrska: Fenomen metra paryskiego w roku 1900

Adriana Kaszuba-Perz: Narzędzia rachunkowości zarządczej a pokonywanie trudności w procesie rozwoju małej firmy

Kamil Kowalski: American economic aid plans on the example of the marshall plan and the alliance for progress: similarities and differences

Adam Kruk: Tendencje w zakresie umacniania roli Przedstawiciela OBWE do Spraw Wolności Mediów w europejskim systemie ochrony praw człowieka

Joanna Maj: Relacje indyjsko-radzieckie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku

Grzegorz Ostasz: Copowskie fundamenty uczelni technicznej w Rzeszowie

Иван Рекун: Сущность и составляющие экономической безопасности

Joanna Sanecka-Tyczyńska: Relacje polsko-niemieckie a racja stanu. Spór PiS – PO o model polityki zagranicznej wobec Republiki Federalnej Niemiec (2001–2015)

Marta Smykała: Zu neusten entwicklungstendenzen von bildungsmedien: moderne und alte schulbücher – ein kurzer weg vom *lehrbuch* zum *bildungsmedium*

Mirosław Sołtysiak: Budżet jednostki samorządu terytorialnego a wiedza i aktywność lokalnej społeczności

Hanna Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Rozumienie słownictwa z ochrony i kształtowania środowiska człowieka w dokumentach państwowych

Kamil Spryszak: Rola standardów o charakterze *soft law* w zakresie kreowania zobowiązań w państwach członkowskich organizacji międzynarodowych

Szczepan Stempiński: Próba rozważań na temat zagrożeń dla bezpieczeństwa w sporcie

Jacek Strojny, Małgorzata Baran: Analyzing the task-maturity level. The example of a Polish private University

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2017 and on the website:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Reviewing standards, information for authors, the review form, instruction for authors and contact details to HSS Editors and to Publishing House are also published in the fourth number of *Humanities and Social Sciences*, vol. XXII, 24(4/2017).

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 19,53. Printer's sheet 17,50.
Manuscript completed in December 2017, Printed in January 2018.
Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów
Order no. 49/18

Zasady recenzowania artykułów naukowych w Zeszytach Naukowych Politechniki Rzeszowskiej

Procedura recenzowania artykułów naukowych w Zeszytach Naukowych Politechniki Rzeszowskiej jest zgodna z zaleceniami MNiSzW opracowanymi w formie broszury „Dobre praktyki w procedurach recenzyjnych w nauce”, Warszawa 2011 r.

1. Do oceny każdego artykułu redaktorzy tematyczni (naukowi) powołują dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki naukowej afiliowanej przez autora artykułu.
2. W przypadku artykułów napisanych w językach obcych, co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora artykułu.
3. Redaktorzy tematyczni (naukowi) dobierają recenzentów najbardziej kompetentnych w danej dziedzinie.
4. Między recenzentami i autorami artykułów nie występuje konflikt interesów; w razie potrzeby recenzent podpisuje deklarację o niewystępowaniu konfliktu interesów.
5. Procedura recenzowania przebiega z zachowaniem zasad poufności – recenzenci i autorzy nie znają swoich tożsamości (double-blind review process).
6. Każda recenzja ma formę pisemną i kończy się wnioskiem o dopuszczenie lub odrzucenie artykułu do publikacji.
7. Nie są przyjmowane recenzje niespełniające merytorycznych i formalnych wymagań.
8. Wstępnie zakwalifikowany przez redaktora naczelnego do wydania artykuł zostaje wysłany do recenzentów, którzy wypowiadają się na temat jego przyjęcia lub odrzucenia. Recenzenci mają prawo do powtórnej weryfikacji poprawionego tekstu.
9. W przypadkach spornych powoływani są dodatkowi recenzenci.
10. Uwagi recenzentów są przekazywane autorowi, który ma obowiązek poprawienia tekstu.
11. Ostateczną decyzję o zakwalifikowaniu lub odrzuceniu artykułu podejmuje redaktor naczelny czasopisma, zasięgając opinii członków Komitetu Redakcyjnego.
12. Kryteria kwalifikowania lub odrzucenia artykułu są zawarte w formularzu recenzji.
13. Formularz recenzji znajduje się na stronie internetowej Zeszytów Naukowych.
14. Nazwiska recenzentów współpracujących będą podawane raz w roku – w ostatnim numerze czasopisma, a także opublikowane na stronie internetowej czasopisma (nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji lub numerów wydań czasopisma nie są ujawnione).
15. Szczegółowe informacje nt. recenzowania artykułów oraz przebiegu prac w redakcji czasopisma i Oficynie Wydawniczej są opisane w wytycznych dla autorów artykułów naukowych.

**Informacje dla autorów artykułów naukowych publikowanych
w Zeszytach Naukowych Politechniki Rzeszowskiej
zjawiska *ghostwriting* i *guest authorship***

Aby przeciwdziałać nierzetelności w nauce (*ghostwriting*, *guest authorship*), redakcja Zeszytów Naukowych Politechniki Rzeszowskiej prowadzi odpowiednie procedury charakterystyczne dla reprezentowanych dziedzin nauki i na bieżąco wdrażają podane rozwiązania:

1. Redakcja wymaga podania wkładu poszczególnych autorów w powstanie artykułu (z podaniem ich afiliacji i informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, badań itd.); główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający artykuł.
2. Redakcja wyjaśnia autorom pojęcia *ghostwriting* i *guest authorship*, które są przejawem nierzetelności naukowej, a wszelkie wykryte przypadki tego typu działań ze strony autorów będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe itp.).
3. Redakcja uzyskuje informacje o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych i innych podmiotów (*financial disclosure*).
4. Redakcja będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania zasad etyki obowiązujących w nauce.

Z *ghostwriting* mamy do czynienia wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie artykułu, lecz ani jego udział jako jednego z autorów nie został ujawniony, ani nie wymieniono go w podziękowaniach zamieszczonych w publikacji.

Z *guest authorship* mamy do czynienia wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a jego nazwisko jest podane jako autora lub współautora.

Formularz recenzji / Review Sheet

Zeszyty Naukowe (HSS i MMR) / Scientific Papers (HSS and MMR)

Tytuł pracy/Title:

A Prosimy o odpowiedzi na następujące pytania
Please respond to the following questions

1. Czy tytuł pracy jest zgodny z jej treścią?
Does the title of the paper reflect the content sufficiently? Tak Nie
 Yes No
2. Czy podejmowane problemy są aktualne?
Are the discussed issues up-to-date? Tak Nie
 Yes No
3. Oryginalność pracy
Paper originality **Max. 20 points**
4. Realizacja założeń sformułowanych w celu pracy
Goals realization formulated in the paper objective **Max. 20 points**
5. Poprawność języka i stylu pracy
Language and style correctness **Max. 20 points**
6. Dobór literatury i wykorzystanych źródeł
Proper selection of literature and sources **Max. 20 points**
7. Poprawność wnioskowania i jego zasadność wynikająca z treści pracy
Correctness on drawing conclusions and its relevance resulted
from the paper content **Max. 20 points**
- Suma punktów:
- Total no. of points:
8. Czy praca powinna zostać opublikowana?
Is the paper suitable for publication?
- Tak/Yes
- Tak, ale po wprowadzeniu wyszczególnionych w punkcie 9. uwag
Yes, but after the remarks specified in point 9 are corrected
- Nie, ponieważ/No, because

»<

B Poufne/Confidential

Imię i Nazwisko / Name and Surname

Adres / Address

.....
podpis Recenzenta / Signature of the Reviewer

Uzasadnienie odrzucenia recenzji/ Justification of review rejection

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

**9. Proponowane przez Recenzenta zmiany:
Suggested changes by the Reviewer:**

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Instrukcja dla autorów artykułów naukowych publikowanych w Oficynie Wydawniczej Politechniki Rzeszowskiej

Dane podstawowe

1. Pole zadruku: 12,5 x 19 cm + 1 cm na numery stron
2. Marginesy: górny – 5,20 cm, dolny – 5,20 cm, lewy – 4,25 cm, prawy – 4,25 cm
3. Czcionka: Times New Roman 11 pkt
4. Edytor: Microsoft Word
5. Zapis tekstu: obustronnie wyjustowany, interlinia pojedyncza, wcięcie pierwszego wiersza 0,75 cm, nie należy zostawiać pustych wierszy między akapitami
6. Wszystkie kolumny artykułu powinny być w całości wypełnione; pierwsza strona nietypowa – zawiera nagłówek, nazwisko Autora (Autorów), tytuł artykułu, streszczenie i początek artykułu, kolejne strony zawierają dalszą część artykułu, w tym tabele (tablice), rysunki (ilustracje, fotografie, wykresy, schematy, mapy), literaturę i streszczenie
7. Należy wprowadzić automatyczne dzielenie wyrazów

Dane szczegółowe (układ artykułu)

1. Na pierwszej stronie (nieparzystej) należy umieścić nagłówek (do pobrania): 10 pkt, pismo grube
2. Na kolejnych stronach artykułu u góry należy umieścić paginę żywą: strona parzysta – numer strony do lewego marginesu, pismo podrzędne 10 pkt, inicjał imienia i nazwisko Autora (Autorów) do prawego marginesu, pismo podrzędne 10 pkt; strona nieparzysta – tytuł artykułu lub (w przypadku dłuższego tytułu) jego logiczny początek zakończony wielokropkiem, pismo podrzędne 10 pkt
3. W dalszym ciągu na pierwszej stronie należy umieścić pismem grubym (odstęp przed 42 pkt): imię (pismo podrzędne 10 pkt), nazwisko (wersaliki 10 pkt) Autora (Autorów)
4. Tytuł artykułu – wersaliki 15 pkt, pismo grube, do lewego marginesu (nie należy dzielić wyrazów w tytule), interlinia pojedyncza, odstęp przed 24 pkt, odstęp po 18 pkt
5. Streszczenie (w języku artykułu) – 200-250 słów, pismo podrzędne 9 pkt, wcięcie całości z lewej strony 2 cm, bez akapitu, interlinia pojedyncza, odstęp po 12 pkt
6. Słowa kluczowe – pismo podrzędne 9 pkt, bez akapitu, interlinia pojedyncza, odstęp po 24 pkt
7. Imię i nazwisko Autora do korespondencji oraz pozostałych Autorów, afiliacja, adresy pocztowe, numery telefonów, e-maile – na dole pierwszej strony, pod kreską, pismo podrzędne 9 pkt z odpowiednimi odnośnikami, odstęp przed 2 pkt
8. Śródtytuł 1. stopnia – pismo podrzędne 13 pkt, grube, do lewego marginesu, interlinia pojedyncza, odstęp przed 14 pkt, odstęp po 9 pkt
9. Tekst artykułu, a w nim tabele (tablice), materiał ilustracyjny, wzory oraz śródtytuły niższego stopnia

10. Śródtytuł 2. stopnia – pismo podrzędne 11,5 pkt, grube, do lewego marginesu, interlinia pojedyncza, odstęp przed 10 pkt, odstęp po 8 pkt
11. Śródtytuł 3. stopnia – pismo podrzędne 11 pkt, do lewego marginesu, interlinia pojedyncza, odstęp przed 8 pkt, odstęp po 6 pkt
12. Nagłówek Literatura – pismo podrzędne 11,5 pkt, grube, do lewego marginesu, odstęp przed 12 pkt, odstęp po 8 pkt
13. Spis literatury cytowanej – pismo podrzędne 10 pkt, interlinia pojedyncza, nie należy zostawiać pustych wierszy między pozycjami literatury, odstęp po 2 pkt
14. Tytuł artykułu w języku angielskim (lub polskim) – wersaliki 11 pkt, pismo grube, do lewego marginesu, interlinia pojedyncza, odstęp przed 20 pkt, odstęp po 12 pkt
15. Nagłówek Summary (lub Streszczenie) – pismo podrzędne 9 pkt, grube, odstępy między znakami rozstrzelone co 2 pkt, odstęp po 6 pkt
16. Streszczenie w języku angielskim (lub polskim) – 200-250 słów, pismo podrzędne 9 pkt, wcięcie pierwszego wiersza 0,75 cm, interlinia pojedyncza, odstęp po 12 pkt
17. Słowa kluczowe – pismo podrzędne 9 pkt, bez akapitu, interlinia pojedyncza
18. Numer identyfikacyjny DOI – pismo podrzędne 9 pkt, bez akapitu
19. Terminy przesłania artykułu do redakcji i przyjęcia do druku – pismo podrzędne 9 pkt, kursywa, bez akapitu, interlinia pojedyncza

Rozmieszczenie rysunków (ilustracji, fotografii, map, wykresów, schematów)

1. Materiał ilustracyjny należy umieszczać możliwie jak najbliżej miejsca jego powołania
2. Nie należy przekraczać pola zadruku (12,5 x 19 cm), w którym musi się zmieścić i materiał ilustracyjny, i podpis
3. Większe rysunki (i inny materiał ilustracyjny) wraz z podpisem powinny zajmować całe pole zadruku, mniejsze zaś należy przesunąć odpowiednio – do lewego marginesu (na stronach parzystych), do prawego marginesu (na stronach nieparzystych)
4. Podpis w dwóch językach: w języku artykułu i w języku angielskim, należy umieścić pod rysunkiem (i innym materiałem ilustracyjnym), w jego ramach, bez kropki na końcu (jeśli jest to materiał zapożyczony, należy podać źródło), pismo podrzędne 9 pkt
5. Odstęp między materiałem ilustracyjnym a podpisem – 9 pkt, interlinia pojedyncza, odstęp między podpisami 4 pkt, odstęp po 14 pkt
6. Opis słowny na rysunkach należy ograniczyć do minimum, zastępując go liczbami arabskimi, a objaśnienia przenieść do podpisu – można użyć mniejszej czcionki (8 pkt)
7. Materiał ilustracyjny powinien mieć dobrą jakość, należy ujednolicić formę i opisy w całym artykule (pismo podrzędne proste, od małej litery, maks. 9, min. 6 pkt w zależności od wielkości rysunku)
8. Materiał ilustracyjny należy ponumerować kolejno w ramach artykułu

9. Jeżeli w artykule występują różne rodzaje materiału ilustracyjnego, każdemu z nich należy nadać odrębną, ciągłą numerację
10. Materiał ilustracyjny należy przygotować w odcieniach czarno-szarych (do 20% czerni), ponieważ przy wydruku czarno-białym kolorowe rysunki są słabo lub całkowicie niereprodukowalne
11. Rysunki do druku kolorowego (za zgodą redaktora naczelnego czasopisma) należy przygotować w plikach .tif, .jpg

Rozmieszczenie tabel (tablic)

Tabela – zestawienie tekstów i liczb bądź samych liczb uszeregowanych w kolumny i wiersze

Tablica – zestawienie tekstów i liczb wzbogacone dodatkowo elementami graficznymi lub kolorystycznymi (niekiedy stanowią je tylko ilustracje)

1. Tabele (tablice) należy umieszczać możliwie jak najbliżej miejsca ich powołania
2. Nie należy przekraczać pola zadruku (12,5 x 19 cm)
3. Większe tabele (tablice) włącznie z tytułem zajmują całe pole zadruku, mniejsze zaś należy przesunąć odpowiednio – do lewego marginesu (na stronach parzystych), do prawego marginesu (na stronach nieparzystych)
4. Nad tabelą (tablicą) należy umieścić tytuł w dwóch językach: w języku artykułu i w języku angielskim. Tytuł rozpoczyna się całym słowem tabela (tablica)/table i umieszcza nad nią, w jej ramach, bez kropki na końcu; pismo podrzędne 9 pkt, interlinia pojedyncza; jeżeli tabela (tablica) jest zapożyczona, należy podać źródło
5. Odstęp przed tytułem tabeli (tablicy) 12 pkt, odstęp między tytułami 4 pkt, odstęp między tytułem a tabelą (tablicą) 8 pkt
6. Legenda po tabeli (tablicy) – odstęp od tabeli (tablicy) 6 pkt, interlinia pojedyncza, odstęp po 14 pkt
7. Teksty w główce tabeli (tablicy), tj. w górnej, wydzielonej części tabeli (tablicy), objaśniające treść kolumn zapisuje się pismem grubym, rozpoczynając od dużej litery, teksty w boczkach tabeli, tj. w bocznej, wydzielonej części tabeli, objaśniające treść wierszy rozpoczyna się dużymi literami – teksty w pozostałych rubrykach składa się małymi literami
8. Tabele (tablice) należy numerować kolejno w ramach artykułu. W przypadku występowania i tabel, i tablic należy nadać im odrębną, ciągłą numerację
9. Jeżeli tabela (tablica) nie mieści się w jednym polu zadruku, można ją podzielić i przenieść na następną stronę czy strony – wówczas nad wszystkimi częściami tabeli (tablicy) należy powtórzyć jej numer i tytuł, ze skrótem (cd.)
12. Tabele (tablice) należy przygotować w odcieniach czarno-szarych (do 20% czerni), ponieważ przy wydruku czarno-białym kolorowe tabele (tablice) są słabo lub całkowicie niereprodukowalne
13. Tabele (tablice) do druku kolorowego (za zgodą redaktora naczelnego czasopisma) należy przygotować w plikach .tif, .jpg

Rozmieszczenie wzorów

1. Wzory należy umieszczać z lewej strony, z wcięciem 0,75 cm, pismo proste 11 pkt, wartości indeksów i potęg 7 pkt
2. Numery wzorów należy umieszczać w nawiasach okrągłych, wyrównując do prawego marginesu, pismo proste 11 pkt
3. Wzory powinny być opatrzone objaśnieniem występujących w nich elementów
4. Wzory, do których są odniesienia w tekście, należy numerować kolejno w ramach artykułu
5. Dłuższe wzory można dzielić na znakach relacji lub działania – znak, na którym się przenosi wzór, należy pozostawić na końcu pierwszego wiersza
6. Przed wzorem i po nim należy zachować odstęp 10 pkt

Rozmieszczenie spisu literatury

1. Spis literatury umieszcza się za treścią artykułu, w kolejności alfabetycznej nazwisk autorów
2. Powołania na literaturę należy zapisywać w tekście w nawiasie kwadratowym
3. W spisie literatury należy umieścić wyłącznie te publikacje, które są powoływane w tekście

PRZYKŁADY:

Książki

Lewandowski W.M.: Proekologiczne źródła energii odnawialnej, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 2002.

Czasopisma

Pietrucha K.: Analiza czasu odnowy i naprawy podsystemu dystrybucji wody dla miasta Rzeszowa, Instal, nr 10, 2008, s. 113-115.

Dokumenty elektroniczne

Zanotti G., Guerra C.: Is tensegrity a unifying concept of protein folds? FEBS Letters, vol. 534, no. 1-3, 2003, pp. 7-10, <http://www.sciencedirect.com> (dostęp: 8 czerwca 2011 r.).

Rozmieszczenie streszczenia

1. Po literaturze umieszcza się tytuł artykułu, nagłówek Summary i streszczenie w języku angielskim
2. Gdy artykuł jest w języku angielskim, na początku należy umieścić streszczenie w języku angielskim, a na końcu w języku polskim
3. Gdy artykuł jest w innym języku kongresowym, na początku należy umieścić streszczenie w języku artykułu, a na końcu w języku angielskim
4. Po streszczeniu umieszcza się słowa kluczowe w tym samym języku co streszczenie

Rozmieszczenie numeru identyfikacyjnego i informacji dodatkowych

1. Po słowach kluczowych należy umieścić numer identyfikacyjny DOI
2. Pod numerem identyfikacyjnym zamieszcza się terminy przesłania artykułu do redakcji i przyjęcia do druku

Inne uwagi

1. W artykule można stosować wyliczenia – elementy wyliczeń należy oznaczać w całym artykule w sposób jednolity, np. za pomocą cyfr arabskich z kropką lub małych liter z nawiasem
2. W artykule należy stosować ogólnie przyjęte skróty, ale zdanie nie może się zaczynać od skrótu – należy go wówczas rozwinąć lub przeredagować zdanie
3. W artykułach każdy cytat musi być opatrzony informacją bibliograficzną (w formie przypisu na dole strony lub odwołania do spisu literatury)
4. Przypisy (pismo podrzędne 9 pkt) należy zapisywać w sposób jednolity w całym artykule, opatrując je odnośnikami gwiazdkowymi (gdy jest ich niewiele) lub liczbowymi, przyjmując ciągłą numerację w całym artykule i umieszczając każdy przypis od nowego akapitu

PRZYKŁADY:

- ¹ M. Hereźniak, *Kreowanie marki narodowej – rola idei przewodniej na przykładzie projektu „Marka dla Polski”*, [w:] H. Szulce, M. Florek, *Marketing terytorialny – możliwości aplikacji, kierunki rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2005, s. 344-345.
 - ² L. Witek, *Wpływ ekologicznych funkcji opakowań na postawy rynkowe konsumentów*, *Opakowanie*, nr 5, 2006, s. 12-17.
 - ³ J. Strojny, *Zmiany gospodarcze i społeczne w integrującej się Europie*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej*, nr 225, *Zarządzanie i Marketing*, z. 5, 2006, s. 45-50.
5. Nie należy pozostawiać na końcu wiersza tytułów znajdujących się przed nazwiskiem, inicjału imienia, spójników, cyfr arabskich i rzymskich
 6. Należy stosować wyłącznie legalne jednostki miar

Zachęcamy Autorów do zapoznania się z archiwum artykułów naukowych zawartych w Zeszytach Naukowych Politechniki Rzeszowskiej oraz do wykorzystania ich w bibliografii swojego artykułu.

dotychczasowa nazwa (do 2012 r.)
*Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej,
Ekonomia i Nauki Humanistyczne*
(p-ISSN 1234-3684)

zmiana nazwy (od 2013 r.) na:
Humanities and Social Sciences, HSS
(p-ISSN 2300-5327), (e-ISSN 2300-9918)

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor naczelny

Prof. dr hab. Grzegorz OSTASZ
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
al. Powstańców Warszawy 10
35-959 Rzeszów
e-mail: gost@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 13 83

Osoby do kontaktu/adresy pocztowe i e-maile do przesyłania artykułów:

Redaktorzy tematyczni (naukowi)

Dr hab. inż. Stanisław GĘDEK prof. PRz
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Ekonomii
al. Powstańców Warszawy 10
35-959 Rzeszów
e-mail: gedeks@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 14 03

Prof. dr hab. Aleksandr GUGNIN
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Marketingu
al. Powstańców Warszawy 8
35-959 Rzeszów
e-mail: guga@prz.edu.pl
tel. +48 17 856 16 72

Dr hab. Eugeniusz MOCZUK prof. PRz
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Nauk Humanistycznych
ul. Poznańska 1
35-084 Rzeszów
tel. +48 17 865 12 04

Dr hab. inż. Krzysztof TERESZKIEWICZ prof. PRz
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Zakład Informatyki w Zarządzaniu
al. Powstańców Warszawy 10
35-959 Rzeszów
e-mail: kteresz@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 13 43

Dr hab. Grzegorz ZAMOYSKI prof. PRz
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Nauk Humanistycznych
ul. Poznańska 1
35-084 Rzeszów
tel. +48 17 865 12 04

Redaktor statystyczny

Dr Tomasz PISUŁA
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Metod Ilościowych
al. Powstańców Warszawy 8,
35-959 Rzeszów
e-mail: tpisula@prz.rzeszow.pl
tel. +48 17 865 18 42

Sekretarz redakcji

Dr Justyna STECKO
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Nauk Humanistycznych
ul. Poznańska 1
35-084 Rzeszów
e-mail: jstecko@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 12 04

Członkowie

Dr Tadeusz OLEJARZ
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Nauk Humanistycznych
tel. +48 17 865 12 04

Dr hab. Marta POMYKAŁA prof. PRz
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Prawa i Administracji
e-mail: m.pomykala@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 17 23

Dr Hanna SOMMER
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Nauk Humanistycznych
tel. +48 17 865 12 04

Dr Beata ZATWARNICKA-MADURA
Politechnika Rzeszowska
Wydział Zarządzania
Katedra Marketingu
e-mail: bezat@prz.edu.pl
tel. +48 17 865 14 74

Redaktorzy językowi

Glen GRIFFITHS (język angielski)
Dr Tatiana GUGNINA (język rosyjski)
Anna ROMAN (język polski)
Dr Alewtina ŁAWRINIENKO (język rosyjski)
Ruth MALOSZEK (język niemiecki)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (język angielski)

Afiliacja Komitetu Redakcyjnego:
Politechnika Rzeszowska, Wydział Zarządzania, Polska
Informacje dla autorów:
<http://oficyna.prz.edu.pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences>
<http://hss.prz.edu.pl/>

Dane kontaktowe do wydawcy:

Kierownik Oficyny Wydawniczej

mgr inż. Joanna Bieniasz

Politechnika Rzeszowska

al. Powstańców Warszawy 12

35-959 Rzeszów

e-mail: jbie@prz.edu.pl

tel: +48 17 865 11 95